

SZUHAY PÉTER **Sosemlesz Cigányország**

■ A KURATÓRIUM TAGJAI

Andor Mihály
Gombár Csaba (elnök)
Letenyei László
Őrszigethy Erzsébet
Pótó János
Pütkösti Árpád
Tóth Pál Péter
Végvári Imre

SZUHAY PÉTER

Sosemlesz Cigányország

*„Én cigány vagyok –
én pedig nem vagyok cigány”*

OSIRIS KIADÓ
Budapest, 2012

A könyv megjelenését az Oktatási és Kulturális Minisztérium (2007),
a NEFMI – Nemzeti Kulturális Alap és a Budapesti
Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) támogatta.

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

© Szuhay Péter, 2012

© Osiris Kiadó, 2012

Tartalom

ELŐSZÓ	7
TÖRTÉNETEK A KÉTEGYHÁZI OLÁHCIGÁNYOKRÓL	21
Az 1992-es „etnikai háború”	26
A búcsújárás: az etnikus kultúra megélése	50
„Ha a világ végén vagytok is, el kell jönnötök a virrasztalásomra”. Faragó Zsigmond temetése	57
„MI ÚGY ÉREZZÜK, HOGY NEM VAGYUNK SOROLHATÓK ANNYIRA KIMONDOTTAN A CIGÁNYOK SORÁBA.” Egy Hosszúsótól Felsőtelekesig kiterjedt család története, tíz énekben	95
Prológus	97
Első ének. A két nővér: Mariska és Ani	103
Második ének. Ani bemutatja a Kincstárat	119
Harmadik ének. A három nővér: Mariska, Ani, Emese	129
Negyedik ének. A leányok édesanyja: Regina	152
Ötödik ének. Regina és leányai: Mariska, Ani és Erzsike	167
Hatodik ének. Emese és férje, János	197
Hetedik ének. Mariska és Regina kettőse	215
Nyolcadik ének. Regina és Emese első kettőse	224
Kilencedik ének. Regina és Emese második kettőse	232
Tizedik ének. Emese is bemutatja a Kincstárat	241
Epilógus	246

CIGÁNYOK ÉS MAGYAROK EGYÜTTÉLÉSE SZENDRŐLÁDON	251
Az etnikai arányok megváltozása	257
A romák társadalmi rétegződése	274
A cursillósság és a politikai különbségek	296
A csoportok közötti testvériség	301
A megtalált mintafalu	307
Hogyan lett Szendrőlád a romák mentora	325
Sosem lesz Cigányország?	338
 ZÁRSZÓ	 355

Előszó

Amikor korábban megkérdezték tőlem, miért foglalkozom a cigányokkal, sokáig úgy fogalmaztam meg „fejlődéstörténetemet”, hogy 1988-ban egy véletlen következtében kezdtem tanulmányozni a magyarországi cigányok kultúráját, történelmét. (Ma már persze úgy fogalmazok, hogy a mások által cigánynak mondott és magukat romának mondó emberek kultúrája és története foglalkoztat.) Történt, hogy Hans Gustav Edőcs eisenstadti amatőr fényképész – egyébként a GYSEV vasúti tisztje – egy kiállítást akart hozni a Néprajzi Múzeumba *Sorsok az arcok tükrében* címmel, mely romákról szóló portrékat mutatott be. A fotós képeivel a cigányok és nem cigányok egyező emberi sorsára akarta felhívni nézői figyelmét, ezzel az azonosságot, legalábbis a hasonlóságot hangsúlyozva. A Kiállítási Bizottság tagjaként nagyon pártoltam ezt az elképzelést, s azt kértem főigazgatómtól, Hoffmann Tamástól, hogy hadd rendezzünk a múzeum fotóanyagából és tárgyi gyűjteményeiből egy ezzel párhuzamos néprajzi szemléletű kiállítást, amely a társadalmi és az abból fakadó kulturális különbségeket értelmezi. Az 1980-as évek végén már érzékelhető volt, hogy a magyar társadalomban erősödni kezdtek a cigányokkal szembeni előítéletek. Azt gondoltam, hogy a tudomány kutya kötelessége, hogy hozzájárjon a kortárs társadalom problémáihoz, s valamilyen módon újból beszélni kellene a romák kultúrájáról és társadalmi helyzetéről; a többség és a kisebbség viszonyáról. Hátha a megismertetés erejével hatással lehetünk az emberek mindennapi előítéleteire, hiedelmeire, intoleranciájára, hátha orvosságot lehetne találni a gyűlölködés ellen. Ekkor lehetőséget kaptam arra, hogy „megszóltassam” a múzeum gyűjteményi anyagát. Ezt a kiállítást végül is *A társadalom peremén* címmel mutattuk be 1989 májusában.

Időközben rájöttem, hogy valójában először 1972-ben, a Toldy Ferenc Gimnázium önképzőkörében találkoztam a cigány témával: Kardos Ferenc filmrendező és Neményi Mária szerkesztő *A társadalmi előítéletek* című televíziós filmsorozatának a cigányokat sújtó kirekesztésről szóló részében a mi iskolánk önképzőkörének tagjai adták a „pozitív példát” az előítélettől duzzadó partizán és nőszövetségi, szakmunkásképző iskolai szereplőkkel szemben. De ezt akkor ismertem fel, amikor 2001-ben barátaim unszolására hozzákezdtünk *A három muzsikus cigány* című mesekönyv előkészítéséhez.

A tudatosulás első állomása 1975-höz köthető. Történt, hogy ez év kora tavaszán az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsész Karának néprajz szakos, még zöldfülű hallgatói és egyben a tudományos diákkör lelkes tagjai – talán, hogy tanulják a világot is – néprajzi gyűjtőtábor szerveztek a Dráva mentére. Barabás Jenő vezető tanárunk, mondhatnánk osztályfőnökük segítségével olyan terepet kerestek, amely addig nem volt igazán ismert és feldolgozott, és e mellé olyan kutatási témát választottak, amely akkortájt új- és korszerű volt. Babócsa és közvetlen környezete egyszerre legalább három dolgot kínált: az addigi ismeretlenséget, az akkor gondolt archaikusságot (mely következtethető volt a földrajzi peremhelyzetből, az erősen vigyázott jugoszláv határ és a Dráva közelségéből), és a különböző etnikumok együttélésének kutatását. A települések népessége egykoron horvát többségű volt, s éppen egy horvát–magyar identitásváltást lehetett érzékelni. Mi, a szervezők még nem gondoltunk a cigányokra, sem általában, sem a cigányok specifikus csoportjaira, mint a muzsikusokra, az oláh-cigányokra és a kolompár cigányokra, ahogy errefelé az emberek a cigányokat osztályozták. Néhányan az etnográfus tanulók közül el is indultunk Somogy megyébe, hogy szemrevételezzük a vidéket. Ekkor én még folkloristának készültem, s többek között meséket szerettem volna gyűjteni.

Történt, hogy Knézy Judit, a kaposvári múzeum etnográfusa, a diákok pártfogója Bolhón a birkanyíró-mesemondó cigány asszonyok iránt érdeklődött, akikről ugyan nem tudtak a helybeliek, ezzel szemben ajánlottak Babócsán egy öregembert, aki több na-

pon keresztül is tud mesélni, és nagyon hosszú és szép meséket mond. Amikor meg akartuk keresni az öregembert, a babócsai helybeli parasztok, vagyis a „pógárok” (írnak a mesei akadály) le akartak beszélni, mondván, hogy a keresett „mesemondó” cigány, a cigánytelepen lakik, s oda be ne tegyük a lábunkat, mert ott bizony veszélyek leselkednek ránk. A mesékre áhítozva legyőztük félelmünket, és útra keltünk. Kevés kérdezősködés után, talán egy helybeli gyermek eligazítása nyomán hamar megtaláltuk Babos Istvánt, a „mesemondót”. Dús fehér haja volt, mosolygott a szeme, s frissen borotvált volt az arca. Kezében egy szipkát tartott, abban egy lábatlan cigaretta füstölgött. Fehér ing, fehér nadrág, s fekete mellény volt rajta, lábán papucs. Nagyon vékony volt, talán egyenesen sovány, s mielőtt köszönthette volna a „gyűjtőket”, köhögés kezdte fojtogatni. Én vagyok az, kérem szépen, tessenek befáradni, mondta, s betessékelt minket egy szobába, melyben nem volt kályha, vagy talán csak fűtés, láthatóan olyan volt, mint egy kincses szoba. Hálószobának volt berendezve: az egymás mellé helyezett ágyak végébe asztalt és székeket állítottak, a toalett-tükör két oldalpolcára pedig egy-egy festett, térdepelve imádkozó angyalkát helyeztek. A falakon szentképek és családi fotók lógtak. Egyiken egy házaspár, a „mesemondó”, felesége és három gyönyörű leánya. Más képeken a leányok leeresztett hosszú hajjal vagy konttyal és katonaruhás fiatalemberek voltak láthatók.

Mi járatban vannak, vagy hol járnak itt, ahol még a madár sem jár, kérdezhetette Babos István. Hamar tisztázódott, hogy miért is jöttek a „gyűjtők”. Ahogy ez lenni szokott, a „mesemondó” kezdetben szabadkozott, ő már alig-alig mesél, senki sem kíváncsi már a meséire. A „gyűjtők” azonban addig-addig könyörögtek és bizonygatták, hogy a meséket csak úgy nem lehet elfelejteni, meg mekkora híre van Pista bácsi tudományának, hogy a „mesemondó” kötélnak állt. És akkor Pista bácsi rendelkezett: főzzenek kávé, hozzanak be egy hokedlit a magnó alá, szaladjon el valaki cigarettáért, hogy a mese alatt kitarson a szívni való, s amikor mindezek előkerültek, megtiltotta, hogy bárki is megzavarja őket, amíg bent vannak a szobában, ahol mesélni fog.

Az első mese, A *postamester* számára feladat, próbatétel, úgy érzi, teljesítenie kell. A mese több mint egyórás, de így is lebilincselő. A mesélés után kölcsönös érdeklődés, tapogatózás, a tisztelet kifejezése. Kérem, hogy visszajöhessenek, és folytathassam a „gyűjtést”.

Elmúlik néhány nap, és boldogan mesélem idősebb diáktársamnak, hogy hol jártam, mit hallottam. S az újabb segítő, az 1971-es reprezentatív cigány szociológiai kutatásban dolgozó Matolay Magda, vagyis Kuksi tartja az első peripatetikus órákat a romák társadalmi helyzetéről, nyelvi és etnikai csoportjairól, s kísér el a második látogatásra. Ez már az én próbatételem, majdan a barátkozás látogatása lesz. Esznek-e a vendégek a háziak kosztjából, vagy udvariasan visszautasítják, mondván, hogy éppen most etünk, vagy éppen gyomorrontásunk van, amit a vendéglátók az elutasítás gesztusaként értelmezhetnek. Kuksi, aki leginkább úgy néz ki, mint egy kislány, az ebéd után elmeséli eddigi cigányoknál, romáknál végzett munkáit, az ebből kinőtt barátságait. Ezek a barátságok immár átszármaznak a jelenkorra, s kölcsönösen kifejezésre jutnak mindkét oldalon, mondja. Személyes történetei azonban nem szoríthatják háttérbe a mesélést. A „mesemondó” készült a látogatásra, végiggondolta, hogy most melyik mesét fogja elmondani. A *tizenkét varagyerek* így már oldottabb és felszabaldaltabb varázsmesévé sikeredett.

Ettől kezdve a „gyűjtő” és a „mesemondó”, vagyis én és Pista bácsi között valami barátságféle jön létre, amennyiben ez létrejöhethet egy hatvannyolc és egy huszonegy éves ember között. A család hamarosan családtagként kezel. Én leszek a legfiatalabb Pista bácsi három leánya és öt fia között. A látogatásoknak hamarosan valóságos szertartása alakul ki. Megérkezés valami aprósággal, egy üveg borral, egy pakli cigarettával vagy egy csomag kávéval. Beszélgetés egy ideig családi körben, majd kezdődik a munka, bent a mesemondószobában, vagyis a tisztaszobaként működő hálószobában. A munka kellékei a meséken és a magnón túl a bekészített kávé, egy üveg bor és sok-sok cigaretta. Mindketten Munkást szívunk, s mindketten a Pista bácsi faragta meggyfaszipkát használjuk. Egy-két órát ülünk bent a szobában, mikor milyen erejében és kedvében van Pista bácsi. A mesélés után ismét együtt múlatja az

időt a család. Nem ritka hát, hogy a „gyűjtő” valamilyen módon részt vesz a család házon kívüli munkájában is, majd társasági életében. Két évig még időközönként ellátogattam Babócsára, Pista bácsi halála után azonban eltelt majd két és fél évtized, hogy nem voltam a faluban. Amikor a mesekönyv kiadásán dolgoztunk, akkor találkoztam a családi házban maradt Babos testvérekkel. Féltem, hogy szemrehányást tesznek, hisz magam is szégyelltem, amiért oly hosszú időre eltűntem. De a neheztelésnek legkisebb nyomát sem észleltem.

A tudatosulás második iskolája az 1980-as évek elején, Besenyőtelken volt. Immár munkahelyem, a Néprajzi Múzeum oltalma alatt egy történelemszociológiai-néprajzi vizsgálatot folytattunk, minden háztartásra kiterjedő kérdőíves felméréssel, és ebbe „belevettük” a falu 10 százalékát kitevő cigány lakosságot is. Ekkor még nem volt általános, hogy a helyi cigány népséget is a lokális társadalom részének tekintsék, jóllehet az 1940-es évek végén indult tiszaiigari kutatás már evidensnek vette a cigányok bemutatását. A besenyőtelki munka során több családdal is közeli kapcsolatba kerültünk. A falu akkori három kocsmája közül szállásunkhoz a legközelebb eső műintézmény a „cigány kocsmá” volt. A település ezen részén, a Hanyi oldalon lakott a romák nagy része, s leginkább ők látogatták ezt a helyet. Ha napjában csak egyszer-egyszer húzódtunk is be ide melegedni, pár nap alatt törzsvendégnek tekintettek minket. Gyakorta hosszabb beszélgetésbe keveredtünk egy-egy emberrel, s némelyikükkel, akik Budapesten dolgoztak csatornázási munkákon, a fővárosban is összefutottunk néhány-szor. Volt, hogy egy-egy életútinterjú teremtett mélyebb kapcsolatot. Ezeknek köszönhetően összebarátkoztunk néhány családdal: Nagy Lukáccsal rendszeresen politizáltunk, Váradi Kálmán pedig megkért, hogy legyek gyermeke névadó szülője a tanácsházi ünnepeken. Így épültek folyamatosan emberi kapcsolataink.

Három átélt helyzet élménye mélyen belém ivódott, áttételesem talán ennek is szerepe lehetett a múzeum kiállítására való jelentkezésemben. Már ismertük Túró Gyuri bácsit, a hatvanas évei felé járó prímást, aki a tepélypusztai állami gazdaság traktorosa volt ekkor. Egyik nap déltájban egy újjgazdag kőműves vállalkozó

– akinél korábban szintén interjúztunk – megjelent szállásunkon, hogy indulás, megyünk a Kék Amur halászcárdába, a Tisza-partra ebédelni. Tudtuk, hogy egykoron, még a háború előtt divat volt, s újabban ismét divat lett a besenyőtelki elit Tisza-parti mulatozása. Miután vendéglátónk betuszkolt a kornak megfelelő elegáns, új, meggypiros 1300-as Ladájába, elindultunk Poroszlónak. Tepélypusztánál azonban vendéglátónk megállt, előkerítette Túró Gyuri bácsit, s megparancsolta neki, hogy jöjjön velünk. Mint kiderült, a forgatókönyv szerint, míg mi szürcsöjlük a halászlét, Gyuri bácsi az asztal végén hegedül majd nekünk. A kőműves előrelátó volt, az öreg hegedűjét már korábban elhozta feleségétől, így nem volt apelláta. De amikor a helyzetet felismertük, s tiltakoztunk volna: nekünk sem. Végtelenül kínos volt a helyzet, s nem azért, mert világéletemben nem vonzott a jó ebédhez szól a nóta, hanem mert egyikünk világképébe sem fért bele, hogy valaki ilyenformán uralkodjon egy másik ember felett, és korábban volt rendies előjogokat érvényesítsen, akár mint szolgáltató zenésszel, akár mint cigánnyal szemben. Az ebéd így aztán leginkább azzal a küzdelemmel telt, hogyan tudjuk világossá tenni Gyuri bácsi számára, hogy ezt a helyzetet mi roppantul utáljuk, s egy pillanatilag sem szeretnénk a mulatozó dzsentrifek képét idézni. Ekkor még nem voltak számomra ismeretesek olyan úri allűrök, hogy hogyan küldi fel egész zenekarát a mulatozó báró a fára, hogy a muzsikások aztán onnan húzzák, vagy milyen feladatok teljesítése után juthat egyik-másik zenész a vigadozó paraszt által felmutatott pénzéhez. Pusztán az zavart, hogy miattunk, a mi vélt szórakoztatásunkra egy ember egy másik ember felett rendelkezett, ugráltatta és megalázó helyzetbe hozta. Mai eszemmel abban bizonyos vagyok, hogy Gyuri bácsit leginkább az zavarta, hogy munkájából és munkahelyéről cipelte el a kőműves, s akár az a látszat is keletkezhetett, hogy ő nem megbízható munkás; s tán kevésbé az, hogy muzsikálnia kell egy kisebb társaságnak.

Talán 1983-at írhattunk. Augusztus 20-án a cigány kocsmá előtt az ünnepre, az új kenyérré való tekintettel asztalokat, padokat helyeztek ki, bográcsost főztek, s jobbára cigány vendégek falatoztak, ittak, mulatoztak. Egyik asztalnál beszélgettünk a va-

csora után egy férfival, várandós leányával és annak férjével, vagy tán hivatalosan fogalmazva az élettársával. Egyszer csak arra letünk figyelmesek, hogy rövid szóváltás után a fiatal férfi asszonyának oly hatalmas pofont kevert le, hogy az kiesett a padból, a földre zuhant. Én persze mint ifjú lovag felpattantam, s fogtam volna le a fiatal férfit, nehogy tovább bántalmazza a kismamát. Az asszony apja azonban rám szólt, ne avatkozzak bele, az az ő dolguk, a veje biztosan tudja, miért adott asszonyának. Vagyis szembesülnöm kellett azzal, hogy nem ismerek bizonyos szokásokat és erkölcsöket, kulturális szabályokat, s a magam polgári, értelmiségi normáit próbálom érvényesíteni. Mindeközben az apa úgy értelmezte a világot, hogy azzal, hogy most már veje él leányával, átvette a rendelkezést fölötte. Figyelmez reájuk, de immár veje parancsol leányának, amit ő tudomásul vesz. A torkom elszorult, de persze megadtam magam. Sokáig tépelődtem, mit tehet az ember ilyen helyzetben. Persze volt ilyen férfiuralom, felsőbbrendűség és tettelegesség a parasztok között is, gondoltam, de talán kevésbé a nyilvánosság előtt, inkább otthon, zárt ajtók mögött „mutatva példát”. A parasztoknak kiszolgáltató cigány emberek, pontosabban a férfiak aztán továbbadják asszonyuknak azt, amit ők kaptak a fölöttük állóktól.

A harmadik történet egy vasárnapon játszódott. A falu másik végén néhány oláh cigány család lakott, ők a presszóban múltatták az időt a heti munka után. Penti Kálmán is kubikosmunkára járt fel Budapestre. Szombaton este megérkezett, bálozott, majd vasárnap délelőtt boldogan beült a Tanácsháza melletti presszóba, oda, ahová a helyi elit többsége is járt. Történt, hogy néhány barátjával elkezdtek pálinkázni. A társaságban vegyesen ültek magyarok és romák. Heccelték cimborái, főleg a magyarok: úgysem tudsz egy liter pálinkát meginni, mondták. Pár feles után fogadás köttetett. Az eseményre éhesek nagyvonalúan a már megivott mennyiséget beleszámították az egy literbe. A felesek persze ők fizették. Nem tudom már, hogy a felesek simán a kommersz vegyes pálinkát, a „vegyigyümit” jelentették, vagy a „pettyest”, azaz a valamilyen színes likőrrel megszínezett vegyes pálinkát. Kálmán délre megitta az egy literjét. Hazatámogatták feleségéhez, talán még evett valamit,

aztán álomba zuhant. Este hatkor aztán megrázta magát, s immár saját lábán visszasétált a presszóba. Most már csak virtusból, de folytatta a pálinkázást. Noha aggódtam Kálmánért, s tartottam attól, hogy ez a pálinkamennyiség felgyulladhat benne, de korábbi tapasztalataim megtanítottak, nem kell nekem beavatkoznom. Ha visszatartom, egy életre elásom a haverjai előtt: kicsúfolják, megszegyenül, így meg esélye van a dicsőségre, arra, hogy azt érezhesse, ő mégiscsak megcsinálta, ennyivel is több az ugratóknál, akik végső soron csak szájhősök maradtak. Ahogy az ember a moziban hőst választ, azonosul valamelyik szereplővel, úgy álltam első perctől kezdve Kálmán mellé, ahogy ösztönösen Túró Gyuri bácsit és a felpofozott kismamát választottam.

De mondom, amikor 1988-ban a *Sorsok az arcom tükrében* kurátorának jelentkeztem, ezek a történetek még nem tudatosultak. *A társadalom peremén* kiállítás következménye aztán az lett, hogy mind a mai napig ez a világ életem és munkám meghatározó részévé vált. 1990-től négy éven keresztül a VIII. kerületi önkormányzat Emberjogi és kisebbségi bizottságánál szakértő voltam. Ebben a kerületben lett aztán az első kisebbségi biztos, az első segítőszolgálat, az első tanoda csírája. Később ebből nőtt ki a Józsefvárosi Tanoda, melynek kuratóriumi elnöke lettem. Az Autonómia Alapítvány kibontakozásánál is dolgoztam, majd közben „bedarálódtam” a filmkészítésbe is: először szakértőként, tanácsadóként. Mára Kőszegi Edittel közel húsz dokumentumfilmet jegyzünk, szisztematikusan körbejárva mindazt, ami etnikus és szegénységkultúra, identitás- és előítélet-kérdés, a roma nemzeti kultúra megteremtése, ami hozzájárul egy új cigány/roma kép megfogalmazásához. Talán legizgalmasabb munkánkat Szendrőládon végezzük, immár 2001 óta. *Pászítás, avagy az együttélés* címmel a helyi romák és parasztok viszonyát, kapcsolatát dokumentáljuk, s készítünk filmsorozatot, mintegy modellálva az optimális együttműködés kereteit. Az 1989-es kiállítást aztán még két jelentős tárlat és kíséző album követte, az 1993-as *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből* és 1998-ban a *Romák Közép- és Kelet-Európában* kiállítás. Ezeknek mintegy folyománya volt a Néprajzi Múzeum keretei között létrejött és egy ideig gyarapodó Roma gyűjtemény, mely

szerencsére eljutott az ország távoli pontjaira és távoli roma közösségeibe is. A filmek és a kiállítások mellett fontosnak gondoltam, hogy terepmunkáim tapasztalatait időnként papírra vessem, publikussá tegyem. Aztán, ahogy napjainkban egyre több lapban és portálon folyik vita a cigányokról, s ahogy egyre inkább előtérbe kerül a társadalomkutatók körében is negatív megítélésük és a megbélyegzésük, s egyre inkább a cigányokat, s nem a társadalmi és politikai viszonyokat hibáztatják sorsukért és helyzetükért, szükségét éreztem, hogy hozzászóljak én is ehhez.

Öntelt módon azt gondolom – bár tisztában vagyok azzal, hogy akik a cigányokat hibáztatják helyzetükért, azok igyekeznek elfoglalni a közép helyét, kiszorítva onnan a „rözsadombi jogvédőket”, közöttük engem is –, hogy átélt tapasztalataim és mások történeteinek megértése kötelez ismereteim egybefoglalására, megjelentetésére. S ha már egy volt köztársasági elnök és egy volt miniszterelnök is a *Magyarország felfedezése* sorozat egyik közelmúltbeli cigányokról szóló kötetét nevezte meg legújabb kori tudása forrásául, kézenfekvőnek tűnt, hogy én is közreadjam elbeszéléseimet. (Az 1930-as évek magyarországi agrártársadalmáról, a vidék társadalmi problémáiról talán legpontosabban a sorozat korai kötetei szólnak. Ezekből rengeteget tanultam. Illyés Gyula *Puszták népe* vagy Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* kötetének leírásai és megállapításai ma többünk kedvenc hivatkozásai, amikor a cigányságról és a szegénységről beszélünk.)

A kötet nagyjából összeállt. Amikor a bevezetőn és a kerettörténeten dolgoztam, gondolkodtam, egy előadásra készülve újból elővettem Bartos Tibor *Sosemvolt Cigányország – szegkovács cigány történetek* című, 1958-ban megjelent kötetét. Az 1993-as kiállításunk fotóalbumának nyitó története e könyv *Madarakból letűnik* meséje volt. E mese azóta nagy karriert futott be: animációs film készült belőle, roma festőket ihletett meg, így a bódvalenkei freskófalú egyik házának hátfalát is díszíti egy 45 négyzetméteres alkotás, népismereti tankönyvekbe kerültek átiratai, iskolai gyermekcsoportok dolgozták és dolgozzák fel azóta is a cigányok vándorlásának eredetét elbeszélő történetet. Szóval arra jutottam,

hogy könyvem ennek a kötetnek lehetne „költői folytatása”. Bartos Tibor azt a – folklórkiadványoktól szokatlan – megoldást választotta, hogy „mesemondójával”, Nápóval, az öreg szegkovácscsal két mese (vagy eredetmonda, legenda) között mondatja el a többség cigányokról szóló elgondolásait és előítéleteit, a különböző cigány csoportok között zajló küzdelmeket, a szegkovácsok köreiben megfogalmazódó életstratégiákat. Felvezeti, majd lecsengeti a történeteket. Mintha a kommentárok már fontosabbak lennének, mint maguk a mesék. (És mi a történelmi összefüggés? Pár esztendő múlva az MSZMP PB meghozza 1961-es párthatározatát, mely hosszú időre jelentősen befolyásolja a romák társadalmi helyzetét, lehetőségeit.) S a legfontosabb: a Nápó szájába adott bölcsességek máig érvényesnek tűnnek. Engem nem is a meséi foglalkoztatnak igazán, bár megjegyzem, ennyi balvégzetű, önsorsrontó történetet nem tudom, hogy más néptől hallottam-e, olvastam-e. Igazán az ragadott meg, amit az öreg szegkovács a romákról, azok egymás közti viszonyáról gondolt és mondott, meg arról, ahogyan mások a cigányokról beszéltek, velük bántak. És azóta eltelt több mint ötven esztendő. Mi változott? Mit is mondott akkor, 1958-ban az öreg Nápó?

„Egész csöppke rajkó voltam én is, hogy apám ide leállított a gödörbe, azóta a sorompón túl nemigen mentem. Hogy Cigányország volt-e, nem-e, azt a gádzsók jobban tudják, ők az okosok. Mink csak egyet tudunk olyat, amit ők nem. Hogy ki az, aki a sírját megássa magának, ami előtt dolgozni kezdene. Kérdezd meg akármelyik gádzsótól, nem tudja. Én megmondom neked: mink szegkovácsok. Mert mikor a koksztörésből kinőttünk, az apánk kezünkbe adja a kislapátot, aztán mondja: na, ásd meg a gödröt magadnak, te gyerek. Aztán megássuk és itt dolgozunk, amíg csak a köhögés el nem visz. Mit tudjuk mi, mik voltak, mik nem? Dolgozzál, hogy az a pár kiló sínszöged meglegyen amíg élsz, aztán jojcaját. Azt se tudják a gádzsók, hogy a romák dolgoznak nekijük, hogy sukár házuk lehessen. Mert az ácskapcsot ki csinálja? A roma. Ki a rabitz-szeget? A roma. Ki a szárnyasszöget? Az iszkábát? A sarokszöget? A roma. És ki tud-

ja, hogy roma csinálja mindezeket? A roma. Nem tudja senki, csak hogy tetvesek, meg lopnak. Nincsen is becsületünk, ahogyan a nóta mondja.

... Én mondom ezt maguknak, az öreg Nápó, az én kilencvenegynéhány éves fejem, aki már jót-rosszat megélt ... Az a sok széthúzás ami van köztünk. A testvérek marakodnak, egymást ölik, a családok még megint, a szegkovács a muzsikust, a muzsikusz a szegkovács, de mind együtt marják az oláh cigányságot. ... Ez is cigány átok, hogy egyre marjuk egymást. Nehéz itt már igazságot tenni miköztünk. Mert a szegkovács? Az mit mond a muzsikusz? Hát hogy egyszál ruhája van, az is fényes, mintha subickolnák, meg hogy a Leffő gyereket nézzék meg, annak meg eppenséggel ingje sincs, azért keríti a kiskabátja alá azt a nagy fehér kendőt, hogy a gádzsók ki ne bökjék az üzletbe. Szegkovács lány, ha hozzá talál menni muzsikushol, a családjának nem kell többet, de nem ám, még a fiú családjának se, mert az meg ujjal mutogat rá, hogy noné, te leány, koksziporos a mindzsád.

Pedig hát ezen én már gondolkodtam eleget, és csak az gyűjt ki belüle, hogy a gádzsók miatt van minden. Mert ők beleírják az újságba, hogy Ámerikába a négerekkel így meg úgy, hogy lenézik őket, aztán közbe az én kisonokám gyün haza az iskolából sírva, hogy mellette a padbéli gyereknek az anyja megy be a tanítónéhol, merthogy mér ültette az ő gyerekit cigánygyerek mellé. Szóval a gádzsók is lenézik a cigányt. Én nem mondom, egyikét-másikat le is lehet. Példájul ezek az oláh cigányok. ... Ezek miatt lenézik a többi cigányságot is.

Hogyha már cigány, akkor a gádzsó görbe szemmel néz rája, máma is csakúgy, mint régen. A cigány is azért nézi le egyike a másikat, én azt mondom, mert hogyha valakit nagyon lenéznek, az keres magának valakit, akit ő is lenézhet. Akárhány szegkovács azért is nem adja a gyerekit muzsikusz, ha még olyan jó is a füle hozzá, mert nem embernek való bánás az, amit a kocsmában csinálnak velük. A múltban a legalja gádzsó oda-köpött a primás homlokára, aztán ráragasztotta a százast, vagy csak akkor lehetett a cigányé a nagy pénz, ha a vonójával földszedte a földről, vagy a bögöbe beleugrottak, mindegy volt, a ci-

gány jó képet vágott hozzá, legyen meg a vendég uraknak a kedvük, és neki is meglegyen a lóvécskája, mert otthon rovel a hat kis csávó. ... Ha ugyan csúfot nem tesznek vele, de hát a cigány azt is zebre vágja, mindent lehet vele, mert cigány. A cimbalmosnak meg elmondja a gádzsót mindennek, de azért ő is olyan szeretne lenni, mint a gádzsó. Púderozza a rücskös képit, és a bánata neki is, meg az asszonynak is, ha a fia fekete. Jaj, káló szal, de káló szal, mro csávó! De fekete vagy, egyszem fiam! (Az én fiaim megesküdnének a Márjára, hogy nem cigányok, ha már egy jobb ruhát összeszerezték maguknak valahogy.)

Még jó, ha ennyit ki tudnak mondani a nyelvükön, mert uraságukban azt is elfelejtik. Lóvé meg náne, meg basavázni, meg rodázni, ennyit tudnak, azt is csak azért, hogy a gádzsó ki ne hallgassa a beszédjüket egymás közt a kocsmába. Azon vannak, egyszóval, a bolondok, hogy a gádzsóhoz hasonlók legyenek, pedig a gádzsó az gádzsó marad, a roma meg roma. Messzirúl meglátni ezeken, hogy cigány, úgysis. A gádzsó tudománya nincs meg nekije, egyből se lesz doktor, vagy ilyesmi, a legnagyobb, hogy egy-két akadémiát szerez. De a magáét közbe elfelejti, elhajtja magától, mást meg nem tanul a helyébe. Mint amikor az öreg Marci szegény még el-elmegy lakodalmat muzsikálni, csak a kis borocskájáért, aztán egyre azt hajtogatja, mikor rendelnek tőle: »Bizony kérem, az újat nem tudjuk, a régít meg már elfelejtettük.« Így igaz ez. Se nem gádzsó, se nem roma, csak ilyen se ide se oda népség a muzsikus. K'andel duval – bűdös messzirúl – ez járta. A paraszt meg ugyanígy velünk. Szemét cigány, bűdös cigány! Egyazon jármot nyögtük pedig mindahányan.

Szóval mondom én maguknak: ha az Isten én volnák, igazságot tenni akkor se tudnák. Csak egy valamit a jóemlékezetükbe ajánlok. Akkor parasztot szólították földművesnek a hivatalos emberek, a cigányt meg csak cigánynak. Máma a paraszt az paraszt, és ez jól is van. Elvégre ezzel le nem alacsonyítsuk. Becsületes munkával keresi a kenyerit. De a cigányt hivatalosan nem szólítsák semminek se, népzénésznek a muzsikust vagy tudomisen minék. Csak a gádzsó némelyikje utál minket, ez se szembe, csak úgy a hátunk mögött, hogy noné, a pizkos cigány.

Magyar vagyok, persze hogy magyar, itt született, itt élt, itt kaparták el a hetedik ősöm is. De nem bánom. Ha jobb így a gádzsónak, hadd legyek cigány. A véretem le nem tagadom. De akkor járassák az én kisonokámat is olyan iskolába, amilyenbe lehet a tótot, meg svábot, meg az olájt. Szóval olyanba, ahol a szép cigány szóra, mesére, történetre, nótára ráviszik, hogy mondhassa a többi gyerekeknek, akik korminak, meg füstösnek csúfolják, hogy igen, én cigány vagyok. Beszédem is van olyan, mint a tietek, mesém is, nótám is, minden, amitől nép egy nép. Akkor majd másabbak leszünk, ha a becsülést, ami a munkánk után is kijárna, megkapjuk.”

Beleszeretve hát a bartosi megoldásba, Nápó unokájának szerepét ízellettem. Annyi „édes fiam”, majd később „szép testvérem” nyelvi formula és valódi jelentéssel bíró műrokonsági kapcsolat után azt gondoltam, lehetnék akár Nápó unokája. S szájába adtam volna történeteim, melyek három, egymástól jól megkülönböztethető közösség körében eltöltött idő során megélt tapasztalataimból nőttek ki, és arról szólnak, hogy a magát cigánynak/romának mondó, vagy a mások által cigánynak mondott csoportok hogyan szerkesztik meg saját cigány/roma, vagy a cigánytól elhatárolódó képüket. Vagyis azt, amelyet magukra vonatkoztatnak, magukra érvényesnek tartanak, illetve hogyan próbálják érvénytelenné tenni azt a képet, amelyet akár mások fogalmaztak meg róluk, akár korábban maguk fogalmaztak meg önmagukról.

Amikor azonban megerősítésre vágytam, barátaim közül néhányan intettek, ne bújjak a fikció okán se más bőrébe, tegyem világossá írásom hőseihez való viszonyomat, legyen egyértelmű az a nézőpont, amelyből írok, tudhassa az olvasó, hogy valójában ki is beszél. Maradok hát önmagam, önképem szerint egy megértő és szolidáris antropológus, akinek nem mellékes, hogyan alakul a többségében a társadalom peremére szorult, szorított, cigánynak mondott, vagy magát is cigánynak mondó honfitársai sorsa.

TÖRTÉNETEK A KÉTEGYHÁZI OLÁHCIGÁNYOKRÓL

A Békés megyei Kétegyházán 1992 őszén „etnikai háború” robbant ki a magyarok, vagyis a „parasztok” és a cigányok között. A Magyar Televízió első napi tudósítását látva utaztunk el kollégáimmal Kétegyházára, hogy személyesen győződjünk meg a konfliktus természetéről, és lehetőségeinkhez mérten tanulmányozzuk és dokumentáljuk a megoldást. Azóta rendszeresen visszajárok, visszajárunk Kétegyházára, tartjuk a barátságot, érdeklődünk, beszélgetünk, s gyakorta készítünk filmdokumentációt is.

A több mint négyezer lelket számláló Kétegyházán többségében görögkeleti vallású, magukat románnak mondó emberek laknak; a románok mellett katolikus vallású magyar és német népesség él. A nem cigányok szerint a település mintegy tíz százalékát teszik ki a cigányok. Ők elsősorban – a másári, a kherári és a csurári törzshöz tartozó – oláh cigányok, bár a törzsi leszármazás elmesélése rendre bonyodalmakat, zavarokat és vitákat okoz a házaspárok, a testvérek vagy egyéb rokonok között. A falu oláh cigánysága egységesen a többi falubeli nem oláh cigányt romungrónak nevezi, a nem cigányokat gádzsóknak vagy ezzel szinonim kifejezésként parasztnak mondja. Gádzsó alatt egyaránt értenek magyart, románt és parasztot. Amikor a román kategóriát használják, konzekvensen román anyanyelvű és/vagy görögkeleti vallású emberekre gondolnak. Ha valakire a magyar megjelölést mondják, egyaránt gondolhatnak magyar és román emberre is.

A kétegyházi oláh cigányság példáján keresztül azt a kérdést próbálom vizsgálni, hogy a kisebbségben lévő magyarországi cigányság etnikus öntudata és szimbolizációja hogyan épül fel egy kettős rendszerként, s benne kifelé (a társadalom felé) és befelé (a saját csoport, illetve etnikum felé) magáról milyen képet fest.

Kiindulópontként azt a megfontolást kell rögzíteni, hogy a cigányság (mint minden kisebbség) etnikus öntudatát és szimbolizációját csakis kizárólag a „többségi társadalomhoz” való viszonyrendszerén és viszonyulásán keresztül értelmezhetjük, vagyis abba a társadalmi mezőbe kell elhelyezni e problémát, amelyben egymással folyamatos (elfogadó, elutasító) kapcsolatban áll többség és kisebbség. Az értékelés és a szimbolizáció belső és külső kettőssége természetesen a társadalom magát többségként definiáló részére is érvényes.

Feltételezhető, hogy a többségi társadalom csoportjai és tagjai rendelkeznek egy olyan belső, titkos ítéletrendszerrel, melyet sokszor – annak éppen nem szalonképes volta miatt – magukban tartanak, és kifelé, akár a nyilvánosság, akár az ellenőrzött közvélemény felé konszolidált véleményként, megértő szövegeként fogalmaznak meg, illetve próbálnak uralkodni gesztusaikon. A többség tudja, vagy tudni véli fölényét a kisebbség fölött, mely kisebbséget magához viszonyítva nem szükségszerűen sorol emberszámba, s alapvetően saját értékeit, normáit, életvezetését, „a saját élete értelmét” tekinti normális kiindulópontnak és normális emberi életnek.

Ehhez viszonyítva a kisebbséget alulértékeli és elvárja a kisebbség csoportjainak hozzá való igazodását (ebbe a megfogalmazásba természetesen belefér az az attitűd is, amikor a többség csoportjai, illetve tagjai a maguk sikertelenségét, kudarcait, elfojtott vágyait frusztrációként élik meg, és a másik vonatkozásában irigységüket fejezik ki). A kisebbség tisztában van a vele szemben megfogalmazott, kimondott és elhallgatott előítéletekkel, értékrendjének megtagadásával, a vele szemben támasztott elvárásokkal, melyhez az élet számtalan pontján látszólag vagy ténylegesen igazodni kell. Kényszerűségből is elfogadják az alá-fölé rendeltségi viszonyban számukra kiosztott pozíciót, és kettős értékrendjükben némi zavart éppen az ehhez való igazodás nehézsége és követelménye jelent. Ahhoz, hogy élni tudjanak, ahhoz, hogy élni hagyják őket, elfogadják a megfelelés követelményeit. Ahhoz azonban, hogy etnikus identitásukat, autonómiájukat és belső összetartozásukat

megtartásuk, továbbra is működtetni kell egy olyan érték- és jelrendszerrel, mely csakis kizárólag róluk szól, együvé tartozásukat erősíti és a többségtől való elhatárolódás titkos rendszerét adja ki. Az önértékelés belső rendszerében ők is rendelkeznek egy, az embercsoportok közötti hierarchiával, melyben magukat helyezik annak csúcsára. Nyilvánvalóan önértékelésük, önbecsülésük és emberi méltóságuk érdekében szükség van egy rájuk kényszerített hierarchikus viszony ellenkező előjelű megváltoztatására.

Az 1992-es „etnikai háború”

Az esemény leírása

1992 szeptemberében Kétegyházán néhány dinnye kiköveteléséből „fellobbant a láng”. A Csurár testvérek az Újfaluban az egyik helybeli paraszttól dinnyét követeltek, aki néhány darabon felül nem volt hajlandó nekik adni. A Csurár testvérek erre állítólag fejbe verték a dinnyést. Következő napon az éjszakai órákban kilenc helybeli román és magyar fiatalember egy Kamaz típusú „harci” teherautón betört a két fiú házába, azt felgyújtotta, majd megrongálta a két testvér apjának házát is. A rendőrség ezt követően előzetes letartóztatásba helyezte a bosszúálló fiatalokat, a falu népe erre a hírre összegyülekezett a községi kultúrházban és estétől másnap hajnalig népgyűlést tartott, ahol tájékozódhatott a megyei rendőrség vezetőjétől, valamint polgármesterétől a fiatalok letartóztatásáról. A következő napon szintén estétől hajnalig tartó népgyűlésen követelték a vizsgálati fogságban lévő fiatalok szabadon bocsátását és az általuk garázdának és bűnözőnek ítélt Csurár testvérek és szüleik elűzését a faluból. A népgyűlésen – de már előtte és utána is kisebb csoportokban tárgyalva – elszabadultak az indulatok, és az emberek jelentős részénél megszűnt az az önkontroll, amely a belső megítélést és vélekedést titokban tarthatta volna, és ezek átalakultak kifelé, a nyilvánosság felé mondott szövegekké, megítélésekké. Vagyis bekövetkezett egy olyan helyzet, amikor vizsgálhatóvá vált a cigányok és magyarok közötti együttélés számtalan addig rejtett konfliktusa, a két értékrend elég nehéz összeegyeztethetősége. Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet a cigányok reakciójában is felszínre hozott számtalan olyan elemet, mely a belső szövegek szintjére jellemző, illetve felerősített

számtalan olyan motívumot, amely a külső, kifelé irányuló viselkedés tartományába tartozik. Ezen túlmenően világgossá váltak a cigányság védekezésének és túlélési stratégiájának szignifikáns elemei. Élesen vetődött fel például a csoporton belüli szolidaritás, illetve a parasztok méltányolásának és türelmük fenntartásának, a helyben maradás (és megmaradás) szempontjának konfliktusa. A helybeli parasztok egy ideig gondosan ügyeltek arra, hogy a faluban kirobbant konfliktust ne cigánykérdésként, hanem pusztán Csurár-kérdésként (vagyis egy családra, illetve egy kisebb rokonsági rendszerre szorítva) kezeljék. Ennek ellenére a nyilvános népgyűléseken elég sok olyan elszólás hangzott el, melyből kiolvasható volt, hogy a probléma alapvetően cigánykérdésként jelenik meg. Ezekből idézek néhány bekiabálást, amelyek vagy konkrétan a Csurár családokra, vagy már általában a cigányokra vonatkoznak.

– Hát az Újfaluba lakik szinte mindenki. Olyan házakba laknak, amit lefoglaltak, úgy hogy nem vették meg, csak beköltöztek, és nem bírják kitelepíteni őket.

– Gondolnak egyet, bejönnek az iskolába, megpofozzák a tanárnót, ez így van.

– A gyerekiük lesprayzik az osztálytársaikat, az elsős, második gyerekeket, mert náluk van spray.

– A doktornőnek a nyakához tartották a bökött, mert vénás injekciót kellett beadjon az apjának. „Ha meghal az apám, nem mész ki innen élve.” Hát egy orvos tudja garantálni azt, hogy most az a beteg nem fog meghalni, ha olyan állapotban van?

– Ha volt a presszóban valamilyen gyülekezet, akármilyen diszkó, bementek a cigányok és szétverték mindenkít, legyen az jegyszedő, legyen az a diszkós, megverték azért, mert ő nem akart fizetni. Utána volt olyan, hogy elmentek olyan emberekhez, ha nekik benzin kell. Az áruját elvitték egy szál fillér nélkül. Hát hogy lehet ilyet tūrni? A ruházatiba farmert vittek el, nadrágokat, pulóvert, mindent, fényes nappal s azt mondták a botosnak, hogyha mer valamit szólni, akkor szétverik a fejét. A boltos mit csinált? A saját pénziből állta a kurva életbe a nadrágot meg a pulóvert, meg bármit.

– Fejbe ütötték a Sanyit vagy nem? Fejbe volt verve, igen vagy nem? Nem a családtagja verte fejbe a magyar embert, hanem a cigány verte

fejbe, és ez után kéne utánanézni. Azt akarták elérni, hogy mikor a lopott holmival jönnek be az utcába, rá is szóltak a magyarra, meg is félemlítették, hogy menjen be, és idejutottunk, hogy muszáj villát fogunk, mert ő is villával jön. Én nem mehetek seprűnyéllel a villának neki, ha ő villával válaszol.

– Ha a rendőrség vagy legalábbis a rendőrök vezetője nincs lefizetve a cigányok által, akkor hazudunk. Mindegyik kisebbik rendfokozat bennünket biztatott, tehát ők azt akarták, hogy mi kezdjünk valamit és ők ezt teljesen átfordítsák arra, hogy ők tehetetlenek, mi védjük meg magunkat. Amikor mi ezt megtettük, ők hátat fordítanak, bennünket szétszórnak, akik valamit mertek tenni, elviszik, a mi szarvunkat le-törrik, a cigányokét felemelik.

Annak palástolására, hogy a népgyűlésen elhangzottak valójában a Csurárok mellett az összes kétegyházi cigány család ellen irányulnak, mozgósították a többi cigány családot, mert azt akarták elérni, hogy a cigányok egy olyan petíciót írjanak alá, melyben a rendőrségtől követelik a fogva tartott fiatalok szabadon bocsátását. Aláírásgyűjtő ívet szerkesztettek, hogy azon a cigányok aláírásukkal követeljék – az amúgy velük rokonsági kapcsolatban lévő – Csurár család elköltözését. Hűségnyilatkozatként értelmezték volna, ha a cigányok legitimálják követelésüket. Faragó Zsigmondtól azt várták, hogy mind családja, mind pedig az Újfaluban lakó többi cigány család körében szerezze meg az aláírásokat. Ebben a helyzetben vettünk részt egy hosszú beszélgetésben, amikor Zsiga és testvére, Nándi e csapdahelyzetben való lehetséges helyes cselekvést vitatták meg. Ha eleget tesznek a gádszók óhajának, elárulják testvéreiket, és a későbbiekben előre szentesítik a parasztok önkényes eljárását, mely majdan akár őket is elérheti. Ha az aláírást megtagadják, magukra haragítják a parasztokat és közvetlenül ők is bekerülhetnek a kiűzendők körébe. Ezért aztán Zsiga a halogatás taktikáját választotta.

Ezzel egy időben a rendőrség és a polgármesteri hivatal közreműködésével sebtében „vajdát” neveztek ki a faluban, akitől elvárták és kikényszerítették, hogy közbejárjon a Csurár családnál azok eltávózása, valamint a többi cigány család megrendszabályozása érdekében. Természetesen a kétegyházi oláhcigányok közös-

sége az emberek mellérendelő viszonyaként működik, így semmi-féle vajdaság intézménye nem létezett. A többség, és közelebbről a közigazgatás dolgozói gondolták úgy, hogy a cigányoknak, mint a tekintélyvel tiszteő embereknek rendelkezniük kell vajdával, miután azonban ilyenről nem tudtak, a saját maguk által konstruált kép és valóság alapján Faragó Lajosba képelték bele a vajdát, ezért a szerepet ráosztották és oktrojálták. Faragó Lajos a faluban bírt ekkor két házzal, számtalan jószága volt, öt élő fia közül kettő egyetemet, illetve főiskolát végzett, ketten pedig, mint házas férfiak sikeres gazdaságot vezettek. Miközben a hivatal választása Faragó Lajosra esett, testvére, Zsiga magát az újfalusi rész vajdájának kezdte tekinteni, amit azonban még saját gyermekei is mulatsággal fogadtak, és inkább csúfolták, mintsem tisztelték érte.

Az eseményeket igazán meghatározó történések azonban továbbra is a kultúrházban zajlottak. Politikai közvetítőként megjelent Solt Ottilia, az SZDSZ képviselője, és a helyi romák hiányában Raduly József, a Roma Parlament képviselője védte a kétegyházi Csurár családokat, sőt a falu cigányságát. A népgyűlés résztvevői a második este a helyi polgármestert és a Roma Parlament jelen lévő képviselőjét arra akarták kényszeríteni, hogy ki-ki személyesen beszéljen a Csurár családdal, s vegye rá őket a menekülésre. (A fővárosi önkormányzat a kétegyházi konfliktus kapcsán konferenciát rendezett a Városházán, majd kötetet jelentetett meg róla, melyben Solt Ottiliától Bogdán Béláig sokan szót kaptak.)

E forró éjszaka hangulatát jól érzékelteti néhány bekiabálás és néhány párbeszédfoszlány idézése:

Egy hangadó: – *Ezeket az embereket 72 óráig fogva fogják tartani, és ez be is fog igazolódni, és sajnos alig van már egypár óránk ahhoz, hogy szabadon lássuk őket, ha szabadon fogjuk őket látni, mert a törvény, és ezt így mondom nektek és higgyétek el, ez olyan kemény és kegyetlen, hogy nagyon. A főügyész át fogja adni a bíróságnak ezt az egész ügyet, sajnos csak fehérek lesznek köztük és a mi barátaink lesznek köztük, akiket ideköveteltem én is tegnap, hogy itt akarom őket látni, itt a pódiumon, de ők nem lesznek itt. Miért, és ezt is elmondom nektek, és jól jegyezzétek meg, ez a kétegyházi nép akart valamit, és ne hagyjátok abba, mert akkor veszítettünk.*

Egy másik hangadó: – Ez törvénytörő volt, hogy idáig kell, hogy fadjon a dolog, de most már akkor legyünk már emberek, ne köntörfalazzunk, ne csináljunk semmit akkor inkább, vagy csináljunk nagy balhét. Ezt magyarul meg kell mondani.

A polgármester: – Ha ez balhészintre lemegy, akkor itt annak a tegnapi reggeli, újságírói riportnak lesz igaza, aki cigánykérdésről beszél, aki a kétegyházi embereket csőcseléknek tartja, aki egy irányítás nélküli tömegről beszél, akihez ki kell vezényelni Budapestről a rendőri ezredet, akit be kell ebbe a kultúrházba zárni, körbe kell zárni, mert nem tud önmagán uralkodni, akinek nincs semmiféle tartása, aki fegyelmetlen, aki gyakorlatilag anarchikus állapotot okoz a falunk.

A cigány képviselő: – Talán hátha valami másképp alakul ki, más kép alakul ki önökben a magyarországi cigányságról, hiszen a magyarországi cigányság és a helyi cigányság sem az a réteg, amelyikkel önöknek bajuk van, és én azt mondom, és arra kérem önöket, hogy ne önök irányítsák az eseményeket, önök csak befolyásolják az eseményeket és kényszerítsék a hatalmat arra, hogy a jogszabályokon belül, amely minden magyar állampolgárra érvényes, azokat következetesen hajtásák végre. Én megértem az önök felháborodását, de én erre azt tudom önöknek válaszolni, hogy akkor, amikor más országokban a magyar kisebbséget valamilyen inzultus éri, mi magyarok ugyanúgy felállunk és harcolunk értük, ahol ők vannak kisebbségben, és akkor a cigányok ugyanúgy mellé állnak a magyarok mellé, mint ahogy tették ezt a legutóbbi időkben is. És az, hogyha a magyarok kerülnek be börtönbe, a magyarok kerülnek be valamilyen helyzetbe.

Egy vitatkozó: – Abban az esetben, ha a képviselő úr netalántán vállalná azt, hogy kimegy a Csurár családhoz – nem cigány családhoz – és tolmácsolja a kérésünket és a rendőrség elviszi őket abban az esetben.

A cigány képviselő: Ma Magyarországon mindenkinek alapvető állampolgári joga, alkotmányos joga – ugyanúgy, ahogy önöknek, ugyanúgy a cigánynak is –, hogy ott lakjon, ahol ő úgy gondolja, hogy az életét tudja tengetni. Na most ahhoz, hogy egy családot valamire kényszerítsük, vagy megkérjük, azt jogilag meg kell alapozni. Én nem tudom megalapozni, éppen ezért azt nem vállalhatom – és önök sem tudják megalapozni. Hogy csendesen kikísérik ezt a családot, megtehe-

tik uraim, megtehetik, mért ne tehetnék meg, hiszen sokan vannak, de a színt-javát a rendőrség ki fogja emelni, higgyék el nekem.

Egy másik vitakozó: – *Akiről maga itt azt mondta, hogy beszélni akar velük, akik szerintem nem is emberek, azokkal beszélni nem lehet. Itt a Bábisokról (azaz a Csurárokról) van szó, akiket nem lehet ember-számításba venni és kész. A többivel nincs problémánk. Itt már teli lett a pohár ezzel a két, vagy nem tudom hányan vannak a családban, ezzel van a probléma. És itt már nincs beszélő, nincs semmi, mert ezek nem emberek, értik?*

Egy hangadó: – *Itt az a gond, hogy mi lassan etnikai többségből kisebbségbe fogunk lépni, hogyha így haladunk előrébb. Én nem vagyok lázító, kutya uszító, de nekem van igazam.*

A harmadik népgyűlési estén, mely igen rövidre sikeredett, már azt az örömhírt közölhették a falu lakóival, hogy szabadon engedték a fiatalokat. Ezzel a követelések első pontja teljesült. A mámorában hazatolongó közönséget azonban néhány hang arra figyelmeztette, hogy a követelések második pontja még nem teljesült, hiszen a Csurár család – jóllehet, több tagja a szomszéd falvakban bujkál – még mindig itt van a faluban, hisz néhány emberét rendszeresen látják. Ezen az estén nem sokkal a tömeg feloszlása után az egyik cigány család portáján tűz ütött ki, mely állítólag egy – a faskamrába dobott – Molotov-koktéltól származott. A tüzet a több mint százfős rendőrségi készütség kommandós tagjai hamar eloltották, azonban majd egy óráig tartott az a riadalom, ahol a szomszédból összesereglett több mint ötvenfős cigány csoport a népgyűlésen elhangzott paraszti indulatokra „megfogalmazta” válaszat. Ezt megelőzően már több éjszakán keresztül az újfalusi cigányok kint aludtak az utcán vagy a határban, és többen elvitték gyermekeiket a szomszéd falvakban lakó rokonaikhoz. Vasárnapra viszonylagos nyugalom szállta meg a falut. A fiatalokat hazaengedték, Csurárék megüzenték, hogy elmennek Kétegyházáról, és a rendőrség is visszavonta erői nagy részét. A megyei kapitányság ígéretet tett egy rendőrőrs felállítására, a parasztek már nem népgyűléseztek és a cigányok is hazahozták gyermekeiket, s beköltöztek házaikba. A félelem azonban nem múlt el, s máig kitörölhetet-

lenül úgy él az emberek emlékezetében és szóhasználatában e hét, mint az etnikai háború ideje.

A következőkben azt próbálom meg elmondani, hogy: Mit állítanak a parasztok a cigányokról? Mi a cigányok megélhetési stratégiája? Mi ellen védekeznek a cigányok, és ennek megfelelően, mit állítanak magukról a külső elvárásnak megfelelően? Mi az, amit a cigányok a belső normájuk szerint tartanak önmagukról? Mit akarnak a parasztok elérni a cigányokkal szemben? Mit akarnak elérni a cigányok a parasztokkal szemben?

A parasztok a cigányokról

A parasztok szerint – noha hangsúlyozom, a nyilvánosságra hozott vélekedések címzetten a bűnbaknak megtett Csurárokra! szólnak, azonban kiterjeszthetők általában a faluban élő cigányokra is – a cigányok megélhetésének alapját a lókereskedés adja. A parasztok úgy vélik, mivel a cigányok nem rendelkeznek földterülettel, képtelenek megtermelni a jószágtartáshoz szükséges takarmányt, ezért rendszeresen a határban való lopkodáshoz, esetleg bengészséshez folyamodnak. A parasztok szerint amíg a cigányok csak az Állami Gazdaság és a téeszek termését dézsmálják meg – lucernát, kukoricát lopnak –, addig valamelyest tolerálható a tevékenységük, amikor azonban már a parasztok termésében tesznek kárt, nem méltányolható cselekedetük. Ugyancsak elfogadhatatlan, ha a már kazalba rakott szénát bontják meg, vagy az elvermelt répát szedik fel. Nem tetsző a parasztoknak az sem, hogy a cigányok a lókereskedés hasznát lótolvajlással vagy lócsempészéssel egészítik ki. Azt állítják ugyanis, hogy elsősorban Romániában vesznek olcsó pénzen vagy kötnek el lovat és hozzák át a zöldhatáron az éj leple alatt. Úgy vélik, hogy a lókereskedés során a vásárokból rendszeresen becsapják a parasztokat, ezzel illetlenül magas haszonhoz jutnak. A Csurárék agresszivitását eleve azzal magyarázzák, hogy azért hangoskodnak a megrakott szekérrel hazafelé jövet, hogy az utcabeli parasztok bemeneküljenek, és ne lássák a lopott árut. Általában is úgy értelmezik a Csurárék hangoskodását és fenyegeté-

sét, mint a megfélemlítés eszközeit, hisz így nem mernek az emberek ellenállni, szólni, akár feljelentést tenni. Nemcsak a lovakkal kapcsolatban fogalmazódnak meg lopási vádak, hanem minden hiányzó tyúk, kacska vagy néhány sor kiásott krumpli esetében is a bizonyítási eljárást mellőzve rögtön a cigányokat vádolják. Általános elgondolás szerint a cigányok nem szeretnek dolgozni, bizonyítja ezt másik jelentős jövedelemforrásuk, a segélyezésből való részesülés, mely származhat akár az állami szociálpolitikai, akár a helyi önkormányzat által adott támogatásból. A cigányok körében tapasztalt magasabb gyermekszámot is az általuk vélt ingyenes törekvésnek tartják. A rendtelenségre, piszkosságra utaló megjegyzések teljesen hétköznapiak a parasztek körében. Hasonlóan elmondható ez a cigányok hangosságáról megfogalmazott képről. Irritálja a parasztek a cigányok kocsmázása, úgy ítélik, hogy kevéske keresményüket vagy segélyüket rögtön elverik és képtelenek beosztó módon élni, úgy, hogy pénzüik egész hónapra kitarson. Ugyanakkor az is irritálja a parasztek, ha a cigányok közül valaki sikeres, hisz akkor eleve gyanús a siker eredményeként felhalmozott vagyon. Nem szeretik, ha a cigányok, akár a kocsmában, akár egyházi vagy családi ünnepeken adakozónak, kitarulkozóan vagy megítélésük szerint hivalkodónak mutatkoznak.

Kétegyházán nincs hagyományos értelemben vett cigánytelep. A cigányok kezdetben a faluszéli házakat vásárolták meg, és itt az újfalusi részen alakult ki lassan egy olyan, korábban főleg szegényparasztek lakta utca, amelyet cigánynegyednek tartanak. Az elmúlt évtizedben elsősorban az e részről elszármazók a falu közép-ső területein megüresedett házakat vásároltak meg, ezzel részben megszűnt korábbi szegregáltságuk, és közvetlenebb kapcsolatba kerültek a parasztekkel. A cigányok gyakorlatilag ezeken a portákon is folytatták korábbi ló- és marhatartó gazdálkodásukat, illetve a lókereskedést. A parasztek ekkor már a „tisztá udvar rendez ház” telekjellegét alakították ki. A cigányok megjelenése többek között ezt az egységesülő új parasztes összképet bontotta meg. Minden bizonnyal a cigányok mind gazdasági jelenlétükkel, mind pedig az udvarukon folyó intenzív társadalmi élettel bosszantották a más normák szerint élő parasztekot.

A cigányok megélhetési stratégiája

A kétegyházi oláh cigányok közel 400 fős csoportjának nagy része mégiscsak az Újfaluban, annak is legszélsőbb utcájában, régi parasztházakban él. Az itt élő családok társadalmi helyzete egymáshoz elég hasonló, mondhatni, majdnem egységes kulturális stílus és gazdasági stratégiát dolgoztak ki és tartanak fent. Tőlük részben különbözik (számtalan hasonlóság ellenére is) néhány olyan család, amely a falu régebbi részein, s nem egy tömbben, hanem szétszóródva a parasztok között lakik. A következőkben vázolt modellt az egymás mellett élő, Nagy Sándor utcai romák köréből származik. Az itt élő emberek szerint a romák életének értelme és lényege a ló. Az az ember, akinek nincs lova, már talán nem is roma. A ló a kétegyházi romák gazdaságának alapja és mozgatója, túl szimbolikus funkcióján. A ló segítségével lehet a legfontosabb jövedelemszerző tevékenységeket folytatni. A lófogattal lehet kimenni a nagy határú falu távolabbi pontjaira májusban a székfűért (kamilláért), júniusban és júliusban a mácsonyáért (gyermekláncfűért), augusztusban a bodzáért, szeptemberben és októberben pedig a makkért. Fogat nélkül elképzelhetetlen a kukorica, a napraforgó, de akár a krumpli bengészése (mezgerelése) is. Az említett szezonális munkák során a család minden tagja – férfiak és nők, öregek és gyerekek – egyaránt kivonulnak a határba, s együtt végzik a gyűjtögetést, hisz így éri meg. A gyógynövények esetében a felvásárlás közvetlen, már aznapi jövedelmet hoz. Tudatos döntésként az emberek a ritka, de nagy jövedelmet hozó gyűjtögető tevékenységet vállalják, és nem az amúgy rendelkezésükre álló napszámosmunkából élnek, mely hosszan tartó, folyamatos elkötelezettséget és lekötöttséget igényel. Így például az utcájukban lakó, autóbusszal rendelkező, személyszállító vállalkozó paraszt ajánlatát többször visszautasították, aki pedig rendszeresen hordaná őket tavasztól ősziig nagyobb gazdaságokhoz a növénytermesztésbe és az állattartásba napszámosnak. A vállalkozó, aki révén hol teljesítménybérben, hol napi bérben dolgozhatnak, napi 1300–2000 forint közötti összeget tud garantálni. Ez folyamatos munkát jelentene, hiszen a különböző termelési ciklusok

tól függően hol birkanyírásra, hol kapálásra, hol libatépésre, majd ismét kapálásra, aztán ismét libatépésre mehetnének dolgozni. Ez a munka az utazást is beleszámítva nem ritkán napi 12–14 óra elfoglaltságot jelentene. Ezzel szemben a gyógynövények gyűjtögetése addig tart, amíg egy lovas kocsi meg nem telik, tehát 4–5 órán keresztül, mely idő alatt 5–7 ezer forint is megkereshető. Így a döntést aközött kellett meghozni, hogy az egyes jól jövedelmező növényeket csak pár napon keresztül gyűjtik az aznapi árért, vagy több héten keresztül dolgoznak a biztos napi 1500 forintért. Az itteni romák úgy döntöttek, hogy a kevesebb munkát igénylő és nagyobb egyszeri jövedelmet biztosító tevékenységet vállalják. Ez éri meg ugyanis nekik. Másfelől, ha egész napra mennének el napszámosmunkára a felnőttek, felügyelet nélkül maradnának a gyerekek és a lovakkal sem tudnának annyi időt foglalkozni. A személyszállító vállalkozó így egy másik cigány csoportban találta meg állandó alkalmazottait. A szomszédos Elekről az általa „korcsnak” nevezett, románok és németek között élő magyar cigányokat hordja munkára. Az elsősorban női munkásait Nyárlőrincre, Makóra, Mezőberénybe szállítja, évente ötszöri libatépésre. (Az 1998-as adatok szerint az első tépésnél 1 liba után 19 forintot, majd az ötödik tépésig folyamatosan emelve a darabért, már 31 forintot fizettek. Az asszonyok teljesítménye 70 és 110 liba között mozgott, erőnlétüktől és a liba korától függően.) Az elekiek – akik, mielőtt munkanélküliek lettek, a nyolcvanas évek végéig jobbára Gyulára jártak a textiliparba és a húsiparba dolgozni – megélhetését ma döntően az idénymunka adja.

A kétegyháziak bevételeiben jelentős helyet foglal el a benégyezés. A felszabaduló kukoricaföldön közvetlenül a betakarítás után megjelennek szekereikkel és több fordulót tesznek a táblán maradt és általuk összegyűjtött csövekkel. Tekintve, hogy a nagyüzemi művelésben hatalmas kukoricatáblák találhatók a falu közelében – így válogathatnak, hogy hol dolgozzanak –, ott éri meg a munkát végezni, ahol a legkisebb befektetéssel a legnagyobb mennyiséget tudják megszerezni. Ezért felégetik a tarlót, hogy könnyebben észrevegyék a sárgálló csöveket. Ahol ezt nekik nem engedik, onnan továbbállnak, olyan helyet választva, ahol nyu-

godtan leégethetik az egész táblát. Az így megszerzett termény jelentős részét frissiben eladják a helybeli parasztoknak – nem várva meg a kukorica árának tavaszra remélhető felkúszását sem –, míg kisebbik részét saját állataik takarmányozására tartalékolják. A lovakon kívül baromfit (tyúkot, kacsát) és disznót tartanak. Takarmánynövényeket egyáltalán nem termesztenek, jóllehet házaikhoz jelentős nagyságú kert tartozik, és konyhakerti növényekkel is csak elvétve foglalkoznak.

A fogat segítségével végezhetik a fémgyűjtést is, ami az előző tevékenységhez képest a jövedelem töredékét adja csak. A két-egyházi cigányok a fémgyűjtést is egyfajta romás tevékenység megnyilvánulásának tartják. Valódi mennyiséget azért nem remélhetnek, mert Gyula, ahol sikerrel dolgozhatnak, messze van, a falu hulladékára pedig sokan vannak.

A lovat – azon túl, hogy igásállatként használják – már tenyésztésre is tartják. Egy-két kancájuk évente ellik, így a felnevelt csikót vagy megtartják, s fogatos lóvá nevelik, vagy vásárokon értékesítik. A lóval való kereskedés nem foglalkozásszerű számukra, jóllehet szeretik és kívánják a vásár hangulatát és a vásáron való üzletelést. Valódi üzletkötésre akkor kerül sor, amikor megélhetési nehézségeik mutatkoznak. Amikor már a gyűjtögetésből nem remélhetnek bevételt, s felérték a korábbi jövedelmeiket, nem ritka, hogy jobb lovaikat kénytelenek eladni vagy elcserélni. A téli szezonnak csökkentett lóállománnyal kezdenek neki, egyrészt a takarmányuk sem tartana ki, másrészt jóval kevesebb munkát kell végezni, s ekkor egy-egy ló is elhúzhatja a fogatot. Tavasszal aztán, ha a csikót eladják, árából vehetnek a kitevelt ló mellé egy másik fogatos lovat is. A lóban ugyanakkor tőke is fekszik. Amikor rendszeresen nagyobb bevételhez jutnak, akkor a rossz lovat mindig jobb lóra cserélik némi ráfizetéssel, hogy aztán, amikor nincs pénzük, újabb cserével visszaszerezzék a különbség árát.

A kétegyházi romák gazdasági stratégiája egyfelől tehát az azonnali jövedelmekre koncentrál, azokat jobbra fel is élik, másfelől pedig lehetséges tőkájüket lovakba fektetik, melyeket tetszés és igény szerint mobilizálhatnak. A romák itt nem törekszenek a lakásuk és öltözködésük megmutatására, nem ez az értékmérő,

nem ez az emberi élet lényege, hanem jóval fontosabbnak tartják az egymás iránti szolidaritás és tisztelet kinyilvánítását, ez pedig a lehetséges családi, rokonsági és egyházi ünnepek méltó megünneplésével érhető el. Így például a gyász vagy a gyász különböző emlékforgatóinak megtartása komoly megpróbáltatás elé állítja a rendező családok költségvetését. Ezek azonban olyan alkalmak, ahol az embernek meg kell mutatnia rangját és közösségen belüli társadalmi státuszát. Erről azonban később bővebben szólok még.

A cigányok önmagukról

A cigányok önmeghatározásának, annak is a társadalom többsége felé mutatott oldalának legfontosabb jellemzőjéül a társadalmi elvárásoknak való megfelelési szándékot említhetem. Abból indulok ki, hogy a cigányok számára teljes mértékben ismert a róluk szóló paraszti előítélet-rendszer, mely egyaránt kiolvasható a nyelvi szövegekből és a ki nem mondott, de gesztusokban, testtartásban, általában a metakommunikációban kifejezésre juttatott „szövegekből”. Éppen ezért a cigányok magukról küldött üzenetei alapvetően abban a gondolatkörben mozognak, amely a paraszti „leszólásban”, illetve vélekedésben összegezhető. A cigányok legfőbb törekvése, hogy a rendes ember – az ember – attribútumait sorakoztassák fel, másfelől pedig a cigányságukat mintegy háttérbe szorítva, magyar állampolgári minőségüket, nemzetalkotó szerepüket hangsúlyozzák. A magukról alkotott kép végül is pozitív kijelentések és negatív jelentéstartományba sorolható szövegekre adott válaszokból áll össze. A negatív jelentéstartományba tartozó szövegek mintegy tagadása azoknak az elemeknek a tételes felsorolása, melyek velük szemben, mint elítélő megjegyzések fogalmazódnak meg. A „rendes ember” mivoltukat azzal magyarázzák, illetve azzal igazolják, hogy „nem loptunk, nem voltunk börtönben, mi nem cigány módra élünk, rendesen dolgozunk”; és ehhez mintegy igazoló eljárásra való felszólítást adnak, hogy meg lehet kérdezni, véleményyt lehet kérni, mindenki megmondhatja, és így tovább.

Faragó Lajos így szólt erről: – *Én büntetlen előéletű vagyok. Soha nem voltam büntetve. Se mi, sem apám, sem a családom. Becsületesen élünk. Tartok disznókat, 50-et, teheneket, lovakkal foglalkozom. A családomat arra neveltem, hogy becsülettel és tisztességesen éljenek. Mint más magyar ember nem él úgy, mint mink. Anyagilag is, becsületesen is, tisztességesen is. Ezt mondja az összes, nem a helybeli községiek, ahol élünk, hanem a szomszéd községben is lehet véleményt kérni az én családomról. És rólam. Hogy hogy neveltem a családomat, és hogy élek. Szomszéd faluba is lehet kérni véleményt, hogy milyen viseletű, milyen magatartású vagyok. Hogy neveltem a hat fiamat, becsületesen, nem úgy, mint más cigány. Mert itt lépést tartottam a magyarokkal. Én disznót vágtam, bikákat adtam le, disznókat adtam le, lovakkal foglalkoztam. Egy nagy kereskedő volt a fiam is, állandóan pénzzel kelt, pénzzel fekiúdt.*

Ha nem negációként fogalmazódnak meg ezek, hanem eleve pozitív értéként beszélnek az egyes elemeken keresztül magukról, akkor azok túlzott hangoztatását és hangsúlyozását hallhatjuk. Faragó Lajos nővére például, aki harmadmagával (mint a három nővér) él a falutól néhány kilométerre egy tanyán, erejét megfeszítve dolgozik, és gyakorta hangoztatja, hogy a Munkácsy Tsz-nek 35 éve megbízható dolgozója, hány helyre hívják a faluba tapasztani, meszelni, mennyi jószága van, hogy becsüli meg őt a szomszédos tanyamúzeum vezetője, és hogyan küld hozzá külföldi vendégeket az ő élő tanyamúzeumába, és hogy számára, amióta él, mindig is a munka volt a legfontosabb, mert az adja meg az ember becsületét. Faragó Gizi legfőbb törekvése az, hogy a munkáján keresztül vétesse magát emberszámba. A rendes ember másik alapismérve, hogy legyen önálló háza, legyenek jószágai, amivel függetlenségét is biztosíthatja.

Faragó Gizella így szólt erről: – *Legalább 30 éve lesz már, vagy 28, hogy ebben a kis tanyában lakok. Élek, ahogy tudok, nem bántok senkit, engemet szeretnek. Ha Gyulán megyek, ha Kétegyházáán megyek, nekem van becsületelem, mert jó, becsületes vagyok. Nem bántok senkit. Nem bántottam. Se a szüleim, se én. Mit csináljak? Ebből élünk, a munkából. És elhagytam az egészségemet, itt ebben a munkában. De van is becsületelem. Ha az elnökkel beszélek, ha Gyulán megyek a nyo-*

mozókkal, ha rendőrökkel, itt vannak ezek a rendőrök. Én ezt a gyepet megkaptam, vagy öt holdat tőlük, hogy kaszáljam. Ez a két kezem után csináltam ezeket, amit csináltam. Senki más nem segített. Anyám nem adott semmit. Mikor ide, ebbe a tanyába jöttem, egy dunnával jöttem. A lábosom lyukas volt, rongyot tettem, úgy főztem. Mentem, dolgoztam, hazagyüttem, főztem, mostam este. Reggel megint vissza kellett menni dolgozni. És mikor Kétegyházáról jártam ott, abba a majorba, gyalog, ha esett, ha fűjt, mert muszáj volt, mert szegények voltunk. A csavargó cigányok, azok mennek. Mennek. Ahun fogja az eső, az eső, meg az este, lefekszenek a bokrokba is. Olyanok, mint a nyulak. De akinek van száma, házszám, az mindig ember. Ember a talpán. És aki tart egy kis jószágot. Így van ez kérem.

Szintén ebbe a körbe tartozik a kereskedői státusz, a kupecokdás felemlítése. Faragó Lajos 1990-ben elhunyt fiáról emlékezik: – Kicsi korától kereskedőnek neveltem. Mikor 10 éves volt, ment az iskolába, kérdik a tanárok, hogy mért hagyok nála annyi pénzt. Mondom, az tarthat akármennyit, mert az tudja, a pénz mit jelent, az nem olyan, mint más gyerek. Az egy értelmes gyerek. Az olyan volt, mint egy százéves ember egy legénynek. Az tudott, nem volt ilyen szélhámós, részeges csavargó. Az egy kereskedő volt. Kicsi korától. Sokszor gyűttek Gyuláról a csomósok, a nagy fuvarosok. Kihívták az iskolából, oszt ott üzleteltek vele. Mondták a tanárnénak, ez nem lesz úgyse tanár, ez nem olyannak született. Ebből lösz egy finom kereskedő. Mondták a csomósok Gyuláról, a fuvarosok. 10-12 éves korában úgy tudott gazdálkodni, úgy tudott kérem foglalkozni a jószággal, egy 50 éves ember nem tudta megcsinálni azt, amit ő. Úgy született.

Ennek során fogalmazódik meg, akár a romungrókkal szembeállítva is, a „mi nem 500-600 forintos emberek vagyunk” gondolatköre. Az a rendes ember ugyanis, aki annyi tőkével rendelkezik, hogy képes bármikor lovat, autót vagy házat venni. A gyermeknevelés, a gyermekek öltöztetése és iskolába járatása szintén többször említődik. Megfigyelhető az is, hogy az ember értékmérője az ember teste maga, a jóltápláltság, a kövérség. A „derék ember” jelzi a vagyonosságot és a tehetőséget. A tisztelet megadása igen fontos eleme a kultúra önmeghatározásának, mint gyakran emlegetett elem, legfőképpen a kölcsönösséget akarja kikényszeríteni

a többségtől, azt ugyanis, hogy legalább olyan módon kapja meg a cigány ember a tiszteletet, amilyen módon megadja ő a parasztnak. A tisztelet megkövetelése ilyenformán a cigányság elismertetését is jelentené, ami az ember önbecsüléséhez és önértékeléséhez elengedhetetlen feltétel. A cigányok a többség előtt elsősorban állampolgárként és magyarként szeretnének megjelenni, elismertetve ezzel a társadalomban való egyenrangúságukat. Ezt erősíti akár az 1990-es marosvásárhelyi segítségnyújtásuk (egészen pontosan az ottani románok segítségnyújtásának) gyakori emlegetése, amikor a város főterén a tüntető magyarok és a Görgény völgyéből a városba érkező románok közötti csatát a magyar oldalra álló vásárhelyi románok döntötték el, amikor valaki közülük így kiáltott: „ne féljete, magyarok, megjöttek a cigányok”. Azóta szállóigévé vált ez a mondat, mellyel a magyarokkal való szolidaritásukat, illetve magyarságukat szeretnék kifejezni. Több kocsmai beszélgetés alkalmával, már amikor az emberek valamelyest megnyugodtak, többen is csendesesen érveltek a Marosvásárhelyen történelemmel. Marosvásárhely jelentése ebben az összefüggésben az elismerés szelíd kérése, annak vágya, hogy egyenlő embereknek fogadják el őket. Végső jelentése ennek tehát az elismerés, az egyenlőség kiharcolása volna.

Ebbe a gondolatkörbe tartozik a magyar történelmi múltban, a forradalmakban és szabadságharcokban való aktív részvétel elősorolása is. Elsősorban fiatalabb cigány emberekről van szó, akikhez eljut egyik-másik roma lap, akik néznek-hallgatnak cigány tévés és rádiós műsorokat. A roma értelmiségiek nemzeti kultúráteremtő tevékenységét közvetítő médiák mellett meg kell említeni a két-egyházi kötődésekkel rendelkező Rostás-Farkas György és Karsai Ervin „naiv tudósok” közvetlen hatását is.

Egyes családi és társadalmi ünnepeken, melyek a cigányság tekintélyét hivatottak elérni, illetve az ember értékét kifejezni, gyakran találkozunk a többségnek szóló üzenetekkel. Példaként Faragó Ádám 1990-es temetését említhetjük, melyről a család annak idején videofelvételt készített. Erről később még bővebben lesz szó.

A cigányok maguk számára számtalan további olyan értéket tételeznek, illetve fogalmaznak meg, amelyek elsősorban belső

használatban működnék. Ezek érvényesítése révén érhető el – a falusiak elvárt beilleszkedésével szemben – a saját csoporthoz való tartozás erősítése, a belső kohézió elérése és a szolidaritás megkövetelése. Egyik leggyakrabban hangoztatott értéként a szolidaritás gondolatkörébe tartozó segítséget emelhetjük ki. Mintegy erkölcsi kényszerként fogalmazódott meg a másikon (akár testvérként, akár barátként, sokszor idegenként is értelmezve a másikat) való segítség kötelessége. „Ha van 500 forintod, add a felét annak, aki hozzád fordul, majd az visszaadja neked; holnap te is kerülsz olyan helyzetbe, hogy rajtad segítsenek.” Sokszor nem is az számít, hogy mekkora a kölcsönadott vagy akár csak odaadott pénz, hanem az, hogy aki adja, az az üzletelésben és általában az életben mennyire szerencsés, hiszen a szerencse megosztható, illetve átruházható arra is, aki a pénzt a szerencsés embertől kapja.

Ezzel összefüggésben említhető, hogy az emberek között az a belső hierarchia alakult ki, melyben akár a kortól függetlenül is a legtöbb szerencsével rendelkező, a legügyesebb ember lehet a legtekintélyesebb. Az ügyesség elsősorban a vásári gyakorlatból vezethető le. Az ügyesség szinte minden más értéket meghaladó jelentőségű. Nem az számít, hogy végül is adott pillanatban ki milyen gazdag, hanem hogy potenciálisan az ügyessége és szerencséje révén mi várható el tőle, mire lesz képes. Az ügyes ember ugyanis akár 100 forinttal is képes nagy vásárt csinálni. (Az üzletelés alatt legkiváltképp a lóval való kereskedést, az autók adásvételét és az ingatlanok cseréjét, halmozását értik. E dolgok egymással sokszor ekvivalensnek minősülnek. Más közösségekben mára már elfogadottá és általánossá váló megoldásokat, mint például cipővel, ruhával, alkohollal, cigarettával, kazettával való kereskedést még nemigen gyakorolják az itteniek.)

Sokak szemében az ügyesség némileg úgy értelmeződik, mint a varázsmesékben a legkisebb hős esetében, aki nem testi erejével, hanem eszével, okosságával, vagy mint a bugyutának tűnő hős, szerencséjével és segítőkészségével éri el sikereit. Sokkal értékesebb az a vagyon vagy gazdagság, melyet ezen tulajdonságokkal szerzett meg az ember, mint az a vagyon, amelyet hosszú, kitartó, önsanyargató munkával lehet elérni. (És ebbe még Faragó Gizi

csodálata is belefér.) Ebből is következik, hogy az állandóan robotoló parasztokról némi megvetéssel nyilatkoznak. (Jól szemléltethetjük ezt egy bengészesi példával. Még 1993 őszén kivonult egy csapat egy frissen learatott, felszabadult kukoricatáblára, ahol előttük még senki nem járt. A tábla egyik végében már műtrágyázták a tarlót. Egy motoros embertől engedélyt kaptak a bengészésre, illetve ügyes kérdéssel bizonytalan választ arra, hogy felégethetik-e a tarlót. A tarlót több ponton meg is gyújtották, mondván, hogy sokkal könnyebben jutnak hozzá a megmaradt kukoricacsövekhez, hogyha arról leég a levél és körülötte elhamvad a földre döntött szár. Úgy ítélték, hogy munkájuk ezzel meggyorsítható, eredményesebb lesz, s nem kell annyit bogarászni, hajlongani. Amikor a táblán dolgozó traktorosok felszólították őket, hogy oltsák el a tüzet, akkor ezt megtették, majd elvonultak egy másik helyre, mondván, hogy itt nem lenne hatékony a munkájuk, s nem volt szerencsájuk, így kerestek egy másik táblát. Mindeközben más felszabadult táblákon több parasztot lehetett látni, akik égetés nélkül próbálták kitermelni a maradék kukoricát.) A cigányok saját elbeszélésük szerint nem törekednek arra, hogy mindenáron nagy jövedelemhez jussanak, inkább jobban elviselik a rövid ideig tartó éhezést, minthogy nehéz és fáradságos munkát végezzenek.

A szerencse és ügyesség elvének központi szerepe megóvja a kétegyházi cigányokat attól, hogy időnkénti veszteségeiket tragikusan éljék meg. Ha akár állatállományukban, akár valami ingóságukban kár éri őket, nem esnek kétségbe, inkább egy legyintéssel túlteszik magukat rajta, mondván, ha már megtörtént, megtörtént, azt visszahozni és megváltoztatni nem lehet, ahogy jött, úgy elment és majd a szerencsénk és ügyességünk folytán ezt visszaszerezzük. A gyerekeket például messze nem korlátozzák úgy, mint a parasztok. Egy öt éves gyerek öt perc alatt szétszedheti, darabokra törheti vagy laposra taposhatja frissen kapott névnap ajándékát. A tulajdon polgári értelemben vett biztonsága, a jog által való körülbástyázása másodlagos kategória számukra. Több családról tudjuk, akik házakat és autókat birtokolnak, hogy tulajdonuk között talán több az, amit nem írtak át, akár a telekkönyvbe, akár a forgalmi engedélybe, mint amit jogilag rendeztek. Amit megvásá-

roltak, magukénak tekintik, s állnak elébe bármilyen későbbi jogi bonyodalomnak. Itt kell megemlíteni, hogy többen vezetnek gépkocsit úgy, hogy nincs jogosítványuk. (A jogosítvány megszerzése a nyolcosztályos általános iskola elvégzéséhez van kötve. Többen nem rendelkeznek ezzel, ugyanakkor az autóra szükségük van mozgékonyaságuk érdekében.) Minden alkalommal, amikor jogosítvány nélkül vagy ittasan ülnek az autóba, világosan felméri az ezzel járó lehetséges következményeket, legyen az pénzbüntetés vagy akár börtönítélet. Ebben a megközelítésben a börtön egy lehetséges, átmeneti terepe az életnek, melyben az emberi boldogság és önmegvalósítás ugyanúgy megtalálható, mint máshol.

A jogkövetkezményeket a bosszúállás vagy a bosszúra felesküvés pillanatában is tudatosan vállalják. Nagyobb szégyen ugyanis az, ha valaki a hozzátartozója halála vagy jelentős megsértése esetén annak becsületét nem állítja helyre, hisz a halott békéjét ez teremti meg, és ezért akár könnyebb a bosszúért lehúzni tíz évet, mint szégyenben élni. Világosan megfogalmazta ezt Faragó Lajos felesége, Picis egy román parasztasszonnyal való beszélgetésében, ahol eleve úgy beszélt a bosszúról, mint a cigányok körében élő szokásról. A bosszúnak és az átoknak kifelé, a csoporton kívül a többség irányába van egy fenyegető, megrettentő jellege, ezzel próbálnak a másik félnél engedményeket elérni, illetve ezzel próbálják a másik felet önmérsékletre készíteni. (Ismerünk néhány kisebb tanulmányt az oláh cigányok között élő bosszú és esküvés kulturális intézményéről, ezek azonban inkább a jelenséget formalizáló, néprajzi ihletésű, az egzotikusság irányába mutató elméletek. Az intézmény valódi működéséről Kovai Cecília ad pontos és szellemes képet a „gömbaljai” magyar cigányok köréből.)

Gyakran találkozhattam azzal, hogy komolynak tűnő bosszúesküvés keretében fenyegették meg az egyik vagy másik embert, ám valóságos következménye ezeknek soha nem volt. Amikor néhány évvel ezelőtt Gödön egy fiatal cigány fiút megöltek és a közösség férfi tagjai kopaszra, illetve simára borotválták fejüket, arcukat, és közben bosszút lihegtek, a hazai sajtó vérbosszúról, az olasz vendetta magyarországi cigány változatáról beszélt, és családok, nemzetségek közötti háborút jósolt. Több, a cigány kultúrát

ismerő cigány és nem cigány kutató mérsékletre intése is kevés volt ahhoz, hogy a sajtó fantáziaképét – az egzotikus, primitív emberről szóló képet – megváltoztassa. Az ember időnként a legváratlanabb helyzetekkel szembesül. Amikor 2003 kora tavaszán az MTV Aranyfüst műsorának egyik szerkesztője Choli Daróczi Józsefet faggatta az „ősi cigány” szokásokról, a „roma kulturális forradalom” (az idézet tőlem) tevékeny tagja azt találta mondani, hogy az oláh cigányok körében mind a mai napig, a kárpáti cigányok körében a legutóbbi időkhöz íglett a hűtlenség büntetésének azon formája, melyben a férj leharapta volna felesége orrát. Jelen voltam a felvételen, így láthattam, hogyan enged Choli Daróczi az unszolásnak, s hogyan elégíti ki az „ostoba gádzsót”. Ez persze megszabadulása is volt egyben, de legfőbb üzenete az volt, hogy hagyjátok békén a romákat, ne akarjátok jobban megismerni őket, tartások is tőlük, mert ez a biztosítéka függetlenségüknek. Az egzotikusság képzetének, a titokzatosságnak és netalán a félelemkeltésnek tehát fontos etnikus funkciója is lehetett.

Miként a bosszút a tételes jogon kívüli jogos megoldásnak tartják, de ritkán élnek vele, úgy a házassági kapcsolatban is igyekeznek saját törvényeik szerint, a tételes jogi előírások mellőzésével élni. A házasságok szentesítése alapvetően a közösségen belül történik, s a mai napig sem általános, hogy polgári esküvőt tartsanak, vagy ezt követően egyházi szentesítést kérjenek. Részben gyakori, hogy a házassági kapcsolatra lépők még a fiatalkorúak csoportjába tartoznak, s ilyenformán nem is remélhetnék, hogy a polgári házasságot számukra engedélyezik. Ezt természetesen nem azt jelenti, hogy a családi kapcsolatok és maga a család ne lenne egy merev, „konzervatív” intézmény körükben. A házassági rítusok szabályozott rendje szerint ugyanakkor az egyénnek nagyobb szabadsága van, mint a paraszti társadalomban. Ha ugyanis a kérés során a leendő férjnek leendő apósa nemet mond, az a kiszemelt leányt elszóktetheti és rövid idő után, különösen, hogyha első gyermekük megszületik, megbocsátásra számíthat. Vagyis a szülő – az apa fia fölötti, az anya leánya fölötti – hatalma lényegében a házasságig tart. Ugyanakkor a nagyszülőknek unokáik fölött hasonló rendelkező hatalma alakulhat ki, mint gyermekeik fölött,

azonban természetesen azok fölött is csak a házasságkötés koráig érvényesen. Ez a többgenerációs gondoskodás, illetve annak elfogadása a családi kapcsolatok, és ebből következően az összetartozás és gondoskodás erősebb körét jelöli ki, mint az a parasztknál tapasztalható.

A cigány törvény, a cigány törvényszék (a romani kris) sajátosan, már-már egzotikusnak tartott cigány, közelebbről oláh-cigány intézményként értelmeződik. Ennek első, hitelesnek tekinthető leírását Békés megyéből Erdős Kamill adta még 1959-ben. Hosszú terepmunkánk alatt sem a törvényszék összeülését, sem az arról való elbeszélésekkel nem találkoztunk. Loss Sándor és Lőrincz Veronika ezzel szemben majd fél évtizeddel később feltárta dél-békési oláh-cigányok között a kris működését. Egyik beszélgetésünk alkalmával, amikor kétségeimet fejeztem ki Loss Sándornak, elmesélte, hogy terepmunkája során az idős romák huncutul emlékeztek vissza Erdős Kamillra, vagyis arra, ahogy neki a krisről beszéltek. A kris problematikája valójában arra jó, hogy azt a kérdést vesse fel, a romák és nem romák között valóban olyan nagy-e a távolság, amilyennek a többségiek azt feltételezik, s az oláh-cigányok különböző csoportjai, beszállva e „játékba”, erre csak ráerősítenek.

A különböző tisztasági rítusok előírása és betartása szintén etnikus jelzőként működik a kétegyházi romák körében, mely őket egyaránt megkülönbözteti a gádzsóktól és a romungroktól. Így például a nők kötelező fejkendő-viselete idegen férfiak előtt, a mezeten kar vagy váll mutatásának tilalma vagy akár az idegenek előtt való szoptatás tiltása említhető. Mai napig is mereven vigyáznak arra, hogy a nők száradó alsóruháját még a család férfi tagjai se láthassák. Természetesen erősen különbözik a dolgokról szóló ideológikus elbeszélés és normatételzés a mindennapok valóságától. A Michael Stewart angol antropológus által leírt nyugat-európai roma közösségekre vonatkozó, de gyöngyösi terepre is vonatkoztatott tisztaság-tisztátalanság fogalompár és a mögötte húzódó világkép kidolgozatlan vagy egyszerűen elfelejtődött. Amikor az egyik középkorú asszonnyal elmentünk rokonaihoz, hogy meghívja őket gyermeke ballagására, izgalmas beszélgetés alakult ki a régmúltról,

majd az álmokról. Felvételeket készítettünk a beszélgetésről, majd később megmutattuk egy folkloristának. A képeken az ünnepségre hívogató asszony fedetlen vállal volt látható. Kollégánk óva intett minket, hogy ezeket a képeket használjuk, mondván, hogy egy oláh cigány asszony így nem mutatkozhat. A nő idős rokonai, nagynénjei minden további nélkül tudomásul vették, hogy unokahúguk így mutatkozik férfiak és nők, romák és gádzsók előtt, mindössze a romákkal szolidáris értelmiségi próbálta meg az általa konstruált roma képet érvényesíttetni.

A halottakhoz fűződő viszony – legyen az temetés, az elhunyt születésnapján rendezett emlékező tor, a halottak húsvétjának rítusa – szintén etnikus kulturális elemként értelmezhető. A halott valójában folyton úgy szerepel az élők kulturális gyakorlatában, mintha épp ott lenne a közösségben, vagyis folyamatosan beszélnek hozzá, megvendégelik itallal és étellel, megkínálják füstölő cigarettával.

Az eddig felsorolt kulturális szabályok, illetve szokások részben a többségtől való elkülönülést és megkülönböztetést is jelzik. Némely intézmény esetében azonban a szokások és a tényleges cselekvés elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a cigányság önbecsülését elnyerje és mintegy elégtételt vegyen a többség vele szemben alkalmazott megkülönböztető és kirekesztő viszonyulásán. Ebben a rendszerben értelmezhető némely olyan kisebb-nagyobb „csínytevés”, melyet a szélhámosság kategóriájába sorolhatunk, mint például az egyre ritkuló, a parasztok számára előadott jóslás és varázslás. Mindkét esetben azonban egy reciprok viszonyról beszélhetünk, hiszen a cigányok hitelesített előadásukban a lélektanilag elnyomorodott vagy bizonytalankodó gádzsó számára pozitív jövőképet sugallnak, aminek fejében pénzbeli fizetséget várnak el. A bosszúállásnak, illetve a megleckéztetésnek elfogadott formája a büntetésbeli lopás, amikor is a haragos javai egy részének eltulajdonítása jelenti az elégtételt. (Ez természetesen nem azonos a megélhetési lopások szaporodó eseteivel.) A lopás büntető jellege lehetőséget ad a virtus érvényesítésére. A lopás – mint az ügyesség és szerencse működtetésének terepe – a csoporton belül az ember értékmérőjévé is válhat.

A parasztek és a cigányok elérhető céljai az etnikai háború alatt

Az etnikai háború alatt a parasztek átmeneti célja az volt, hogy első lépésben kiszorítsák a faluból a Csurár családokat és úgy vágják el más cigány családok Csurárékhoz fűződő kapcsolatait, hogy közben ezzel amazokat sarokba szorítsák és minimalizáljanak minden olyan lehetőséget, amely a cigányok belső szolidaritását működtethetné. A Csurár családok – természetesen törvénytelen – elűzése egyben fenyegetőzésül és például is szolgál a többi cigány család számára, vagyis, hogy tartsák be azokat a többség által természetesnek tartott határokat, melyek között egyébként „cigányként” élnének. A Csurár családdal szembeni önbíráskodás és népítélet a cigányok expanzívnek ítélt terjeszkedésével szemben is gátat akart szabni. A cigányoktól a rendes, csendes, többséghez igazodó magatartást várták el, s ennek mintegy hatékony eszközéül a gyújtogatást, rongálást, fenyegetést, majd pedig az elűzés eszközt választották. Utóbbi eljárásuknak azzal próbálták legitimitást szerezni, hogy kollaboránsi helyzetbe hozták a többi cigány családot, hisz annak fejében, hogy itt maradhatnak, egyet kellett érteniük a többi három család elűzésével. Ebbe zsarolásként a Csurár családdal rokonsági kapcsolatban álló más családokat is bevontak. Megfenyegették a két Csurár testvér egyik húgának apósát, akit melleleg „vajdává” kiáltottak ki. Elvágják mindazokat a szálakat, amelyekkel a „háború” napjai alatt a cigány családok a nyilvánossággal, illetve a közvéleménnyel kapcsolatot tarthattak volna. Ezt a cigányok világosan felfogták, és látványosan belekényszerültek egy kettős szerepjátékba. Idegen megfigyelők előtt eljátszották a kedves, patriarchális viszony pártfogoltjainak szerepét, mint akik tökéletes harmóniában élnek a parasztekkel, akik egyrésztől munkaadók, másrésztől segítőkész szomszédai. Ugyanezek a cigány emberek a patrónusok háta mögött „nyelvüket nyújtották”, elátkozták őket, azonban sem magnó, sem képfeltevő előtt nem voltak hajlandók megszólalni.

A történetek után néhány hónappal egy beszélgetésben mesélte el Faragó Lajosné Picis, hogy amikor a háború napjaiban „vajdává”

kikiáltott férjével szerettünk volna beszélni, azért zavart el minket oly látványosan, mert férjét megfenyegették a népgyűlés főbb szónokai, hogy „olyan mélyen ássuk el a vajdát, hogy az eke sem fogja kifordítani”, hogyha nem fog a paraszttal együttműködni, ha az újságíróknak elszólja magát, vagy ha nem éri el, hogy Csurárék elmeneküljenek. Ebben a helyzetben az asszony utcájuk közepére kiállva hangos szavakkal zavart el minket, hogy ne is háborgassuk a férjét, mert itt cigányok és magyarok tökéletes egyetértésben, barátságban és jó szomszédságban élnek. Az érvelésben többször hivatkozott becsületes és tisztességes magatartásukra. (Csak emlékeztetőül idézek Michael Stewarttól egy passzust, ahol a magyar cigányokról írja, hogy játszanak etnikus identitásuk megvallásával. Úgy tűnik, természetes emberi reakció kiszolgáltatott helyzetben lévő embereknél a „játék a szavakkal”, éppen fennmaradásuk érdekében.)

Magukban természetesen nem értettek egyet a parasztok kitoloncolási szándékával, ám világosan megfogalmazódott számukra választási lehetőségük: vagy szolidárisak Csurárékkal és szembe szegülnek a paraszttal – akkor viszont őket is elűzhetik –, vagy nyíltan, akarattuk ellenére a falu mellé állnak annak érdekében, hogy maradásukat biztosítsák, a parasztok jóindulatát elnyerjék. (Feltételezhető, hogy Picis viselkedését erősen befolyásolta az a kép, az az elvárás, amit ő a parasztokról gondol, hogy tudniillik azok hogyan gondolkoznak róluk, cigányokról. A rögtönzött előadásnak ez az egyik kézenfekvő magyarázata. Hajnal László Endre leír egy esetet, melyben budapesti romák akadályok leküzdése után megszerezték egy kiszemelt ingatlant, úgy, hogy a róluk szóló többségi sztereotípiák „elvárt” viselkedését adták elő, s ezzel keltettek „félelmet”.) Elbeszéléseik szerint a három feldúlt, illetve felégetett ház mellett két lakatlan Faragó házba is dobtak be Molotov-koktélt, illetve vertek be ablakokat, azt feltételezve, hogy Csurárék ott bujkálnak. Ebben a megközelítésben értelmezhető az aznap esti látványos tüzeset is, amikor szabadon bocsátották a garázdálkodó fiatalokat. Feltételezhető ugyanis, hogy a tüzet ebben az esetben nem maguk a parasztok, hanem a cigányok lobbantották fel, éppen azért, hogy kiköveteljék a rendőrség védelmét, s fé-

lelmükben elejét vegyék a további pogromjellegű eseményeknek. A tűz körül keletkezett riadalom alkalmas volt arra, hogy érthető formában elsírják és elkiabálják félelmüket, alkalmat kerítsenek arra is, hogy rituálisan bosszút esküdjenek, meghátrálásra és önmérséklésre készítetve ezzel a parasztokat. A tűz arról is szólt, hogy „ahogy akartátok, hozzájárultunk a Csurárék elűzéséhez, ám minket most már hagyjatok nyugodtan élni”. Ez a tűzeset egy időre megállította a parasztok hosszú távú céljának végrehajtását, a többi cigány család elűzését.

A búcsújárás: az etnikus kultúra megélése

A magyarországi fotó- és filmművészetben, különösen az utóbbi két évtizedben ismét erőteljes érdeklődés tapasztalható a cigányok/romák ünnepi ábrázolása iránt. Különösen a sajtófotósok és egyes dokumentumfilm-készítők körében dokumentálható az ábrázolás során kifejezésre jutó romantikus és egzotikus szemléletmód. A búcsú ábrázolása a temetés és a lakodalom mellett mind a mai napig a legnépszerűbb témának számít, időben azonban megelőzte a másik két esemény ábrázolását, egyszerűen azért, mert nyilvános térben zajlik, s olyan kollektív alkalom, mely egyszerre nagy létszámú csoportokat mozgat meg, s mert erős a reprezentációs funkciója. Detre Gábortól Jancsó Miklósig több filmkészítő dolgozta fel a „témát”. Általánosan úgy modellálható az általuk tükröztetett búcsú, hogy az tisztán cigány búcsú, azon tekintélyes külsejű (vagyis kövér) emberek jelennek meg, akik hivalkodóan mutatják gazdagságukat (azaz teleaggatják magukat nyakláncokkal és karkötőkkel, vastag aranygyűrűkkel), s akik gyermekük számára házastársat vásárolnak. Egyébként is felhőtlenül szórják a pénzt, mert valójában a búcsú számukra gazdagságuk megmutatásának alkalma, és tényleges vallásgyakorlásuk is csak ennek rendelődik alá, mely persze nem mentes a teátrális elemektől. Ezek az interpretációk azt sugallják, hogy lám a romák milyen gazdagok, milyen eredeti és sajátos, de végső soron egzotikus szokások szerint élnek. A nem romákat ez a kép elrettenti, a romák közül sokakat, különösen az oláh cigányokat vágyal tölti el. Lám csak, így is lehet roma módra élni, s követendő életmódmintának tekintik a látottakat.

A továbbiakban egy olyan esemény elemzésére teszek kísérletet, ahol egyfelől különböző cigány vagy roma csoportok találko-

zására, illetve együttműködésére kerülhet sor, másfelől e cigány vagy roma csoportok nem a saját településükön belüli paraszt vagy gádzsó csoportokkal találkoznak. E találkozás talán leglátványosabb alkalmai az egyes kegyhelyeken tartott búcsúk lehetnek. Néhány jól ismert magyarországi búcsújáró kegyhely közül a dunántúli Csatka és a nyírségi Máriapócs váltak olyan helyekké, amelyek az elmúlt évtizedekben cigány búcsújáró helyként emlegetődnek. Csatkára elsősorban római katolikus, Máriapócsra görög katolikus vallású csoportok járnak. Annyiban érdemes korrigálni a búcsújáró helyek etnikus jelzős szerkezetét, hogy azok nem kizárólagosan cigány búcsújáró helyek, hanem olyan helyek, ahová cigány/roma hívek is nagy számban járnak. Az a tény, hogy nagyobb földrajzi körzetből érkeznek a cigány közösségek, azt az értelmezést implikálja, hogy ezek cigány búcsújáró helyek. Ez abban az értelemben igaz, hogy közülük a legtöbben valóban idejárnak, és mind abszolút számuk, mind a megjelent híveken belüli arányuk itt a legmagasabb. A magyar, illetve paraszt vagy gádzsó hívek ugyanúgy preferálják e helyeket, s ebből következően nem engedik át az egyes alkalmak kizárólagos birtoklását a romáknak. Természeteszerű, hogy cigány/roma közösségek más búcsújáró helyeket is látogathatnak – így Mátraverebély-Szentkutat, Máriabesnyőt –, ám ha demonstrálnak is etnikus funkciójú kulturális különbségeket, a búcsú valódi értelme és célja nem ez. Ezzel szembeállítható azonban a csatkai vagy a máriapócsi kegytemplom Mária-napi búcsúja. E két búcsújáró hely közül a csatkai kegytemplom 1993 és 1996 közötti, szeptember elejére eső Kisasszony-napi búcsúit elemzem, elsősorban a kétegyházi romák részvételének szemszögéből.

1993 szeptemberének elején előbb a sarkadi, majd a gyulai vásárban időztünk együtt a kétegyháziakkal, néztük a lovak futtatását, a pontosan koreografált alkut és egyezséget, az üzlet létrejöttét, amikor néhányan feltették nekünk a kérdést, voltunk-e már Csatkán, s érdekelne-e minket a búcsú, mert ha igen, akkor elkísérhetnénk őket. Készülnek rá, hogy elutazznak, s szívesen látnának minket is. Együttműködésünkről biztosítottuk a szervezőket, akik azt a férfit fogadták fel, hogy szállítsa őket Csatká-

ra, aki az etnikai háború idején az egyik hangadója és szervezője volt a Csurár családok elűzésének. Menet közben kiderült, hogy néhány embertől eltekintve a többség még nem volt Csatkán, a csatkai búcsú inkább csak mint egy elérhetetlen vágykép élt bennük. Segítségünk, érdeklődésünk azonban gyors döntésre kényszerítette őket, előttünk is demonstrálniuk kellett, hogy ők is igazi romák, tehát elmennek Csatkára, s roma módon ünnepele-
nek, vagyis úgy, ahogy azt a filmművészet számukra is érvénye-
sen megkonstruálta. Kölcsönös bátorítás eredménye lett tehát a csatkai búcsúba való autóbuszos zarándoklat, melyet két másik látogatás is követett.

A búcsújárás, mint többnapos esemény elemzését egy összehasonlító kultúrávizsgálat tükrében érdemes megtenni. A búcsún megjelenő két kulturális viselkedés valójában két különböző etnikus magatartásformát is jelent. Egyik oldalon a cigányság – azon belül is különösen az oláh cigányok – kulturális gyakorlata áll, mely szembeesül a másik oldalon álló hagyományosan búcsújáró paraszti zarándokló közösségek megoldásaival. A búcsúkat szervező és felügyelő katolikus egyház értékrendjében a búcsú alapvetően inkább megtűrt, mint preferált esemény. E kondíciók között az egyház jobban azonosul a paraszti-népi vallásossággal, mint az oláh cigányokéval.

A paraszti búcsú megmozdulásának története sokkal egyszerűbben és rövidebben leírható, mint a cigányoké. Eleve rövidebb a búcsújáró helyen töltött idő és korlátozottabb a tér használata is. A paraszti számára a búcsú helye alapvetően az a „szent tér”, amely a völgyben meghúzódó kápolnát, a szabadtéri tábort oltárt és gyülekezeti helyet jelenti, a völgyben elhelyezett Mária-szobrokat és a gyógyítóknak ítélt forrást. A „szent idő” számukra pedig főleg az egyház hivatalos miséit, imaóráit, a gyóntatást, s másodsorban azokat a kiscsoportos áhítatos órákat jelenti, amelyeket laikus népi vallásgyakorlásnak minősíthetünk, mint például a különböző egyházközségekhez tartozó rózsafüzér-társulatok imádkozása. A paraszti főleg autóbuszokkal, nagyobb csoportokban, mintegy „prosencióval” érkeznek, feszülettel, lobogókkal felszerelve, hol

a kántor, hol a rózsafüzér-társulati titokanya vezetésével. Az érkezők elsősorban idős emberek, főleg asszonyok. Természetesen a „szent tér” több olyan pontját látogatják meg és veszik igénybe, amelyek már a katolikus egyház eredeti hittételeihez képest is engedményeket jelentenek. A nem szakrális térből egyetlen bazársor szolgáltatásait használják, ahol gyertyákat, szentképeket, rózsafüzér-olvasókat vásárolhatnak, vagy pedig az otthon maradottakat lephetik meg némi ajándékkal. A búcsú világi terének helyszíneit, így a lacikonyhákat, italos sátrakat elkerülik, batyujukból otthonról hozott élelmet és italt fogyasztanak.

A cigányok számára a búcsú intézményrendszerének használata sokkal összetettebb és differenciáltabb. Eleve hosszabb időre érkeznek, mint a parasztok, s nem annyira kiscsoportos szervezésben, mint inkább családi összefogásban, főleg személyautókkal kelnek útra. Korösszetételük is jóval változatosabb, hiszen a kisgyermektől kezdve az aggastyánokig minden korosztály megtalálható, vagyis a nukleáris család jobbára minden tagja megjelenik, és ez kiterjesztődik a rokonságra is. A parasztokkal szemben – akik reggel érkeznek és este mennek – több napot töltenek itt. A tér, melyet az egyházi logika szent és világi térre oszt fel, számukra egységesen szent. Az egyház és a paraszt hívók által oppozícióba helyezett teret valójában egységben látják és egységben kezelik. Legfőbb táborozási helyül a búcsú világi helyszínét választják. Az egyház számára elsődleges vallásgyakorlás számukra időben rövidebb, mint a parasztoké, noha természetesen látogatásuk egyik alapindítéka egy sajátosan értelmezett, az egyháztól független szent cél. A cigányok, romák vallásgyakorlása mind az egyházi, mind a paraszti népi vallásosság kategóriáival nehezen írható le.

A búcsún megjelent cigányok kevésbé éltek az egyház miseszolgáltatásával, a gyóntatással, és nem éltek az ájtatoskodás, éneklés kiscsoporti formáival sem. Megérkezésükkor a kétegyházi romák első útja a gyertyaárusokhoz vezet, ahol anyagi tehetőségüktől függően és reprezentációs szándékuk függvényében kisebb-nagyobb, míg más csoportok tagjai még nagyobb (majdnem ember nagyságú) gyertyákat vásároltak, amellyel a Szent-völgybe ballag-

tak, családjuk társaságában, csöndességben. Először a kápolnába mentek a Mária-szoborhoz. Többen virágokat is elhelyeztek az oltároknál, és népszerű gyakorlat volt az is, hogy egyik-másik Mária-szobor vagy kép előtt fényképezkedtek. Több komoly beteg (így a hamarosan főszereplővé váló Bangyi és Lemez felesége is) térden csúszva haladt a kápolna-oltárig. A kápolnából kijövet a Mária-szobroknál gyertyát gyújtottak, imádkoztak, szinte mindenki fölkereste a forráskutat, ahol legalább arcukat megmosták, de több olyan jelenetet is lehetett látni, amikor asszonyok gyermeküket félmeztelenre vetkőztetve mosdatták. A forrásból vizet vettek, s hazavitték. A kétegyháziak az oldalhajóba szorulva részt vettek a délelőtti misén (ahol jobbra a parasztok uralták a teret), mert beszélni akartak a pappal, hogy keresztelné meg az egyik asszony pár hónapos csecsemőjét. A pap, a helyi plébános igazolását hiányolva, nem volt hajlandó e szentség kiszolgálására, amire kisebb vita bontakozott ki. Végül is az egyik erősen istenfélő asszony, Bangyi a gyermeket az ég felé tartva kért rá áldást, s erősítette azt a képzetet, hogy ím, a cigányok nem számíthatnak a többségi, gádzsó papokra, csak saját magukra. Ezt erősítette az esti romani nyelvű prédikáció, közös éneklés és imádkozás is. A Franciaországból érkezett, de romani nyelven beszélő gádzsó pap valójában romának számított a kétegyháziak szemében, s nem is elsősorban azért, mert anyanyelvükön beszélt, hanem mert hozzájuk mint embeerekhez beszélt. A francia lelkész az egyenlőséget és nem a romák és gádzsók közötti egyenlőtlenséget testesítette meg.

A cigányok számára a búcsú világi helye legalább akkora fontossággal bír, mint a szent hely. Az autóval érkezett romák azon a réten parkoltak, ahol a lacikonyhás és italos sátrakat verték fel a kereskedők. A más cigány csoportokkal való találkozásnak, együttlétnek és mulatozásnak, a másnap reggelig tartó vigasságnak ez volt a helyszíne. A cigányok számára a búcsú tehát társas összejövetelt, az ismerősökkel és távoli rokonokkal való találkozást is jelentette, amelyen számtalan olyan rituális előírást gyakoroltak, amely az ember értékmérőjét és önbecsülését jelenti. Többen előírásként értelmezték, hogy a búcsúban pénzt kell köl-

teni, komoly összegekkel kell érkezni, hogy másokat meg lehessen vendégelni. Számukra szégyennek számított volna, ha valaki batyuból étkezik, s nincs annyi pénze, hogy rendesen egyen és igyon. A kétegyháziak, akik még gyakorlatlan búcsújárók voltak, s a szegényebb cigányok közül kerültek ki, nem voltak felkészülve erre, s ezért csak bográcsban főztek, közösen, szerényebb egytáléltel. Hogy más cigányok ne lássák őket, a forगतagtól messzire, az erdő szélére húzódtak, s csak estére merészkedtek elő, amikor a sötét leszálltával többen is tüzeket gyújtottak, s azt körbeülve énekeltek (jobbára hallgatónótákat), s cigányságuk még megmaradt közös elemeit élték újra. A világi együttlét fontos eleme volt a tánc, a közös tánc is. Ezen azonban a szegényebb kinézetű cigányok, így a kétegyháziak sem vettek részt. A táncolók a világi búcsú központi helyét foglalták el, s nem titkolva, afféle divatbemutatónak tekintették az alkalmat. Öltözetük választékossága, az ékszerek már-már hivalkodó viselése társadalmi sikerességüket volt hivatott kifejezni. Nem annyira szegényebb testvéreiktől akartak elismerést kicsikarni (bár nyilvánvalóan ez is jólesett számukra), hanem a parasztnak, a gádzsóknak érezték fontosnak megmutatni sikerük tárgyi bizonyítékait. Az elismerést és az elfogadást ugyanis elsősorban tőlük remélték.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy cigányok és gádzsók között merev határvonalak húzódtak, mindössze a kegykáporna és környéke adott alkalmat rövid találkozásra, a másik csoport szemrevételére, s annak a gondolatnak a megerősítésére, hogy mi soha nem leszünk olyanok, mint azok. Nem is került sor ezek után semmiféle együttműködésre cigányok és magyarok között. A reprezentáló cigányok elsősorban a magyarok számára üzentek, s kevésbé a máshonnan érkező roma testvéreiknek akartak sikerességükkel dicsekedni. Emberi és társadalmi értékük kifejezésével a parasztnak előtt szerették volna az egyenlőséget kiharcolni, a parasztnak elismerését kicsikarni. Ezenközben természetesen kellemetlenül frusztráltak azokat a romákat, akik elmaradva ettől a társadalmi teljesítménytől saját „csóróságukat” élték újra, immár cigányoktól tanulva a sikert, ami persze hasonlóan motiváló erővé

transzformálható. A katolikus egyház képviselői ebben a szimbolikus küzdelemben nem méltányolják, mert nem értik a cigányokat. Alapvetően bűszíti őket a cigányok nem kanonizálható vallásgyakorlása, valamint irritálja őket a búcsú területén a világi örömök hajszolása. Mindeközben a rendfenntartó erők a hosszan tartó piknikezésben és a mulatozásból fakadó kisebb konfliktusokban látnak jelentős veszélyforrást, ezért ők is demonstrálnak: vigyázatok magatokra, mert látjuk minden lépéseteket.

„Ha a világ végén vagytok is, el kell jönnötök a virrasztalásomra”

Faragó Zsigmond temetése

Faragó Zsigmondot 1992 szeptemberében ismertük meg az etnikai háború idején. Őt akarták rávenni a helybeli parasztok arra, hogy aláírásokat gyűjtsön a cigányoktól az egyik cigány család, a Csurárok elűzése érdekében. Ezután bármikor jártunk a faluban, elsőként őt kerestük fel. Meghívott fiának esküvőjére, és együtt vettünk részt rokonsági körében több családi összejövetelen. Mindig ügyelt arra, hogy a másokkal való kapcsolatunk rajta keresztül bonyolódjon. Testvérének tekintett bennünket. Bátyjának hathetes „pománáján”, azaz a hathetes kisgyász végén és a halotti toron kért bennünket először arra, hogyha meghal, jöjjünk el a temetésére. Hat héttel halála előtt – utolsó találkozásunkkor – elmesélte álmát. Azt álmodta, hogy meghalt, és mi nem voltunk ott a temetésén. Megesketett minket, *„ha a világ végén vagytok is, el kell jönnötök a virrasztalásomra és temetésemre”*. Megesküdtünk.

1999. június 30-án, halála után két nappal csörgött a telefon. *„Meghalt a testvéretek.”*

* * *

Faragó Zsigmond halála

Faragó Zsigmond 1999. június 28-án hétfőn a gyulai kórházban halt meg, ötvenhét éves korában. Három nappal korábban, szombaton unokája kerékpárjának csomagtartóján utazott. A sorompónál lévő kocsmánál meg akart állni még egy fröccsre, unokája azonban úgy gondolta, hogy nagyapja már úgymint kapatos, nem kellene többet innia, és ezért továbbhajtott. Nagyapja ekkor leugrott a kerékpárról, elesett és beütötte a fejét. Pillanatnyi bódult-

ság után felkelt, még bement a kocsmába, lekérte a fröccsét, ám hogy rosszul lett, a kocsmában levő rokonai hazavitték, és felesége lefektette. Az esetnek nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a család, a rosszulletet részegségnek gondolták. A férfi az éjszaka hörgött és jajgatott, mint máskor, ha részegen került ágyba. Sem másnap reggel, sem délelőtt nem kelt fel, ezért fiai bevitték Gyulára a kórházba. A kórházban kétszer is megműtötték, de már végig kómában volt, és úgy halt meg, hogy nem beszélt a családjával.

Faragó Zsigmond Faragó József és Faragó Etel nyolcadik gyereke volt. Testvérei mind Kétegyházán élnek, egyedül Grigor bátyja halt meg pár évvel ezelőtt. Amikor 1993-ban egyik nővére bemutatta családját, úgy mondta: „Zsiga, vagyis Bubi a szegény, mert neki kellett a legtöbb gyereket kiházasítani.” Zsigának hét gyermeke van, három fia és négy lánya. 1975-ben költözött az Újfaluba, a faluszerű Nagy Sándor utcába. Ma hat gyermeke ugyanebben az utcában lakik, mind önálló házban, illetve háztartásban, csak egy lánya került el a faluból – Kevermesre ment férjhez. Zsiga tizennégy éves korában kezdett dolgozni, előbb vízfordó volt a Bánkúti Állami Gazdaságban. Dolgozott mezőgazdasági munkásként a Gyulai Állami Gazdaságban, majd a Békéscsabai Hűtőházban és végül a Békéscsabai Agro Iparnál. Ennek felbomlásával bocsátották el, ekkor vált munkanélkülivé. Megélhetését gyógynövény-gyűjtögetés (kamilla, gyermekláncfű, hársfavirág, bodza, makk), csigázás, a betakarítás után kint maradt termés mezgerelése, vagyis bengészése, a parasztnak végzett napszámosmunka és libatartó gazdaságokban végzett libatépés biztosította. Foglalkozott lótarással is, ám ennek inkább csak a fuvarozásban látta hasznát.

Zsiga „virrasztalása” és temetése

Csütörtök este érkeztünk a „virrasztalóra”. A ház udvarán négy asztalból egy hosszú asztalsort alakítottak ki, melyet abroszokkal takartak le. Az asztalok mellett padokat, lócákat és támlás székeket helyeztek el. A bútorokat, az evőeszközöket, tányérokat, abroszokat főleg Zsiga gyerekei és szomszédai hordták össze. Az

udvarra bevezető kétszárnyú vaskaput sarkig kitárták, és a járdán túli gyepre a fűz- és szilvafák alá szintén ülőalkalmatosságokat helyeztek el. Az érkező vendégeket, akik pálinkát, sört vagy bort hoztak, az asztalnál ültették le, és vacsorával kínálták. A ház előtti udvaron – amelyet egy kerítés választ el a baromfiudvartól – asztalok álltak. Itt főzték az aznapi vacsorára szánt birkapörköltet. A virrasztásra érkezett vendég körbekínálta a szomszédjait az általa hozott pálinkával. Az első kortyot gondosan a földre lötytyintette, majd Zsiga emlékére ivott asztaltársaival. Az ételt fogadott szakács készítette, Zsiga középső fia, Csabi felügyeletével. A krumplit a menyek főzték, és ők hordták fel folyamatosan az asztalra a pörköltet, meg a savanyút is. A virrasztásra jövők érkezési sorrendben ettek, majd helyüket átengedték az újonnan jövőknek. Miután befejezték az étkezést, kiültek a ház elé. A vacsora utáni sört a vők hordták fel az asztalra és a fa alatt üldögélőknek. A férfiak és nők kisebb csoportokban beszélgettek, énekeltek. A csoportok rendre átszerveződtek, Zsiga gyermekei azonban főleg az asztalnál foglaltak helyet. Csütörtökön este Jánosé, a legkisebb fiúé volt a főszerep. Aznap adta el házáat, hogy a temetésre tamburás zenekart fogadjon fel. Hat héttel korábban büszkén mutatta házáat, amit pár hete vett és maga újtott fel: tapasztotta, meszelte. Apja haláláig már mintegy két éve nem ivott. Átkot tett magára, hogy többet nem fogyaszt alkoholt. Az első „virrasztaló” estén oldotta fel magát fogadalma alól, és ebben megerősítették anyja és testvérei is.

Zsiga halála a család életében egy időszak lezárását és egy új időszak kezdetét jelentette. Ebből és a gyászból következően szinte előírássá vált, hogy a „virrasztalóban” inni kell, ami automatikusan magyarázatul szolgál az eddigi megtartóztatás megváltoztatására. (Számptalan korábbi látogatásunk során sosem fordult elő, hogy békés hétköznapi alkalomkor – akár Zsigánál, akár bármelyik gyerekénél – ital lett volna otthon, vagy ők maguk alkalom híján ittak volna. Ha azonban falun kívüli rokon vagy ismerős érkezett, italt szereztek, vagy a kocsmába mentek, hogy az ivással is megtiszteljék egymást.)

János, mint a legkisebb fiú, és mint aki fizikai felépítésében leginkább hasonlít apjára, apja szerepét vette át ezen az estén. (Ap-

ját becsülték a faluban szép énekléséért.) A három fiútestvér közül János a legjobb énekes, és ezen az estén apja örökségét akarta megszerezni. Rendre apja hallgatónótáit énekelte, és velünk is úgy próbált beszélni, mintha ő maga lenne Zsiga. Zsiga távoli anyai ági rokonán és közeli barátján, Lemezen kívül szinte alig engedett mást énekhez-szóhoz jutni. Vele lehetett, de nélküle nem lehetett énekelni. Lassan már minden vendég evett, így a család tagjai is leülhettek a vacsorához. Vacsora után az udvaron a szomszéd ház falának tolt padokon a lányok egy sorban, egymás mellett ültek, merengtek csendben, köztük anyjuk, Böske a fotelban elbóbiskolt. Bangyi, a nászasszony csendesen énekelt. Éjfél után János is el-elcsendesült. Néha még ő, Lemez és Bangyi énekelt egy-egy dalt, egyszer-egyszer többen is bekapcsolódtak az éneklésbe, de már inkább csak kisebb csoportokban beszélgettek a virrasztók, tartva egymásban a lelket, hogy azért maradjanak ébren, emberek. Többen rövidet aludtak, csak úgy az ülőalkalmatosságokon, vagy kint a fa alatt a gyepen.

Másnap már kora reggel, ahogy virradt, megindult az élet. Úgy tűnt, mindenki tudja, hogy mi a dolga. A család arra számított, hogy délelőtt adják ki Zsigát a kórházból. Tutu, a legidősebb fiú elment Orosházára a megrendelt érckoporsóért, hogy azt majd a kórházba szállítsa. Gizi, Tutu felesége kísérte anyósát, Böskét a kórházba. Ezalatt otthon a menyek vásárolni mentek a boltba. A középső fiú, Csabi a disznóvágást vezényelte, amiben sógorai segítettek. A legidősebb lány, Roszka és férje, Pityu a sírhely elkészítését intézték, amiben nagy szakértelemmel vett részt Balla, Zsiga bátyjának, Lajosnak gyermeke, Zsiga keresztfia. A szőnyeget, falvédőt már az előző napokban megvásárolták. Most a téglákat szállították, hogy megépíthessék a sírkamrát. Elmesélték, hogy a sírkamra légmentes kialakítását Malgócs István cigány kőműves találta ki.

Az utcabeli romák, szomszédok – akiknek autójuk van – vállalták mind Roszka, mint Böske és Tutu szállítását. Minden olajozottan működik, nincs semmi pánik, nem sürgetik egymást, hiszen mindenki tudja, mi a dolga, és teljesen világos, hogy mindent meg fognak oldani. Készülődés közben átjárnak egymás házába, és ol-

tözködés közben együtt idézgetik fel Zsiga utolsó napjainak törté-
néseit, s ismétlik el egymásnak, mit is jelentett nekik Zsiga.

Mi Böskéeket kísértük a kórházba. Böske előkészítette Zsiga
jobb állapotú és kedvelt ruháit. Kiderült, hogy Zsiga kalapja elég
megviselt állapotban van, pedig fontos viselet volt Zsiga számára.
Iboly, az unokahúg egy szó nélkül megoldja a problémát, beáz-
tatja egy vödör vízbe, „majd ráérünk ráadni, ha itt lesz a háznál”.
A kórházba megérkezve, mikor beadták a ruhát, megtudták, hogy
csak délig adják ki a halottat. Ha addig nem ér ide a koporsó, leg-
közelebb csak hétfőn lehet elvinni Zsigát. Böske, Gizi és a szom-
széd kint a padon ülve latolgatták, hogy mi is történt a műtéték-
nél, mit érezhetett szegény, amikor felnyitották a fejét. Azon ag-
gódtak, nehogy koponyájából kivegyék az agyát, mert akkor Zsiga
teste már nem volna teljes értékű. Attól féltek, hogy szalmával
tömik ki a fejét. Mivel Tutunak már rég itt kellett volna lennie a
koporsóval, de nem érkezett, megindult a körbetelefonálás. Kide-
rült, hogy az autó, amivel elindultak, útközben lerobbant, másikat
kellett szerezni, de nyugalom, mondták, mert mindjárt Orosházán
vannak. Mi túlkön ültünk az idegességtől, mindjárt dél, de ők lát-
szólag – legalábbis hozzánk képest – nyugodtak voltak, valamitől
úgy érezték, ez is megoldódik majd, és ha nem sikerül (bár na-
gyon szeretnék elvinni a halottat, és mert a további virrasztalás
további pénzkiadással jár), akkor legfeljebb hétfőn lesz a temetés.
Elharangozták a delet, Tutu még mindig nem érkezett meg, de ők
biztosak voltak abban, hogy mindjárt megérkezik, és Zsigát egy ki-
csit később is ki fogják adni. Így is történt. Félve nézik meg Zsigát,
hiszen a műtét miatt levágták azt a gyönyörű, dús, mákos haját,
bajszát és természetesen a vágás is nagyon látszik. Ez már nem is
ő – mondták –, de Böske minden félelme ellenére azért mégiscsak
megsimogatta. Elindult a menet, elől a halottszállító autó, mögöt-
te meg a szomszéd kocijában a család és a Tutut szállító jármű.

Eközben az utcabeli gyerekek és a felnőttek közül is sokan Zsi-
ga házánál üldögéltek, várakoztak. Kint a főútnál néhány gyerek
a kocsik érkezését figyelte és „Jön a papó! Jön a papó!” kiáltással
rohantak jelenteni a hírt. Mire a ház elé fordultak az autók, már
ott volt a család apraja-nagyja. A szobában ugyan már minden

elő volt készítve Zsiga fogadására, de a halottszállítók a szűk folyosón sehogy se tudtak befordulni a koporsóval. Pillanatok alatt születtek a variációk, mit is szokás ilyenkor tenni. Ki kell bontani a ház falát! Kibontani nem lehet, mert az rosszat hoz. Az ablakon kellene bevinni, de ahhoz is bontani kellene az ablakot, ezt különben sem szabad, mert az is rosszat jelent. Végül az udvaron fogadták a hazatért halottat, s feltették a koporsót az udvaron álló kocsira, amit hamarjában néhány virággal feldíszítettek. Levették a koporsó tetejét, hogy mindenki láthassa Zsigát. Jó egy órát állt a koporsó a félárnyékban a kocsin, hogy mindenki meglátogathassa Zsigát a házánál. Mivel odakinn 38 fokos hőség volt, meg különben is gerenda alatt kell lennie a halottnak, kénytelenek voltak beletörődni, hogy Zsigát ki kell vinni a temetőbe, a ravatalozóba. Így hát a koporsót újból betették a halottaskocsiba és kivitték a temetőbe.

A halottasházba, a „boncterembe” vitték a koporsót. A ravatalon Zsiga nyitott koporsóban feküdt, beborítva virágokkal, kezében az Iboly által megtisztított kalap. A délután során még csak néhányan jöttek hozzá elbúcsúzni, megköszönni, amit értük tett, felidézni közös szép emlékeiket, elmondani neki, mennyire fog hiányozni, mit fognak egyáltalán most kezdeni nélküle. A családonként érkező közeli rokonok ekkor még rövid időt töltöttek nála, azonban mindig tartózkodott egy-két ember körülötte.

Közben megérkezett Roszka, a legidősebb lány, aki eddig a sírkamrát intézte, és csak most szerzett tudomást arról, hogy apját nem tartják otthon a háznál a virrasztalásra. Számára ez valóságos tragédia volt, mert úgy élte meg, hogy a temetőben csak a szegényeket ravatalozzák (úgy is hívta: szegényház), és ezt nem lehet megbocsátani senkinek. Sírva okolta magát, hogy nem volt otthon, és apját nem tudta saját házába vitetni, s vádolta a többieket, hogy szegyenbe hozták az egész családot. Különösen Tutut okolta. Úgy érezte, hogy apjuk nem ezt érdemelte, hisz egész életében dolgozott értük, hogy ellássa őket, és mindent megadjon nekik. Vádolta anyját, hogy fél a halottól, azért tette ezt, és szidta bátyját, Tutut, a legidősebb fiútestvért, hogy megengedte ezt a szégyent. „Hét gyermeked van, és egy sem vitt a házába, ez olyan

szívfájdalom, hogy vigyél el engem is” – zokogta. Férje próbálta nyugtatgatni.

Ahogy sötétedett, egyre többen jöttek. Az aznap esti virrasztalást a ravatalozóban kezdték. Körülállták Zsigát, énekeltek, búcsúztak tőle. Fejénél felesége állt, s fiai, Tutu, Csabi és János. A fiúk feleségei a ravatal bal oldalán helyezkedtek el. A ravatalozó előtti padok is megteltek, előkerültek az italok, csendesen iszogattak, beszélgettek. Odabent egyre nagyobb lett a kör Zsiga körül, Tutu vezényelte az éneklést, mellette Cseplin, a nevelt fiuk és Lemez volt a hangadó. A ravatalozó előtt egyre közeledő énekszó hallatszott, lovas kocsi kanyarodott be, rajta Roszka és családja, állva énekeltek szívfájdalmukat. Roszka megérkezésével ez az este a két testvér, Roszka és Tutu harcáról, versengéséről szólt. Az alapvető konfliktuson túl, tudniillik, hogy apjukat nem a háznál virrasztalják, ez a legidősebb testvér és a legidősebb fiú harca is volt, ami egyre drámaibbá vált. Hol Roszka kezdte az éneklést, hol Tutu, de mindketten fenntartották maguknak a jogot, hogy övék az elsőbbség. A többi testvér csak nagyon halkán próbálta őket nyugtatni. Roszka hosszú improvizált siratóénekből mondta el, hogy amikor kisgyermekek voltak és szegénységben éltek, apjuk a faluba járt koldulni, hogy legyen a család számára betevő falat. Szemrehányást tett anyjának, hogy ő bezzeg ezt soha nem tette volna meg értük. Azt is felhánytorgatta neki, hogy az utóbbi időben rosszul bánt apjával, és ha részegen ment haza, nem engedte be őt, sőt még fiait is ellene heccelte. Ilyenkor apja lányainál, különösen nála talált menedéket. Azt bizonygatta, hogy az összes testvér közül ő szerette legjobban apját. Miközben simogatta, csókolgatta, arra kérte őt, hogy vigye magával, mert nem akar nélküle tovább élni. Roszka egyre jobban hergelte magát, rengeteg pálinkát ivott, és újra és újra belekötött Tutuba. Böske Tutut próbálta nyugtatni, mert úgy gondolta, ha fia nem válaszol lányának, az talán megnyugszik, ezért az őt ért sértegetéseket is lenyelte. A legkritikusabb ponton azonban Lemez bravúros ügyességgel oldotta meg a helyzetet, átvette az éneklést, és ettől hirtelen mind a két fél elcsitul, bár csak átmeneti időre és csak a halott mellett, mert a ravatalozó előtt a villongások még folytatódtak. Roszka,

aki azt is sérelmezte, hogy Zsiga testvérei sem adják meg apjának a kellő tiszteletet, nem kezdeményeznek nótákat, egyre zaklatottabb állapotba került, most már mindenkit kérdőre vont, és amikor éjfélkor a család úgy döntött, hogy otthon folytatja a virrasztalást, nem akart hazamenni, nem akarta otthagyni az apját a „szegényházban”. A család különböző módszerekkel tett kísérletet arra, hogy szándékát megváltoztassa, de ő elég sokáig hajthatatlan maradt. Aztán mikor később mégiscsak elindult hazafelé, egyre csak azt hajtogatta, hogy az apja vigye el magával őt is, mert ő ezt nem bírja feldolgozni.

Otthon folytatódott a virrasztás. Lényegében ugyanabban a körben, mint a megelőző estén. A vendégek felváltva ettek, mert nem tudtak mindenkit egyszerre leültetni az asztalhoz. Reggelig együtt maradtak, már alig énekeltek, inkább csak beszélgettek és bóbiskoltak.

Szombat reggel elpakolták az udvarról az asztalokat és padokat, helyébe tolták Balla lovas kocsját, melyet virággal körbedíszítettek. A kitárt kapuban már ott állt a feldíszített lovas kocsi, mikor megérkezett a halottaskocsi Zsiga koporsójával. Áttették a koporsót a lovas kocsira és levették fedelét. Közben az emberek folyamatosan mondták Zsiga nótáit. Megérkezett Balla, Zsiga keresztfia, aki innentől kezdve az egész temetést celebrálta, lévén, hogy övé a kocsi és az elé fogott egy pár fekete ló, különben is ő testvére, Ádám temetése óta a cigány szokások és hagyományok nagy tudója. Innentől kezdve az ő utasításaitól volt hangos minden. Ezt kizárólag arra az időre függesztette fel, míg a pap elbúcsúztatta a háztól Zsigát. A görögkeleti pópát és a kántort a család hozta autóval a házhoz 10 órára. A pap törve beszélte a magyart (lévén hogy Romániából került a faluba), ezért a temetésen résztvevők alig értették szavát. A helyzet a papnak is kínos lehetett, ezért a búcsúztatót rövidre fogta. A halott megáldása után elvitték a papot, meg a kántort is, és megbeszélték, hogy délután találkoznak a ravatalozónál. A család számára láthatóan fontos volt a pap jelenléte, de csak míg a kötelező szertartást végezte.

Balla irányításával megindult a menet. Ő ült a bakon, így aztán ő döntötte el, meddig mennek, mikor és hol állnak meg, egy-egy

helyen meddig időznek. A kocsi mellett és utána változó rendben a család, a gyerekek, unokák (beleértve a karon ülő apróságokat és csecsemőket is), a testvérek, a szomszédok, barátok haladtak. A menetet póniló húzta kis kocsi zárta, rajta a folyamatosan kínált sörökkel, üdítőkkal. A menet végig énekelt. Mielőtt a kövesútra rákanyarodtak volna, Balla megállt, és a ládákból elővett sörökkel körüllocsolták a kocsit. Néhányan a koporsóhoz mentek, ahol felváltva egy-egy résztvevő elénekelte Zsigának kedves nótáját. A söröket vagy a zsebből előhúzott pálinkákat körbekínálták. Mindenki ivott, kilötytyintve természetesen az első kortyokat Zsigának.

Aztán indult a menet tovább. Néhány száz méter múlva a következő állomásnál, Zsiga kocsmájánál megálltak. Elsőnek Zsiga nővérei szaladtak be a kocsmába, ahol liter pálinkát és kannás bort vettek. Ez volt az a kocsmá, ahol a tragikus baleset történt. A nővérek a lovak előtt földhöz verték a pálinkát, a borral körbelocsolták a lovak körül az aszfaltot. Zsiga mindegyik fia, unokaöccsei és több barátja követve Gizi és Mogyor példáját, bementek a kocsmába, ittak Zsigára, italt vettek, melyet ők is szertelocsoltak. Néhányan közben folyamatosan énekelték Zsiga nótáit.

Egy felórás tartózkodás után újból megindult a menet. Néhányan útközben csatlakoztak a többiekhez, koszorúikat és virágcsokraikat feltették a kocsira. Amikor áthaladtak a sorompón túli „Nagyfaluba”, az egyik mellékutcánál, ahol a rokonság másik fele lakik, már többen várták a menetet, hogy csatlakozzanak hozzá. Nem messze ettől, a Fő úton Balla házánál is megálltak. A ház előtt italokkal megterített, virágokkal feldíszített asztal és egy szentképekkel és szobrocskákkal megrendezett oltár várta a menetet. Köré székeket helyeztek el. Itt ültek Balla szülei, Zsiga bátyja, Lajos és felesége, Picis. A menet megállt, és Lajos lépett a koporsóhoz, hogy elénekeljen néhány dalt Zsigának. A várakozók étellel-itallal kínálták a megérkezőket, hellyel az idősebbeket. Zsiga fiai már nehezen álltak lábukon, láthatóan arra törekedtek, hogy fájdalmukban részegségig igyák le magukat. A rokonságból néhányan türelemmel próbálták támogatni őket, és megszervezték, hogy a menet végére csatlakozott Porsche, Lajos fiának, Na-

rancsnak autója pár órára hazavigye a fiúkat. A többiek jó egy órát eltöltöttek Balla háza előtt. Többen leheveredtek a fűbe, de közben mindig volt valaki, aki Zsiga koporsójánál énekelt. Arra is volt idő, hogy Balla néhány szomszéd faluból jött cigánnyal üzletelni próbáljon, lovat eladjon vagy cseréljen.

Balla házától a temető bejáratáig már csak néhány száz méter az út. Ennek megtétele azonban újabb egy órába telt. A temető kapujában ismét hosszú időre megálltak, egy kocsit elküldtek a papért, egy másikat Zsiga fiaiért. Amikor mindenki megérkezett, bevonultak a ravatalozó elé. A lovas kocsit befaroltatták a ravatalozó, közvetlenül az ott emelt tábori oltár elé. A család által megírt búcsúszöveget itt énekelte el a kántor. Zsiga név szerint elbúcsúzott feleségétől, gyermekeitől, vejeitől, menyeitől, unokáitól, azok házastársaitól és gyerekeitől, testvéreitől, azok házastársaitól és gyerekeitől, unokatestvéreitől, azok házastársaitól és gyerekeitől, barátaitól és szomszédjaitól. A nagy hőségben mindenki árnyékot keresett, így az egyházi szertartásban az emberek kevésbé vettek részt, mondhatni átengedték Zsigát a „hivatalos eljárásnak”.

A számukra unalmas egyházi szertartást követően egy időre ismét elküldték a papot. A temetés résztvevői újra menetté szerveződtek, a ravatalozótól a sírhelyig tartó úton több halott rokon sírjánál megálltak, ahol Zsiga nevében mintegy elbúcsúztak a már korábban elhunytaktól, így kötve össze Zsiga még földön lévő lelkével az élőket a már örökre eltávozottakkal. Zsiga sírhelyénél a koporsót levették a kocsiról, két pallót fektettek a tisztaszobának vagy örökös lakásnak berendezett sírkamra fölé, és erre tették a koporsót. A sírt körbeülték és órákig énekeltek, de immár együtt, közösen. Innentől kezdve elmaradtak az egyéni búcsúzkodások, és mindenki egygé vált a közös éneklésben. Két óra elteltével többen azon voltak, hogy már eresszék le a koporsót, de Balla nem engedte ezt. Teljesen átvette az irányítást Zsiga gyerekeitől és vejeitől. Amikor azonban a pap megérkezett, megtört ellenállása, és nagy gonddal leeresztették a koporsót a sírkamrába. Ekkor még hosszú vita folyt arról, hogyan kell az örökös lakást berendezni. A sírkamrát előzőleg már körbeszönyegezték, asztalt és két széket tettek bele. Amikor a koporsót leeresztették, akkor rendezték el a

gyermekek és testvérek művirágcsokrait és terítették meg az asztalt italokkal. Gizi még lemászott a sírba, hogy kioldja Zsigán a gatyamadzagot és cipőfűzőjét, eltegye magának a szemfedőjét. Ő helyezte el a rokonok Zsigával küldendő pénzét is. Amikor úgy érezték, hogy tökéletesen berendezték a sírt, többek irányítása mellett a sír falára ráhelyezték a betongerendákat, s közé béléstesteket tettek. Ezt lefedték padlószőnyeggel és beborították nylonfóliával, majd ráhúzták a földet. A pap röviden megáldotta a sírt, és már azt sem várta meg, hogy a keresztet kitűzzék. A kitarító résztvevők – ekkor ugyanis már többen hazaszállingóztak – még virágokkal feldíszítették a sírhantot, visszaültek a sír mellé, és folytatták a közös éneklést, kortyolgatták meleg sörüket. Esteledett, mire az utolsó férfiak, Lemez, Balla, Zsiga gyermekei és vejei elmentek a temetőből. A temetést nem követte aznap este tor.

A temetésre hat héttel, nagyjából ugyanazok, akik a temetésen is részt vettek, összegyűltek Zsiga házánál, hogy megtartsák a pománát. A lakomát megelőzően, akik levették a részleges gyászt, a háznál megborotválokztak. Tyúkhúsleveszt főztek, tyúkot sütöttek és birkapörköltet készítettek a vendégeknek. Ebéd után kimentek a temetőbe, ahol néhány órát beszélgetéssel és énekléssel töltöttek. Emlékmisést nem tartottak Zsigáért. Magukban emlékeztek meg, többek között azzal is, hogy elmesélték álmaikat, a kétegyházi cigányok temetésének kötelező intencióit. Lehet, ha nem ülök a pománai gyülekezetben, nem pont így hangzottak volna el az elbeszélések, mert érezhetően azok az érdeklődőnek, a lehetséges hírvivőnek is szóltak. Akiket idézek, azokról már korábban esett szó; Bangyi, Zsiga nászasszonya, ő volt az, aki a csatkaibúcsúban a pap helyett keresztelte meg a maga vallásos módján a két hónapos csecsemőt, Lemez pedig távoli rokon, kortárs, jó barát, a virrasztálás és temetés szertartásrendjének talán legfontosabb „őre”.

Pománai elbeszélések

Bangyi: A régi halottak, mikor meghalt anyukám, meg akkoriban az én édesapukám jól állt. Rendes temetést csináltak. Kriptát csináltak, de akkor nem így csináltak, szőnyegből vagy téglából, hanem megcsinálták azt a gödröt, és akkor deszkákat tettek a tetejére, és így temettették. Volt olyan szegény, aki nem bírta magát, bement a tanácsházra, kért magának deszkát, aztán azt a deszkát szabályosan körülverték, mint a koporsót, a tetejét szintén. Ha volt ruhája, adtak rá, ha nem volt ruhája, csak így abban, amiben meghalt. Virrasztalták, volt aki mesélt, volt aki énekelt, volt aki táncolt ha fiatal volt, az öregeknek pedig, ha meghalt, akkor mesélték, hogy milyen volt, mennyin ment keresztül, erről beszéltek. Örültek, hogy többet nem szenved a világon. Azért táncoltak és daloltak körös-körül a koporsón, hogy ne menjen keresztül azon a rossz életen, amin ők mentek. De mostanában emezek, ha meghal valaki, akkor nagyon-nagyon bánkódnak, sírnak, unokák vannak körül-körül, sírnak, otthon tartásák. Fölöltöztetik, rendbe teszik, beteszik a koporsóba, gerenda alá teszik, így a házba, és akkor a népe meg pedig, aki akar, bent virraszt a halottra, de a többi emberek kint virrasztanak. Főznek, esznek, reggelig mulatnak, hoznak muzsikásokat, akkor mind amennyien vannak, énekelnek sorban a koporsó mellett, és megmondják, mi az ő nótája. Akik pedig olyan fiatalok, mennek kártyáznak, mesélnek, vagy viccelnek, de azok más helyen csinálják, ugyanott a halottnál, csak más helyen. A szomszédok, ha vannak, azok mindenki segít, üres kézzel nem gyűnnek, borral gyűnnek, pálinkával gyűnnek, mindennel gyűnnek, sörrel gyűnnek. Adják a tiszteletét, nem a népnek adják, annak a halott embernek adnak tiszteletet, most hogy elment, megadják a tiszteletet.

Most ebben a világban, ha olyan utolsó, hogy csak egy forintja van a háznál, semmi más, így tartásák a cigányok, hogy akkor ők temetik. Most nem engedik, hogy mint az utolsót, úgy temessék, mint akinek nincs semmije. Összeállnak az egész cigányok és kiségtik, hogy úgy kell menni, jobban, mint egy gazdagnál. Hogy ott semmi az égvilágon nem hiányzik. A népek egybedobják a pénzt

és kisegítik. Azért, hogy egyet tartanak, hogy máma az enyém, holnap a másé. És kell, hogy egymást segítsék. Nem tudják, hogy mikor szorulnak egymásra. Azért van ez. Hiába irigyek egymásra, de ha bajban vannak, egyből tudnak jönni. Nagyon szépen tartanak össze. Még a legkisebb is. Ha máskor gúnyolják is egymást, haragot adnak egymásra, csak bajban ne legyenek, vagy halál legyen, egybetartanak. Harcolnak egymás miatt. Most ez a törvény a cigányoknál. Nagyon pártolják egymást. Hogy más helyen hogy van? De itt, Kétegyházán így van.

Míg a házba tartozik az a halott ember, az mindent hall. Amit ők sírnak, amit ők beszélnek, ha százan vannak, és amit beszélnek, addig az ideig, míg leteszik. Míg a pap nem kéri ki. Addig az agya mindent hall. Addig mindent tud az a halott ember. Már volt az, hogy jelentkezett a halott az álmomban is. És megmondta, álmomban megmondta, hogy ő nagyon szépen köszöni ezt a tettet énmiattam. Az én édes testvérem, aki Kígyóson meghalt, még azt is mondta nekem álmomban, nem érdemeltem volna ezt, hogy te nem gyüttél hozzám akkor, mikor én többet nem leszek köztetek. Hogy nem mentem nála és tényleg nem mentem hozzá. Énvelem történt. Álmomban megmondta. És azért tudom, hogy a halott mindent tud, meg a pap is ezt mondja, a halott, míg a házban tartózkodik, addig mindent tud. Azért virrasztalják, hogy tartsák a lelkét, hogy amíg a földbe nem kerül, hogy köztük legyen. Azért nem fekszenek le olyankor, hogy tiszteletet adnak neki, az utolsó pillanatokban is, hogy együtt legyenek, legalább a lelkükben. Érzik, hogy otthon van. És azért a kórházból, ha elhozzák, ha tudnak csak egy percet, akkor is kell, hogy a házhoz vigyék el. Nem engedik azt, ne menjen a házhoz, utolsó nap ne menjen, nem nyugodna annak a halottnak a lelke se, meg az övék se, hogy nem a családjától indult el az utolsó útjára. Ez a törvény. Amikor már el van földelve, akkor már soha az életében nem hall semmit. Majd mikor már leteszik a gödörbe, leengedik, már akkor se. Akkor már nem hallja, hanem csak a lelke, a lelke jár. Ez a szokása a cigányoknak, hogy minek rohadjon a földben, és minek menjen a békáknak, kígyóknak, meg olyasmik, bogarak egyék meg. A lelke fölmege, de a tagja a földé. Minek ne maradjon magának egyben,

és legyen neki az az ő kis háza. És azért csinálják így szőnyeggel, betonozzák, meg minden.

Hat hét múlva mindig van pomána. Letesszük a gyászt, akkor összeszedjük a fekete kendőket, evvel gyászolunk, meg a fekete ruhákkal és akkor összeszedjük, beletesszük egy vödörbe, összeszedjük azt az enivalót, csontokat, mindent, amit ettek, nem dobjuk a kutyaáknak. Ahol van egy folyó, víz, mint itt is van egy folyó, akkor oda dobjuk a folyóra, hogy vigye a víz, hogy ő akkor jól érezze magát, hogy most már eldobtuk magunkról a bánatot. És dobtunk aztat, hogy ne legyen több halott a háznál, családban ne történjen ez. Az egy évre már akkor nagyobb pománát csinálunk, hogy akkor az egész család teszi le a gyászt, akkor már olyan pománát csinálunk, hogy olyan még egy lakodalom se nincsen. Hát ott tényleg sokan állnak, muzsikások, minden van, húzzák. Akkor mulatók nóták mennek, mikor már leteszik a gyászt, akkor táncolnak. Már akkor táncolnak, hogy öröm van, hogy nem vett el senkit egy évig. Nem volt ereje, hogy vigyen senkit egy évig. És akkor már táncolunk. Hogy örömmel ment az az egy év rólunk, hogy nem történt semmi a családban. Akkor már továbbvisszük a vízre azt a gyászt. Még jobban visszük. Hogy hadd vigye, ne legyen már több baj. Na, ez a szokás a cigányánál.

Lemez: Már lassan 15-16 éve, hogy így szőnyegezünk, mióta a húgom meghalt. Ott szőnyegeztünk először. Kitéglázva volt azelőtt is, mert kitégláztuk, már 30 éve is, de így szőnyeget nem tettünk. Akkor se ment már föld. Mert akkor ilyen pallókat raktunk, vagy talpfákat, ilyen sín talpfákat, ilyen régi, az a fából voltak, na mert úgy örökös. Csak mióta meghalt a húgom, azóta lett ez, hogy szőnyegezünk. Mert akkor a férje kapott utána 150 ezer forint biztosítást, és azt mondta, hogy ő ezt mind rákölti. És azóta megy ez az országban, mindenhol a cigányok ezt csinálják. Na. Ahol kettes, ott vagy a férje, vagy a felesége, akkor úgy csináljuk. Ahol olyan rokon van, hogy nincs felesége, vagy nincs család, olyan hogy mellé menjen egyedüli, akkor egyeset csinálunk, de normálisat. Ugyanúgy kiszőnyegezve, szépen. Úgy csináljuk. Mert az az örökös lakása. Mert ez nem a mienk. Ebben csak lakunk.

Az az örökös lakás. Onnan már vissza nem jön, az ott marad. De innen én elköltözhetek másik községbe, vagy egy negyedik községbe, az ország bármelyik területére. Mehetek, jöhetnek, de onnan már egyszer, ha bemegy, onnan már vissza nem jön, abban marad még a világ föntáll. Az ő szokása szerint tesszük le oda cigarettát, pénzt, italt, kávé, virágot. Ki milyen, ha nő volt, kávé volt, kávé. Volt, amelyiknek letesszük a ruhát is vele szépen. Például, ha van a pomána, akkor azt köll főzni, amit ő szeretett. Mindig amit ő szeretett, mikor élt, akkor azt főztük neki.

Legalább két napig virrasztunk. De attól függ, kórházból mikor adják ki, de hát mink már attól az éjszakától, ahogy meghal, ha például a kórházban hal meg, máma már úgyse lehet kihozni, akkor az éjszaka már virrasztalunk. Ameddig el nem temessük. Hát volt olyan, hogy egy hétig is virrasztaltuk. Négy-öt éjszakát is, hát mert fönt akarják tartani. Minél tovább legyen köztük a hozzátartozójuk. Tehát addig van fönn virrasztás, amíg nem temette el, a halál és a temetés közötti időben végig virrasztanak az emberek, hogy megadjuk a halottnak azt a tiszteletet. Szólnak, értesítik a rokonságot, vagy a jó barátokat, hogy meghalt a mit tudom én, rokonom vagy apám, vagy feleségem, vagy a testvérem, és akkor megy a hír, akkor mindenki megy. Minden községből. És akkor aki megy, annak a kilencvenöt százaléka visz egy fél liter pálinkát, egy liter pálinkát, vagy egy láda sört, pótolja a hozzátartozót, mert az sokat jelent. Ételet senki nem visz. Azt a család állja.

Sokan azt mondják, hogy a cigányok a leggazdagabbak. Mert sok pénzt fektetnek bele. Hát én mondtam egy párnak már, hogy nem a pénz a gazdagság, mert mondom, többet nem visz, meg nem is adunk neki. Azt vigye el magától, mondom, amit megérdemel öregségére, vagy mit tudom én, halála után. Ezt megadjuk. Ha nem marad semmi, akkor is megtesszük. Aztán majd utána csinálunk, hogy legyen. De akkor is megcsináljuk. Hát még él az ember, addig tud forgatni, meg csinálni, valami lesz. Hát volt olyan sok ember, hogy na, szegény volt, nem maradt semmi, kisegítettük, adtunk kölcsön neki, majd ideadod. Boldoguljon. Lehet abból csinálni. Én is kaptam, én is adtam soknak kölcsönt is, meg adtam is, meg kaptam is, mert sokszor jólesik mikor nincs, és kisegít valaki.

Mink szépen temetünk, mindent megadunk, például egy gödör, mire kész, százezer forint. A koporsót a legdrágábbat vesszük, vagy érc, vagy a legdrágább fából. Nem meg úgy tönkre. Bír száz évet, vagy tovább bírja ott benn, mert ki van fóliázva, ki van pucolva, ki van szőnyegezve, gondolom eső, víz, rohadás nem éri, és akkor bírja sokáig. Akkor a sok ital, az étel, hát az még többbe kerül, mint egy lakodalom. Hát a magyarok éppen csak, hogy kiássák a gödört, megveszik a koporsót, és eltemetik. Láttam én sok helyen. Ők nem áldoznak. Nálunk is megcsinálják a keretet ugyanúgy szépen, mint náluk. Na, van aki meg tudja csinálni, de van akinek nincs rávalója, az nem bírja, de akkor is azt megcsináljuk mink, például akinek van több tehetsége. Megadjuk a tiszteletet, aki jön, egyen-igyon és na, ne mondjon se rosszat, csak legyen megelégedve mindennel. Mert nálunk ez az ősi szokás. Hát régebben itt a faluban is volt olyan, mikor még a háznál virrasztoltak, még nem volt ravatal, egy-egy fél liter pálinkával megkínáltak, egy-egy háromcentessel, ittak, ittak, de nem úgy, mint nálunk. De most már nem, mióta itt van kint a ravatalozó, nem isznak. Esetleg itthon, ha elmegy az ember, megkínálják, de náluk nincs ez a szokás. Se a magyaroknál, se a románoknál. Ők azt éneklnek csak, amit a papok mondanak. Mást nem. De nálunk énekelnek. Míg végigviszik, ott is, amikor leteszik, még le se engedik, hogy tegyék és akkor is énekelnek, sőt ha van zenész, akkor még ott is húzzák a gödörnél, hogyha kap az ember muzsikásokat, zenészeket.

És én azt gondolom magamról, ha én meghalnék, engem is így temetnének. És ez, evvel a gondolattal is fogok meghalni, hogy nem fogok félni attól, vagy tartani, hogy nem fognak szépen eltemetni a család, meg a feleségem, vagy a testvéreim, vagy a rokonok, ugyanúgy szépen eltemetnek.

A temetés koreográfiája

Faragó Zsigmond temetésének előzményeit két forrásból fejthetjük meg. Egyfelől előképeket kereshetünk a korábbi temetéseken, amelyek egyes elemei például kínálkoznak e konkrét teme-

tés megszervezése során. A falu román görögkeleti népességének temetési szokásai és a helybeli, illetve környékbeli oláh cigány temetkezési szokások egyaránt mintául szolgálnak. Másrészt e temetés megszervezéshez ismerni kellett korábbi konkrét temetéseket. 1990 óta a cigány temetések egy részét videokamerával rögzítették, s e felvételek ettől kezdve mind a legközelebbi, mind az azt követő temetéseket befolyásolhatták. A temetési kazetták kézzől kézre jártak, főleg a temetésen részt vevő családokhoz kerültek. A résztvevők elemezték – ha nem is magát a tényleges temetést, hanem – a felvételt, vagyis a temetésnek azt a részét, részletét, amit az operatőr tartott fontosnak megörökíteni, illetve azt, amit az adott temetés szervezői tartottak fontosnak az operatőrrel megörökíttetni. Ilyenformán minden felvett temetést egy zárt műalkotásnak tekinthetünk, amelynek egyes elemei egy következő temetést szervezők értékrendjében követendőnek vagy meghaladni valóknak számítanak.

A faluban élő görögkeleti románok temetési hagyományát két korszakra lehet osztani. 1974-ig, amíg a ravatalozó nem épült fel, a románok is háztól temettek. A halál beállta és a temetés közötti időben a nagyszámú rokonsági, szomszédsági és ismerősi körből folyamatosan virrasztottak. A virrasztásban szalonnát, kolbászt, fánkot, valamint pálinkát és bort kínáltak a vendégeknek. Az éjszaka folyamán felváltva énekeltek egyházi énekeket és meséltek, beszélgettek a halott fölött. A halottat (egyházi lobogókkal a pap vezetésével) népes menet kísérte a temetőbe – körüljárták a falu nagy részét. A menet közben többször megállt, négyesével járták körül a koporsót és felváltva imádkoztak a halottért. A koporsót a sírba lebocsátva még hosszan imádkoztak, majd halotti tort rendeztek a halott házánál. A ravatalozó megépülésével a virrasztás helye a temetőbe került, ideje egy estére és azon belül néhány órára szűkült, a virrasztók köre pedig erősen lecsökkent. Az étel- és italfogyasztás szimbolikus mértékűre zsugorodott, a virrasztók egy-egy stampedli pálinkát és pár darab fánkot kaptak. Megszűnt a halott fölött való mesélés, beszélgetés, és kizárólag csak egyházi énekeket énekeltek. A temetés menetének útvonala lerövidült a ravatalozó és a sírhely közötti útszakaszra. Elmaradt a temetés

utáni tor is. Megmaradt ugyanakkor a halottas ruha időben való elkészítésének előírása és a halottas textíliák gondos összekészítése. Mára a hangsúly a sírhelynek még a halált megelőző megszerzésére és a síremlék időállóságának megteremtésére összpontosul. A románok temetése mintegy a közösségi emlékezet gyakorlásának visszaszorulásával a szűkebb rokonsági kör magányosodó szertartásává válik.

A cigányok az elmúlt évtized temetéseinek mintáit egyre inkább saját csoportjuk temetéseiből merítik. Világos, hogy korábban a görögkeleti román temetések régiesebb formája erőteljesebben hatott és épült be kulturális rendszerükbe, mint az elmúlt évtizedek látványosan változó rendje. Az első mintaadó, videóra rögzített temetés Faragó Zsigmond unokaöccsének temetése volt 1990-ben. Faragó Ádámot saját apósa szúrta halálra, a huszonegy éves fiatalembert ezután két héttel, december 24-én, Ádám és Éva napján temették el. A temetésen részt vettek olyan budapesti rokonok, akik videokamerát hoztak, s a temetést irányító testvérek instrukciói nyomán a halott házánál tartott búcsúztatástól a földbe tételéig tartott hosszú idő, illetve folyamat több állomását, a temetés folyamatát rögzítették mintegy három óra hosszúságban. Abból következően, hogy a temetés mások számára is visszanezhetővé vált, és ennek szertartásából meríteni lehetett, a következő temetéseket szervezők is tanultak, és annak különböző elemeihez viszonyították saját családtagjuk temetését. Ennek természetesen feltétele volt, hogy Faragó Ádám temetése olyan „műalkotássá” sikeredjen, amelyet mások értékelték, elfogadtak és a korábbi temetésekhöz képest is tökéletesnek tartottak. A tökéletesség megítélése magában foglalja a tisztelet érvényesülését, a méltóság megvalósulását, a gyászban való osztozást és mintegy átfogóan a temetés szépségét. Ez az első rögzített temetés mintegy ideáltípusává is vált a későbbi temetéseknek.

Faragó Ádám apja Zsiga egyik bátyja, aki talán a legsikeresebb a testvérek közül. A falu közepén parasztnak között él és jószág tartással foglalkozik. Tucatnyi tehene és lova van. A teheneket jobbra leadásra tartja, míg a lovakkal elsősorban kereskedik. Hat gyermeke közül kettő felsőfokú iskolát végzett. Fia, Ádám már tizen-

három éves korában megbecsült kereskedőnek számított, és szülei éppen arra voltak büszkék, hogy gyermekük egyenrangú partnere a negyven-, ötvenéves kereskedőknek. Húszéves korára függetlenné és önállóvá vált, saját háza és portája volt, állatállománya vetekedett apjával. A gyermek kivívta szülei megbecsülését, és világosan érzékeltették vele, hogy sikeressége folytán még iskolázott testvéreinél is büszkébbek rá. Egyedül házasságával voltak elégedetlenek, hiszen egy dobozi romungró leányt vett feleségül, akinek szülei azt akarták, hogy a fiú Dobozra költözzön.

Faragó Ádám halálakor kislánya három hónapos volt. Feleségétől ekkor már külön élt, s a kisleányról ő és szülei gondoskodtak. Ádám szülei fiuk halála után magukhoz vették a kislányt, és úgy nevelték, mint a sajátjukat. Mindezek a tények közrejátszottak abban, hogy a korábbi oláh cigány temetési szokásokat túlhaladó temetést rendeztek Ádámnak. Ebben nagy részt vállalt Ádám négy bátyja és egy még nőtlen öccse. A temetésen a család presztízsét és Ádám kiválóságát kellett demonstrálni. A faluban az oláh cigányok közül ez a család számított a legmegbecsültebbnek, és közülük is Ádám a legsikeresebbnek. A temetést megelőzően két héten keresztül virrasztottak, a temetési menet során szinte az egész falut végigjárták. Megálltak az elhunyt iskoláinál, kedvenc kocsmáinál, boltjainál, azoknál az intézményeknél, ahol rövid élete során megfordult, amelyek mindennapjai fontos helyszínei voltak. Ezeken a helyszíneken a temetési menet résztvevőin túl megvendégelték az éppen ott-tartózkodó parasztokat, és ahol elhaladtak, minden ház kapujába egy szál szegfűt tűztek ki. Így mutatták meg a parasztnak gyermekük halála miatti fájdalmukat. A temetőben – a faluban az első között – a sírhelyet kriptává, „örökös lakássá” alakították. Fiukat üvegkoporsóba helyezték, hogy az utolsó pillanatig mindenki láthassa őt. Kezébe nagy köteg pénzt helyeztek, hogy mindenkit emlékeztessenek a sikerességére, arra, hogy milyen jól bánt a pénzzel, „hogyan tudott ötszáz forintból ötvenezer forintot csinálni”. A virrasztás tizennégy estéjén felszolgált ételek és italok, a temetési menetben elkínált pálinkák, sörök és borok mennyisége, a koporsó és a kripta költsége a család teljesítőképeségén belül maradt (jóllehet több tehenet és

lovat adtak el), mégis azt a falu nem cigány közössége hivalkodó, magamutogató temetésként értékelte, míg az oláh cigányok körében tiszteletet és megbecsülést vívott ki a család. Mind a távolabbi családtagok, mind pedig a halottal és családjával kapcsolatban álló oláh cigányok úgy gondolták, hogy a halott érdemeit kifejező, szép, méltóságteljes és örök életre emlékezetes temetés volt.

Gádzsók és cigányok a temetésről

A helybeli nem cigányok, mind az önkormányzat tisztviselői, mind pedig a parasztok úgy vélik, hogy a cigányok és „magyarok” temetési szokása között alapvetőek a különbségek. Szerintük a magyarok (románok) felkészülnek a halálra, míg a cigányok félnek a haláltól. A halálra való felkészülés azt jelenti, hogy egy nem cigány ember már negyvenéves korára összekészíti a „halottas készületét”, vagyis azt a ruhát, amelyben majd eltemetik, a koporsóba kerülő lepedőt, a szemfedőt, a ravatalozásnál használt textíliákat. Előre megvásárolják a férj és feleség sírhelyét (egy sírhely megváltása huszonöt évre szól, és nem ritka, hogy egyszerre két szakaszt, vagyis ötven évet is megváltanak). Mindezek igazolására mutatják meg a temetőben, hogy rengeteg sírhely felett elkészült az emlékmű a halott nevével és születési dátumával, de hiányzik a halálozás dátuma, hisz a sírhely tulajdonosa még él. Ezzel szemben a cigányok között egyetlen sírhely található, ahol egy még élő ember leendő helyét tüntetik fel. (Zsiga nővére, Gizi az édesanyja mellett szeretne nyugodni, ezért még életében lefoglalta a dupla sírhely szabad felét.)

A románok arra törekednek, hogy sírhelyet a temető elejében vásároljanak. Itt magasabb egy-egy sírhely ára, hiszen ez a rész magasabb presztízsűnek számít, mint a temető hátsó frontja. A cigányok ezzel szemben nem arra törekednek, hogy a magasabb presztízsű temetőrészben, hanem hogy egymás közelében vásároljanak sírhelyet. Az 1970-es évek előtt a görögkeleti temető szélén a kerítés felé eső oldalon állt a cigányok elkülönített része. Az első, már a temető középső szektorának végén lévő sírhelyet 1973-ban

vásárolták meg, és azóta a többiek is e sírhely környékén temették el halottaikat.

1974-ben elkészült a községi ravatalozó. Ettől kezdve az egészségügyi törvényeknek megfelelően a románok a temetőben tartották a virrasztást, és innen is indult a temetés. Hamar elfogadták és belenyugodtak abba, hogy halottaikat immár nem a háztól temetik. A gázdások szerint ezzel szemben a cigányok mind a mai napig ragaszkodnak ahhoz, hogy halottjuk otthon maradjon, illetve ha kórházban halt meg, haza, ne pedig a ravatalozóba kerüljön. Az önkormányzat tiszttségviselői szemet hunynak afölött, hogy a cigányok otthon tartják halottjukat, vagy a kórházból kiadott halottat – a halottszállítót megfizetve – hazaviszik. Ha a halott nem kórházban halt meg, negyvennyolc órán belül el kell temetni. A románok elfogadták ezt a rendelkezést, a cigányok azonban arra törekednek, hogy minél inkább meghosszabbítsák a virrasztás idejét, hiszen úgy gondolják, hogy a halott lelke mindaddig velük van, amíg testét el nem földelték. Ezért is kell a halottat saját lakásában felravatalozni és innen vinni a temetőbe. Abból indulnak ki, hogy akinek saját háza, lakása van, az nem szorul könyöradományra, tehát nincs szüksége arra, hogy „a boncteremből vigyék utolsó útjára”. Szégyen volna hát, ha a halott nem otthon lenne felravatalozva, másfelől a „virrasztalón” résztvevők pedig nem lehetnének közvetlenül a halottal, illetve lelkével, hisz a temetésig az még ott van a teste közelében. Van, aki azt a félelmét fogalmazza meg, hogy ha a halott teste nem otthon lenne felravatalozva, lelke a temetésig otthon háborogna, akár kárt is téve az élőkben.

A románok temetése az egyház előírásai és liturgiája szerint zajlik, míg a cigányok temetésében az egyház jelenléte csak formális. A románok virrasztásán – ami jó negyedszázada már csak egy háromórás esti időszakra korlátozódik – a kántor vezetésével egyházi énekeket énekelnek. A temetés teljes időtartama alatt a pap és a kántor határozza meg a temetés szertartását. A cigányok ezzel szemben – noha bevonják az egyházat is – a maguk profán módján bonyolítják a virrasztást és a temetést. A virrasztáson egyáltalán nem vesznek részt egyházi személyek, és a temetésen is csak korlátozott a szerepük. A háznál egy rövid félórás szertartásra meg-

jelenik a pap meg a kántor, majd egy hozzávetőlegesen megbeszélte későbbi időpontban találkoznak ismét a temető ravatalozójában. Itt egy rövid időre újra bekapcsolódik a pap és a kántor, búcsúztatót mondanak. Majd újból órák telnek el, mire felszentelik a sírt. Vagyis a cigányok úgy használják az egyházat, hogy az általuk elképzelt temetés rendjében, az általuk elgondolt időpontokban bekapcsolódva szakralizálják az eredendően saját szertartásukat, és nem engedik, hogy az egyház a maga szokásrendje szerint irányítson. A cigány temetéseken a helyi egyház elfogadja alárendelt szerepét, amit nem tenne meg a román hívekkel szemben. Miként az önkormányzat tisztségviselői, úgy az egyház is gyermekked emberekként tekint a cigányokra, akiknek szokásait – noha nem szeretik – elfogadják, kerülnek a vitát és eleve lemondanak arról, hogy a cigányokkal szemben saját intézményi normáikat érvényesítsék. Ezzel mintegy legitimálják a cigányok különállását, és nem is akarják őket saját társadalmuk integráns részévé tenni.

A cigányok szokásait meghökkenéssel fogadják, de végül is tudomásul veszik. A virrasztás és a temetés során a cigányok végig énekelnek és isznak. Mint utaltunk rá, a cigányok énekei profán dalok és nem egyházi énekek. Úgy tartják, hogy saját énekeikkel és az ivással tudják legjobban kifejezni a fájdalmaikat. Az ital virrasztáson való szerepét abban is látják, hogy hozzásegíti a „népet”, hogy minél tovább együtt maradjanak. Akár a virrasztáson, akár a temetésen engedélyezett – s ha talán nem is előírt, de megbocsátással kezelt –, ha valaki részegre issza magát. A részegség a komoly fájdalommal egyenértékű. A fájdalom kifejezése pedig erősíti az érzelmeket, így végső soron a fájdalom kifejezése magát a fájdalmat hivatott enyhíteni. Ők éppen a románokat ítélik el, mert temetésük szomorú és „lelketlen”, a temetésen csak sírás és jajgatás és imádkozás hangzik el, és ezek nem alkalmasak a halott megszólítására. Ugyancsak nem értik, hogy lehet a virrasztást egy délután öt órától este nyolc óráig terjedő időszakban „letudni”. Hogyan lehet a halott lelkét magára hagyni, és a még földön töltött idejét az utolsó percig nem vele tölteni. Hiszen éppen a virrasztással lehet és kell is a halott lelkét „fenntartani”. Nem értik azt sem, hogy a virrasztást miért a lehető legszűkebb körben tart-

ják a románok, hiszen ők úgy gondolják, hogy a közvetlen hozzátartozónak jó érzés az, ha minél többen vannak jelen, „jólesik az embernek, hogy egy ilyen helyzetben mellette állnak”. Minél többen emlékeznek meg a virrasztáson és a temetésen a halottról, annál könnyebb a hozzátartozóknak a fájdalmat elviselni.

A gádsók a cigányok által emelt kriptákat, a gazdagon díszített „örökös lakást” szintén enyhe gúnnal fogadják. Olyan értelmetlen költekezésnek tartják, amelynek egyetlen funkcióját a hivalkodásban és a magamutogatásban látják. Ezzel szemben a cigányok úgy gondolják, hogy ők „nem temetnek úgy el egy embert, mint egy kutyát vagy disznót, hogy csak földet húznak rá.” (Ez utalás arra, hogy a velük egy temetőben temetkező görögkeletiek a sírba leeresztett koporsóra visszahányják a földet és hantot képeznek rajta.) A cigányok azt is emlegették, hogy már a régi grófok is kriptába temetkeztek. Elgondolásaik szerint azért kell téglával kirakni a sírt, és gerendát, pallót tenni a sírhely fölé, hogy ne érje föld a koporsót. „A föld ne nyomja a halott szívét, lelkét ne nyomja a teher.” Azért kell a sírkamrát kidíszíteni, hogy ne legyen bezártság, hanem vidámság legyen ott. A kriptá azért örökös lakás, mert onnan már nem költözik az ember tovább sehová. (Az élők, még ha több generáció óta is élnek Kétegyházán, bármikor elköltözhetnek onnan, de a halott az, aki végleg megtelepszik egy helyen.) Az egyik asszony a tisztaszobába való temetkezést azzal magyarázta, hogy a halott teste ne rothadjon el a földben és „ne járják azt össze kígyók, békák, férgek és csúszmászók”.

A feldíszített kriptá történetéről azt gondolják az oláh cigányok, hogy először az 1960-as évek elején épültek olyan sírok, amelyeket kitégláztak, pallóval fedtek, és erre húzták a földet. Ezek mérete megegyezett a normál egyszemélyes sírhely méretével (200 cm hosszú, 180 cm mély, 80 cm széles). Egyesek úgy tartják, hogy a kétegyházi oláh cigányok rokonsági rendszerében az első szőnyegezett sírkamra 1985-ben épült. Az egyik falubeli ember Budapestről leköltözött anyját temették így egy Csongrád megyei faluban. E temetésen több kétegyházi ember is részt vett, és itt láttak először szobának berendezett kriptát, ez szolgált mintaként, és hatott a későbbi temetésekre. Mások úgy vélik, hogy Kétegyházán

1990 decemberében Ádám temetésére épült az első kriptaszoba. Ádám szülei a televízióban látták, hogy egy gazdag cigány ember számára csináltak szobát, és innen vették az ötletet, hogy nagyra becsült fiuk számára is ilyen emeljenek. Az örökös lakás értelmezésének mintegy egységes magyarázata szerint a halottnak kijáró végső tisztelet megnyilvánulása a kriptaállítás, de általában véve is a szép temetés.

Amióta az örökös lakás – mint a temetés egyik legkitüntetettebb pontja – a kétegyházi oláh-cigány temetés nélkülözhetetlen eleme, a sírba a halott mellé különféle tárgyakat helyeznek. Ezek egyik része eleve a szoba jellegét hivatott megteremteni, így kerül a kripta belső falára falikárpit, falvédő, szőnyeg és így kerül aljára szőnyegpadló vagy szőnyeg. Rendszeresen elhelyeznek egy asztalt, két széket, az asztalt pedig megterítik virággal, italokkal, cigarettaival, hamutartóval. A sírba kerülő tárgycsoport másik része a halott személyes használatára szolgál, így kerülhet a sírba ruha, kalap, lábbeli. A koporsóba tehetnek személyes tárgyakat, ostort, pénztárcát, kést vagy akár pénzt. A szobába, illetve a koporsóba elhelyezett tárgyak magyarázatául leginkább azt fogalmazzák meg, hogy ez ősi szokás, vagy csak azért csinálják így, mert így szép. Kévsébé hangzik el az a magyarázat, hogy a halottak ezeket valójában a későbbiek során használnák is. A faluban élő cigányok többször úgy fogalmaztak, hogy az újfalusiak babonásak és a sírmellékletek megléte számukra valamiféle hiedelem megtestesülése lenne. Mintegy egységesen az valószínűsíthető, hogy a kripta, illetve a szoba berendezésekor sokkal inkább az esztétikai teljesítmény, a szép és örökös tér megvalósítása a fontos. Arra töreksenek, hogy ha a kriptát évtizedek múltán felnyitják, hogy abba egy új halottat helyezzenek el, ott akkor is minden eredeti szépségében táluljon az utódok elé. Ezzel magyarázható, hogy a temetésen többségében élővirágot, a kriptába viszont kizárólagosan művirágot (elsősorban selyemből készültet) hoznak és helyeznek el. E törekvést támasztja alá a Zsiga temetésén alkalmazott „szigetelés” is, tudniillik mérnöki pontossággal számolták ki a sír fölé kerülő betongerendák és béléstestek számát és elhelyezését és az erre kerülő takarófolia méretét és rögzítését.

A temetés így egyfajta kompenzációvá válik, hiszen ha a halott életében nem kapott meg minden jót, legalább halálában, illetve halála után legyen ez másképp. Levezethető ez abból az elképzelésből, hogy a lélek, noha a halál beálltával elhagyta a testet, de a test eltemetéséig jelen van a rokonok között, tehát látja és felfogja, hogy mi történik körülötte és vele. A tisztességes és szép temetés kijár annak, aki életében sikeres és megbecsült, gazdag ember volt (éppen ezért, mert ilyen volt), és annak, aki életének nagy részét vagy utolsó szakaszát szegénységben tengette (éppen azért, hogy legalább temetése során kapja meg azt, ami az életben nem adatott meg neki). A gádzsók úgy tartják, hogy a cigányok erőn felül költekeznek, a temetés jóval meghaladja anyagi teherbíró képességüket, sőt ha lehet, még jobban elszegényednek. Ezzel szemben a cigányok úgy gondolják, hogy a temetés – mint végső tisztesség – költségeit minden áron elő kell teremteni, mely éppen hogy a későbbi anyagi gyarapodás motorja lehet. Az újonnan kialakult temetési rend mindenki számára, belső döntés alapján, erkölcsileg kötelező lesz. Ha a költségeket a közvetlen család (szülők, testvérek, gyermekek) nem tudja előteremteni, tagjai kölcsönökhöz folyamodnak, illetve a tágabb rokonság, szomszédság és baráti kör a család segítségére siet, akár több tízezer forintot adománnyal, mert úgy gondolják, hogy a közösség egyetlen tagja sem maradhat szegényben, és nem lehet méltatlan a temetés, hisz minden falubeli oláh cigány tagja a tágabb testvéri körnek. Ha a gádzsókkal szemben bármelyik oláh cigány szegényben marad, akkor ez a szegény átszarmazhat a többi oláh cigányra is.

Kétegyházán az oláh cigányok úgy tartják, hogy a temetés felér a lagzival, sőt a temetés fontosabb, mint a lagzi. Több olyan esetet említenek, amikor a család pillanatnyi vagy tartós anyagi ellehetetlenülése miatt nem vállalja a lagzi költségeit, ekkor – akár ezt kivédendő – a fiatalok eljártsszák a szoktatást. Így aztán nem kötelező a lakodalom. Ezzel szemben semmiféle felmentés nem képzelhető el a temetés méltó megrendezése alól. A vagyoni különbségek nem befolyásolhatják a temetés és az azt megelőző virrasztás szépségét, a tisztelet maradéktalan érvényesülését. Vagyis a halálban a korábbi szegények és gazdagok mintegy egyenlővé válnak. A te-

metés a kölcsönös tiszteletadás jele. A hozzátartozók csak annyit üzennek a rokonoknak és ismerősöknek, hogy valakijük meghalt, és külön nem hívnak senkit a „virrasztalóba”, mert azok tudják, hogy azon meg kell jelenniük, hisz ez az utolsó találkozási lehetőség az elhunyttal. Abból következően, hogy az az elképzelés él a halotról, hogy lelke a teste közelében van, a még el nem temetett test alkalmat kínál a halottal való utolsó találkozóra. A virrasztásra érkezett rokon, ismerős a jelenlétével adja meg a tiszteletet, a család pedig a halott képviselőjében ezt azzal viszonzja, hogy étellel, itallal bőséggel ellátja a virrasztókat. Attól jelentősebb a virrasztás és temetés, mint a lakodalom, mert az két ember közötti immár megismételhetetlen kapcsolatot zár le, a valódi búcsúzás lehetőségét tartalmazza. Egy lakodalomról le lehet maradni, hisz legfeljebb egy élők közötti találkozás és a testvériség pillanatnyi megélésének lehetősége marad el, de ez a mulasztás nem végérvényes.

Annak igazolására, hogy a temetés kiadásai nem felesleges pénzkielégítést jelentenek, többen is elmondják, hogy nem a pénz a gazdagság, hanem a tisztelet, az, hogy a szegény is úgy menjen el utolsó útjára, mint a gazdag, vagyis halálával álljon helyre a cigányok közötti egyenlőség elve és az emberi méltóság érzése. Ha nem is egyöntetűen, de többen úgy gondolják, hogy a halott látja azt, ami temetése során körülötte történik. Zsiga temetése, majd hathetes és egyéves pománája alkalmával többen elmesélték, hogyan foglalkoztatta Zsigát saját majdani temetése. Többször megfogalmazta, hogy neki szép temetése legyen, és mint testvérei közül a legszegényebb, ettől remélte a velük való egyenlővé válást. A társadalmi különbségek kiegyenlítődsét tehát virrasztásától és temetésétől várta. Valószínűleg ez a tudat segítette elviselni élete utolsó évtizedének – a korábbi időszakhoz képesti – szegénységét.

Arra a kérdésre, hogy a cigányokkal együtt élő idős, hajléktalan, családból kivert emberek – a közösség elnevezése szerinti csicskák – milyen temetésben részesülnek, egyöntetűen azt mondták, hogy temetésük olyan lesz, mint a cigány embereké, vagyis ugyanúgy virrasztják őket, ércokorsót és örökös lakást kapnak. Azzal, hogy bekerültek a testvéri körbe, a cigány embereknek kijáró tisz-

teletben részesülnek, vagyis rájuk is érvényes a halál pillanatával beálló egyenlőség. (Az oláh cigányok itt és máshol is gyakorta úgy emlékeznek a vándorlás utolsó évtizedeire, mint az egyenlőség korára, mely a letelepedést követően hamarosan szertefoszlott, és felgyorsult a családok rokonsági rendszere közötti társadalmi differenciálódás. A temetéssel így a régi idők feltételezett egyenlősége és az osztozkodás elvének utolsó újraélése valósul meg.)

A kétegyházi oláh cigányok saját temetésüket nemcsak a falun belüli magyarok, románok temetéséhez viszonyítják, hanem más oláh cigány csoportokéhoz, sőt a magyar cigányokéhoz, a „romung-rókéhoz” is. Noha a különböző törzsekhez tartozó oláh cigányok virrasztása és temetése nagyban hasonló, apró részletekben eltéréseket tartanak számon. Amíg a halál beállta után hat hétig az ő férfiak nem borotválkoznak és nyiratkoznak, a nők nem fésülködnek, addig úgy tudják, hogy a pest megyei cigányok levágiák hajukat, bajuszukat. A virrasztást nagyjából azonosnak képzelik el, valódi különbséget a temetés módjában látnak. Saját különösségüket az „örökös szoba” megteremtésében és rendszerének működtetésében látják. Tudják, hogy ezzel más cigány csoportok példáját követték, és azt is tudják, hogy a környékbeli települések oláh cigányai – mint a végegyháziak vagy a meggyesegyháziak – még nem építenek a halott számára lakást, s csak egy-egy temetést említenek, amelyben ők adták a mintát. (Itt számolnak be egy olyan közeli faluban tartott temetéstől, ahol a fiatal, házasságkötés előtt álló leányt temetésén Hófehérkének öltöztették, a koporsót hét „héttröpnék” beöltöztetett ember vitte és lóháton egy hercegi jelmezben lévő ifjú kísérte.)

A temetés, illetve a temetés szokásrendjének cigányos elemeként emlegetik, hogy a halott koporsójának vagy szobájának környezetéből valamilyen emléket szoktak elhozni, amelyen rendszerint többen, a legközelebbi hozzátartozók – elsősorban nők – osztoznak. Említik a gatyamadzag kihúzását, a szemfedő egy részének levágását vagy a halott zsebéből kivett papírpénz feldarabolását, mely tárgyak, illetve darabok ereklyeként kerülnek a hozzátartozókhoz, akik megkülönböztetett óvatossággal őrzik, és ezek emlékeztetik őket a halottra, ezek által élük át újra és újra a halotthoz

fűződő emlékeiket. A halottra, illetve a halottakra való emlékezés alkalmait cigány szokásnak tartják. Tudják természetesen, hogy a helybeli románok – miként a görögkeletiek általában – a temetést követő hatodik hétre pománát, vagyis gyásztort tartanak. Megemlékeznek a halott halálának egyéves évfordulójáról is (ezeket jobbára emlékmisével kötik össze). Az ortodox románoktól tanulták a halottak húsvétjának szokását is (a román húsvétot követő hétfőn a halott kínálását a sírhelynél étellel, itallal), de beépítik ebbe a sorba a római katolikusok halottak napi temetőjárását, és fontosak a halott egykori személyes ünnepei (névnapja, születésnapja) is. Ezek a kötött időpontok kiegészülnek a karácsonyi temetőjárással, és egyre általánosabb, hogy nagyobb családi ünnepeken – az iskolát végzettek ballagásán, keresztelőn vagy lakodalmon – többen kimennek a sírhoz elbeszélgetni a halottal. A hathetes gyász a távolabbi rokonok és ismerősök gyásztörésére szolgál. A halott emlékére tartott tor napján a férfiak megborotválkoznak a lakoma előtt, a lakomát követően a nők pedig levetik fekete ruháikat, amelyeket – ha nem is mindannyiukét, de szimbolikusan egy-két nőét – elégetnek, illetve vízbe vetnek, eltávolítva maguktól a gyászt.

Hasonlóan történik ez az egyéves pománán. Egyéves fogadalmat már csak a szűk családtagok tesznek, néhány férfi egy évig nem borotválkozik, haját sem nyírja, a nők feketében járnak, italt nem vesznek magukhoz, nem mulatnak és nem táncolnak. A halotti megemlékezések tehát – nagyjából azonos résztvevői körrel, kissé redukált formában – megismétlik a virrasztás, illetve a temetés rítusát, biztosítják a temetési élmények újraélését, és minden esetben lezárják a távolabbi vagy közelebbi rokoni viszonyból következő, rájuk vonatkozó előírásokat, illetve önként tett fogadalmakat. Többen is megemlégették az egyéves pománán, hogy abban az esztendőben volt egy olyan temetés a faluban, ahol a románok a cigányok példáját követték. Igaz, hogy virrasztani csak a halottas-házhoz mentek, de a halottnak ugyanolyan szobát építettek, mint amelyet a cigányok szoktak. E tényt látható büszkeséggel mesélték és úgy élték meg, hogy azzal, hogy a gádsók követik a cigányokat, a cigányok egyenlővé válnak velük. Szerintük a sarkadi rom-

ungrók már pár éve követik szokásaikat, ők is virrasztanak, italt rendszeren felszolgálnak, ám ételt nem adnak. E megállapítás egy újabb érv annak bizonyítására, hogy ők különbek, mint a magyar cigányok. Feljűk ez nem az egyenlőség demonstrálása, hanem a fölöttük állás kinyilvánítása, az etnikus küzdelemben aratott győzelem egyik forrása.

Oláh cigány temetések

Egyre több cigány közéleti személyiség, roma lapokban publikáló értelmiségi érvel úgy, hogy a cigányok temetése nemcsak különbözik az űket körülvevő társadalom temetésétől, hanem egyenesen ebben az eseményben érhető tetten a sajátos cigány kultúra lényege. Évekkel ezelőtt Choli Daróczi József fogalmazta meg egy konferencián kissé ironikus formában, hogy néhány évszázad múlva, amikor a régészek Magyarország területén ásna majd, meglepődvé fogják megállapítani, hogy a 20. század végén csak cigányok éltek, vagy csak nekik volt kultúrájuk Magyarországon. A nem cigányok, vagyis a gádzsók után vagy nem marad semmi (hiszen sok halottat hamvasztanak, vagy ha testét el is temetik, a földbe, illetve a koporsóba nem kerül „sírmelléklet”, míg a cigányok sírkamráiban érc- vagy üvegkoporsót, benne mumifikálódott testet, s a koporsó körül számtalan tárgyat találna majd. Olyan élményben lesz részük a régészeknek, mint elődeiknek akkor volt, amikor a honfoglaló magyarok sírjait tárták fel. Glonci Ernő egyenesen azt írja:

„Ha közelebből megvizsgáljuk ezt a sajátos kultúrát és megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy végül is miben más a cigány kultúra, miben tér el a legmarkánsabban az űt körülvevő kultúráktól, akkor talán nem járunk rossz nyomon, ha a halállal kapcsolatos hiedelmek mentén indulunk el. Ezek ugyanis az egyik »legmakacsabb« hiedelmek a cigányság körében, melyek függetlenül a cigányság belső tagozódottságától oly mértékben homogén összképet mutatnak, hogy az ember joggal feltételez-

heti, hogy az egyetlen valaha létező, de az idő sodrában darabokra hullt, egységes kultúra hordozója.”

Míg Choli Daróczi József szellemes megjegyzése egy folyamat kezdetére utal, addig Glonczy Ernő megállapítása végeredményként könyveli el a cigány hiedelmek és temetések egységét, ősiségét és különállását.

Az etnográfiai és antropológiai tényekből ezzel szemben másra következtethetünk. Ha csak az oláh cigányok temetéséről és gyászáról szóló szórványos irodalmat tekintjük át, azt látjuk, hogy a temetés szokásrendje változik, és még az oláh cigány csoportokon belül is kisebb-nagyobb eltéréseket mutat. Erdős Kamill 1958-ban a békés megyei oláh cigányok (kheräre törzs) temetési szokásait írta le. Az etnográfiai leírás nem a megfigyelés, hanem a kikérdezés módszerével készült, mégis néhány fontos dolgot rögzít, amelyek egy része azonos a négy évtizeddel későbbi kétegyházi temetés egyes elemeivel, míg más része attól eltér. Fontos szerepe volt már a virrasztásnak, a temetés során többen lerészegedtek, a koporsó mellett jellemző volt, hogy „ki-ki vérmérséklete szerint jajveszékelt”, a temetést hathetes és egyéves pomána követte, a gyász alatt a férfiak nem borotválkoztak. Ugyanakkor miután a koporsót földbe eresztették, elhantolták azt, nem készült tehát kriptá, de még csak kiteglázott, ledeszkázott sírkamra sem. Szapu Magda 1984-es kaposszentjakabi és Michael Stewart 1994-es gyöngyösi megfigyelései sem beszélnek sírkamráról, kriptáról. Szapu Magda ugyanakkor Szimőről egy olyan 1983. augusztusi temetésről számol be, ahol a halottat (a „vajdát”) kicsempézett sírba eresztették, hogy ne érje a föld, és ahol a koporsót piros szalaggal engedték le, ahogy azt Breznyev szovjet pártfőtitkár temetésén látták. Ha Rézműves Melinda 1992-es tanulmányát is bevonjuk az összehasonlítási körbe, akkor láthatjuk, hogy az egyes konkrét temetések és a temetésekről szóló elbeszélések számtalan lényeges eltérést mutatnak. Egyik helyen a férfiak a halott házánál, a nők a szomszédban (tehát külön-külön) virrasztanak, s még a korcsoportok is elkülönülnek egymástól, míg a másik helyen mind a nemek, mind a korcsoportok elvegyülnek egymás közt. Van, ahol a virrasztáson

főleg egyházi énekeket énekelnek, másutt nemcsak hogy világi dalokat énekelnek, hanem még táncolnak is, míg egy harmadik helyen hallgató- és mulatót lehet énekelni, de táncnótát nem lehet dalolni. Egyik esetben a közvetlen családtagok nem énekelhetnek a virrasztáson és a temetésen, míg másik esetben éppen a családtagok énekelnek legtöbbet. Egyik helyen a virrasztáson való megjelenést csak a családra nézve tartják kötelezőnek, míg másik helyen a cigányok teljes testvéri köre meg kell jelenjen. Van, ahol nem ragaszkodnak ahhoz, hogy a halott a háznál legyen felravalozva, míg máshol mindent megtesznek azért, hogy a kórházból is a házhoz vigyék a halottat. Egyik közösségben a temetésen az egyházi emberek játsszák a főszerepet, míg egy másik közösségben csak asszisztálnak a szertartás során.

Adott oláh-cigány csoport temetését egyedül Michael Stewart próbálta a saját csoport kulturális rendszerén belül elhelyezni, a temetés értelmezését, világmagyarázatát megadni és ábrázolni azt a cigányok és nem cigányok közötti viszonyrendszerben. Az angol antropológus 1984–1985-ben több mint egy esztendő tölthetett egy oláh-cigány közösségben az általa „Harangosnak” nevezett Gyöngyösön, s több kisebb tanulmány után 1994-ben jelent meg *Daltestvérek* címen terepmunkájának összefoglalója. A cigányok temetéséről szóló tanulmányban abból indul ki – és ezt igazolják a kétegyházi megfigyelések is –, hogy a cigányok „vallása”, közelebről halotti szokásai a befogadó társadalomban elfoglalt helyük függvényében írhatók le. A cigányok marginális helyzetű nép, proletárok, de mindezek ellenére cigányok, és a lóvászrok, a családi ünnepek, valamint az intenzív közösségi élet teszi őket cigányokká, azaz egyenrangú és független testvérek közösségévé. A jó cigány testvéreinek él, azokkal együtt énekel és iszik. A társadalom azonban e tiszta cigány élet mellett megteremti a cigányban lakozó másik lelket, a paraszthoz közeli, vagyis a gádzsó énjét. E kettősséget a test kettéosztása szimbolizálja legjobban, és ez az elem az egyik sarkköve Stewart rendszerének – melyben elsősorban Sutherland 1977-ben, Okely 1984-ben, és Bloch 1988-ban megfogalmazott elméletére utal – ez azonban a kétegyházi oláh-cigányok körében nem vezethető le. A test felső része (deréktól

felfelé) tiszta, vagyis cigány, alsó része pedig tisztátalan, vagyis gádzsó. Maga az élet is relativizálódik, van egy cigány része, amelyben az emberek megélik szolidáris testvériségüket, osztozkodnak a pénzen, közösen italoznak, és van egy gádzsó része, amelyben az egyén és család iránti elkötelezettség az elsődleges, és ennek kifejeződése az otthon komfortossá tétele. Az igazi cigány lét a metaforikus törzsiségből vezethető le, ahol csekély jelentőséget tulajdonítanak az életkor, a nemzedékek, a szülő-gyerek kapcsolat fogalmának. E bevezetőt követi a halotti szokásokról szóló elmélet egyik premisszája, mely szerint a halál szertefoszlattja azt az illúziót, hogy lehet a törzsiség transzcendens világában, vagyis az örökkévaló jelenben élni. A halotti szokások ezeket a feltételeket próbálják visszaállítani. A cigányok tudatából hiányzik az életnek mint a halál felé való menetelésnek képzete, még akkor is, ha számtalan nyelvi formulában a halállal fenyegetőznek, esküjükben magukat azzal büntetik. Ez a haláltól való félelemtől tanúskodik, és nem a halálra való készüléstről.

A cigány temetés másik sarokköve a lélek és a test halál után bekövetkező szétválásztása, majd külön kezelése. A test a halál után már nem cigány és tisztátalanná válik. Ezért törekszenek arra a cigányok, hogy a haldoklót kivigyék lakásából, hogy a halál beállta után a testet lepecsételjék (az áll felkötése, a szemre helyezett pénz által), mert nem akarják, hogy a lélek visszatérjen a testbe. A halál szennye jelen van az élők közt. A közeli családtagok pedig úgy viselkednek, mintha a testi állapotuk az elhunytéhoz kötődne, nem borotválkoznak, nem fésülködnek, bizonyos színek viselése tilalmas, és megtagadják maguktól mindazt, ami pedig az igazi cigány élet lényege, az italozást, a mulatozást, a táncot, a testvériség megélését. Csak egy év múlva válnak ismét teljes értékű tagjává közösségüknek. Miközben a cigányok a „rothadó” testet a gádzsó papok gondjára bízzák – és úgy temetkeznek, hogy a rothadás minél hamarabb bekövetkezzen –, a lelket megőrzik maguknak, hisz meg vannak győződve arról, hogy csak ők képviselik az igazi lelki létformát. A halott lelkétől ugyanakkor el kell venni erejét, mert annak akkor lesz része igazi pihenésben, ha elveszti kötődését a földi léthez. Ehhez az élőknek el kell venniük,

ki kell sajátítaniuk azt a kulturális tőkét, ami az elhunyt tulajdona volt, éppen azért, hogy az élet folytatódhasson. Ennek egyik igen fontos eszköze az igaz beszéd, abban is a közös éneklés, a dalok teszik lehetővé a testvériség újrateremtését. (Ebből természetesen számunkra az is következne, hogy a halott személyiségének és emlékezetének kitörlése, kulturális tőkéjének szétoosztása és a csoporton belüli társadalmi viszonyok – amennyiben ez releváns kategória e fogalomrendszerben – újraosztása a temetés lényege.) Azért kell a temetésen a gyerekeknek is jelen lenniük, mert ha elzárnák őket attól, akkor a halál valóban megzavarná a testvériség megszokott rendjét.

A gyöngyösi gádsókra való hivatkozásból úgy tűnik, mintha a temetésen résztvevők köre alapvetően különbözne a magyaroknál és a cigányoknál. Valójában csak arról van szó, hogy az átalakuló értékrendben az egyik csoport megoldásaiból egyes elemek fokozatosan kikopnak. 1974 tavaszán egy szakályi temetésen vettem részt. Egy fiatal családapa halt meg, maga után hagyva egy hét- és egy négyévesforma gyereket. A gyermekek nagyszülei a temetőben a koporsóhoz vonszolták unokáikat, és ölbe véve tanították őket sírni, siratni, az apjuktól méltóképpen elbúcsúzni. Tíz évvel később Besenyőtelken egy idős asszony temetésén a falubeli rokon gyerekeket ugyanúgy a temetőben a koporsóhoz vitték, míg a városi rokon gyerekeket közös felügyelet mellett a háznál – távol – tartották a halottól.

Michael Stewart konstrukciójának lényege a tiszta-tisztátalan, a cigány-gádszó ellentétpárokban fejezhető ki. Lényegében mindent erre a kettős oppozícióra vezet vissza, és úgy tűnik, hogy ez már nem a gyöngyösi cigányok saját kultúrájukról szóló világmagyarázata, hanem az angolszász antropológusok cigányokról szóló gondolati konstrukciójának magyarországi példán való bemutatása. Valójában a temetésen a két társadalmi rend egyidejű jelenléte feltételezhető, a lélek cigánynak való megőrzése szemben áll a cigányok közötti új divat kifejlődésével, vagyis ahogyan a sírban a tisztaszobát próbálják megrendezni, az a cigányokban lakozó gádszó megjelenése.

A temetések hasonlóságáról

Nem kétséges, hogy a cigányok – a gyöngyösiek és a kétegyháziak is – erőteljesen etnicizálják saját temetésüket. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a szociológiai és az antropológiai elemzés ne figyeljen a cigányokat körülvevő társadalom azon múltbeli kulturális teljesítményeire, amelyek meghatározhatják és befolyásolhatják a cigányok változó temetési szokásait. A cigányokat körülvevő paraszti társadalom még közvetlenül a szocialista átalakulás előtti időszakban is a maihoz képest a temetés olyan archaikus rendjét működtette, amelyben hasonlóan a mai cigány temetésekhez a helyi paraszti társadalom szinte egészének „testvériségét” demonstrálta. Mind a virrasztáson, mind a temetésen jelen volt a rokonság és tágabb értelemben az adott társadalmi csoporthoz (mondhatni közösséghez) tartozó egyének és nemzedékek egésze.

A magyar halotti és temetési szokások konkrét leírásaiban nem igazán bővelkedünk. A rendelkezésünkre álló megfigyelések jobbra az etnográfia által a népi kultúra hagyományosnak tartott korszakára vonatkoznak. A néhány cigány temetési leírás ezzel szemben eggyel későbbi korszakra, az elmúlt fél évszázadra vonatkozik. A néhány összefoglaló jellegű munka – Tárkány Szűcs Ernő (1981), Tátrai Zsuzsanna (1982), Károly S. László (1988) írásai – lényegében egységesen Kiss Lajos 1920-ban és K. Kovács László 1944-ben megjelent szakirányú tanulmányaira hivatkozik, utalva természetesen olyan táji és települési monográfiákra is, amelyek említést tesznek a gyászról és a temetésről is. Legteljesebb munkának Kunt Ernő a magyar parasztság halálképéről szóló, 1987-ben megjelent tematikus monográfiáját tekinthetjük. Ebben lépésről lépésre nyomon követhetjük a temetés menetének egészében a cigányok és a parasztok gyakorlata közötti analógiákat. Kunt Ernő arról ír, hogy az ember, illetve az emberi társadalom halálhoz való viszonyát öt különböző típusba sorolhatjuk. Számunkra a legfontosabb megközelítések ezek közül: a „halál elfogadása”, tudomásulvétele a keleti kultúrákban (bizonyos áttételekkel az európai parasztságnál is) általános; míg a „halál elutasítása” koncepció a

zsidó-keresztény alapozottságú kultúránkban található meg; körünk európai ipari-civilizációs világképére pedig a „halál tagadása” a jellemző.

A kétegyházi oláh cigányok temetése az egykor az európai parasztságnál is általános felfogást fejezi ki, a halál elfogadását és tudomásulvételét, szemben a jelenkori átalakult paraszti temetésekkel. Mind a gyöngyösi, mind a kétegyházi oláh cigányok temetése (tágabban értelmezve virrasztása, temetése és gyásza) alapvetően az osztálykultúrából, az egykori paraszti (inkább a vallással, mint az etnikai hovatartozással megkülönböztethető) értékrendből vezethető le, mintsem egy bizonytalan etnikus különállásból. „A temetési szokások három vonatkozásban tartalmazznak utasításokat: 1. a továbbélőket ért veszteség lehetőleg rugalmas feloldására, a végzetes krízishelyzet kiküszöbölésére; 2. az elhunyt testi maradványainak eltávolítására az élők közül úgy, hogy az az előbbiekre higiénés veszélyt ne jelentsen; 3. az elhunyt feltételezett nem halandó minőségéről való gondoskodás meghatározásában” – írta Kunt Ernő 1981-ben, egy korábbi tanulmányában.

A halálról és a halottról való vélekedés hasonló gondolati struktúrák között mozgott: a hiány reprezentálása, a halott „szellemi tőkájén” való osztozkodás, a halott eltávolításával keletkezett űr betöltése, illetve a csoporton belüli társadalmi rend újjászervezése ugyanúgy az emberi kultúra egyetemes megoldásai közé tartozik. A cigányok által gádzsónak nevezett nem cigányok temetési szokásainak változása – a virrasztás idejének lerövidülése, a temetés gyors lebonyolítása, a temetés szertartásában az egyházi és világi intézmények szerepének előretörése, a tor elmaradása, végül soron a virrasztástól a torig a temetésen részt vevők számának csökkenése – a szokás közösségi jellegének individualizálódását jelenti, vagyis a valódi társadalmi csoport részvétele a család szűk körére korlátozódik. A korábbi paraszti temetési struktúrában a cigányokhoz hasonlóan a közvetlen családtagok életét is megváltoztatta a gyász időszaka, hisz a gyász kulturális előírásai ugyanúgy megfosztották az embereket a normális élet élésének örömpontjaitól, mert a gyászt tartók nem jártak bálba, lakodalomba, egyéb mulatságokba. Korábbi énjükhöz, a valódi paraszthoz képest ők is

valami mások lettek, de mégiscsak várták a kulturális konvenciók szerint kijelölt gyásszal töltött év elmúltát.

A lélek és a test különválasztása megint csak úgy tűnik, hogy azonos módon működik a cigányoknál és a parasztoknál. A halott testének tisztátalanságára vonatkozó elképzelések a kétegyházi oláh-cigányok temetésében nem igazolhatók. Ellenkezőleg – immár a kilencvenes évek elejétől – éppen hogy a testet akarják megőrizni és örökkévalóvá tenni. Ha igaz is az a megfigyelés, hogy párhuzamba állítható az örökös szoba elrendezése a tisztaszoba elrendezésével, ez a helyi világmagyarázatban éppen a cigányok és gádzsók közötti különbséget hivatott kifejezni. Azt az elgondolást, hogy mi, cigányok szépen temetünk, megadjuk a tiszteletet, figyelünk a halottra, szemben a gádzsókkal, akik éppen csak elkaparják halottaikat. „Pont azáltal nem válunk gádzsókká, hogy végigvirasztjuk a haláltól a temetésig terjedő időt és halottunkat örökös lakásba helyezük el.” A szépségre és a felhalmozásra való törekvés végső soron a cigány ember értékét adja meg, kifejezi önbecsülését. Ők a hétköznapi életben a társadalom alávetett, marginális csoportját adják, azokat az embereket, akiket a gádzsók lenéznek vagy lesajnálhatnak, de az, hogy az ő temetésük hosszú, méltóságos és szép, valamint a műgond mellett még sokba is kerül, a cigányok gádzsókkal szembeni alkalmi győzelmét és fölényt jelenti.

* * *

Nos, a kétegyházi oláh-cigányokban – akik egyébként egy zárt rokonsági rendszert alkotnak – olyan embereket ismerhettünk meg, akik miközben külső beszédben nem, vagy nem szívesen mondják magukat cigánynak, a belső beszédben nagyon is intenzíven élik meg cigányságukat.

Mind az 1990., mind a 2001. évi népszámlálás során a magukat Kétegyházán cigánynak mondók száma alig haladta meg a százat, sőt a több mint tíz év alatt mintegy hússzal kevesebben regisztráltatták magukat cigánynak. Akik azonban magukat cigánynak mondták, azok anyanyelvüként a romani nyelvet jelölték meg, s kötődést vallottak a cigány kultúrához is. Az a tény, hogy 1990-ben is kevesebb ember nevezte magát cigánynak, mint amenny-

nyire a Cigány Koordinációs Bizottság (egykori rövidített nevén: CIKOBÍ) adataiból és az 1992-es beclsléslból következtethetünk, azt jelzi, hogy önmagában nem az etnikai háború riasztotta el a magukat nagyon cigánynak gondoló embereket attól, hogy magukat nagyon cigánynak vallják.

Feltételezhető, hogy a kétegyházi oláhcigányok csoportja egy olyan libikókában ül, ahol a többség felé folyamatosan kell demonstrálni együttműködésüket, lojalitásukat, és ebben még a színlelt hazugság is a túlélés gondolt eszközének számít. Nem egészen egy évvel az elhíresült etnikai háború után a Magyar Televízió akkori Hét című műsora olyan vallomás megtételében manipulálta a konfliktusban érintett cigány embereket, mintha valójában semmi komoly dolog nem történt volna, mindössze három renitens – bűnöző – cigány család védelmére kelt néhány értelmiségi, ellenzéki aktivista, akik feszültséget keltettek és éket próbáltak verni a magyarok és a cigányok közé, hogy ezzel is a kormányt járassák le. Azok a cigány családok, akik 1992-ben még az őket védő Solt Ottiliának adtak szállást, egy évvel később áttételesen őt is megvádolták. Pontosan tudták azonban, hogy a nyugalmuk ára a hazugság. Életük jellemzője az igaz beszéd – hamis beszéd és a belső vállalás – külső tagadás oppozíciója. A többség felé a nyelvi üzenetek mind arról szólnak, hogy mi olyanok akarunk lenni, mint a többség, de a kultúra számtalan hangtalan eleme (gesztusa, metakommunikációja) rendre arról szól, hogy mások vagyunk, mint a többség.

Mindezt a gondolatot tovább erősíti az a tény, hogy a kisebbségi törvény életbe lépése óta csak 2006-ban alakult először Kétegyházián cigány kisebbségi önkormányzat.

„MI ÚGY ÉREZZÜK,
HOGY NEM VAGYUNK
SOROLHATÓK ANNYIRA
KIMONDOTTAN
A CIGÁNYOK SORÁBA.”

Egy Hosszúszótól Felsőtelekesig
kiterjedt család története, tíz énekben

Prológus

„Félvér”, „keverék”, „korcs”, „se ilyen – se olyan”, „se cigány – se magyar”: ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket, mondhatni, etnikai kategóriákat lehet hallani a többség, illetve a többségi intézményrendszer dolgozói által cigánynak minősített, cigánynak mondott emberek körében. Az antropológiai, néprajzi és szociológiai terepmunka során gyakran szembesülhetünk azzal, hogy akit mások „A”-nak mondanak, azok magukat legszívesebben „B”-nek nevezik, már ha egyáltalán az önelnevezés bizonyossá, határozottá vált körükben, nem pedig a szégyenkezés és a frusztráció mozgatja a kategóriák használatát.

Az elbeszélés alaptörténetét a véletlen hozta. 1999 és 2000 fordulóján a Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona vezetett cigány gyerekek iskolai szegregációja kutatásba elszegődtem kérdezőbiztosnak. Borsod megye több mint tíz településén, illetve iskolájában jártam, településenként legalább tíz, az iskola által cigánynak mondott gyermek családjában, otthonában fordultam meg. Úgynevezett szülői kérdőívet kellett felvennem a mintába került gyermekek valamelyik szülőjével. A kérdőív egyik rubrikájába azt rögzítettem, hogy a megkérdezett szülő milyen nemzetiséghez tartozónak tekinti magát. Meglepően magas volt azok aránya, akik se a cigányokhoz/romákhoz, se a magyarokhoz (parasztokhoz) nem sorolták magukat, hanem valami egészen mást mondtak magukról. Úgy tűnt, hogy egy új etnikai kategóriával állunk szemben. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy az általam vizsgált családok esetszáma nem elég semmilyen statisztikai vagy szociológiai összefüggés, pláne arány megállapítására, de világos volt, hogy egy antropológus elindulhat ezen a vonalon, hogy

néhány család történetén keresztül megvizsgálja a „keverék” és a „félvér” etnikai csoportba sorolásának problémáját.

Az utolsó településen, Felsőtelekesen együtt dolgoztunk Kőszegi Edittel. A falu két távoli pontján egymástól függetlenül kérdőíveztünk, amikor mindkettőnk hasonló történetet rögzíthetett, immár saját jegyzetfüzetébe, hisz a kérdőív a finom részleteket már nem képes befogadni. Az még belefért a rubrikába, hogy „félvér”, illetve „keverék”, de már a család több generáció óta számon tartott története nem. Beri Sándor, az egyik mintába került kislány édesapja magát „félvérnek” mondta, Sajószentpéterről való feleségét magyarnak, kislányát pedig „korcsnak”. Egy másik szülő, egy elvált asszony, leánykori nevén Virág Ani magát szintén félvérnek nevezte, gyermeke apját magyarnak, leányát pedig korcsnak mondta. Az elbeszélők saját családi története mindkét helyen arról szólt, s ehhez még egy festményről készített reprodukciót is őriztek-mutattak, hogy a család üknagyapja a bécsi császári udvarban főrangú katonatiszt, tábornok volt, de már „félvér”, félig cigány, félig magyar. Felesége magyar színésznő volt, s gyerekeik szintén „félvérek” lettek, így az ugyancsak katonatiszt dédnagyapja is, aki aztán ezen a vidéken kapott birtokokat, s ide telepedett le. Mindkettőnket kellőképpen felizgatott a hallott történet, s beleláttuk egy szélesebb, több embert érintő problémakör ábrázolásának lehetőségét, és végül is *Kitagadottak* címen dokumentumfilmet készítettünk e témáról.

E fejezet témáját tehát a Kőszegi Edittel közösen készített dokumentumfilm, illetve az azt megelőző terepmunka adja. Hogyan jutunk el a „félvértől” (a „félvérektől”) a kitagadottig (a kitagadottakig)?

De térjünk vissza egy történet erejéig a felsőtelekesi kérdőívezéshez. Néhány nappal hazaérkezésem után, egy hétfőn délelőtt a község polgármestere telefonon keresett, s a kutatásról faggatott. Egészen pontosan azt kérte számon, amit nála több szülő kifogásolt, hogy miért mentünk azokhoz a családokhoz, amelyek nem is cigányok. Nyilvánvalóan – még ha óvatosan is kezeltük a mintába került gyerekek körét, szüleik vallott etnikai hovatartozását – egy ilyen apró faluban hamar kiderül, hogy kiknél jártunk,

s nem mi képezünk a mintába kerültekből csoportot. A szülők számára világos volt, hogy a címeiket az iskola adta, azt azonban nem mondtuk, hogy olyan családok címét kaptuk meg, akiket az iskola cigánynak tekint, s azt sem, hogy mi minek tekintjük a családokat. E tekintetben a választás szabadságát tiszteletben tartva valóban azt rögzítjük és fogadjuk el, amit az emberek magukról és hozzátartozójukról mondanak. A szülői szemrehányás tehát nem nekünk szólt. Minden bizonnyal – s akkor ezt már helyesen gondoltuk – a szülők összerakták azt a névsort, ahol kérdőívet töltöttünk ki, s világosan felismerték, hogy azért kerültek egy csoportba, mert mindannyiukat cigánynak vagy legalábbis részben cigánynak tartja az iskola. Feltételezhető volt ugyanakkor, hogy számukra jól ismert ez az identifikációs probléma, mondhatnám küzdelem. A mi jelenlétünk, a náluk való látogatásunk „cigány” mivoltukat erősítette, az iskola minősítését legitimálta, az pedig, hogy adataik egy füzetbe kerültek, s azt elvittük magunkkal, számukra egyenlővé vált megbélyegzésükkel. Úgy élték meg, hogy belekerültek egy nagy „cigány nyilvántartásba”, függetlenül attól, hogy ők hová törekcsenek, minek vallják magukat. Tiltakozásuk ennek ellenére nem elsősorban nekünk szólt, hanem az iskolának, a polgármester azonban az iskola minősítésével azonosult, így a felelősséget ránk hárította, csak hogy békén hagyják a szülők.

Varga József leszármazottainak etnikus színezetű családi törekvéseiről szól tehát e fejezet, a „nagyon nem cigány” emberekről. A sok-sok interjúból és videóra rögzített szituáció dokumentálásából tíz szöveget szerkesztettem egymás mellé, mintegy tíz ének követi egymást, a tényleges felvétel sorrendjét megőrizve. Virág Tivadarné Varga Regina és leányai: Mariska, Ani, Erzsike és Emese az elbeszélők, illetve az egymással gyakorta vitatkozóak. A Regina fiaival, testvéreivel és azok gyermekeivel, vagyis Regina unokaöccseivel és húgaival készített felvételeket nem közlöm, azokra legfeljebb többször utalok.

Néhány magyarázatot kell fűzni az alábbi szövegközlés elé. Ha a „nagyon cigány” (vagyis, akit a társadalom cigánynak tekint, s aki magát cigánynak mondja) és a „nagyon nem cigány” (vagyis akit a társadalom cigánynak tekint, de aki magát nem tekinti

cigánynak) tengelyen akarjuk elhelyezni e családot, akkor egyértelműen a tengely végpontján kell helyüket kijelölni. Az interjúkat és beszélgetéseket azért mertem énekeknek nevezni, mert már-már olyan költői, veretes megfogalmazásúnak éreztem azokat, hogy láttató erővel képesek ábrázolni azoknak az embereknek a keserves sorsát, akik egy más etnikai identitást, kötődést választottak maguknak, akik a társadalmi beilleszkedést a magyar kategóriáján keresztül képzelik el. Az is világos, hogy ez az út az egykori közösség minden tagja számára egyszerre nem járható, tehát egy időben megvalósíthatatlan. Ezért a részlegesség, az időben egymást követés jellemző e folyamatra, vagyis az, hogy az egyik csoportból kijőve, attól eltávolodva, a másik csoport, ahová törekszik az ember, még nem fogadja be, vagyis egy ideig lebeg még a két „világ” között.

Először mindig az interjú vagy beszélgetés létrejöttének körülményét mesélem el, majd az interjú, illetve a beszélgetés alapszövegét idézem. Az interjúkat követően tematikus magyarázatokat fűzök egy-egy jelenséghez. Egy-egy szereplő több interjúban, illetve beszélgetésben is megszólalhat, ismételheti az általa egyszer már elmondott gondolatokat, jelezve ezzel azt, hogy szövegeinek egy része, mint állandó nyelvi formula erősen strukturálódott, mondhatni énekké vált, míg szövegeinek másik része a korábbiaknak ellentmondva, a szituációtól, a pillanatnyi érzelmi állapottól, a beszélgetőtársaktól függően alakulhat. A beszéd- és szövegfordulatok, szöveggészletek nemcsak egyik-másik beszélő formulázott narratívái lehetnek, hanem „közös családi tulajdonként” bárki használhatja azokat. Néhány fogalom és kategória összes említését és megjelenését egybegyűjtöttem, melyekből a későbbiekben idézek. A könnyebb tájékozódás érdekében elnagyolt családábrákat készítettünk, melyeken azok a személyek szerepelnek, akikről a következőkben az elbeszélők említést tesznek.

Következzenek hát az énekek!

A gyermek Varga Regina családja*

apai nagyszülei

RUSZÓ JÓZSEF (sz. Hosszúszó) – VARGA ÁGNES (sz. Szöllőssardó?)
(l. Hosszúszó)

szülei

VARGA (RUSZÓ) JÓZSEF (sz. Hosszúszó) – GAZDIK ÁGNES (sz. Sály)
(l. Hosszúszó)

gyermekeik

RUSZÓ JÓZSEF – magyar asszony (l. Kecső)

RUSZÓ IMRE – szlovák asszony (l. Hosszúszó)

gyermekeik

RUSZÓ ISTVÁN (l. Hosszúszó)

VARGA JULISKA (l. Hosszúszó)

RUSZÓ LAJOS – magyar asszony (l. Jósvafő)

gyermekük

RUSZÓ BÉLA (l. Jósvafő)

GAZDIK TERÉZ – LANKÓ JÓZSEF (m.) (l. „Csehbe mentek”)

GAZDIK ERZSÉBET – NYÍRI LÁSZLÓ (m.) (l. Vadna)

GAZDIK MARGIT – VÁRADI GYULA (c.) (l. Aggtelek)

VARGA MÁRIA – BERI JÁNOS (c.) (l. Felsőtelekes)

gyermekük

BERI SÁNDOR – magyar asszony (l. Felsőtelekes)

VARGA RÓZSIKA – SZAJKÓ BÉLA (c.) (l. Rudabánya)

VARGA REGINA – VIRÁG TIVADAR (c.) (l. Felsőtelekes)

* Rövidítések: sz.: született; l.: lakik; m.: magyar; c.: cigány.

A felnőtt Varga Regina családja

VIRÁG TIVADAR (sz. Ragály) – VARGA REGINA (sz. Hosszúszó)
(I. Felsőtelekes)

gyermekük

MARISKA (sz. 1949) (I. Felsőtelekes)

JÓZSI (sz. 1951) (I. Kazincbarcika)

TIVADAR (ÖCSI) (sz. 1953) (I. Felsőtelekes)

JÁNOS (sz. 1955) (I. Békés megye)

ERZSIKE (EMŐKE) (sz. 1957) (I. Felsőtelekes)

ANI (sz. 1958) (I. Felsőtelekes)

EMESE (sz. 1960) (I. Felsőtelekes)

PISTI (sz. 1962) (I. Sajószentpéter)

BÉLA (sz. 1964) (I. Felsőtelekes)

Első ének

A két nővér: Mariska és Ani

Az antropológiai és a filmes terepmunkát rendszerint előkészítő szakasz szokta megelőzni. Nem így sikeredett azonban ez Felsőtelekesen. Januári szociológiai munkánkat követően – noha telefonon néhányszor beszéltünk a „Virág lányokkal” – először szeptember elején látogattunk a faluba, s kerestük meg immár együtt Mariskát és Anit. Velünk volt operatőr munkatársunk, Kőszegi Gyula és kamerája, de még nem a filmezés szándékával érkeztünk. Ennek ellenére öt perc alatt kiderült, hogy a két asszony számára fontos, hogy nyitó beszélgetésünket már elejétől kezdve felvegyük. Korábban nem készült velük filmfelvétel, illetően ismereteket nem szerezhettek, ennek ellenére nem voltak lámpalázások, s egyáltalán nem érezték, hogy nekik szerepelniük kellene. Természetesen viselkedtek, mégis megkérdezték, hol van a kameránk. A kamera mögött mi legitimáltuk elbeszélésüket, a kamera pedig hitelt adott az egész situációnak. Nem kellett meg- és kiismernünk egymást. A mi érdeklődésünk – de feltehetően ilyen lett volna másoké is – eredendően bizalmat teremtett. Pusztán az a tény, hogy hallgattunk és rögzítettünk, számukra hitelesítette saját történetüket. Elégítelt is jelentett, hisz valamivel szemben, mintegy bizonyítékként is elmondhatták azt, ami rájuk nézve, számukra sérelmes volt.

Erre az első beszélgetésre Mariska lakásában került sor. A szoba-konyhás lakást, mely a földszinti folyosó utolsó lakása, Mariska egyedül lakta. A kis konyhában a sok bútortól nehezen lehetett közlekedni. A sparheltnek, a palackos gázzal működő gáztűzhelynek, a hűtőszekrénynek, a konyhakredencnek és a kanapénak kellett elférnie a varrógép mellett, amellyel Mariska rendszeresen dolgozott. Beteg lába ülőmunkára kényszerítette, ezért varrt és hímezett. Minket a szobában fogadott. A két teljes fal egyike

előtt szekrény sor állt, benne sok könyvvel és apró nippel, a vele szemközi fal előtt pedig két sarokra állított ágy helyezkedett el. Az egyik ágy fölött nagyméretű, színes kép uralta a falat, szinte elnyomva a körülötte lévő fényképeket. Mariska úgy ült be a kép alá, hogy minél jobban mutathassa, éppen kiről is fog beszélni.

* * *

Mariska: A kép története az, hogy a nagybátyámtól kértem kölcsön, aki 24 órára adta nekem kölcsön, addig, amíg én ezt lemásoltatom, mert az eredeti már nagyon meg van rongálódva. Végül is a története ott kezdődött, hogy ezen a képen az ükszüleim láthatók. A háborús időkben, tehát az első világháború után meg hát az azt követő években a nagybátyámat üldözték és el kellett tüntetni nekik a bizonyítékokat, annál is inkább, mert a dédszüleim a császárra voltak felesküdvé, a császár katonái voltak. A nagyapám vitézségi rangot kapott a Horthytól és vele kapta a Bácskát. Na most ők egy olyan nemkívánatos akárcik voltak és őket üldözték. Ezt a képet az aggtelki hegyekben meg hát pontosan még nem tudjuk, hogy hol, de nagyon sok helyen ezt rejtegették. Viaszosvásznonba volt becsavarva és ott rejtegették valahol, nem tudom pontosan, hogy mikor szedték elő, de ez nem volt látható ez a kép. Ez csak azóta látható, mióta rendszerváltozás van, nem volt szabad elmondani. Azt mondta mindig a Lajos bátyám, hogy azért nem szabad, mert ők ezért nagyon sokat szenvedtek és van sok titok, amit nem tudunk, amiről ők nem beszélhetnek, de majd meg fogjuk tudni, ha eljön az ideje. Ha esetleg még élni fog, mert ő most már a legidősebb, nem is tudom, hogy kilencven-e vagy kilencvenen felül, nagyon öreg már és amit elmond, mert az édesanyám – ő 1925-ben született – ő is az elmondások alapján meg hát amit gyerekkorában tapasztalt otthon, azt tudja nekünk elmondani. De ő sem régóta beszélget róla. Nem régtől beszélnek róla.

Mesélő: A titkot először mikor tudták meg és hogyan tudták meg? Ki mesélte el?

Mariska: Lajos bátyja mesélte el, ő rejtegette a képet meg ezeket a... több ilyen iratokat, végül is én nem olvastam el, mert el sem lehet olvasni, azok nem is sárgák, hanem inkább meg vannak

már barnulva. Ilyen papírok, mit tudom én, oklevelek, vagy nem tudom, hogy mik azok, de hát azok már teljesen mennek széjjel.

Ani: Ő árulta el a titkot teljes egészében, beszélt anyu róla, de keveset, nagyon keveset. Nem tudtunk semmit se, konkrétan ő beszélt róla, aki Jósuvafőn él, ő beszélt róla, hogy tulajdonképpen is kik ezek.

Mariska: Szóval ez úgy kezdődött, hogy felmentünk őt meglátogatni, és akkor mondja nekem, hogy – vannak, ugye, hát ismerősök mindenfelé vannak – és akkor mondja nekem, hogy kislányom, azt hallottam, hogy te igen nagyon büszke asszony vagy. Mondtam neki, hogy de miért Lajos bátyám, hát én nem csinállok olyat, meg nem viselkedek úgy. És akkor azt mondta nekem és sírt, és azt mondta nekem, hogy: „kicsim, most már elmondhatom neked, hogy neked van is mire, hogy büszke legyél, legyél mindig az”. És akkor mutatta meg a képet.

Ani: Hát több mint valószínű, hogy örököltük tőlük ezt a természetet, hogy van egy bizonyos tartása az embernek.

Mariska: Mert végül is van nekem egy olyan bizonyos tartásom. Akkor mondta ő, hogy: „megteheted, mert neked, nézd meg, megmutatom, ők az őseid”. És akkor mesélte el.

Mesélő: Ki kicsoda ezen a képen?

Mariska: Aki velem szembe baloldalt áll, a bajuszos férfi az üknagyapám. Őt nem tudjuk, hogy hogy hívták, mert Franciaországból származott. Nem is mondták meg, őt nem tudjuk, hogy hogy hívták, de feltehető, hogy neki is Varga volt a neve. Középen a hölgy az üknagyanyám, ő egy bécsi színésznő, körülötte a gyerekek. Aki az üknagyapám mellett áll, aki egyedül áll mellette, ő lett az én dédnagyapám. A többiek a gyermekeik, három nagyfia, vele együtt szolgált a császári hadseregben, a két kisebb az kadétskolába járt, a két kislányt nevelőintézetben nevelték. Nem olyan nevelőintézetben, mint manapság, hanem akkor volt, hogy az úri gyerekeket intézetben nevelték, és a két kisebb ott nevelkedett. A három nagyobbik fiú katona lett. És mivel a nagyapámnak az édesapja – tehát aki mellette áll, ott egyedül áll mellette – tehát ő is katona volt, ő is a császári hadseregben szolgált és a nagyapám is. Tehát ez egy ilyen családi hagyomány volt.

Mesélő: És akkor a család hogy került Jósvafőre vagy Hosszúszóra?

Mariska: Végül is egy az egyben én nem tudom, hogy hogy kerültek oda, mert gondolom én – meg ahogy úgy nagyjából elmesélte Józsi bátyja –, hogy ugye mindenfelé mentek. Abban az időben, amikor ez a kép készült, akkor Bécsben éltek a császári udvarban. És akkor hát ugye elmentek, mit tudom én, mentek ezek a katonák, kivezényelték őket, meg nem tudom mi... és akkor... még nem voltak határok. Az első világháború előtt nem voltak ezek a határok. És akkor ugye, hogy ők különböző helyeken szolgáltak, különböző lányokkal ismerkedtek meg – gondolom én –, és akkor úgy oda nősültek. A dédnagyapám így került Jósvafőre, és akkor már a nagyapámnak a szülei, tehát már a dédnagyapám meg a dédnagymamám – amikor meghúzták a határokat a háború után –, ők még előtte átköltöztek Hosszúszóra, mert Hosszúszó is még Magyarország volt. És amikor a háború után meghúzták a határokat, akkor, tehát Aggtelek és Hosszúszó között meghúzták a határt, és akkor már Hosszúszó Szlovákiához tartozott. Így kerültek ők át szlovák részre. És amikor volt a kitelepítés, akkor őket ki akarták telepíteni, de a nagyapám nem jött. Nagyon sokszor bántották őt a csendőrök, de nem jött, mert a nagyapám már ott született Hosszúszón meg az ő testvérei is, tehát ott éltek a szülei, ő ott született. Azért lettek ők Szlovákiában, mert az még akkor, az első világháború előtt egész Kassáig az még Magyarország volt. Csak amikor már a háború után meghúzták a vonalakat, a határokat helyesebben, akkor már Szlovákiába lettek.

Mesélő: És a nagyapájára emlékszik, ismerte őt?

Mariska: Igen, láttam a nagyapámat. Igen, egy körülbelül 180 cm magas volt a nagyapám, és egy olyan nagyon erős tartású, és olyan borzasztóan szigorú, a gyerekeket is borzasztóan szigorúan nevelte. A megjelenése, mindene olyan nagyon szigorú volt, tehát olyan pattogós, szigorú típusú volt. Anyukám is, ahogy nagyon sokat elmeséli, hogy ott mindennek úgy kellett lenni, ahogy azt a nagyapám elképzelte meg ahogy ő akarta, mert különben akkor baj volt. Igen. A nagyapám szakképzettsége szerint cipésmester volt. De ez már csak a háború után, tehát már '45 után lett ő

cipézmester, mert előtte ő mindig a hadseregben szolgált, lovas katona volt. És akkor is, amikor megkapta ezt a vitézségi rangot a Horthytól, akkor is egy lovas ezredben szolgált és azzal kapott egy gyöngyökkel kirakott kardot, azzal a nemességi akármivel – mit tudom én, hogy nevezték azt –, meg vele kapta a Bácskát. A kard az nincs meg, az fényképen van csak, de az Jósmafőn van. Kapott havi juttatást is, amíg szolgált, amíg dolgozott.

Mesélő: Az, hogy megkapta a Bácskát, az mit jelent?

Mariska: Ez a Bácska egy megye és ő azt kapta jutalmul. De soha nem költözött oda le a Bácskába abba a megyébe, ő soha nem költözött le, mert neki a szülei is Hosszúsúzon éltek, ő is ott született. Őket a kitelepítéskor ki akarták onnan vinni, de nem ment a nagyapám, bántották, zaklatták, de nem ment el onnan a nagyapám.

Mesélő: És a nagymama milyen asszony volt, rá is emlékszik?

Mariska: A nagymamám kb. 164 cm magas volt, picike, törékeny asszony és nagyon-nagyon szelíd volt. Mindig mosolygott, olyan kis szelíd asszony volt. És hát ő is a házasságok alatt elviselte, beletörődött abba, hogy neki mindig parancsolnak, tehát ő úgy elviselte. Egyedüli gyerek volt, végül is nem tudom, hogy hogyan került Hosszúsúzóra, illetve úgy került, hogy megismerkedett a nagyapámmal. De végül is a nagymamám, ő Gazdik Ágnes volt a nagymamám, ő Sályból került, sályi születésű, a bírónak volt a lánya, egyedüli gyerek. A nagyapám, tehát már a nagymamámnak az édesapját, azt valamikor valami olyan szólása miatt, egy hazafias kijelentése miatt megölték a csendőrök, és a nagymamám egyedül maradt az édesanyjával. Az édesanyját akkor már nem tűrték meg a családban, mert akkor én nem tudom, hogy hogy volt, vagy mint volt, de valahogy akkor már ő olyan más volt. És akkor ő elment, szóval el kellett mennie, nem hogy elment, el kellett neki menni, kétes hírűvé vált, kitagadták a családból és akkor el kellett neki menni. Akkor, az anyukám mesélte, hogy összeismerkedett egy fiatalemberrel, akihez feleségül ment, de nem született neki több gyereke, csak a nagymamám, és úgy ismerkedett meg ő a nagyapámmal, és ő lett a felesége, ő lett a nagymamám. Még azt is elmondom, hogy a bíró lánya, a szőlősardói bíró lánya,

Varga János volt a szőlősardói bíró, annak az unokája az én nagyapám, az ő édesanyját is kitagadták. Mert ugye az a helyzet, hogy az én nagyapám félvér, illetve hát a családuknk.

Mesélő: És az mit jelent?

Mariska: Mit jelent a félvér? Mai szóval élve azt jelenti, hogy az egyik fél cigány származású, a másik pedig magyar származású.

Ani: Vagyis a jó módban nevelkedő gyereket kitagadták, és ahol befogadták, oda ment, családot ott alapított és akkor így keveredett a család.

Mesélő: Tehát akkor a dédnagymama volt cigány?

Mariska: Félvér volt a dédnagymamám is.

Ani: A dédnagymamád, ő nem, már csak a nagymamád.

Mariska: Nem, a dédnagymamám is félvér volt. Így keveredtek.

Mesélő: Szóval a katonák nem cigányok voltak, a Vargák, hanem a feleségek.

Mariska: Félvér az üknagyapánk, a felesége volt magyar származású. Így mondják. Bécsbe éltek, ők ott... a... és a nagyapám, ő volt nekik a leszármazottjuk, a nagyapámnak az apja is félvér volt, de magyar asszony volt a felesége, magyar származású asszony volt a felesége, de még mindig félvér maradt az ő gyereke, az apa részéről még mindig félvér maradt. És a nagyapám is félvér lett természetesen. És neki a felesége, az én nagymamám volt a szőlősardói bíró lánya, aki már nem volt félvér, az már magyar volt. De azért az én szüleim, nagybátyáim, nagynénéim még mindig nem mondták azt, hogy nem ezek, meg nem azok, ők még mindig tartották azt, hogy félvérek. Tehát ők elfogadták.

Ani: Elfogadjuk, persze. Ha egyszer ott van a családban valamikorról, a régi időről is, miért ne. Ha egyszer az ember így keveredett vagy így adta a jó Isten, akkor így fogadjuk el. Nincs ebben semmi kivetnivaló. Ez is egy érdekes dolog, mert ha jól megnézi az ember ezeket a dolgokat, végül is nem az, hogy most félvér vagy hogy cigány vagy nem cigány, az ember nem azért cigány, mert barna bőrű vagy olyan a viselkedése, hanem megpróbál embernek lenni, meg úgy élni, dolgozni, és akkor már nem cigány.

Mariska: Végül is nem zavar bennünket, még akkor sem, ha most is ha mondják is, nem zavar bennünket. Nem zavar ben-

nünket azért, mert mi a gyerekek, mi kilencen vagyunk testvérek, és mi tudjuk, hogy a mi szüleink milyenek voltak, hogy neveltek bennünket. Nagyon szigorúan neveltek, az édesanyám nem dolgozott soha, ő mindig háztartásbeli volt. Természetes dolog, hogy itthon kellett neki lenni, mert nagy volt a család. Sok föld volt, jártak kapálni, nagyon sokat dolgozott az anyukám, az édesapám dolgozott egyedül, ő bányász volt, robbantómester volt a rudabányai Vasércnél. A gyerekeket taníttatták, tehát kijárták a nyolc osztályt, a gyerekeket tanították, mindegyiknek szakmát adtak a kezébe. Egyik öcsém bányaipari technikumba is járt, minden gyerekének szakmát adott a kezébe, szigorúan neveltek bennünket, meg volt határozva, hogy hazudni nem szabad, a másét elvenni nem szabad, mert akkor nagyon-nagyon kikaptok, és akkor mi nem bánjuk, ha mondják is, mert én tudom, hogy minket hogy neveltek, meg a többi testvéreim is...

Ani: A viselkedésünkkel nem azt fogjuk bebizonyítani, hogy most félvérek vagyunk vagy cigányok vagyunk, hanem azt fogjuk bebizonyítani a viselkedésünkkel, hogy emberek vagyunk. Mert olyan nevelést kaptunk, ami tényleg elfogadható, amellet, hogy kilencen voltunk testvérek. Ez egy nagy dolog.

Mesélő: Az édesapjuk félvér volt, magyar volt, cigány volt?

Mariska: Az édesapánk félvér volt. Nagyon sok mindent nem tudunk. Elmondom, hogy miért. Azért, mert a nagymamámat, őt ismertem, az apai nagymamámat ismertem, az apai nagyapámat egyetlenegyszer láttam. A nagymamám Ragályon szolgált a kastélyban a bárónál. És akkor a nagymamám terhes lett, és a báró férjhez adta a nagymamámat az udvari zenészéhez. Kikészítette, lakást adott nekik, szóval tisztességesen férjhez adta és megszületett az édesapám. És akkor, tehát hogy hogy volt, hogy nem volt, azt nem tudjuk, tény, hogy elváltak, ők elváltak, valami miatt elváltak. Akkor a nagymamám férjhez ment másik férfihoz, attól születtek gyerekei, de végül is az édesapám egyedül volt. Elkerültek ők Kánóba lakni, és az édesapámat az Almássy grófék nevelték, mert a nagyanyánknak nem nagyon kellett, se a nagyapánknak nem nagyon kellett édesapánk, a mostohájának nem kellett. És akkor ezeknek nem volt gyerekük, ezeknek a gróféknak, és ők

nevelték fel. Végül is nem úgy nevelték, mint a saját gyereket, mert dolgoztatták is, de ők nevelték.

Mesélő: A nagymama, aki cselédkedett a ragályi grófnál, ő magyar asszony volt?

Mariska: Félvér, ő is, mindenki félvér volt.

Mesélő: És az udvari zenész, akihez hozzáadta őt a gróf?

Mariska: Ő cigány származású volt. Igen, igen. Annak ellenére, hogy cigány zenész volt, egyedüli gyerek volt, de jó módban nevelkedhetett.

Ani: Annak ellenére, hogy cigány zenész volt, egyedüli gyerek volt, de jó módban nevelkedhetett.

Mariska: Szóval míg gyerek volt, akkor sem apukám nem látta, már felnőtt korában látta, én is egyszer láttam a nagyapámat, akkor is beteg volt. És aki volt neki már akkor a felesége – mert ő aztán megnősült, végül is megnősült, de nem született neki gyereke az akkori feleségétől – akkor üzent a felesége, hogy apu menjen el meglátogatni az édesapját, mert nagyon beteg, haldoklik. Akkor mentünk el, és én is csak akkor az egyszer láttam csak a nagyapámat Ragályban.

Ani: Jó anyagi körülmények között élt. Végül is, mivel sem gyerek nem született, sem más idegen, hogy mostohagyerek vette volna körül, ilyen dolgok nem voltak, csak magukra volt gondjuk. Amíg nem volt beteg, dolgoztak, megteremtettek maguknak mindent, ami szükséges volt ahhoz, hogy jó életük legyen, vagy szép életük legyen.

Mariska: Az édesapámból bányász lett, mégpedig úgy lett bányász, hogy mikor a gyerekek ...gyermekkorában őt az Almássy grófnéknál nevelték, és akkor hát ő ott mint cseléd is, mikor már nagyobb lett, mert ő már kilencéves korától dolgozott kint a földön. Az édesapám nagyon sokáig ott dolgozott, egészen ott dolgozott tizenhat éves koráig. Ez a családnál volt, tehát ott dolgozott, mint cseléd tizenhat éves koráig. Az édesanyám az édesapjával meg a testvéreivel – akkoriban volt az, hogy azt mondták, hogy csempészni járnak, tehát ilyen cserekereskedelem. Úgy került a bányába, hogy megismerkedett az anyukámmal és az én nagyapámmal, és ő az édesanyámnak komolyan udvarolt, de titokban.

De mivel, hogy az én nagyapám olyan ember volt, hogy nem szívesen fogadott be akárkit a családjába. Tehát az én édesanyámnak mindig azt mondták, hogy nem hozzá való az apu, mert ő egy cseléd, ugye, természetesen egy cseléd, és nem hozzá való. Az anyukám, amikor már ők megbeszélték, hogy összeházasodnak, akkor azt mondta apu, hogy ő nem marad tovább cseléd Almássyéknál, mert közben aztán valami zúr is volt ott abba a világba, mit tudom én, mert el is vitték valahova az Almássy grófot, és akkor elkerült a bányába. Először Rudolf-telepen dolgozott, mint bányász segédmunkás, nem tudom mennyi időt dolgozott ott Rudolfon, és akkor idekerült Rudabányára a Vasércbányába, és elvégezte itt ezt a robbantómesteri iskolát, és így lett robbantómester. Tehát ő már... már gyerekek is voltak akkor, tehát már mint családos ember, úgy ment és úgy tanult.

Mesélő: Szüleik hogyan ismerkedtek meg? Titokban udvarolt az édesanyjának, azt mesélte.

Mariska: Igen, titokban udvarolt az édesanyámnak. Úgy ismerkedtek meg, hogy volt az a csempész világ és Hosszúsóróról könnyű volt lejönni ide Magyarországra. Az egyik fél hozott élelmet, ruhát, eljöttek és elcserezték dohányért, sok mindenért. Az édesanyánk járt az apukájával ide le Magyarországra.

Ani: Már akkor anyukámnak a nővére Aggtelken lakott, a másik meg itt erre valamerre a környéken és eljöttek ide is, ezeknél a gyerekeknél, és akkor ha hétvégén itt maradtak, bálban vagy nem tudom, hol, valahol összeismerkedtek és így kerültek össze később.

Mariska: De akkor is úgy kerültek össze, hogy semmiképpen nem akarták az anyukámat feleségül adni az édesapámhoz, és akkor az anyukám eljött. Nagybátyám körülbelül tíz éve halt meg, Imre bátyám, ő akkor azt mondta az anyukámnak, hogy ha hozzámegy ehhez a fiúhoz, soha többet az életbe ne mondja azt, hogy neki testvére. Nem is tartották a kapcsolatot, úgyhogy az édesanyám teljesen magára maradt, nem volt senkije, minden testvére kitagadta. Végül is az az igazság, hogy azért is nem szerették az édesanyámat, mert a nemkívánatos famíliának örökölte a bőre színét. Az anyukám ugyanolyan, mint én vagyok, barna bőrű.

A nemkívánatos famíliának a bőre színét örökölte, és őt már lánykorában, gyerekkorában sem szerették a testvérei, mert a többiek mind fehér bőrűek voltak.

Mesélő: Tehát ők olyan félvérek voltak, akik inkább a magyarokra húztak, míg az édesanyjuk olyan félvér volt, aki a cigányokra húzott. És ebben a házasságban akkor nem csak azt szégyellték, hogy egy cselédhez megy az édesanyjuk, hanem...

Mariska: Hanem egyszerűen nem is szerették, mert hallották a nagymamánknak is a hírét (szép asszony volt, szerette a férfiakat). Az apai nagyanyám egy csodálatosan szép asszony volt, fehér bőrrel, kék szemmel, szőke hajjal, csodálatosan szép asszony volt, de kicsapongó életmódot élt, ezért nem akarták a nagyszülők, hogy anyu ide kerüljön közéjük. A nagyapám ismerte az apai nagymamát, ismerte az anyai nagyapám, mert hogy jártak csempészni, hát megismerte, és akkor így nem.

Ani: Szóval ez is nagyon sokat közrejátszott, befolyásolta a döntésüket, hogy egyáltalán nem kerülhet anyu ide, ebbe a családba. Nem elég, hogy cseléd volt apu, de akkor még az anyukája is, hogy ilyen kicsapongó életmódot él, hát mit tanulhat majd itt.

Mariska: Mert ugye odahaza ők Hosszúszón szigorúan nevelték a gyerekeket, mindattól függetlenül, hogy anyukámnak ilyen a bőre színe, őt ugyanúgy nevelte a nagyapám, mint a többit, nagyon-nagyon szigorúan, fegyelmezetten, mint a katonaiskolában, fegyelmezetten, szigorúan. Ezért nem is akarták, hogy anyu ide kerüljön, és akkor így apu megszöktette anyut.

Ani: Csak egy egyszerű tanácsi esküvő volt nekik, és akkor jöttünk sorban nekik, kilencen lettünk testvérek.

Mesélő: Maguk kilencen vannak testvérek. A házasságok hogyan jöttek létre, tehát kinek van magyar, kinek félvér, kinek cigány házastársa?

Ani: Egyetlenegy fiútestvérünknek van cigány házastársa, két gyermekük van, gyönyörű nagy lakásuk, mindenük megvan. Jó körülmények között élnek ők is, nem lehet rámondani a feleségére, hogy cigány, mert fehér bőrű ő is, nem is úgy néz ki. A többieknek, nekünk a férjeink, vagy pedig a feleségek mindegyiknek

magyar származású, úgy különösebben hozzáfűznievalót nem tudok hozzátenni ehhez, mert nem úgy kezelnek minket, hogy cigány lányt vett feleségül az a magyar fiú, sem a magyar sógornónk nem úgy viszonyult, hogy cigány fiú vette őt el feleségül. Ez az egyetlen sógornónk van, aki valóban biztos, hogy cigány családból származik, de nagyon jó körülmények között éltek, az ő édesapja is egész életében bányász volt. Itt laknak Felsőtelekesen ők is nem messze. A húgomnak is, ahogy mondtam is, annak is magyar a férje, ő is a bányában dolgozott, a legidősebb fiútestvérem felesége magyar, de mióta csak közöttünk van, huszonöt éve, vagy nem tudom... soha meg nem sértett minket. Egyik se, se az én párom, se a húgom férje, egyik sem sértett meg senkit sem, nem cigányoz le, nem mond sértő szavakat, mert elfogadtuk egymást olyannak, amilyenek vagyunk mindnyájan.

Mariska: A sógornóm is nagyon-nagyon aranyos teremtés, mondjuk, nem tanult, de tizennégy éves kora óta dolgozik a varrodában. A testvérem három szakmával rendelkezik, nagyon jó körülmények között élnek, nagyon szép a házasságuk a mai napig is. Mind a két gyereket taníttatták.

Ani: Aki Barcikán lakik, az is jó anyagi körülmények között él, azoknak is megvan mindenük. Egyetlenegy gyerekük van. A testvéreim között már nincsenek ilyen nagycsaládosok, két gyerek a legtöbb. Van olyan testvérünk, lánytestvérünk, aki nem ment férjhez, most negyvenhárom éves, van két fiútestvérünk, még nem nősültek meg – az egyik negyvenéves, a másik harminchat – és nem is áll szándékukban most még egyelőre. A lánynak annak egyáltalán nem, a fiúkat még nem tudjuk.

Én nagyon szeretném tudni, hogy kik is voltak valójában az őseim, hogy élhettek, mivel foglalkoztak, mert ez nem minden, amit így elmondanak, többet kellene róluk tudni. Nem elég, ha csak látjuk a fényképeket, hogy ők voltak az őseink. Ez érdekes dolog, mert a mai világban azt mondják az emberre, hogy cigány és akkor egy kicsit ott van bennem, hogy miért mondják rám, amikor én éppen olyan embernek érzem magam, mint bárki más. Mert ha tudnák, hogy a nagyszülők vagy dédszülők falubíró gyereke volt,

akkor az ember egy kicsit felhördül. Éppen azért lenne jó tudni azt, hogy valójában kik is voltak ők. Így nem sok mindent tudunk róluk, csak hallomásból, kép alapján.

Mariska: Hosszúszón már csak az unokatestvéreim vannak, az nincs olyan messze, oda elmehetünk. Az a nagypámé volt, és egy hatalmas nagy terület. Én voltam ott kb. öt-hat éve a temetőn, mert a nagyszüleim sírjához mentem az édesanyámmal. És én gyerekkoromban voltam ott csak, és akkor kérdezem a keresztapámtól, mert a keresztapám még él, és akkor kérdezem a keresztapámtól, hogy keresztapa, a valamikori telekre, ami a nagypámé volt, arra bérházakat építettek? Azt mondja a keresztapám, hogy milyen bérházat kislányom? Nincs ott bérház. Dehogy nincs, mondom, keresztapám, hát ott van egy négycsaládos ház, ahogy kijövünk a temetőtől. Azt mondja nekem keresztapám, hát az a Juli nénédé. Kb. hat családi ház van rajta. És akkor végül is nem tudom, hogy miért van ez, vagy hogy van ez, de azok nekem már unokatestvéreim, akik ottmaradtak Hosszúszón – de valahogy ezt hozták magukkal a családból vagy beléjük nevelték, nem tudom, de tény, hogy öt-hat éve voltam ott a temetőn, és akkor ott van a nagybátyámnak a lánya, aki az unokatestvérem, és egyszerűen nem ismerte meg anyukámat. Hát az nem igaz, hogy nem ismerem meg! Akármilyen régen láttam, de az nem igaz, hogy a nagynénémet nem ismerem meg.

Ani: Szerintem ez egy bizonyos tartásforma, ezt több mint valószínű, hogy örökölhettük, ezt nem hozta magával senki sem, több mint valószínű, hogy örökölhettük, mert ahogy anyu mondja, a Barcikán élő fiútestvérünk is olyan, mint az ő apukája vagy az ő nagypaja természete, hogy az a kimondottan katonás, erélyes, fegyelmezett nem tudom, micsoda. Szóval megvan a tartásunk, és biztosan azok az unokatestvérek is ugyanúgy örökölték, ugyanúgy hajlamosak, mint ahogy mi arra, hogy azért egy kis valami... nem büszkeség, hanem valami tartás van bennünk. Ennyi. Nem azért, mert nem akarta megismerni, bár lehet, hogy nem akarta, de ezt nem az idő hozta, nem a divat, nem a hullám, meg nem ki tudja, mi, hanem ezt örökölték, ilyen mindegyik, az egész család. Előve katonacsaládba született az üknagypánktól kezdve mindenki,

és ez már hozta magával azt, hogy így nevelték a gyerekeket. Az unokatestvérek is azért ilyenek, hogy tartom magamat, mert nem ismerem. Ismeri, de akkor is úgy tartja magát, mert így nevelték, ebbe a formába. Különböben én őrájuk nem nagyon vagyok kíváncsi egyikre sem, de akik a fényképen láthatók, őrájuk igenis, rájuk kíváncsi lettem volna, vagy lennék.

* * *

A családtörténetnek megkülönböztethetünk egy mitologikus szintjét és egy feltehetően valóságosabb, reálisabb rétegét. A hol narratívákat elbeszélő, hol interjúszituációban beszélgető, máskor pedig egymással akár vitába keveredő, egymás megnyilatkozásait véleményező, minősítő családtagok, rokonok szövegeinek bonyolult szövevényéből konstruálódik meg mindkétfajta családtörténet. Az elsőt inkább a család, a másodikat a családi elbeszélésekből mi konstruáljuk. A család bemutatását a legfiatalabb generációval kell kezdeni, avval, amelyik miatt valójában Felsőtelekesre keveredtünk. Három gyermeknél jártunk, ebből ketten unokatestvérek, a harmadikkal pedig másod-unokatestvérek. Elbeszéléseiből kevésbé építkeztünk, ám az ezen a szinten elhelyezkedő egyik leány története alapkonfliktust jelez majd. E generáció szülei, illetve szüleinek testvérei az alaptörténetek elbeszélői, azt is mondhatnánk, hogy a mitikus szövegek megkonstruálói. Ezzel szemben az ő szüleik, illetve szüleiknek testvérei jelentenék elméletileg a reális szintet. Látható lesz majd, hogyan tanulják meg az idősebb generáció tagjai a gyermekeik konstruálta történeteket. Az idősebb szülők szülei már nem élnek, az ő történetük a még reálisan rekonstruálható kiindulópont.

Hogy eligazodhassunk a családi és rokonsági viszonyok szövevényében, rajzoljuk fel a reális ősapa, Varga József alakját. Varga József a Gömör megyei Hosszúsón (ma Dolny Ves) született a 19. század végén. Az első világháborúban vitézi rangot kapott, de mivel 1920-ban Aggtelek és Hosszúsó között húzták meg a Magyarország és Csehszlovákia közötti határt, vitézi telket csak az első bécsi döntést követő felvidéki bevonuláskor kínáltak neki Bácskában, de azt már nem fogadta el. Cipésmesterséggel keres-

te kenyerét, csinált új csizmákat, reparált régieket, s foglalkozott suszterséggel is. Apját Ruszó Józsefnek hívták (erre felé a Ruszó gyakori családnév a cigánynak mondott, vagy a magukat cigánynak mondó emberek között). Mégis, miért lett akkor a fiából Varga? A legvalószínűbb feltételezés szerint azért, mert nem voltak törvényesen megesküdve, s a kor szokásainak megfelelően a gyermeket, mint törvénytelen, az anyja családnevére vették, keresztelték. Valószínűsíthető, hogy édesanyja Varga Ágnes volt, egyes elbeszélések szerint a szőlősardói, más szövegek szerint a paszobai (ma Gömör-szőlős) bíró leánya, hangsúlyozottan magyar, illetve paraszt leány, akit leendő férje megszöktetett, akit ezért édesapja kitagadott.

És ezzel kezdetét veszi a kitagadások sorozata, vagyis kézenfekvővé válik egy kulturális megoldás azokra az esetekre, amikor eltérő társadalmi státusú emberek szeretnek egymásba. E friggyel megszületik Varga József, az első „félvér” is a családban. Ami Varga Ágnes születési helyét illeti, mindkét verzió igaz lehet, hiszen valamilyen formában mindkét falunévben benne van a „Szőlős” tag. Ha e települések egykori, de akár mai nagyságát megnézzük, hamarosan leértékelődik a bíró leánya státus, hisz a néhány száz lelkes faluban nem is olyan rendkívüli dolog bírónak lenni. Az elbeszélések szerint az anyja után Varga, az apja után Ruszó József felesége szintén magyar asszony lett. Állítólag József mint kocsis Sályban járván beleszeretett a már akkor elhunyt helyi molnár leányába, Gazdik Ágnesbe, akit annak rendje és módja szerint megszöktetett, akit ezért annak anyja természetesen kitagadott. Gazdik Ágnes ettől fogva Hosszúszón élte le életét, anyját sohasem látta. Férjét kilenc élő gyerekkel ajándékozta meg. Három fiuk a Ruszó nevet, hat lányuk fele-fele arányban a Gazdik, illetve a Varga családnevet kapta. Leszármazottaik – a félvér apa és a magyar anya gyermekei – szintén félvérek lettek. Egy fiú Hosszúszón maradt s szlovák asszonyt vett nőül, egy a szomszédos Kecsőbe nősült, magyar családba, a harmadik fiú pedig még a „cseh világban” átszökött Magyarországra. Amikor nősült, szintén magyar leányt vett el. A leányok közül senki nem maradt otthon. Hárman hosszabb-rövidebb ideig Felsőtelekesen laktak, mind olyan

emberhez mentek feleségül, akit környezetük cigánynak mondott, akik küzdöttek ezzel, s akik életük nagy részét a rudabányai „Vaskő”-ben dolgozták le. Az egyik leány Aggtelekre ment férjhez, vállaltan cigány emberhez, a helyi pásztor cipész-csizmadia fiához, vagyis céhbelihez. Két leány magyar férjet választott, egyik Vadnán, másik Miskolcon tűnt el a család szeme elől.

Vitéz Varga József gyermekei közül 2000-ben már csak hárman éltek, Lajos (egyedül) Jósvafőn, Rózsika (férjével, Szajkó Bélával) Rudabányán és Regina (özvegyen, gyermekeivel) Felsőtelekesen. Ugyancsak Felsőtelekesen lakott ekkor már elhunyt Mária lányának második férje, vagyis veje, Beri János és családja. Vitéz Varga József gyermekein és házastársaitól származó unokáin kívül találkoztunk az aggtelki, Margittól származó unokájával, Várad Gyulával és a hosszúsúzi, Imre fiától származó unokáival, Ruszó Istvánnal és Varga Juliskával, akik noha testvérek, szintén különböző családnevet viselnek. Fontos megjegyezni, hogy a legidősebb fiától származó unokája, Ruszó István egyidős legkisebb leányával, Reginával. Mivel Varga Józsefnek Imrén kívül minden gyermeke elkerült a háztól, sőt mi több, a faluból, talán a leghitelesebb elbeszélőnek azt tekinthetjük, aki a legtöbbet és legtovább élt vele. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden személyes kérdésben Ruszó Istvánnak volna igaza, csak arra figyelmeztet minket, hogy talán ez az ember a legpontosabb „forráskritika”. Regina és Rózsika nem ismerték nagyapjukat, s nem is tudnak róla semmit. Az öreg Lajos nem mond róla semmit. A dédunokák költői-mesei képe szerint katonatiszt lehetett nagyapjuk apja. Egyedül Ruszó István, a dédunoka (aki szintén nem ismerte az öreget) tudja úgy, hogy az pásztoember volt, sőt ismeri azt a legelőrészt, amelyet róla neveztek el, „Ruszó töbörnek”.

Amíg Varga Józsefet gyermekei szigorú, hirtelen haragú, feleségével szemben goromba és durva embernek rajzolták le, addig vele élő unokája szeretetteljesen beszélt róla. Munkaszeretetét, szakmai tudását és lelkiismeretességét írta le, mintegy valós értékeire volt büszke. Elbeszélésében nagyapja értékét vásárlói köre jellemezte leginkább. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy nem volt különbségtéves cigányok és magyarok között, sőt egyenesen azt

hangsúlyozta, hogy nagyapját nem is tartották annak. Apja sem számított cigánynak, hogyan is gondolhatták annak – érvelt Ruzsó István –, amikor erdész volt. A nem a nagyapával élő, például felsőtelekesi unokák egyenesen katonai hősként ábrázolják őt. Vitézségét emelik ki, azt, hogy Horthy Miklós oldalán lóháton vonult be Hosszúszóra (amikor ez nem is történt meg), s azt, hogy birtokot, grófi címet, egy egész vármegyét kínáltak neki, de ő nem fogadta el azokat, mert nem akarta otthagyni családját.

Egy dologban, Regina kitagadásának történetében egyeznek meg az elbeszélések, ám az értelmezések és magyarázatok már eltérőek lehetnek. Amit sejthetünk, az az, hogy a már húszéves Regina előáll egy nála majd négy évvel fiatalabb, Kánóban cselédkedő, félárva „gyerekekkel”, Virág Tivadarral, akihez szívesen feleségül menne, mert már úgy érzi, hogy nem kellene várnia, „mire várnék”, mondja. Regina a „cigány vérvonalat” örökölte. Fekete hajú, bőre legtöbb testvéréhez képest is sötétebb, s állítólag fényképről is felismerhető, hogy ő cigány(nak néz ki). Regina az utolsó gyermek, akit ki kell házasítani. Apja számára nem mindegy, hogy ez hogy fog sikerülni, nem tetszik neki leánya választottja, ezért tiltja a házasságot, s ezért tagadja ki leányát.

Második ének

Ani bemutatja a Kincstárat

Eltelt néhány hét, mikor legközelebb ismét leutaztunk, immár hosszabb időre. Először azt a családot próbáltuk fellelni, amelyik a januári látogatáson beszélt a családtörténetéről. Részleges sikert értünk el, maga a kérdőívben megkérdezett családfeje nem volt otthon a faluban (Budapesten volt, alkalmi munkát talált magának), viszont Mariska és Ani unokatestvérével, s annak édesapjával találkoztunk, azaz a nagypapa egyik unokájával és vejevel ismerkedtünk meg. A vő, Beri János elmúlt már nyolcvanéves. Édesapja megjárta Amerikát, több évig dolgozott ott bányában, ez teremtette meg itthoni konszolidációjuk alapját. Földet és házhelyet vettek, a telken házat építettek. Ő maga több mint negyven éven keresztül dolgozott a rudabányai Vaskőben, a bányászkodás mellett jószágokat nevelt, s második műszakként gyakorta dolgozott a közeli Állami Gazdaságban. Négy gyermekét egytől egyig taníttatta. A beszélgetés során, amikor a hosszúszoói apósról, illetve nagypapáról került szó, nem említették, hogy félvér vagy cigány lett volna, s miatta tagadták ki feleségét annak szülei. Ezt a mozzanatot úgy mesélték, hogy nagy volt a társadalmi különbség a nagyszülők között. Rákérdeztünk ezek után arra, hogy mit jelent a félvér kategória, melyet saját rokonuktól – unokájuktól, illetve unokaöccsüktől – hallottunk. Válasz helyett finom elhallgatást kaptunk, és hamar másra terelték a szót. Tovább nem erőszakoskodva, a következő hipotézist fogalmaztuk meg: miközben Mariska és Ani, akik megadták rokonaik címét, s cigányként, illetve félvérként beszéltek róluk, addig ők magukat nem akarják előttünk – így van ez legalábbis az első találkozásakor – cigánynak vagy félvérnek mondani. Valószínűleg nem is gondolják magukat annak. Ebbéli döntésükben megerősítheti őket néhány tény: Beri

János édesapjának amerikai munkavállalása, ahol mind magyar munkásokkal dolgozott, sikeres helyfoglalásuk a falu gazdák lakta részében, Beri János hosszú bányászkarrierje, paraszti üzeme, s nem utolsósorban kollégáihoz hasonlóan a Jehova tanúi vallási közösséghez való kötődése. Lányának férje buszvezető, a helyközi járat sofőrje.

A Beri és a Virág család nem igazán ápol rokoni kapcsolatokat. Beriék számára tudott, hogyan vélekednek a falubeliek Virágékről, s hogyan róluk. Virágékat cigányként tartják számon, sokan vannak testvérek, s többen is közülük a Kincstárban vagy annak közvetlen szomszédságában laknak. A Kincstár nem egyéb, mint egy klasszikus bányászkolónia épülete. Kétszintes, komfort nélküli, több család számára emelt ház, közös ólakkal és fészerekkel, valamint udvari vécével. A Beri család ismerete értékelte fel a Kincstár szerepét. Ekkor kértük meg Virág Anit: mutassa be a Kincstárat.

* * *

Ani: Ez az épület, ahol vagyunk, kb. egy százötven évvel ezelőtt épült, ez bányászlakás volt. Kimondottan olyan emberek éltek benne, hogy bányamérnökök, bányaaigazgatók, bányászok, az arra megérdemelt emberek lakták ezt az épületet. Itt végig le, azótától sok minden történt, mer azt a zsidó bányamérnököt halálózása után... már a fia elkerült innen, nem tudom, hogy hová, és azután városi gazdálkodáshoz került át ez az épület. Többféle ember, jelenleg nagyon sokféle ember lakja. Ebben az épületben nagyon sokan lakunk, tizenkét családos ez az épület. Eddig valamikor régen az aljába, valamikor lent az aljába kincstár volt, hát nem tudom, hogy kiknek a javára, a falu-e, vagy pedig a Tímár gazdálkodónak, a bárónak vagy mi volt ő, neki a vagyonát őrizték. Utána templom is volt ez az épület lent a pincerészébe, temető is volt alatta, majd ezek után iskolának alakították át az épület alját. Majd ezek megszűntek a háborús évek után, és akkor megint csak olyan emberek kerültek ide, akik valamikor a bányába laktak, meg arra érdemesek voltak, hogy ezt a lakást megkapják. Majd azok elhaltak belőle, elkerültek a faluba lakni, építkeztek, az állam segítette

őket, szociális kedvezményeket, juttatásokat adott a családoknak, és az egész falu innen ment ki, innen építkezett. Akik szegények voltak, úgymond szegények, nagycsaládosok, azok itt is maradtak. Ettől az épülettől itt van a téesztelepünk nem messze, ez is megszűnt még a '84-es, '85-ös időkbe, tönkrement, mondjuk így, hogy tönkrement. Azótától a Polgármesteri Hivatal kezébe került ez az egész telep. Eleinte használták állatok tartására, embereket foglalkoztattak, több embert is a fűrésztelepen, a darálóban, a terménydarálóban, majd fölépítettek egy épületet, amit varrodának használnak, annak építették.

Valamikor a '85-ös, '90-es években is nagyon sokan dolgoztunk benne, két műszakba jártunk dolgozni, majd a miskolci Háziipari Szövetkezet – mivel nekik voltunk a dolgozói – felszámolta ezt az épületet, ezt a varrodát, mert Rudabányán vett másik varrodát. Majd oda is lejártuk dolgozni és végül is csak felszámolták a Háziipari Szövetkezetet. Telt egy pár év – két-három év –, amit itthon töltöttünk, az asszonyok, a varrónők, a Polgármesteri Hivatal alkalmazott minket. Több alkalommal is a gázvezetéket amikor vezették, vagy a szennyvízcsatornát, az utcán dolgoztunk, és a jelenlegi polgármesterünk most újra megnyitotta ezt a varrodát, és most jelenleg tizenöten dolgozunk benne. Nem messze van tőlünk, egy műszakba járunk, elég sokat dolgozunk kevés fizetésér, éhbérér – lehet mondani azt, hogy éhbérér –, de muszáj menni mindenkinek. Van olyan varrónő, aki 11 000 forint fizetést kap ki, ez nincs kitérve, nem kapjuk meg a létminimumot, de viszont elvárják, hogy ezért a 11 000 forintért reggel 6-tól este 6-ig vagy este 8-ig dolgozzunk. Nagyon kevés leszorított bérrel hozta ki nekünk a darabbéres papírt a vezetónőnk, ő azt mondja, hogy odabent az ő dolgozói Miskolcon többet keresnek, mer 60–70 000 forintot keresnek ugyanevvel a darabbérrel, de hát ezt nem hiszszük el, mert elég sokat túlórázunk, nagyon sokat fél 5-től este 6 óra meg 7 óráig itt vagyunk, és ennek ellenére mégis csak annyi fizetést kapunk.

Többségébe cigányok vannak, magyar nem sok van, olyan arányt mondjak, hogy a tizenötből van a szalagvezetőnkkel együtt öt fő magyar, és a többi cigány varrónők dolgoznak. Mert akik len-

nének asszonyok, magyar asszonyok a faluba, azok nem jönnek el a varrodába dolgozni. Nem a varrodába, sehova sem, mert aztart tartják, hogy megkapják a jövedelempótlót, plusz még amellet egész nyáron alkalmi munkákkal kiegészítik, és jobban megéri nekik, mint hogyha egy állandó, kötött munkahelyen dolgoznának.

Énnekem a varroda éri meg a legjobban, hiába ilyen keveset keresünk, mert éppenhogy csak elég a megélhetéshez, igaz, hogy a mostani legutolsó fizetésem is 30 000 forint volt, de én ettől többet szeretnék kapni, mivel nem ennyit dolgozok a 30 000 forintért, hogy egy sima műszak, hanem igenis túlórázgatok, hogy ennyi pénzt kikapjak, és elsőbb helyre teszem a varrodát, egy az, hogy a nyugdíjas éveket hogyha netán-talán el fogom érní, nem mindegy, hogy egy alkalmi csavargó életmódból fogok nyugdíjba menni, vagy pedig lesz nem tudom hány évem bedolgozva, és majd a munkám után kapok nyugdíjat. Most jelenleg huszonhat évem van bedolgozva.

Ebből is látszik, hogy... szóval kik szeretnek elmenni varrodába dolgozni, mert nagyon sokszor azt mondják, hogy mer lusták a cigányok, de hát evvel is tudjuk bizonyítani, hogy ez nem így van. Leszámoltak nagyon sokan, mert nem volt elég a fizetés, sokat kellett érte dolgozni, reggel – ahogy elmondtam már az előbb is, hogy reggel fél 5-kor elmentünk nagyon sokat, és este 7 óra, fél 8, 8 órakor értünk haza. Mindenkinek kisgyereke van, családja, kertek vannak, állatok, ha még nem is látszik a környezetembe, de állatokkal is foglalkozunk, kapálunk is, és azér a nyár nem csak arra van, hogy most én este 8 óráig vagy 10 óráig dolgozzak. Az itthoni dolgaimat is el kell látni nekem is és a többieknek. De voltak olyanok is, akik azér számoltak le, mert vagy az édesanyja betegedett meg, vagy olyan valamilyen problémája adódott, ami végett le kellett számolni, és jelenleg munkanélkülí vannak. De van olyan is, aki azér számolt le, mert egyszerűen nem bírta azt, hogy cigányok között kell neki dolgozni, és egyszerűen egyik napról a másik napra fogta magát, leszámolt és elment máshova dolgozni. Ennek ellenére, akik vagyunk a varrodába, vannak dolgok, amin összezörrenünk, összeveszünk, de megértjük egymást ennek ellenére, kijövünk egymással. Ha veszekedünk is, sokszor abból

adódik, hogy a darabbér, meg abból, hogy az egyiknek nagyon is van munkája, a másiknak nem nagyon. Mer ilyen dolgok is történnek, hogy valahogy nem úgy kerül elosztásra a munka, ahogy annak kellene lenni. A kedvenc a varrodába még a magyar szalagvezetőnek vagy a magyar meósnak is kedvébe akar járni annak a pár embernek, és akkor annak rendszeresen nyomják a munkát, azoknak nem kell fölállni cérnáér, nem kell fölállni egy tűér, ha eltörik a gépből, de viszont a legtöbbségének föl kell állni, keresni kell magának munkát, el kell menni az asztalhoz tűér, meg kell keresni a csavarhúzó, úgyhogy ez azt jelenti.

Mesélő: Van összefüggés abban, hogy ez roma vagy nem roma?

Ani: Nincs, evvel nincsen összefüggés, egyszerűen ez egy olyan dolog, hogy már nagyon régi keletű, mert valamikor régebben is együtt dolgoztunk evvel a csapattal, akikkel most jelenleg is dolgozunk, a meósunk is ugyanaz, aki valamikor tizen... nem tudom hány évvel ezelőtt volt, és annak volt egy baráti köre és most megint ugyanúgy megvan.

Visszatérve erre az épületre, itt többségébe cigányok lakunk, itt ebbe az épületbe nincs magyar. Cigányoknak is van itt másik változata is. Mi úgy érezzük, hogy nem vagyunk sorolhatók annyira kimondottan a cigányok sorába, mer itt nincs cigány nyelv. Itt soha nem volt cigány nyelv, itt nem volt vályogvetés, itt nem volt faszénégetés, itt semmi olyan dolog, ami cigány kultúrára utalna. Itt mindenki kicsikét úgy érzi magát, hogy tényleg le vagyunk nagyon nézve, mer vannak emberek, akik végett egy kalap alatt sorolnak mindenkit, de akik itt lakunk, azok mindig is úgy éltek, hogy bányászcsaládok voltak, földművelők, ültettek, kapáltak, jószágot tartottak mindig is. Nem cigányéletet éltek, hogy vándoroltak volna, vagy bármilyen ilyen dolgot úttek volna, amit másfelé, az országba többfelé cigányok. Úgyhogy arányába nem... itt nincs arány, itt nincs magyar, itt nincs, hogy most ennyi százaléka cigány, ennyi százaléka a magyar, itt mindenki cigány. A felsőbb részen ugyanebbe az épületbe, ugyanez az épület, oda föltebb, ott is úgy laknak, hogy ott is cigányok, de viszont ott már vannak magyarok is.

Amikor én gyerek voltam, ez az épület, ez az udvar nagyon szép volt. Itt végig a járda szélén virágok virítottak, az udvart egy

évbe kétszer-háromszor kaszálták. Ez a gang itt – mi gangnak hívjuk – valamikor az én gyerekkoromba deszkából volt építve, ez télen is, nyáron is, ősszel is, esőbe, hóba, mindig nagyon szép volt. Hófehérre volt súrolva, most valahogy tönkremegyen minden, senki nem törődik semmivel, nem foglalkozik semmivel, egymásra várnak a fiatalok, hogy majd megcsinálja ez, mert ketten-hárman lemegyünk az udvarra dolgozni, erről az oldalról két ember, a másik oldalról hárman járunk, és akkor előbb-utóbb az ember ezekbe a dolgokba belefásul, mer hiába takarítja össze az ember az udvart, hiába rak rendet, nem kímélik, nem becsülik, de még segíteni se jönnek, hogy legalább egy vödör szemetet elvigyenek. Idejártunk a kincstári épületbe az asszonyok az emberekhez, jóba voltak a magyarok a cigányokkal, jól érezték magukat itten, mer úgy élték az emberek, ahogy kellett, meg ahogy megfelelt. Most jelenleg megváltozott ez a dolog, mert hát mindenki olyan, amilyen.

Szeretnék innen elkerülni, de sajnos nincs rá lehetőségem, nincs rá pénzem, hogy én lakást vásárolok vagy lakást építsek. Nagyon kevés pénzből kell megélnünk, és kénytelenek vagyunk itt élni, ahol élünk.

Mesélő: Ha beköltöznél a faluba, és lenne egy családi házad, a faluban akkor is cigánynak mondanának téged, vagy akkor nem lennél cigány?

Ani: Én erre, Péter, elmondanám, hogy minket a faluba nem nevez senki sem cigánynak, az én családomat. Soha, mikor mi gyerekek voltunk, akkor sem, és a mostani időbe sem az én családomra senki nem mondja, hogy cigány. A szüleim, vagy mi gyerekek, már csak azért sem, mert valóban mi úgy éltünk, mint ahogy bárki más. Az én apám ledolgozta az életét a bányába, kilenc gyereket fölnevelt, a kilenc gyereknek az általános iskola mellett még felsőbb iskolát is adott, mindnyájan elvégeztük az iskolát. Van olyan testvérem, amelyik bányászipari technikumba járt, van olyan testvérem, amelyik a katonaság főiskolájára járt. Én például sütőipari szakmunkás vagyok, pék, de van olyan testvérem is, akinek talán nyolc papír is van, szakmunkáspapír, öcsém is van ilyen, meg még van egy bátyám, aki a rudolf-telepi bányánál volt aknász. És már csak ezért sem hívnak minket úgy, mert úgy nevelt minket

föl édesapánk, édesanyánk, hogy miránk ilyet ne mondhassanak. Minket nem tanítottak arra, hogy lopjunk, meg hazudjunk, meg csavarogjunk, szigorúan neveltek, még hozzá nagyon szigorúan, és mi ugyanezt próbáljuk átadni a mi gyerekeinknek, testvéreim is és én is, éppúgy, mint ahogy mi a szüleinktől kaptuk ezt a dolgot.

Mesélő: És akkor kire mondják a faluban, hogy cigány?

Ani: Vannak olyan emberek, akik úgy viselkednek, úgy élnek, vagy olyanokra, akik ide bejöttek Felsőtelekesre lakni, nem tősgyökeres felsőtelekesiek, mert akik tősgyökeres felsőtelekesiek, azokra az emberekre nem mondják. De azokra, akik ide lettek telepítve, azokra igen.

Mesélő: És azok milyenek, szóval, akikre azt mondják, hogy cigány, azok milyenek?

Ani: Hát munkakerülők, nem szeretnek dolgozni, vagy ha fizetés van, akkor minden van, utána semmi nincs. Ilyen dolgok, mint bárhol az országba történik, ugyanolyan életet élnek, nem tudom bővebben elmondani róluk. Szóval teljesen megmutatja az életük, hogy nem úgy élnek, ahogy egy embernek kellene élni, és már csak ezért is mondják rájuk, mer koszosak, mocskosak, el vannak hanyagolva, nem ápolják magukat. És akkor ezekre az emberekre megmondják, hogy cigány. Lopnak, hazudnak, ilyen dolgok is megtörténnek, hogy betörnek valahova, verekednek.

Mesélő: És ebben a házban mind régi bányászcsalád leszármazottai laknak, vagy itt vannak beköltözők is?

Ani: Ebbe az épületbe többségébe régi bányász, idős szülőknek a gyermekei vagyunk, akik itt lakunk, de van olyan család is, akit beköltöztetett még a valamikori rudabányai tanácsháza. De az csak két család, de a többi a régi bányász szülők gyerekei, akik itt laknak ebbe az épületbe.

Evvel az épülettel szembe van ez az ól végig az udvaron, ezt valamikor is fásólnak használták, tyúkoknak, disznóknak, a háta mögött lévő részbe pedig fát, szenet tartottak a régi bányászcsaládok, akik itt éltek, itt laktak. És e mögött az ól mögött pedig kert volna, valamikor ide ültetett mindenki, itt kapáltak, művelték a telkeket, de már most nem nagyon kell ez sem senkinek. Egypár család még az, aki használja, műveli. Hát akármilyen drága is le-

gyen az élet, de azt az egy-két szál zöldséget a boltba, az üzletbe meg tudják venni, lehetővé teszi azt, hogy eljárnak alkalmi munkába a munkanélküli mellett vagy pedig a szociális jövedelemplótól mellett eljárnak alkalmi munkába, ahol nap mint nap kifizetik őket, van olyan hely, ahol 1800 forint – 2000 forintokat keresnek, és akkor ez lehetővé teszi nekik azt, hogy az üzletbe megvásárolják az étkezési krumplit, a zöldséget, sárgarépát és mindent, ami a háztartáshoz szükséges ahhoz, hogy mindennap meg tudjanak főzni az emberek. És akkor így már nem művelik ezt a kertet, ezeket a kerteket. Nem kell senkinek.

Mesélő: Minden lakás egyforma a házban?

Ani: Igen, igen, ezek a lakások belülről is egyformák, szobakonyhások, van ez az előszoba, előtér vagy pitar, mink pitarnak hívjuk. Meg van egy spájz benne, nem nagy ez az épület, mert 4×5-ös a szoba, és 3×4-es benne a konyha. De egy olyan családnak, hogy egy gyerek meg a két felnőtt, úgy elég, de ha már több gyerek van, mint van itt olyan család, hogy többgyerekes is, azoknak bizony nagyon kevés ez a szoba-konyhás épület. Nagyon jó lenne, hogyha ki lehetne alakítani benne egy fürdőszobát, ha volna olyan rész, amit le lehetne rekeszteni, de sajnos a polgármesterünk, a polgármesteri hivatal nem nagyon foglalkozik avval, hogy hogyan élnek itt az emberek ebben az épületben. Úgy jó, ahogy van, ők mindig azt mondják, hogyha az ember segítséget kér, hogy oldjuk meg a problémánkat, menjünk el innen máshova lakni, de hát az anyagi lehetőségeink nem teszik lehetővé azt, hogy el tudjunk menni innen lakni. Én, ha el tudnék menni, biztos, hogy elmennék, minden alkalmat megragadnék, hogyha lehetne rá lehetőségem, mert én nagyon szeretek a kertbe lenni, nagyon szeretek kapálni, ültetni, jószágokkal foglalkozni, mindig is ezt láttam a szüleimtől, erre neveltek, ebbe nőttem fel, és nagyon vágyok rá, hogy nekem is legyen egy kertés családi házam.

Mesélő: Itt ebben a faluban, vagy máshol?

Ani: Ebben a faluba szeretnék lakni, itt születtem és itt is szeretnék meghalni. Ez a falu, annak ellenére, hogy így néz ki, ez nagyon szép ez a falu. Erdő vesz körül minket, itt télen nagyon jó levegő van, nagyon sok embernek tudnám ajánlani, asztmás betegeknek

főleg, hogy ha erre a környékre eljönnek, biztos, hogy kellemes élménnyel távoznának, meg félig-meddig gyógyultan, mert nagyon tiszta, éles jó levegő van erre mifelénk. Amit az erdő is biztosít, meg a körülöttünk lévő hegység is, mert a rudabányai kanyarból ha jövünk, lehet látni a hegyek csúcsát. És ez is gondolom, befolyásolja, hogy ilyen jó tiszta levegő legyen ezen a kis vidéken. Ezért nem is szeretnék elmenni máshová lakni, csak itt az én falumba. Itt éltek a szüleim, itt élek én is már negyvenkét évesen és itt is szeretnék meghalni.

* * *

Felsőtelekest még a 19. század közepi források tót faluként emlegetik. 55 lakóházában ekkor 268 római katolikus és 39 görög katolikus vallású paraszt lakott. 1917 holdas határából 456 szántó, 395 hold rét és 1019 hold erdő volt. A község fejlődése sok tekintetben Rudabánya fejlődésének függvénye volt, illetve időszakosan azzal párhuzamosan alakult. Tekintettel arra, hogy a rudabányai vasércbánya területének egy része a felsőtelekesi határba esett, és innen voltak lejáratok a bányába, a bányászkodás megkezdésével, illetve 1880-as újranyitásával Felsőtelekesre is hatottak a változások. Az 1920-as évek elején már a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság a község területén kolóniaépítkezésbe kezdett. Földszintes, többlakásos házakat emeltek, részben megváltoztatva ezzel a település addigi kifejezetten falusias jellegét. A népesség ennek ellenére nem nőtt olyan ütemben, mint Rudabánya népessége. Lassú és fokozatos népességnövekedés mellett a népesség maximumát 1970-re érte el 950 fővel. A legutolsó adatok 820 főt jeleznek. A falu 275 lakóházának 85%-ában vezetékes ivóvíz van, s a környékhez képest magas, 40%-os a telefonnal való ellátottság is.

A település képe rendkívül változatos. A Rudabánya felől bejövő út mindkét oldala már-már kertvárosi jellegű. Ezzel párhuzamosan jobb kézre a domboldalon a hatvanas években a vasércbánya épített egy családi házas sort, amelyek kezdetben szolgálati lakások voltak, majd a bányászok azt megvásárolták. E bejövő úttól balra a Kossuth utcában található az említett bányászkolónia,

amit a nép csak Kincstárnak nevez. Az elnevezéshez természetesen eredetmagyarázó történetek társulnak, az itt élő szegényebb családok szerint talán kincset rejtettek itt el. Az elnevezés valójában azt a történelmi tényt őrzi, hogy valamikor a bánya a Kincstár tulajdonában volt, és az építette a kolóniát is. A jobbra kanyarodó út a régi felsőtelekesi falurész klasszikus falusi hangulatú, hosszú utcája. Majdnem a település középvonalán, de már a falu szélén helyezkedik el a modern iskolaépület, tőle balra pedig az egykori tévesz központja, melyben az újraindított varroda kapott helyet. A 2000 januárjában beinduló üzemegység 25 helybeli asszonynak biztosított munkalehetőséget, két és fél évvel később azonban be is zárt. A férfiak nagy része a Vaskő bezárása előtt helyben dolgozott, de sokan jártak át Ormosbányára is dolgozni. 1986 után e két bánya bezárásával az idősebb munkavállalókat kordedvezményes nyugdíjba küldték, mások pedig a feketevölgyi bányába mentek dolgozni. Többen elhelyezkedtek ezután a vasútnál is, s Kazincbarcika közelsége is több ember számára jelentett kapaszkodót. Átképzéssel többen el tudtak helyezkedni.

A községben élő romák számát az 1985-ös CIKOBÍ-adat 191-re teszi. 1990-ben csak töredékük, mintegy 41 fő tekinti magát cigánynak. Az 1992-es adatok alapján készült becslés 262 főt, az akkori népesség 33%-át tekinti cigánynak. Ezzel szemben a 2001-ben végrehajtott népszámlálás alkalmával mindössze 15-en mondták magukat cigánynak. Az iskola, amikor kategorizál, egyaránt cigánynak tekinti, aki szerinte cigány életmódot él, így többeket minősített annak a kincstári részen lakók közül, akik pedig magukat nem tekintették annak, és akiket mi sem tekinthettünk annak. Akik magukat félvérnek mondják, azok már-már bányász vagy vasutas parasztok. Erdőbirtokra tettek szert, nagy kiterjedésű szőlőjük és gyümölcsösük van, évente több hektó bort, közel fél hektó pálinkát készítenek, disznót, kecskét, nem ritkán tehenet tartanak. A cigánynak nevezett és a magukat legalább félvérnek mondó családok a környező településekhez képest valamivel jobban élnek, alacsonyabb a munkanélküliek aránya, könnyebben álltak át más foglalkozásokra, és virágzó mezőgazdasági termelést folytatnak.

Harmadik ének

A három nővér: Mariska, Ani, Emese

Amíg Ani bemutatta nekünk a Kincstárat, nővére és húga, Emese, Mariska lakásában várt reánk. Emesével még nem találkoztunk. A Kincstártól néhány száz méterre lakik, a Rudabányára vezető út jobb oldalán, falusias részen, parasztok között. A januári kérdőívezésnél fia, illetve ő mint szülője bekerült a mintába, de nem tudtuk a kérdőívet vele felvenni. Az ő portájáról, ahogy több, az iskola által cigánynak mondott szülő portájáról sem gondolta a kérdezőbiztos, hogy cigányoknál jár. Hiába, a kutatóban is erősen tematizált kép élhet. Emese felháborodása – hogy tudniillik gyermekét tudta nélkül az iskola cigánynak tekinti – hónapokkal később, ha picit csitult is, de el nem múlt. Valójában az hozta nővéreihez, hogy velünk találkozzon, nekünk, s rajtunk keresztül a kamerának, illetve a vélt nyilvánosságnak beszéljen. Pillanatok alatt bizalmas viszonyba kerültünk, s ettől kezdve a lányokkal mindannyian tegeződünk.

* * *

Ani: Ebben az évben történt, hogy az iskolából a gyerekek hazajöttek és annyit mondtak, hogy anya, látogatóink lesznek Pestről. Nem tudom, hogy mindenkihez elmennek-e, de hozzánk biztosan el fognak jönni. Kérdeztem a gyereket, hogy mégis kik jönnek családlátogatóba, de ő nem tudta. A végén kiderült, hogy cigány gyerekeket keresnek. Az iskolában voltak Budapestről, és a pedagógusok kijelölték a cigány gyerekeket. Hogy ki válogatta ki őket, azt nem tudjuk, mert a pedagógus azzal védekezett, hogy nem ő válogatta ki a gyerekeket, holott biztosra tudjuk, hogy ők. Ezeket a gyerekeket – nevén nevezve a dolgot – cigány gyerekeknek nevezte. Rájuk ruházta, rájuk nyomta a bélyeget, ahelyett hogy

azt mondta volna, hogy gyerekek, kérdezzétek meg otthon a szülőket, mit szólnak ehhez a dologhoz, mivel a kisebbségi részt egy bizonyos csoport szívesen fölkeresné, szeretné megnézni, hogy hogyan élnek. Ehelyett csak arra vannak irányítva ezek a látogatók, hogy ezek a gyerekek cigányok, oda el lehet menni. Nincs is ebben semmi probléma, nem is haragszik érte az ember – én legalább is részemről nem haragudtam –, kicsit annyiból érintett rosszul a dolog, hogy annyit elvár az ember, hogy ha már bevándorol ide Felsőtelekesre az a pedagógus, nem ismeri a szülőket, nem tudja, hogy kik laktak itt vagy kik ezek az emberek, akkor ne nevezze a gyereket cigánynak. Mondja azt, hogy vállalja-e a szülő, hogy valóban cigány család, ilyen a származása és családlátogatóba el lehet-e menni. Szóvá is tettem, kérdőre vontam az egyik pedagógust, hogy ennyit elvártam volna tőlük, hogy szóljanak, nem haragszom, nem akarok följelenteni senkit. Nekem nincs miért szégyellni azt, hogy cigány vagyok, mindenkor érzem magam olyan embernek, mint bárki más, mert érek én is annyit. A gyerekekre visszatérve, mi nem éltünk cigány módra, minket nem úgy neveltek, itt nem volt cigány kultúra soha, itt mindig bányászélet volt. Itt a gyerekeket – minket – mindig csak a szépre, a jóra tanítottak, és mi ugyanezt próbáljuk átadni a gyerekeinknek. Azért, mert a gyerekek most úgy viselkednek, hogy bohóckodnak, hülye frizurákat nyírnak, ettől függetlenül a pedagógusnak nem áll jogában megbélyegezni a gyereket, hogy cigány. Nem áll jogában az, hogy a gyerekeket durván, csúnya szóval illesse, próbáljon meg úgy viselkedni ezekkel a gyerekekkel szemben is, ugyanúgy mint a falusiakkal, mint pedagógus. Mert, ha ő ezt a pályát választotta, akkor neki nem lehet különbséget tenni a gyerekek között, nem különböztetheti meg őket származásuk szerint.

Emese: Azt szeretném mondani, hogy itt van az én kisfiam, Dávid. Az ő édesapja magyar származású, tehát semmiképp nem mondhatják rá, hogy teljesen cigány, mert azt nem lehet rá mondani. Nagyon rosszul esett a gyerekeknek, hogy nemcsak a pedagógusok, hanem a gyerekek is csúfolják, hogy cigány. A gyerek otthon mondja nekem, hogy ő miért cigány, amikor nem is ismeri a cigány nyelvet sem, a cigány kultúrát, nem ismer cigányokat.

Miért cigányozzák őt? Nem tudok neki mit mondani, mert én sem vagyok teljesen cigány. Valószínű, hogy van a családjukban cigány beütés, de soha nem éltünk cigányságban, sem a cigány kultúrát nem ismertük.

Ani: Erre még én megint csak visszatérek, ahogy mondtam az előbb is, a tősgyökeres pedagógusok, a tősgyökeres felsőtelekesi lakosok a mi gyerekeinket, minket, szüleinket nem neveznek cigánynak, soha nem is neveztek. Csak azok a pedagógusok, akik más vidékről bekerültek ide, vagy vannak olyan családok, akik idekerültek, ebbe a faluba lakni. Visszhangzik utánuk is, hogy azért jöttek el abból a bizonyos faluból, mert azok is cigányok, de viszont szőkék, kék szeműek, rajtuk tényleg nem lehet látni, hogy cigányok. Az ilyen szülők tanítják a gyerekeiket arra, hogy ezekre a gyerekekre, akik itt laknak a Kincstárba, ezekre mondják, hogy cigányok. Holott, ha elmegyünk a faluba, ezektől a gyerekektől egyáltalán nem lehet megkülönböztetni a kincstári gyerekeket, mert annak ellenére, hogy fürdőszoba nincs ebben az épületben, ugyanúgy tisztálkodnak. Sőt, elmondhatom, hogy még jobban, mert nagyon sokszor, amikor elmegyek egy falusi gyerek mellett, látom, hogy milyen a füle, a nyaka, és fürdőszobája van. Ezek a gyerekek viszont naponta mosakodnak, mindennap mosunk, meleg vízzel és mosóporral, úgy, mint bárki más. Nem különböznek a gyerekek egymástól, ezért sem tudjuk megérteni, hogy miért tanítja némelyik szülő a gyereket ilyen dologra. Vagy azok a pedagógusok, akik bekerültek ide Felsőtelekesre, miért mondanak ilyet, mert a gyerekek hiába kérdeznak minket, erre nem tudunk felelni. Nem tudjuk nekik ezt megmagyarázni, mert én nem érzem magam cigánynak, sem a testvéreim, sem a szüleim, mert nem úgy éltünk. Nagyon sokszor elmondtuk már, itt nem volt cigány kultúra, nincs hagyomány, mi nem ismerjük a cigány nyelvet, tévében hallottam, de még a körülöttem lévő élő emberektől, senkitől nem hallottam, hogy cigányul beszéltek volna. Nekünk felnőtteknek már nem számít, mert rólam leperog, de a gyerekeket eléggé érzékenyen érinti az a dolog, mivel ha felsőbb iskolába kerülnek, már egy ilyen papírral mennek el, hogy a nevük mögött ott van, hogy hátrányos helyzetű, cigány származású gyerek. És akkor a pe-

dagógus azt meri mondani, hogy ő ezzel a gyerekeknek segít. Ez nem igaz, mert a gyereket lelkileg összetöri, lelkileg terrorizálja ezzel. Felsőbb iskolában is előfordul olyan, hogy a pedagógus első nap, bemutatkozáskor azt mondja, hogy nyújtsák föl a kezüket azok a gyerekek, akik cigányok. Az a gyerek már a földig meg van alázva, mert ő ezt a szót, ilyen értelemben, hogy cigány, nem ismeri, nem tudja, mit jelent. Ezzel nem segített rajta ez a felsőtelekesi pedagógus, hanem a lelkét teljesen megtöri ezzel a szóval, amit erre a papírra fölvezetnek.

Mesélő: És Dávidnak milyen baja volt az iskolában, mi történt vele?

Emese: Dávid azzal védekezik, hogy ő nem cigány, őt hagyják békén, mert neki van egy bátyja, huszonegy éves (a nagyobbik fiam), és ő is végig úgy járt az iskolába, hogy cigány gyerek. Én ezt nem tudtam, csak hetedik-nyolcadik osztályra, megnéztük az osztálynaplót, és oda volt írva a neve mellett, hogy a származása cigány. Úgy is kezelték, hiába volt jó tanuló, példás gyerek, akkor is mindig volt valami, amiért a gyereket kiközösítették. Most Dáviddal ugyanezt csinálják.

Mesélő: Miben érzékelhető a kiközösítés?

Emese: Abban, hogy azok a gyerekek, akik egy kicsit jobban állnak anyagilag, mint ő, csúfolódnak vele, hogy nem olyan az öltözéke, nem olyan a viselkedése, nem jó tanuló. Pedig ő is jó tanuló lenne, ha hagynák a gyerekek érvényesülni. De minden rosszban benne van, ha nincs is benne, akkor is csak ő a hibás, a felelős mindenért. És ez most már egyre gyakoribb. Ez ellen hiába is teszek, mert most legutóbb tavasszal volt a ballagás, ő ballagtatni akart egy nyolcadikos kislányt, de az egyik szülő elment az osztályfőnökéhez, hogy Dávidka nem ballagtathat magyar gyereket, mert ő cigány és ballagtasson egy cigány gyereket. Ez nekem nagyon rosszul esett, mert a tanár egyik napról a másikra az én fiamat odaállította a cigány gyerek mellé, akiről tudjuk, hogy biztosan cigány. A gyerekeknek egy kicsit rosszul esett, de azt mondtam neki, hogy az a kisfiú ugyanolyan gyerek, mint te vagy, ballagtasd ki szépen, és ebből ne legyen vita. Kérdőre vontam a tanárt, erre azt mondta, hogy ő nem ellenkezhet egy szülővel. Márpedig ilyen

egy iskolában nem lehet. Mert ha egy pedagógus vállalta, hogy ő pedagógus, akkor álljon a sarkára, és az legyen az iskolában, amit ő mond, nem pedig az, amit a szülők eldöntenek. Pontosan egy olyan szülő mondta a gyerekemre, hogy cigány, aki bevándorolt ide Felsőtelekesre, és nagyon jól tudom, hogy cigány származású. Ha a két gyerek egymás mellé állt, teljesen különböztek egymástól, mert az én gyerekem fehér bőrű, szőke, az ő gyereke pedig teljesen fekete, cigány gyerek, látszik rajta.

Mesélő: De akkor ez miért van, hogy ez a szülő, akinek a gyereke láthatóan cigány, ez nem akarja, hogy egy láthatóan nem cigány gyerek ballagtassa őt?

Emese: Azért, mert egy beképzelt, arrogáns nőszemély, aki azt hiszi, hogy övé az egész világ. Nagyon erős anyagi háttere van – nagy lakás, autó – és lenézi ezeket a szegényebb gyerekeket. Én ezzel a nővel dolgoztam a varrodában, mert mi a nővéreimmel varrónők vagyunk és dolgoztunk egy munkahelyen ezzel a hölgygel. Ott is állandóan csak cigányozott minket. Szemtől szembe nem mert megmondani, de ha elmentünk öt méterre, biztos, hogy semmi más téma nem volt, csak a cigányok. Ezt mind azért tette, mert irigykedett ránk, mert mi – bátran elmondhatom – szívvel-lélekkel dolgoztunk, olyan teljesítménnyel, hogy szinte nem ért utol minket senki és ezért.

Mesélő: És ez az asszony magát cigánynak tartja, vagy nem?

Emese: Nem, ő nem tartja magát cigánynak egyáltalán, hiába is mondja bárki, hogy az.

Mesélő: De őket az iskola cigányozza?

Emese: Nem, őket nem, de azt is el kell mondanom, hogy miért nem. El is mondom bátran. Mert itt Felsőtelekesen szokás, hogy a szülők, akiknek jó anyagi hátterük van, elmennek a tanár lakására, ajándékozzák, italt, virágot, csokoládét vesznek. Falusi szokás, hogy tyúkot, disznót vágnak, tojást visznek, tésztát csinálnak, viszik a tanárnak, szinte megveszik a tanárokat. Akkor azok, akik szegényebbek, vagy innen a Kincstárból kerültek ki – mert az biztos, hogy mi innen kerültünk ki, bányászok laktak itt valamikor, ezt mindenki tudja, és nem cigányok –, nekünk ez nagyon rossz, mert mi nem adunk, sőt, ha megtehetnénk, sem adnánk. Mert

egyszerűen érzem magam olyan embernek, mint ő, sőt van, amelyiktől egy kicsit különbnek is. Nem iszom le magam a sárba, mint egyes tanárok, igazgatók. Volt olyan az iskolában, hogy a gyerekeknek diszkót szerveztek. Este elmentem a gyerekek elé, mert már késő volt, és láttam olyan tanárnőt, aki olyan részeg volt, hogy ledobta a cipőjét, úgy táncolt a gyerekekkel. És ez egy értelmiségi, aki azt mondja a gyerekeknek, hogy bunkó, meg hülye cigány. Sajnos, ilyenek történnek itt és ehhez az ember nem tud mit hozzáfűzni, tehetetlen.

Ani: Tehetetlen, mert ezek általában mind bevándoroltak, ide mentek férjhez, ide nőültek és ezek az emberek azok, akik becsmérelik a másikat. Egyszerűen nincsenek tisztában azzal, hogy ki kicsoda, nem is ismerik, viszont érdeklődnek a régi szülők felől, meg is beszélnek a dolgokat. Általában az a pedagógus, aki ugyanolyan lakásból jött ide Felsőtelekesre lakni, mint amilyenben jelenleg én lakom (nővérem is), egy szoba-konyhás ugyanolyan bányász lakásból került ide, nagyon szegény családból, most ő is nagyon jó módban él, nagy lakása van, elfelejtette, hogy honnan került ide. Ezek azok a pedagógusok, akik a gyerekeket így nevezik, és ilyen kivételezést tesznek, nemcsak azért, mert cigány gyerek, hanem az eszük után is különbséget tesznek. Nekem egy lányom már kikerült ebből az iskolából, egyik bátyámnak is két fia kikerült, a gyerekek majdnem bukdácsolva fejezték be az iskolát, úgy osztályozták őket, mint cigány gyerek, nem az eszük, nem a tudásuk után. Amikor felsőbb iskolába kerültek, akkor a bátyám két fia is négyes-ötössel végezte a szakmunkásiskoláját, a nagyobbik lányom szintén. Felsőbb iskolában megmondták, hogy jó esze van, nem értik, hogy itt mi alapján osztályozzák a gyerekeket.

Emese: Ezzel kapcsolatban még én is szeretném elmondani, hogy nekem is van egy huszonegy éves fiam, ő is itt járt iskolába, és nála is fennállt a cigánykérdés. Olyanokat mondtak a gyerekeknek, hogy: „ne szaladgálj a folyosón, nem a Kincstárban laksz”. Meg: „cigány gyerekeknek kussolás van”. Barcikára ment a fiam iskolába, szakmunkásiskolát végzett. Mikor az első szülői értekezletre elmentem, az osztályfőnöke megkérdezte, hogy ki a Juhász

Jácint anyukája vagy a hozzátartozója. Amikor felálltam, a tanár szinte megdöbbsent, megkérdezte, hogy miért cigány ez a gyerek? Azt mondtam, hogy nem tudom. Nem tudok rá választ adni, mert hogy bennem van cigányság, biztos van, de hogy a gyerekek cigány, az már nem lehet igaz, mert az apjuk magyar. Nem szégyelli az ember, mert ha cigány vagyok, legyek cigány, ez nem egy kivetnivaló dolog, csak azért ne szorítsák a gyerekeket ennyire hátrányos helyzetbe. Ott, az iskolában Barcikán annyira megbecsülték az én gyerekeket, hogy példásan végzett. Tizenhét évesen elvégezte az iskolát, utána önként elment katonának, letudta a katonai idejét, becsületesen él, ugyanúgy, mint a többi ember. Sajnos munkahelye még nincs, mert ilyen vándoréletet él, hol itt dolgozik, hol ott. Sajnos ilyen most az élet, hogy munkanélküliség van. Nagyon sajnálom a gyereket, mert nagyon jól végzett, példásan. Ennek az a lényege, ezt szerettem volna elmondani, hogy ott a szakmunkásközpontban is úgy könyvelték el a gyerekeket, illetve úgy küldték a jelentést, hogy cigány származású gyerek. Ott nem tudták hova sorolni. Hiába mondjuk azt, hogy mi nem élünk ebben, de igenis, akkor is cigányok vagyunk. Ha a pedagógusok azt akarták, hogy itt a cigány származású gyerekeket felkeressék és a hátrányos helyzetűeket segítsék, ha esetleg tehetségesek, akkor miért nem segítik, miért nyomják el? Nem elnyomni kellene, segíteni őket. De ez itt ebben az iskolában soha nem fog előfordulni.

Mesélő: Dávid, te hogy érzed, hogy az iskolában milyen hátrányaid vannak, meg vagy-e különböztetve? Járhatsz-e oda, ahova a többiek, vagy külön foglalkozásokat tartanak nektek?

Dávid: Nem tartanak külön foglalkozásokat, csak a tanárok éreztetik velünk. Kiltanak minket a szakkörökből.

Emese: Igen, szakkörökön nem vehetnek részt. Mert ha ezek a gyerekek csúnyán beszélnek, akkor biztos, hogy más nem éri őket, csak az, hogy cigányok. Ezek a gyerekek nem ismerik a cigány beszédet.

Mesélő: Milyen szakkörből vagytok kiltva?

Dávid: Például jártunk sportkörre, és egyszer azt mondta a tanár, hogy két hétig nem szeretne minket meglátni a környéken. Rákérdeztünk, hogy miért, ő csak annyit válaszolt, hogy „azért”.

Utána mondtuk neki, hogy ha nem járhatunk, akkor egyszerűen húzzon ki minket a listáról, ő erre azt mondta, hogy: „helyes”, így a helyes, ha mi nem járunk.

Emese: Pedig el kell mondanom, hogy Dávid nagyon jó sportoló, negyedik osztályig sportversenyekre hordták a gyereket. Volt aranyérme, ezüstérme is, talajtornázott, de elmegy a kedve mindentől. A lelkivilágát összetörik, és többé már nincs kedve. Végül is bízunk abba, hogy ha a gyerekeink kikerülnek ebből az iskolából, elkerülnek egy másik iskolába, ahol egy kicsit jobban megbecsülik őket és a tudásuk szerint fogják osztályozni és a viselkedésük alapján fogják eldönteni, hogy mit érdemelnek, akkor talán egyszer megtalálja a helyét ebben a világban.

Mesélő: Ezt a falusi és kincstári megkülönböztetést az iskola alkalmazza csak?

Ani: Nem, ezt úgy általában a faluban is, de ehhez el kell mondanom, hogy falunak a 70-80 százaléka innen a Kincstárból került ki. Mert Felsőtelekes egy bányászfalu, és itt csak ezek a kincstári lakások voltak, van még egy tanya, volt ott egy uraság, annak voltak cselédei, és bányászok voltak. A megkülönböztetésre visszatérve úgy mondják a gyerekekre is meg ránk is, hogy a kincstáriak, de nem mindenkire, mert annak ellenére ennyi mindent elmondunk, azt el lehet mondani, hogy a mi családunkat nem nevezik így sem a polgármesteri hivatalban, sem azok az idős emberek, akik tősgyökeres felsőtelekesiek.

Emese: Végül is tesznek különbséget a faluban, mert mi tizenöt évvel ezelőtt vettünk egy lakást a faluban. Egyébként a Kincstárban kezdtük az életünket a férjemmel. Amikor megszületett a kisebbik fiunk, Dávid, akkor sikerült OTP-kölcsönt felvennünk és vettünk egy lakást. Nagyon nehéz sorsunk volt, de a faluba kerültünk egy háromszobás, konyhás kis parasztházba, amit azóta már felújítottunk. Szemtől szemben nem, de később visszahallottam, hogy a szomszédok mondogatták, hogy cigányok jönnek ide lakni, ugyan milyenek lesznek? Rosszulesett egy kicsit, de megkérdeztem a közvetlen szomszédokat, hogy miért vagyok én rosszabb, mint más, miért rosszabb egy cigány, mint egy magyar. Egy cigány ember is tud viselkedni úgy, hogy jó legyen, csak akarnia kell. Viszont

egy magyar ember is tud úgy viselkedni, hogy – nem akarok rossz kifejezést használni – sehogy.

Mesélő: Gyerekkorodban minek tartottad magadat és most mi- nek tartod magad?

Emese: Nekem nagyon jó gyerekkorom volt, soha nem éreztet- ték velünk, hogy cigányok vagyunk, az iskolában sem, a faluban sem, sehol. Nekünk nagyon boldog gyerekkorunk volt, amit nem mondhatok el a gyerekeimről.

Mesélő: Te magadat cigánynak gondolod, vagy magyarnak?

Emese: Én úgy gondolom magamról, hogy hajlok afelé, hogy szeretem a cigányzenét, szeretem a cigány kultúrát, nem konk- rétan látom magam előtt, hanem szeretem megnézni a tévében, szeretem hallgatni, sőt nagyon szeretném megtanulni a cigány nyelvet. Most úgy érzem, hogy nagyon szeretnék a cigányok közé tartozni, ezt őszintén elmondom, hogy legyen cigány kultúrám, legyen anyanyelvem és legyen egy nyelv, a cigány nyelv, amit sze- retnék megtanulni. Most szeretném, harmincnyolc évesen.

Ani: Te hajlasz erre, de én nem, mert én úgy érzem, hogy engem az Isten ugyanolyannak teremtett, mint bárki mást, nekem ez az anyanyelvem, amit én beszélek, és én nem vágyom más nyelvre egyáltalán. Engem ezen a nyelven tanított meg az apám, anyám kicsi koromban, úgy érzem, hogy nem a cigányok, nem a magya- rok táborába tartozom, hanem az emberek táborába. Nem óhajtok sem cigány kultúrát, sem nyelvet, ami ezeket az embereket veszi körül. Ennek is van egy bizonyos rétege, aki szeretne kiszakadni a sárból, mocsokból, de nem akar ember lenni. Annak ellenére engem ugyanoda sorolnak, ahol az az ember él. Éppen ezért nem akarom azt a kultúrát, nem akarom azt a nyelvet beszélni. Az első szó, amire megtanítottak, magyar nyelven hangzott el, ez az örök- ségem, nem óhajtok mást.

Mesélő (Emeséhez): Ha jól értem, akkor te most vállalod a ci- gányságot, közben az sért vagy bánt, hogyha a gyerekedet lecigá- nyozzák?

Emese: Nem sért, mert én elmondom a gyerekeknek is, hogy ne vegyék sértésnek, próbálják meg elviselni, de ők nem tudják el- fogadni. Csak a gyerek miatt esik rosszul az embernek. Én is több

helyen megfordultam, és volt ahol megjegyezték, hogy cigány vagyok. Voltak olyan barátaim, akik nem hitték el, voltak, akik igen, és azt mondták, hogy márpedig látszik rajtad, hogy cigány vagy. Én azt mondtam, hogy nem baj, ha látszik, nem szégyellem. Nem tudom, hogy pontosan honnan származom, mert nagy család vagyunk, anyám Szlovákiából került ide, apám magyar volt, szóval keveredtünk. De én úgy érzem, hogy – bár nem gyakorlom – szeretem a cigány kultúrát, tetszik nekem, csak egyetlenegy nem tetszik, hogy a cigány emberek is kiemelkedhetnének tudásukkal, jószágukkal, vagy szeretnének dolgozni, nem pedig csak élni munka nélkül, csavarogni, lopni, betörni. Általában ez jellemző a cigányokra. Szeretném, ha a többi cigány is tenne valamit azért, hogy ebből kikerüljön.

Mesélő: Nem hiszel abban, hogy többen vagytok olyanok, akik mégiscsak egy normális, sikeres életet éltek azzal szemben, akik ezt nem teszik meg, és őket viszont cigánynak mondják?

Emese: De igen, és ez egy kicsit rossz, mert ők is ugyanúgy élhetnének, mint mi, csak kicsit kellene figyelni nekik.

Mesélő: Miért nem élnek úgy?

Mariska: Elmondom, miért nem élnek úgy. Azért, mert nem akarnak. Ott születtek, tehát beleszülettek egy családba, egy hagyományba, egy kultúrába és onnan nem akarnak kijönni.

Ani: Nem csak ez az igazi oka, mert akik körülöttünk élnek cigány családok, ezeknek nem a kultúra az oka, hanem ennek az az oka, hogy – én csak a körülöttünk lévő emberekről beszélek, nem általában, országosan – fizeti az állam az embereket. Fizetik a családi pótlékkal, mert születnek a gyerekek, némelyik cigány családban tíz gyerek is, megvan a szociális kedvezmény, kapják a munkanélküli-segélyt, kell ennél több? Nem kell dolgozni, egész nyáron a parasztok ültetnek, kapálnak, ők elmennek lopni, megélnék. Akkor minek menjenek el dolgozni, minek akarjanak kikapaszzkodni a sárból, amikor így is biztosan megélnék. Én örülök, hogy kiemelkedtem ebből a sárból, igaz, hogy soha nem is voltunk benne, mert a szüleink sem voltak a sárba. Én a két kezemmel megdolgozom a kenyérért, az ennivalómért. Apám a két kezével megdolgozott a bányában, azért, hogy fel tudja nevelni a gye-

rekeit, iskoláztatni tudja. Apámnak a szülei szintén két kezükkel dolgoztak, engem nem érdekel más, aki nem akar dolgozni. Ha neki úgy jó, éljen úgy, mert van egy nagyon jó állam bácsi, és fogja segíteni szociális segéllyel, éppen ezért nem akar kikapaszkodni. Engem nem segít, mert nem vagyok rászorulva. De ha netalán olyan helyre születtem volna, abban nővök fel, éppúgy nem másztam volna ki a sárból, mert akkor engem is segítene, támogatna az állam. És ezeknek az embereknek nem számít, hogy azt mondják rájuk, hogy cigány. Izsófalván a buszon hallottam, ott valóban beszélnek cigányul, trágár, ocsmány kifejezéseket használnak. Mi nem hallottunk ilyet soha. Akkor minek másszon ki, ha az állam támogatja őket.

Emese: De végül is ez nem a kultúrájuk része, hogy ocsmányul vagy trágárul beszélnek, ez a cigányok közt lévő olyan kapcsolat – én már megfigyeltem őket – olyanok, mint egy nagy család. Amikor az egyiknek baja van, ott van a többi is, védik egymást a cigányok. Viszont van olyan is, ha az egyik cigány családnak valamivel több van, mint a másiknak, és ő már egy kicsit úgy érzi, hogy különb, mint a másik család, akkor ellene fordulnak. A cigányok ilyenek. Egymás feleségét szeretik, egymás férjét szeretik, egy családban házasodnak, az igazi cigányok ilyenek.

Ani: De itt nincs ilyen. És ahogy Péter kérdezte az előbb az egzisztenciát, én igenis örülök neki, hogy itt tartok. Nekem biztosabb a megélhetésem annak ellenére, hogy őket jobban segíti az állam, már csak azért is jobb, mert nekem állandó, kötött munkahelyem van, engem a munkahelyem után értékelnek. Az állam adta adományokból élő embert pedig az élete után. Nekik az az egzisztenciájuk, nekünk pedig az, hogy dolgozunk.

Emese: A cigányok között is nagyon sok a különbség. Sőt, talán több csoportra is lehet osztani a cigányokat. Vannak nagyon rendesek, akik szeretnek dolgozni, tanulni, emberek akarnak lenni, van egy közép, aki igenis meg nem is, és van még egy réteg, aki egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy hogyan, miből él, csak hogy mindennap legyen neki mit inni, menjen csavarogni. Nem kell neki dolgozni, mert kapják azt a kis segílyt. Igaz, hogy megélni nem tudnak belőle, mert van, ahol rengeteg gyerek van. Rossz ezt

elmondanom, de találkoztam olyan hölgygel, akinek harmincéves korára volt nyolc gyereke. Borzasztó szegénységben élnek, most a szocpol-kedvezményt megkapták, hogy építkezzenek. Felépítették a szép nagy lakást, de nincs benne bútor, nincs meleg víz, nincs semmi, csak a falak.

Ani: Éppen ezért én igenis kiemelkedettnek érzem magam, azért mert neki harmincéves korára nem kellett volna nyolc gyereket szülni, nem kötelező. Elmehetett volna dolgozni, ha akart volna, el tudott volna helyezkedni varrodába. Én is hiába vagyok szakmunkás, varrodába kötöttem ki, ott dolgozom, huszonhat évem van ledolgozva. Először teremtette volna meg azt, ahova születni fognak azok a gyerekek. Nem gyerekekkel kell nekiindulni az életnek. Éppen ezért ezzel kapcsolatban sok mindenben nem értek egyet veled. Nem tudok helyet adni ennek a dolognak.

Mariska: Hadd mondjak én is valamit. Mi ugyan testvérek vagyunk, de különböző a véleményünk. A cigánykérdésben soha nem tudtunk megegyezni. Én például elmondom: az én édesanyám félvér. A nagyszüleimben több a magyar vér, mint a cigány. Édesapám származását nem tudom biztosan, de én nem érzem magam cigánynak, mindazok ellenére, hogy azt mondják rám, és ilyen a bőröm. Szerintem egy embert nem a bőre színe határoz meg, hanem a viselkedése, a munkássága és az életvitele. Viszont azt is el kell mondanom, hogy sokat jártam már az országban, szinte az egész Magyarországot bejártam, láttam igazi cigányokat. Nagy szoknyásokat, bekötött fejű asszonyokat, és nagyon csúnyán beszéltek. Pici, apró gyerekeket, akik loptak a másik kosarából, vonaton találkoztam velük Békéscsaba környékén. Én ezeket az embereket nagyon elítélem, azt is mondhatom, hogy gyűlölöm. Nem tudom elképzelni, hogy hogyan lehet így élni. Lehet, hogy azért, mert én soha életemben nem éltem így. Ezen a környéken ilyen életvitelű emberekkel, cigányokkal nem találkoztam. A mi falunkban egyáltalán nem élnek ilyenek. Ehhez én nem vagyok hozzászokva, nem tudom elviselni, nem szeretem őket. Azt mondom, hogy nem biztos, hogy ott kellett volna nekik maradni, ahol most élnek, mert arról nem tehetek, hogy milyen családba születtek, de arról igen, hogy mivé váltak. Nem azért ítélem el őket, mert ilyenek,

hanem azért, mert lett volna rá lehetőségük, hogy egy másik életformát válasszanak. De nekik ez volt jó, mert ez kényelmes volt, és nagyon megfelelt nekik. Nem szívesen találkozom egy ilyennel.

Emese: Nem szívesen – hogy én is beleszóljak –, mert én érzem, hogy van bennem cigányság, nem szégyellem, nem is ítélekem senki felett. De sajnos így kell ennek lenni, hogy a cigányság – mint amilyen én is vagyok – hiába dolgozunk, szépen neveljük a gyerekeinket, hiába vagyunk tisztességesek, a valódi cigányok miatt nem lehetünk mi azok, akik szeretnének lenni. Azért, mert ők egyszerűen nem akarnak kiszabadulni abból a környezetből. Hiába élünk tisztességesen, hiába dolgozunk, akkor is cigányok maradunk.

Mariska: Azért nem lehet, mert akárhogyan is fog dolgozni, akármilyen tisztességesen, jó módban fog élni, rásütöttek egy rétegre – akik valóban cigány származásúak – és mindegy, hogy abból a cigány családból valaki kiemelkedett és az már nem úgy él, akkor is meg van bélyegezve.

Ani: Én ezt nem így látom, mert ezt mind a hátam mögött kell hagyni, engem ez nem érdekel, mert ha az én apám is ezt vette volna figyelembe, akkor nem iskoláztatott volna kilenc gyereket. Pontosan ezért ez mind a hátam mögött van, és van olyan fiútestvérem is, amelyiknek ez a dolog a háta mögött van, mert igenis ember vagyok, Isten engem olyannak teremtett, mint más embert, és engem nem érdekel, hogy más mit mond rólam.

Mariska: Ez nem úgy van, mert országos szinten azt mondják a cigányokra, hogy ilyenek-olyanok, tény, rendben van. De mindenféle van a magyar emberben is. Akkor hiába él rendesen egy cigány család, hiába dolgozik tisztességesen, becsületesen, akkor is megbélyegzik.

Emese: Ha megfigyeltétek, bárhol dolgoztunk, de ha cigányokról volt szó, akkor mi is cigányok voltunk. Akárhogy dolgoztál, akármennyit teljesítettél, akkor is cigány voltál.

Mariska: Ez nem igaz, mert csak vegyünk példát, hogy országos szinten azt mondják, hogy a cigány bűnözés. És hiába él tisztességesen egy másik család, akkor is mindig rányomja a bélyeget, hogy cigányok.

Emese: Így van és ez az igazság.

Ani: Ez az igazság, de engem ez nem tud zavarni, mint benneteket, megmondom, hogy miért. A mi falunkban, általában Felsőtelekesen nem a cigányok törnek be a népboltba, a templomba meg a kocsmába, hanem magyarok, akkor most mi van?

Mariska: Most ez egy kis vitatkozás. Az a helyzet, hogy te hiába élsz tisztességesen, hiába élsz úgy, ahogy élsz, hiába neveled a gyereket a szépre, a jóra, különbül jár iskolába, mint akármelyik falusi gyerek, tiszta, rendes, okos, művelt. De neked, amikor elmész, nem mondják, de amikor már két méterrel elmentek tőled, akkor azt mondják, hogy cigány.

Ani: De ahogy elmondtátok, hogy több helyen is voltál, vagy Emese is elmondta, hogy vannak barátai, akik elhiszik, vannak, akik nem hiszik el. Például egy iskolázott, művelt ember, én elmentem Miskolcra, az idegsebészetre, engem ott az orvosok, az ápolónők, az igazi művelt emberek nem neveztek így, de aki cigány volt ott, koszos, retkes volt, arra azt mondta, de rám nem.

Emese: Figyelj testvérem, ennek is van egy olyan oldala, hogy ha belenézel a tükörbe, akkor látod, hogy fehér bőrű vagy és kék szemű. Eleve nem mindenki mondja rólad, hogy cigány vagy, de viszont, ha valaki megnézi a nővéremet vagy engem, azt fogja mondani, hogy nézd már, milyen szép, milyen tiszta, milyen elegáns, cigány. És azt mondják, hogy cigány.

Ani: És ez zavar téged?

Emese: Nem zavar testvérem, egyáltalán nem zavar, nem is zavart, csak az zavar, hogy a tanárok egyszerűen a gyerekeket hátrányba helyezik emiatt, hogy cigányok.

Ani: Ezt már megbeszéltük, ezt a dolgot, most egy teljesen más téma. Ez engem egyáltalán nem zavar. Én elfogadom úgy, ahogy van, mert én azt tartom, mint ahogy el is mondtam, Isten egyféle embert teremtett. Itt nem volt cigány, nem volt magyar, itt nincs zsidó, nincs német, itt csak egy bizonyos emberi faj van. Én ehhez tartom magam.

Emese: Ezt nem mindenki tudja ám, lehet, hogy te tudod vagy egy pár ezer ember tudja, de nem mindenki hiszi az Istent.

Ani: Minket így neveltek fel, mert apu erre nevelt minket a Biblia szerint.

Mariska: Hagyd már ezt a hülyeséget!

Ani: Ez nem hülyeség, mert az ember tehet arról, hogy odáig jutott, ameddig jutott. Akkor is csak azt mondom, hogy Isten egyféle embert teremtett, az emberek a hibásak, Mariska, az emberek, hiába is mondjátok. Valamikor a régi időben is úgy volt, hogy aki ki tudta zsákmányolni a másikat, valamikor az ősidőkben, törtetett, letaposott és gázolta a másikat, az előre tudott haladni. Most ugyanazt az időt éljük.

Mariska: Nem, az a helyzet, hogy a faluban nagyon sokan azt mondják, hogy a cigányok lopnak. Nálunk a faluban vannak olyan emberek, akik elmennek a másik kertjébe, szőlőjébe és lopnak. A falusi magyar gyerekek feltörik a templomot, a boltot, a kocsmát.

* * *

Az önkormányzatnak és az iskolának közös érdeke fűződik ahhoz, hogy minél több cigány gyereket tartsanak nyilván és jelentse-nek le. Az állami normatíván felül több más kiegészítő támogatás mellett igényelhető etnikai vagy felzárkóztató kiegészítő fejkvóta-támogatás. Az etnikai fejkvóta igényléséhez szülői nyilatkozatot kell beszerezni, hogy valóban romák, s kéri gyermekük számára a roma kultúra oktatását, másfelől pedig valóban biztosítani kell az etnikus kultúra képzésének feltételeit. A felzárkóztató fejkvótát az iskola az önkormányzattól saját hatáskörében eljárva kérheti. Felzárkóztató fejkvóta-támogatást automatikusan minden cigánynak gondolt gyerekekre kérnek, s jobbára csak cigány gyerekekre kérnek, így a felzárkóztató és a cigány kategóriák jelentése egy idő után azonos lesz. Valójában tehát már nem a tanulmányi elmaradást, nem a képességek részleges hiányát jelzi, hanem a hallgatólagos etnikai hovatartozást klasszifikálja. Nem az etnikai választás demokratikus elvét alkalmazza, hanem az etnikai kijelölés, egymás közti minősítés gyakorlatát szentesíti. Az önkormányzat azért nyerhető meg könnyen partnerül ehhez, mert a kiegészítő fejkvóta-támogatást hozzátéve a normatív és egyéb kiegészítő támogatásokhoz, gyakorlatilag az iskola önfenntartóvá válik, vagyis a forráshiánnyal küzdő önkormányzat nem járul hozzá saját iskolája költségvetéséhez egy fillérrel sem. Szomorú érdek fűzi tehát

ahhoz, hogy minél több cigányt tartson számon, nyilván titkosan. Ez a gazdasági érdek azonban tulajdonképpen felrúg egy több évtizede létrejött konszenzust, s lehet, hogy a néhány panaszt tevő, a mintába bekerült család éppen ezt sérelmezte. Az extenzív szocialista iparosításban aktívan részt vevő, a társadalmi integrációban élenjáró, a nem cigányokkal házassági kapcsolatra lépő, azokkal egy rokonsági rendszerbe kerülő emberek számára érthetően sérelmes lehet, hogy pillanatnyi „gazdasági” érdekből egyszer csak lecigányozzák őket. Úgy érezhetik, hogy keményen megdolgoztak, és ezzel kivívták a beilleszkedők státusát, vagyis olyan rendes emberek, hogy már nem cigányok.

A Harmadik ének foglalkozik a legintenzívebben azzal, hogy kik és milyenek is a cigányok. Az erről a kérdésről vitatkozó három nővér máshol is szól azonban a cigányságról. Meg kell különböztetni azt az attitűdöt, amikor magukról mint mások által cigánynak tartott emberekről beszélnek, vagyis saját identitásukról szólnak, attól a szövegtől, amikor ők maguk fogalmaznak szövegeket az általuk cigánynak tartott emberekről. Van tehát ebből következően a szövegeknek egy olyan része, amely az ő cigány képüket teszi megkonstruálhatóvá, és egy olyan része, ahol a cigánysághoz fűződő saját érzésüket és viszonyukat konstruálják meg. Mindhármuk szövegeiben felfejthető az igazi cigány kategória megfogalmazására tett kísérlet. Mariska a Harmadik énekben azt mondja, hogy szinte az egész Magyarországot bejárva látott igazi cigányokat: „Nagy szoknyásokat, bekötött fejű asszonyokat és nagyon csúnyán beszéltek. Pici, apró gyerekeket, akik loptak a mások kosarából.” Ani szerint – és erről a Második énekben beszél – ők nem sorolhatók kimondottan a cigányok sorába, mert itt „soha nem volt cigány nyelv, itt nem volt vályogvetés, itt nem volt faszénégetés, itt semmi olyan dolog, ami cigány kultúrára utalna”. Ezzel szemben akik itt élnek – akiket mások cigánynak mondanak –, azok mindig bányászok voltak és földművelők, ültettek, kapáltak, jószágot tartottak. Egy másik helyen, amikor Ani a cigány megnevezés ellen érvelt, akkor úgy fogalmazott, hogy „minket nem tanítottak arra, hogy lopjunk, meg hazudjunk, meg csavarogjunk, szigorúan neveltek, méghozzá nagyon szigorúan”. Arra a kérdésemre, hogy

milyenek azok, akikre azt mondják, hogy cigányok, gondolkodás nélkül rávágta: „hát munkakerülők, nem szeretnek dolgozni, vagy ha fizetés van, akkor minden van, utána semmi sincs ... nem úgy élnek, ahogy egy embernek kellene élni, és már csak azért is mondják rájuk, mer koszosak, mocskosak, el vannak hanyagolva, nem ápolják magukat ... lopnak, hazudnak...”

Emese ennél differenciáltabban fogalmaz, amikor három csoportba sorolja a cigányokat, eszerint vannak nagyon rendesek, akik dolgoznak, tanulnak, emberek akarnak lenni, van egy közép, aki ilyen is meg olyan is, és van egy réteg, aki „nem foglalkozik azzal, hogy miből él, csak hogy mindennap legyen neki mit inni, menjen csavarogni”. Ugyanakkor Emese is képes az általa igazinak gondolt cigányokat egzotikusnak láttatni. Egyfelől megjegyzi, hogy olyanok, mint egy nagy család, mert amikor valakinek baja van, ott vannak a többiek és védik egymást, viszont ha valakinek valamivel több van, ellene fordulnak. Az igazi cigányok olyanok, hogy „egymás feleségét szeretik, egymás férjét szeretik, egy családban házasodnak”. Ani egy későbbi helyen Pisti testvérének nem kívánt kapcsolatát elemezve az igazi cigány típusról beszél. „Rettenetesen mocskosak, koszosak, el se tudjuk képzelni, hogy milyenek lehetnek ... cicanadrág meg rózsás ing rá, meg nagy fejkendő”. Ez a kép nagyon emlékeztet Mariska Békés megyei „igazi” cigányaira. S miután tudjuk, hogy a család Pisti élettársát oláh cigánynak tartja, nem nehéz ráismerni a fejkendőben és cicanadrágban az általuk képzelt oláh cigányokra. (Amikor később találkoztunk Pistivel és élettársával, a nő egyáltalán nem emlékeztetett az Ani által megrajzolt képre.) Emese a Hatodik énekben egyenesen oláh cigány definíciót ad: „adnak-vesznek, cserélgetnek, csalnak, lopnak a legtöbben és ebből élnek”. Amikor viszont már konkrétan Pisti élettársának rokonairól beszél, úgy jellemzi őket, hogy a lány rokonai nagyon rendes család, tehát valószínűleg már nem is oláh cigányok. Ani ezzel szemben az Ötödik énekben egyenesen úgy beszél a lányról, mint aki életében nem dolgozott, nincs rendes háza, és testvérét kihasználva rendre elszedi fizetését. Láthatóan mind a három asszonyban kimondva, kimondatlanul él egy rendkívül negatív oláh cigánykép, ami tehát egyfelől fizikai

megjelenésükre, a színes öltözetre és a cicomaságra utal, melyhez társul a mocskosság, piszkosság képzete, a megélhetést tekintve pedig erőteljesen hangsúlyozódik a munkakerülés, a dologtalan-ság, a csalás és a lopás. Bizonyos foglalkozások, mint a szénégetés és a vályogvetés úgy tekintődnek cigány foglalkozásnak, hogy ve-le szembe a bányászás és a földművesség a társadalmi integráció és ilyenformán az etnikai státuszváltás kifejeződése.

A cigány kategória hol etnikus, hol életforma értelemben említődik. Ennek legszebb példája Emese egyik elbeszélése, amelyben Józsi bátyjának leányáról mesél. A leány egy cigány fiúba lett szerelmes, „de igazából a fiú nem olyan cigány, mert az apja magyar, csak olyan nagy szegénységben élnek, és az a magyar férfi is lezül-lött teljesen a cigánysághoz”. Vagyis a magyar etnikai kategória át-változik egy társadalmistátusz-kategóriává, ahol a cigány egyenlő a nagyon szegénnyel, a munkanélkülivel, az iszákossal. Ha a leányok náluk rosszabb helyzetben élő, mások vagy maguk által ci-gánynak mondott emberekről beszélnek, akkor jobbára lekezelőek és lenézőek, és eredendően azokat az embereket hibáztatják, akik ilyen helyzetbe kerültek. A saját magukról fogalmazott képben ki-emelkedő szerepet kap a „kiemelkedés” és a „beilleszkedés”. A ci-gánysorból való kiemelkedés kategóriáját Emese, Ani és Mariska is egyaránt használja, sőt egy későbbi helyen maga Regina néni is úgy beszél, hogy ő kiemelkedett a sárból és nem fog oda lesüly-lyedni. A sár és a kiemelkedés biblikus formuláját Ani is használja, mint ahogy gyakori, hogy édesanyjával sokszor egyező vallásos (Jehova tanúinak tanítására emlékeztető) szöveget használ. Ani a többi cigánnyal szemben elhatárolódó, Emese olykor sajnálkozóan szolidáris, Mariska pedig rezignáltan beletörődő, míg Regina néni a legelutasítóbb és legharciasabb. A kiemelkedés tehát alapvetően a cigánysorból való kiemelkedést jelenti, tehát mintegy felemelke-dést és a sárból a tisztaságba való eljutást. A beilleszkedés vagy a valamihez való illeszkedés már nem szükségszerűen a saját cselek-vésüket jelenti, hanem azt a folyamatot, amelyben mások, jobbára valamelyik testvér házastársa és annak családja beilleszkedik a ki-emelkedett Virág családba. Vagyis azáltal jön létre egy új társadal-mi minőség, hogy a magyarok elfogadnak egy cigányból magyarrá

lett családot (vagyis áttételesen ők is kiemelkednek a velük, az egykori cigányokkal szemben előítéletes magyar közegekből).

Az, hogy ki minek tartja magát, a szövegek egészén belül gyakorta változhat. Emesében lehet érezni, hogy talán a legtöbbet ő küzdött ezzel a problémával. Gyermekkorában egyenesen gyűlölte a cigányokat (talán, mert rajta látták leginkább, hogy cigány), miközben szőke, kék szemű férje már általános iskolában udvarolt neki. Emese mesélte, hogy amikor azt mondták rájuk, hogy cigányok, mert a Kincstárban laknak, akkor éppen azzal érvelt a vita során, hogy „igaz, hogy a Kincstárban lakunk, mert szegények vagyunk, de nem vagyunk cigányok”. (Vagyis ha mások az elbeszélőket cigánynak mondják, mert azok szegények, akkor azt nem vállalják fel, miközben másokat ők éppen így minősítenek.) Emese egy másik helyen azt mondja, hiába nevelik szépen a gyermekeiket, hiába tisztességesek, a valódi cigányok miatt nem lehetnek azok, akik lenni szeretnének. Miközben Mariska egyik helyen nem érzi magát cigánynak, egy másik helyen arról beszél, hogy bármilyen tisztességes is az ember, ha cigány származású, meg van bélyegezve, sőt bármilyen szívélyesek vele szemben, a háta mögött azt mondják, hogy cigány. Ani identitásának megfogalmazásakor gyakran próbálkozik azzal, hogy nem érdekes az ember származása, mert úgymond emberek vagyunk, éppen olyan emberek vagyunk, sőt egyféle ember van, a tisztességes ember. Ani tapasztalatai – éppen szőkesége és kékszeműsége okán – egészen mások, mint testvéreié, ezért nem tudja elképzelni, hogy valaki bármilyen szép, elegáns és tiszta, azt a többiek mégiscsak lecigányozzák. Tehát azt állítja, hogy csak azokra mondják, hogy cigányok, akik koszosak és retkesek. Miután általában nem nézik cigánynak, nem is érdeklő, hogy őt lecigányozzák. Egy eset van azonban – testvére, Pisti jelenlegi élettársi viszonya –, ahol úgy érzi, hogy Pisti barátjánője a család egészére vet rossz fényt, és mint a sárban lévő cigány, őt is lealacsonyíthatja. De erről később.

* * *

(Az előző beszélgetés folytatásaként a három nővér fényképeket nézeget.)

Mariska: Ő a nagymamám és ő a nagyapám.

Ani: Most nem haragudtok meg érte, de nem látszik rajta, hogy falubírónak a lánya.

Emese: Az anyu vonását megtalálod benne, aztán az enyémet is, meg talán a Mariskáét is egy kicsikét. Nem sokat, de azt hiszem, hogy több az enyémmé. Még Rózsa nénémnek vannak lányai, akiknek vannak vonásai nagymamába. De ha megnézed a nagyapát, meg a bátyánkat, meg téged, akkor te már itt vagy szépen, mint nagyapapa. Te hozzá hasonlítasz meg a bátyánknak, Józsi, mert ti ketten egyformák vagytok és az én nagyobbik fiam, a Jácint.

Mariska: Végül is az az igazság, hogy mi ezt a képet nem láttuk. Én ismertem őket, de ezt a képet nem láttam. Tudtam róla, mert elmondták, hogy van ilyen kép, még fiatalabb korából is van valahol, csak éppen nem tudom, hogy hol, kinél... Igen, a nagymamám... ő mindig olyan kis szolid asszony volt. Én csak elbeszélések után tudom, az anyukám csak arra emlékszik, hogy a nagyapám egy makacs természetű, nagyon egyenes járású volt. Voltak bizonyos szokásai, az elmondások alapján volt is kitől tanulnia. Nagyapám szeretett mulatni, kocsmázni, kártyázni, mert ő abban élt, abban nőtt fel. Mindig elmondta, hogy ő nem cigány, mert az ő édesanyja az arдай bíró lánya volt. Nagyapám édesanyja – mivel ő a bíró lánya volt és magyar volt, nem engedték őket, hogy összeházasodjanak, hanem úgy házasodtak össze, hogy – most ez nagyon rossz dolog, amit mondani fogok – a nagymamám erkölcstelen volt, illetve a dédnagymamám. Ő férjhez ment a nagyapámnak az édesapjához – az én dédapámhoz – és őt kitagadta a családja. A gazdag bíró család kitagadta a lányát, de nem volt különbség a bíró család sem, mert ivott, dorbézolt, részegeskedett a bíró is. Volt kitől örökölnie a lánynak is ezt a szokást, és ezek után mondom azt, hogy a nagyapámnak is volt kitől örökölnie. De szerencse, hogy nálunk a családban ezt a hagyományt nem örökölte senki.

Még azt el kell mondanom, hogy nem mindenkit ismertem a családból. Az édesanyámtól hallottam, hogy ilyen néném is volt,

olyan bátyám is volt, szóval a neveket, de mi nem ismertük őket. Van olyan, akit csak fényképen láttam. Sem a gyerekeit nem ismerem, sem az unokatestvéreinket – ott kint Szlovákiában... Igaz, hogy már nem is élnek az anyukám testvérei ott, Hosszúszőn, de az unokatestvéreket egyáltalán nem ismerjük, mert voltak problémák, amikor az édesanyánk férjhez jött Magyarországra, ugyanis az édesapám nagyon szegény családból származik. Amikor az édesanyámmal megismerkedett, akkor Kánóban élt a szomszéd faluban, ott lakott az édesanyja a mostohaapjával. Az édesapámat kilencéves kora óta Almássy báróék nevelték, és amikor már oda cseperedett, hogy tudott dolgozni is, akkor mint cseléd dolgozott náluk. Amikor az édesanyámmal megismerkedett, az édesanyámat nem akarták hozzáadni feleségnek, mert egy cseléd fiú nem veheti el a lányukat. Akkor anyukám is itt maradt. Abban az időben még jártak csempészni, árut cseréltek, és itt maradt Magyarországon anyukám. De mielőtt itt maradt, akkor Imre bátyám – ő Hosszúszőn született, ott is élt, ott halt meg – azt mondta anyukámnak, hogy ha ahhoz a fiúhoz hozzámegy, akkor többet neki nem testvére. Végül is az anyukámat kitagadták, és ő nem tartotta a testvéreivel a kapcsolatot. Nem is tehetett, Hosszúszőn is akkor volt először, 1946-ban idejött Magyarországra, 1964-ben halt meg a nagymamám, és az édesanyám akkor volt odahaza először. De akkor is azért, mert meghalt az édesanyja. Nem is járhatott haza, nem is fogadták el, igaz, hogy gyerekkorától egy nemkívánatos fajnak a bőrszínét örökölte, őt nem nagyon fogadták el a testvérei. Mi kilencen voltunk testvérek, az édesanyám családja volt a legszegényebb, mert minden testvére a saját lakásában élt, az anyukám itt lakott a Kincstárba, ő nem örökölt semmit, a többiek igen. Édesapám egyedül dolgozott és amikor összekeverültek, akkor elment Rudolf-telepre dolgozni a bányába, aztán kezdte kiművelni magát a cselédsorból és a végén robbantómester volt a rudabányai vasércbányánál. Természetesen az anyukám nem dolgozott, mert kilenc gyereket nevelni kellett, iskolába járni, főzni, mosni kellett. A testvéreim kijárták az általános iskolát, elmentek felsőbb iskolába, szakmunkásiskolát végeztek mindannyian. Van egy öcsém, aki bányaiipari technikumba járt, de a végén paraszt lett

belőle, mert ott lakik a Viharsarokban és ott a bányaiipari technikumot nem tudja hasznosítani.

Édesanyám másodszor akkor volt odahaza – nem tudom megmondani pontosan, hogy melyik évben –, amikor a nagypám, tehát az édesapja meghalt. Ennyit volt odahaza, soha többet nem. Akkor, amikor szüksége lett volna a testvéreire, a családjára, akkor mindenki eldobta. Akkor senkinek nem kellett, őt mindenki megtagadta, mindenki megvetette, sőt, amikor az édesapámmal összekerült és már több gyerek megszületett, a testvérei akkor is lenézték, elítélték. Mi szegények voltunk, mert csak az édesapám dolgozott és a Kincstárban éltünk, nekünk nem volt saját házuk, az édesanyám kilenc gyereket nevelt, nem kettőt, hármat, neki kilencet kellett nevelni, iskoláztatni. Őt senki nem szerette a családban, mert szeretett őszintén beszélni, mindent kimondott úgy, ahogy van, nem érdekelte, hogy tetszett-e valakinek vagy nem, ő a véleményét mindig kifejtette, és mi is azért vagyunk ilyen nagyszájúak mindannyian. Nekünk megmondták, hogy nem szabad hazudni, nem szabad lopni, nem szabad a máséhoz hozzányúlni, mert ha ezt megtesszük, akkor úgy kikapunk, hogy belegebedünk. (Bele is gebedtünk egy párszor.) Anyukámat a testvérei nem nagyon fogadták el, ő mindig bizonyított. Szerintem azért nevelt bennünket így, mert nem fogadták el a testvérei, nem fogadta el a családja, szerintem mindig bizonyított. Hiába volt nagy családja, úgy érzem, hogy – azok a testvérek, unokatestvérek, akik nem fogadták el – mi mindenkor vagyunk olyanok, mint ők. Sőt mondhatnám azt is, hogy különbek, mert az édesanyám minden gyerekét iskoláztatta. A szüleink a maguk erejéből lettek valakik, ők pedig a nagyszülők ellopott vagyonából, mégsem lettek különbek, előkelőbbek, nem nevelték különbül a gyerekeiket, nem lett belőlük értelmiségi ugyanúgy, mint a mi nagy családbunkból és a szegény családból. Talán azért is nevelt bennünket így az anyukám és az édesapám, mert valahol mindig bizonyítottak, márpedig azért is megmutatom, hogy engem nem fogadtatok el, én nem kellettem nektek, de mindenkor érzem azt, hogy vagyok olyan, mint Ti.

Én most is azt mondom, hogy ha akkor az anyukám nem kellett, akkor most én sem fogadom el őket, és ne jöjjenek el hozzám. Ha

az anyukám nem kellett, akkor ne kelljek én sem. Lehet, hogy ez rossz dolog, de én így vagyok vele. Még hadd mondjam el, hogy mindegy, hogy mit mondanak az emberek a származásomról – ha olyan nagyon jól meg akarom gondolni, és ha oda akarok mindig visszatérni –, de én azt mondom, hogy ha találok még egy olyat, mint az édesanyám, ha százéves leszek, annak az embernek akkor is kezet csókolok. Mert én az anyukámtól különbet még nem találtam, aki ennyi gyereket felnevelt úgy, ahogy ő felnevelt minket. Sok minden ellenére megvagyunk, jól vagyunk, örülünk egymásnak, szeretjük egymást – néha egy kicsit összeveszünk, vitatkozunk, más a véleményünk, de ez minden családban megvan –, ennél több nem kell. Ennyit tudunk elmondani a családról.

* * *

A tíz ének közlésekor nagyjából meghagytam minden szöveget, ami akár monológ, akár beszélgetés formájában hangzott el. Nem zavart, hogy bizonyos gondolatok ugyanúgy különböző személyektől elhangzottak, s ezek egymásnak sokszor ellentmondók, máskor egymást erősítőek lehettek. A lényegét abban láttam, hogy ezek hogyan erősödnek vagy éppen gyengülnek a visszaemlékezés folyamatában. Az sem készített rövidítésre vagy kihúzásra, hogy egyes szereplők történeteiket többször is elmondták, mind például Mariska a családtörténetet, beszélgetés formájában az Első, monológ formájában a Harmadik és a Hetedik énekben. Ugyanígy csak örvend az ember Regina Negyedik és Hetedik énekbeli monológján, melyekben éppen az érezhető, hogy az interjú szituációjától függetlenül egy jól formulázott, talán már sokadszor elmondott szöveg ismétlődik.

Negyedik ének

A leányok édesanyja: Regina

Már több napja voltunk Felsőtelekesen, de Regina nénivel nem találkoztunk. Egyszer, még amikor az első beszélgetést rögzítettük Mariskával és Anival, már összefutottunk vele. Már készülődtünk, amikor beállított a frissen beszerzett hímzőfonalakkal, hogy Mariskával haladjanak valamit a nagy abrosz díszítésében. Akkor maradtunk még, s vele is hosszan elbeszélgettünk, ám a helyzetet nem rögzítettük. Most Aggtelken volt unokaöccsénél, Várad Gyulánál, vagyis Maris nővére fiánál és menyénél. Betegápolni ment, s úgy tervezte, addig marad, amíg szükség lesz segítségére. Összes rokonai közül talán velük ápol meghittebb kapcsolatot, ők azok, akiket fenntartás nélkül szeret, és akiket leginkább magával egyenlőnek tart. Nővére még a második világháborúban veszítette el férjét, aki cigány volt, pásztor és suszter, aki után egy gyermeke maradt. Az asszony az aggteleki tanácson dolgozott mindeneként: kézbesítő, gépíró, hivatalsegéd volt egy személyben.

Regina nem jött haza már napok óta, ezért mi látogattuk meg őt rokonainál. Unokaöccse az erdészetenél dolgozik. A hetvenes évek végén nagy házat építettek a falu középső részén, egy akkor nyitott új utcában. Regina az emeletes családi ház szuterénjében tartózkodott unokaöccse feleségével, aki érkezésünkkor éppen a tejet szűrte le. A család jószágokat tart, marhát, disznót, baromfiakat. Az asszonyok őszinte örömmel fogadtak minket. Regina úgy beszélt legszemélyesebb dolgairól, mintha mi is a gyermekei lennénk.

* * *

Regina: Azt, hogy hogyan kerültek a szüleim egybe azt nem tudom, csak mindig úgy mondta anyám, hogy ő Sályból került ide és mostohaapja volt. Amikor betöltötte a tizenhat évet, már meglett a legnagyobb testvérem, Józsi bátyja Kecsőben. De már azok is meghaltak. Akkor örült az anyja, hogy túladdott a lányán, azon az egy gyereken, van ilyen ma is, hogy nem bánja az anyja, csak eltolja a gyerekét. Mindig azt mondta anyuka, hogy lehet, hogy örült az anyja, hogy megszabadult tőle, mert mostohaapja volt. De egyebet nem tudok. Apámék is ott születtek, ki akarták zavarni a tótok, a csendőrök, amikor az oroszok után Szlovákiát visszafogták. Verték édesapát, hogy takarodjon ki Magyarországra, mert ő nem odavaló. Azt mondta nekik, hogy nem megy, mert ott született, neki ott halt meg az anyja, apja, ott van a temetőben – azt tudom, mert jártunk csinálni a sírt – és nem bánja, akármit csinálnak vele – meg is verték a csendőrök –, de nem ment. Kapott volna vitéz telket valahol Bácskában és nem fogadta el. Amikor a háború volt, így nézett ki, most ott van a fénykép. De meg is van a fényképen minden kitüntetése, úgyhogy vagy a földbe tették a testvéreim, vagy nem tudom hova rejtették. Ezt nem volt szabad, mert akkor elvitték volna édesapát a csendőrök. Nem lehetett használni, csak az oroszok után, amikor visszafogták Magyarországot. Először visszafogták Aggtelektől nem tudom meddig, amikor bejöttek az oroszok, akkor megint visszavették.

Én ezt tudom, egyebet nem tudok. Azt nem tudom, hogy hogy volt az édesanyám apja, azt sem tudom, édesapának hogy volt az apja, csak azt tudom, hogy mindig azt mondta édesapám, hogy neki magyar asszony volt az anyja, mert azt mondták rá, hogy büszke. Nem bánta, hadd mondják, mert neki nem szegény származású volt az anyja, Ardóból való gazdálkodó paraszt lány volt. Az apját nem mondta, csak képen láttuk, nem tudunk semmit sem. Én voltam a legkisebb kilenc gyerek közül, nem magyarították el, öregek is voltak, csak anyuka mondta, hogy az anyja odaadta férjhez édesapához, még gyerekek voltak, és biztos örült, hogy megszabadult tőle, mert mostohaapja volt. Az apját agyonlőtték a kocsmába, megölték ott Sályban. Úgy hívták, hogy Gazdik István, anyám Gazdik Ágnes volt. Én csak ennyit tudok, Mariska meg

csak tőlem hallja. Mert én nem jártam haza, 1946-ban lekerültem az oroszok után.

A férjem nagyon rendes volt, a bányában dolgozott, és anyukáék nem akarták, mert azt mondták, hogy nem hozzám való az a cigány gyerek. De nagyon rendes volt, jó. Jött is Tibi oda hozzánk, de egyáltalán nem akarták. Lekerültem hozzá ide Magyarországra, és kitagadott a testvérem, Imre bátyja. Nem is voltam a temetésén, sem édesapámnak, csak anyukának. Mert egyszerűen azt mondta, hogy nem vagyok a testvére, így volt. Édesapám kékre-zöldre vert azért, mert beszélgettem a férjemmel, de hát jó, rendes volt, akkor miért ne? Ők meg haragudtak. Nekem nem volt senkim, csak a testvérek, de a testvérek csak nem az anya volt. Ha eljöttem is hozzájuk, mert máshol laktak, de még egy éjszaka sem alhattam ott, hazamentem a gyerekekkel.

A többi testvérem nem haragudott, csak Imre bátyám, anyuka sem, csak édesapám, ő haragudott. Kékre-zöldre megvert, és nem akarták, hogy ott aludjak a házban. Padlás volt, mert tehenük volt, marhájuk az istállóban, és édesanyám a padlásra adott nekem feketekávé. Nagyon sokat szenvedtem, de Tibi nagyon jó volt, bányába járt, jó volt, nem volt rossz.

A háború után sokan jártak le Magyarországra dohánnyal, méteráruval, és édesapa is járt le, meg sokan innen Telekesről. És így ismerkedtem meg vele, hogy lejártunk Kánóból, ő a bányába járt, és amikor délután a bányából hazajött, akkor találkoztunk, beszélgettünk, aztán eljött anyámékhoz. Nem akarták édesapámék, meg akarta verni. Volt nekem egy ángyom, Imre felesége – parasztaszszony volt, tót –, és ő pártját fogta Tibinek, a férjemnek. Nem hagyta, és ott volt náluk. Másnap reggel elküldték, hogy menjen haza, nehogy édesapa bántsa, mert azt mondta, hogy nem hozzám való, én meg nem bántam. De utána már késő bánat, haza már nem mehettem, nem fogadtak vissza. Ha elmentem, akkor maradjak, így nekem nem volt senkim. Mindig sírok és azt mondom Mariskának, hogy de boldog az, akinek van anyja. Minden panaszát elmondhatja, csak én nem mondhattam soha. 1946 óta itt vagyok és nekem anyám nem volt. Csak a terítőn láttam, akkor hívtak haza. Hazamentünk, de mikor édesapám meghalt, meg Imre báty-

ja, akkor már nem. Nem hívtak édesapa temetésére, Imre bátyjának temetésére sem hívtak, csak mikor anyuka meghalt.

Nem tudom, hány hold földjük volt, de egészen addig, ahol lakik az unokatestvér, utána végig az a hely, de ott mind laknak unokatestvérek, Imre fia és lánya, édesapa testvéreinek, Jani bátyjának a fia, ő is azon a portán lakik. Nem tudom, csak azt tudom, hogy elfoglalták azokat a helyeket, mindegyik építkezett, és ott maradt nekik minden. Eltemették anyámat, apámat és kész. Édesapa temetésére nem hívtak, anyukának hívtak a temetésére, Imre bátyja temetésére nem hívtak, aki haragudott. Azt mondta, nem vagyok a testvére, kitagadott

Mesélő: Édesapját hogy hívták?

Regina: Varga József, de az apját Ruszó Józsefnek. Édesapa törvénytelen gyerek volt, és az anyja után kapta a nevét. Az anyja Varga Teréz volt. A testvérek édesanya nevét használták, mert nem voltak összeházasodva édesapával, csak háború után, amikor Lajos született. Édesapa a háborúban volt. Amikor elmúlt a háború, akkor született Maris, Rózsi és én. A nagyobb testvérek már megvoltak. Józsi bátyja, Margit, Teri nénije, Erzi és Imre. Én így tudom.

Mesélő: Kinek mi a családneve a testvérek közül? Mert úgy emlékszem, hogy a Mariska azt mondta, hogy Regina néni testvéreinek egy része Ruszó, másik része Varga. Ez hogy lehet? Ha az édesapja Varga volt, az édesanyja Gazdik, akkor vagy Gazdiknak, vagy Vargának kellene lenni a gyerekeknek.

Regina: Mert édesapa azt mondta, hogy ő nem lesz törvénytelen gyerek és ő csak Ruszót szerette. Majd ha tetszenek menni Hosszúszóra, ott bővebben meg tetszenek tudni érdeklődni. Úgyhogy ő nem akarta, hogy törvénytelen gyerek legyen, ő rendesen Varga József, de csak az apja nevét akarta használni.

Mesélő: Tehát papíron Varga volt az édesapja, de mindenki Ruszónak mondta?

Regina: Igen, csak Ruszónak, mert az öregeket úgy hívták, és ő is az maradt, de az igazi – rendes, törvényes – neve Varga volt. Nem voltak összeházasodva, és akkor úgy volt, hogyha nem vállalja valaki az apaságit, ha van előre kisgyereke, akkor csak az

anyjára írják. Most is így van, nem tudom, csak ahogy hallom, mert van nekünk egy unokánk, Anikának a lánya, aki ott lakik a Kincstárban, neki is előre lett a kisbaba, de ha nem vállalta volna Gyárfás János – mert ez magyar volt –, akkor nem írhatták volna rá, de vállalta, és össze is házasodtak. Utána aztán elváltak, mert ez a fiatalember csak ivott, dolgozni nem szeretett és verte Anit. Édesapa akkor azt mondta, hogy fiam, jobb lesz, ha elválsz Jánostól, és leszel békében, míg én élek, majd én felnevelem neked azt a kisgyermeket. És úgy is volt. Elváltak, de csak a Gyárfás név maradt neki, nem Virág Anna, hanem Gyárfásné. Mariska szintén elvált a férjétől, mert ivott, bántotta őt is, pedig az nem olyan volt, mégsem volt jó, mindig ivott részegségig. Mariska meg dolgozott éjjel-nappal, a varrodába járt, és miért dolgozzon ő a férjére, amikor az nem dolgozik, csak megissza még azt is, akkor váljanak el.

A férjem nagyon rendes volt. Kánón laktak, azt mondták, hogy az ő anyja nem cigány. Nagyon derék volt, szép, csinos volt anyósom. Az öreg már az volt, akivel élt, de apa, a mi apánk – amikor az első férjével összeházasodtak Ragályban, akkor a Tibi lett neki, az anyósnak. De az anyós elhagyta ezt az urat, a férjemnek az apját, és elment egy másikhoz. Ezzel le is élte az életét, úgyhogy együtt haltak meg, ott fekszenek Telekesen a temetőben, mert ott laktak. Szerette Tibi az anyját, hogyne szeretne volna, de voltak testvérek – anyáról testvérek többen, de az apjától csak ő volt. Ez neki mostoha volt.

Már tizennyolc éves korában összekerültünk. Nem volt érdekes, mert jól éltünk. Gyerekek voltak, felnevelte, dolgozott sokat, iskolába jártak a gyerekek, Barcikára, Miskolcra, Anika Mezőkövesdre, Erzsike Abaújszántóra, de beleesett a búskomorságba, haza kellett hozni. Mariska nem tanult, csak a varrodában, meg Józsim sem, mert neki muszáj volt dolgozni, sok kis testvére volt. Már tizenhat éves korában motoros inas volt a bányában, az apja is a bányában dolgozott. Kellott valakinek segíteni, mert sokan voltak. Akkor nem volt ez a drágaság, de akkor is. Öcsi, a középső fiam albérletben volt, Jánoska Miskolcon kollégiumban volt, Pisti is ott volt Miskolc-Perecesen, Béla volt Barcikán, ő bejáró

volt, Anika Mezőkövesden volt albérletben. Fizetni kellett az albérletet, nem volt csak ebédje, vacsoráról, früstökről gondoskodni kellett, volt annyi pénzünk, odaadtuk. Erzsike Abaújszántón, de ő csak egy fél évig volt, mert hívták az apját szülői értekezletre, azt mondta a tanár, hogy valami baj van a kislánnyal. Mindig alszik az órán, haza kell vinni. Hazahozta apa, elvitte Miskolcra az idegostályra. De még mindig otthon van, búskomorságban van. Negyvenhárom éves, de még nem szórakozott senkivel sem, csak járt dolgozni. Most leszázalékolták, gerincsérvvel műtötték, de van a nyakán három nyaksérv és még hátgerincsérv, de azt mondta az orvos – miskolci, Bála doktor –, hogy addig nem lehet hozzáányulni, míg nem muszáj. Így ő itthon maradt egy fél év óta. Mariska, Józsi nem tanult, de a többi mindegyik tanult.

Sokat kellett dolgozni Tibinek. Hazajött és ment követ fúrni, mert lőmester volt. Mondtuk neki, hogy ne menjen, de azt mondta, hogy az is jó. Persze, hogy jó, mert sok minden kellett. Ruha kellett, enni kellett annyi gyereknek, de mind él. Jánoska, ő a harmadik fiú, messze lakik. Már karácsony előtt hat éve lesz, hogy nem volt itthon, nem is írt. Csak ha Mariskával beszél, akkor kérdezi, hogy: „jaj, nővérem, édesanyám hogy van? Mondd neki, hogy ne sírdogáljon mindig”. Szeretem a gyerekeket, akkor mit csináljak. Mariskához is csak azért jöttem el, mert látom, hogy mindig sír, és nekem is rossz. Azt mondja, hogy a csontvelővel van valami baj. Akkor már nem lesz jobban, csak lehet, hogy romlik, ki tudja. De én is csak azt mondom, haljak meg én, mert már ott az idő, mint valamelyik gyerek, mert én már akkor nem élek tovább. Oda szeretne jönni, mert fertőzés van a Kincstárban, és ő már ott szeretne lakni, abban az udvarban. Jó lenne, de akkor vizet kellene vinni neki, enni kell neki vinni, fát kell vinni télire. De csak én vagyok meg Erzsike, de neki is műtött dereka van, mert ha nem volna baja, akkor nem százalékolták volna le. Dolgozni nem veszik fel, de ide felvették négyórásra, 12 000 forintért és kap rokkantnyugdíjat 12 000 forintot. De én mindig nem élek, mert már eljárt az idő felettem. 1925-ben születtem, már a korban vagyok. Már kétszer volt agygyörcsöm, kétszer műtötték a vesémet. Mégis azt mondta egy orvos Miskolcon, hogy nincs szervi megbetegedés,

csak magas a vérnyomás. Itt van ez a sok gyógyszer, ezt nekem mindig szedni kell.

Józsim is beteges. A bányába járt dolgozni, de beteg lett és nyugdíjazták. Hátgerincsérve van, nyaksérve, cukros, magas vérnyomásos, sok baja van. Apának is sok baja volt, el is ment hamar. Sokat dolgozott, ötvenhat éves volt, amikor elment. Szívbillentyűt kellett volna cserélni, de nem hagyta. Pesten volt a kórházban, hazajött a saját felelősségére, itthon megint szívinfarktusos volt, bevitték a kórházba, de már nem tudtak rajta segíteni. Nem neki kellett volna meghalni, hanem nekem. Nem nyomorognék itt, nem tudnék semmit. Annyi gyerekem volt, de Mariska volt az egyetlen, aki mindig mellettem volt, de már nincs senkim. Nem hallgatnak rám, akármit beszélek, Mariskának is mondtam, hogy nem muszáj neki menni, miért foglalkozik ő a kincstáriakkal, hogy ki hogy él, vagy mit csinál, úgy élnek, ahogy akarnak. Káló Jancsi, a polgármester azt mondta, hogy Mariska jobban tudja a kincstáriakat, hogy élnek, szegény sorba, vagy mint élnek, és beválasztották valamilyen bizottságba.

Mesélő: Regina néni, legyen szíves már elsorolni az összes testvérét, és elmondani azt, hogy a házastársuk milyen származású volt?

Regina: Teri nénje, Gazdik Teréz volt, ő Csehbe ment, neki paraszt volt a férje, Lankó József. A gyereket viszont Gazdiknak hívták. Erzsi nénje Gazdik Erzsébet volt, a férjét Nyírinek hívták, de hogy Laci-e vagy Pista, azt nem tudom. Félvér volt.

Mesélő: Regina néni, mit jelent az a szó, hogy félvér?

Regina: Fele cigány, fele magyar. Én Varga Regina vagyok, Virág Tivadarné. Mama, az anyós is félvér volt. Pásztorkodtak ők is, úgyhogy disznóval járt az öreg. Ott is, Telekesen csak disznóval járt az öregember, mama csak otthon volt, az anyós.

A férjem úgy nőtt fel – azt mondta mindig Tibi, szegény, nyugodjon –, hogy a nagymamája Ragályba jött, ő nevelte fel, mert a mostohájának nem kellett. A nagymamája felnevelte, és amikor már itt laktak Kánóba, mikor lejártunk, akkor megismerkedtünk, tizennyolc éves volt, a bányába járt, én huszadikban voltam. De hiába tiltottak édesanyáék, anyuka még nem is annyira, mint

édesapa, és a testvérem, Imre, csak összekerültünk. Eljött, de azt mondta édesapa, hogy nem hozzám való, még egyszer ne próbáljon odajönni. De aztán mi lejártunk csempészni, én itt maradtam, de nagyon megbántam. Sírtam mindig és mondtam neki, hogy nem leszek anyádékkal, nem leszek nálatok, megyek a testvéremhez, ha akarsz, itt maradsz anyádékkal, ha akarsz, nem. A testvérem, a Szajkóné Meszesen lakott, elmentünk Meszesre lakni, úgy kerültem erre. 1953-ban idejöttünk lakni Telekesre, ő a Vaskőbe járt, és itt is lakott 1953-tól. Azóta itt lakunk. Ez ilyen zűrzarvas volt. Teri néném is kiment Csehbe, ő egyszerűen nem volt az, a gyerekek sem. Imre bátyjának a felesége sem az volt. És az a lány, az az iskolás, ott van a Tanácsnál nálunk, a hivatalban könyvelő, és oláh cigány az ura. És mégis – ahogy mondtam a Lajos bácsinál, az Öregnél – hogy jöhetett ez ki, Marika tanult, jómódú, hogy tudott hozzámenni ehhez a fiúhoz, hát oláh cigányok Kelecsényben. Mondtam, hogy milyen jó helyre tette magát ez az Imi? Elment hozzá az az egy lány. Azért ez csoda. Van ez így. Választhatott volna magának mást, különbet is. Bányász volt az ura, ott dolgozott a Fekete-völgybe. És elment hozzá ez a Marika. De a gyerekek cigányok, az biztos. Van két fiú, de olyan feketék azok a gyerekek.

Mesélő: Tiltotta-e valamelyik gyermeket is a férje, hogy ki kit válasszon vagy kit ne válasszon?

Regina: Ő nem, csak én, én rossz vagyok. Nem szeretem a cigányokat, az „olyanokat”. Csak olyanokat szeretek, mint mi magunk. Azt mondtam most is a fiamnak, aki elment a cigánysorra, hogy az én síromhoz ne álljon. De majd lehet, hogy meg tetszenek hallani még akármikor is, hogy az én síromhoz nem áll, mert nekem a gyerekeket nem csúfítja el, mert nekem vannak rendes gyerekeim, ő maradjon csak ott, ahova ment. De azt a karincset ne próbálja megfogni, ne próbálkozzon, mert ha elment, akkor legyen neki ott jó – meg az anyja, meg az apja –, de engem hagyjon ki.

Mesélő: Miért, milyen az ő felesége?

Regina: Oláh cigány. Akkor legyen ott. Én nem vagyok rokona, nem is vagyok az anyja. Megmondtam Mariskának, Józsimnak – aki Barcikán lakik –, Pisti az én síromhoz nem áll, mert nem fogok nyugodni a földben. De én a végsőkéig ezt fogom mondani.

Megmondom miért: meghalt a nászasszony, Ella. Mindenki csodálta a gyerekeimet, Öcsimet, nem csúnya a felesége, egyformák, szépek. Ott volt Mariskám, ott volt Erzsikém, ott volt Anika. Azt mondta Lajos bácsi, hogy ezt mindenki megmondja, Ellának szépen fel voltak öltözve a gyerekei, nem mondják, hogy nem, de a Virág gyerekek kiváltak. Akkor, ha ő már ezt mondja, egy jómódú parasztember, akkor az én síromhoz nem áll ez az egy fiam.

Mesélő: És ha otthagyná az asszonyt, akkor visszafogadná?

Regina: Nem hiszem, mert már egyszer megengedtem neki, de már többet nem, csak a drága jó Istenemnek az égben, neki meg fogom engedni, ha elszólt, de neki nem. Mondtam neki, hogy úgy menj el, és gondolkozz el rajta. Azt mondják, hogy sírt, amikor elment. Sírjon, mindig sírjon. Nem fogom bánni. Miért csúfítsam én a gyerekeimet, ha nem muszáj. Neki meg jó, akkor legyen jó, nekem nem jó. Mondtam a fiamnak, hogy hiába én olyan asszony vagyok, hogy Hosszúsóróról jöttem a tótságról, de én nem a cigányok közt születtem, mert ott nem laknak azok. Ha el tetszenek menni, majd meg fogják tudni. Az unokatestvérek ott vannak még, és ennek a tót asszonnynak, ángyomnak van fia, és annak is van két fia, azok is ott laknak. Én nem ott születtem, az biztos.

Mesélő: És az István hol lakik?

Regina: (az Istvánt Istennek érti) Ő meg az égben van felettünk és most is tudja, hogy mit mondok. Mi is oda megyünk, de majd Isten tudja, hogy kit hova fog helyezni, mert ő mindent tud és mindent lát.

Mesélő: De ő különbséget tesz ember és ember között? Mit szól ahhoz, hogy István Évát választotta?

Regina: Nem tesz különbséget, de persze, amikor valaki Jehovanak és ők is tesznek különbséget, akkor ők nagyon nagy vétkeket csinálnak, mert Isten ezért nagyon haragszik. A legnagyobb fiam, a Józsi, biztos jó helyre nősült.

Mesélő: Tivadar fia hogy nősült?

Regina: Ő a Szajkó lányt vette el, de nem akartuk, hogy elvegye. Tibim sem, én sem. Nem hozzá való. És nem tudtunk vele mit csinálni, kénytelen voltam kidobni, hogy most már eredj, takarodj. Ha ott jó, akkor légy ott, miért nem választottál külön-

bet, magunkformát? Mariska is, Anika is, Emőke is jól... Erzsike negyvenhárom évet betöltötte májusban, ő nem szórakozott. Búskomorságba esett, elment dolgozni a Habselyembe Kurittyánba, de még nem szórakozott senkivel. Ő jó, nincs semmi baj vele, meg a többivel sem, csak ezzel az egy fiammal. De ha neki jó, engem nem zavar, nem lakik a faluban, nem szégyellem utána magamat, én nem bocsátok meg neki. Lehet, hogy Isten ezért haragszik rám és meg fog verni még jobban, de nem bánom. Mert Isten egyformának teremtette a népet, de azért mégsem.

Mesélő: És a Tivadar fiának megbocsátott?

Regina: Neki meg. Miért? Mert szeretem Öcsimet, nagyon ritkán nyitogatjuk az ajtót egymásnak, ő hazajön, de a menyem nem olyan, mint mi, nem is az a fajta. Szólok, felmegyek a fiamhoz, ha baj van, de nem járunk egymáshoz.

Mesélő: Milyen fajta a menyé?

Regina: Ő se olyan jó, nem rendes család ők sem. Az volt a bajom.

Mesélő: És a Tivadar két gyereke?

Regina: Az egyik magyar lányt vett el, a nagyobbik fiú, a másik már nem. Az már asszony volt és magához vette. De nem bánja az apja. Azt mondta, hogy ő nem bánja, nem is szólt bele.

Mesélő: Csak magára haragudtak, vagy más testvére is haragudott az édesapja?

Regina: Mindig volt apának valami kifogása. Margit néniét nem bánta, mert ismerte az anyóst meg az apóst, Teri néniét sem bánta, mert ő Csehbe ment, akkor Lajos bátyját sem bánta, mert ő otthagya őket, Imre bátyját nem bánta, mert azt mondta, hogy láttad, hogy kit vettél el, akkor tudjad. Akkor éljetez szépen, úgy ahogy kell, illő, nevelték a gyerekeket, őt sem bánta. Józsi bátyját sem bánta, mert az az asszony rendes volt, és összekerültek ők is Kecsőbe. Így volt. Nekem nem volt senkim, se anyám, se apám, se testvérem, senkim. Ez a Rózsi volt, és befogadtak hozzájuk Meszesen. Más senki, mert Tibi sem járt az anyjához, mert az anyja nem olyan volt, amilyennek kellett volna lenni, őt nem nevelte az anyja, mert mostohája volt szegénynek, a nagymamája nevelte fel Ragályban. Nem volt jó neki sem. Utána, amikor összekerültünk,

csak a gyerekek voltak, csak azok jöttek az iskolából. Neveltem őket, küszködtem velük, apa hazajött a bányából, azt mondta, csak én aludjak, ő fent volt a gyerekekkel, rendbe tette, tisztába tette őket, nagyon rendes volt. Pedig sokat dolgozott, mert valamikor a Vaskőbe nem úgy volt, mint most, hogy a gép dolgozott. Vaskosár volt, és rakták a csillébe, betolták és akkor az ment. Volt egy motoros inas, lecsapta, és akkor megállt. Józsim motoros inas volt tizenhat éves korában a bányában. Muszáj volt, hogy dolgozzon, mert nem volt senki, aki segítsen. Apának sem, meg nekem sem, annyi volt, ami rajtam volt, majd, ha került, akkor volt. Nem adtak anyuék semmit, haragudtak, én nem jártam haza. Édesanya se, édesapa se látta a gyerekeket. Én sem láttam őt, csak amikor meghalt. Mert akkor a Rózsának üzentek, hogy meghalt édesanya, menjünk a temetésre. Aztán mentünk a temetésre Hosszúszóra.

* * *

A félvér „mai szóval élve azt jelenti, hogy az egyik fél cigány származású, a másik pedig magyar származású”, mondja Mariska kérdésemre, még első találkozásunkkor, az Első énekben. Azután kérdeztem meg, hogy mit jelent a félvér szó, miután egyszer csak, mondhatni váratlanul, a családi mitológia mesélése közben megszabadult terhétől, ha úgy tetszik titkától: „az én nagyapám félvér, illetve hát a családunk”, sietett közölni, majd magyarázatként hozzáfűzte: „mert nagyapám édesanyja a szőlősardói bíró lánya volt, gazdálkodó paraszt leány”. Ani rögtön Mariska segítségére sietett, ha nem értenénk pontosan, hát legyünk tisztában a történetekkel: „vagyis a jómódban nevelkedő gyereket kitagadták, és ahol befogadták, oda ment, családot ott alapított és akkor így keveredett a család”.

Vajon miért olyan fontos a származás – már a beszélgetés elején való – tisztázása? A két idézetből rögtön kitetszik, hogy ennek is van egy etnikai aspektusa és egy vagyoni értelmezése, melyek természetesen egymásra is vonatkoztatódnak. A nagypapa félvér volt, vagyis félig cigány, félig magyar származású. Azt megtudjuk, hogy édesanyja jómódban nevelkedő, magyar, gazdálkodó paraszt, sőt bíróleány. A cigány vonalról, vagyis a dédnagypapáról itt többet

annál nem tudunk, mint hogy cigány volt. És itt ebben a cigány jelent etnikai, rendi és vagyoni helyzetet egyaránt. A cigány a társadalmon kívüli. Ebből a társadalmi tapasztalatból értelmezhető csak a két asszony elbeszélése. Abból indulnak ki, hogy a társadalomnak van egy súlyosan negatív képe a cigányokról, s aki cigánynak néz ki, azt kirekesztik a társadalmi életből, lenézik, nem veszik emberszámba. Innen nézve a félvér kategória kidolgozása valójában a cigánytalanítást szolgálja. Ha már csak felerészben vagyunk cigányok, akkor felerészben magyarok is vagyunk, mindazokkal a társadalmi előnyökkel, amelyek a magyaroknak kijárnak. A közvetlen társadalmi kontroll miatt teljesen nem titkolható el az, hogy a környezet a felmenőket cigánynak tartotta, illetve ez olyan távoli közegben tehető meg, ahol a családot nem ismerhették. Bonyolítja persze a helyzetet az is, hogy kiről véli látni és kiről nem a környezete, hogy cigány.

A Virág család családtörténeti elbeszéléseinek két történeti rétege választható szét. Kezdetben csak a szöllősardói kitagadott – jómódú, gazdálkodó paraszt, bíró gyermeke – leány volt hivatott biztosítani a társadalmi felemelkedést. A nagybácsi, Ruszó Lajos képe és feltehetően azóta letagadott, fantáziát megmozgató alaptörténete nagyobb és tekintélyesebb távlatot nyitott, hiszen Mariska ennek nyomán az üknagyapát már egyenesen a bécsi császári udvarba helyezte, mint félvér tábornokot, az üknagymamát pedig magyar színésznőnek képzelte. A keveredést, a félvér és a magyar származás motívumát azonban – éppen a maga számára való hitelesség érdekében is – megtartotta. Elvonatkoztatva e második, kitérőnek tűnő rétegtől, érdemes visszatérni a család nagyobbik része által is hitt és mondott képhez.

Ebben a rendszerben kitüntetett szerepet kap a félvér és a vele szinonim keverék kategória. Az az érzésem azonban, hogy e kifejezésekhez nem társíthatunk egyértelmű fizikai képletet, vagyis amíg a kisfröccs fele bor – fele szóda, addig az embereknél ez valahogy egészen máshogy van. Önkényes, szituáció- és érdekfüggő, valamint akaratlagos. Varga nagyapa „mindig elmondta, hogy ő nem cigány, mert az ő édesanyja az ardói bíró lánya volt”, meséli Mariska. Azt, hogy nagyapja félvér volt, azt csak ő említi, de nem

adja a mondatot nagyapja szájába. Regina egyszer sem mondja apját se cigánynak, se félvérnek, hanem azt említi, hogy apja mindig azt mondta, hogy az ő anyja magyar asszony. Mariska édesanyját félvérnek mondja egyik helyen, annak szüleiiben „több a magyar vér, mint a cigány”, édesapja származását nem tudja biztosan, de ő nem érzi magát cigánynak, derül ki a Harmadik énekben. Ezzel szemben az Első énekben édesapját még félvérnek mondja, apai nagyanyja szintén félvér volt, míg nagyapja udvari cigány zenész. Regina anyósát egyik helyen félvérnek nevezi, a Negyedik énekben azonban azt mondja: „Férjem is nagyon rendes volt, Kánón laktak, azt mondták, hogy az ő anyja nem cigány.” Ha ehhez hozzávesszük azokat a beszámolókat, amelyek Virág Tivadar édesanyjáról szólnak: „csodálatosan szép asszony volt, fehér bőrrel, kék szemmel, szőke hajjal” (Mariska, Első ének), akkor arra gondolhatunk, hogy a félvér és keverék kategóriák használata összefüggésben áll a bőr-, haj- és szemszínnel. Reginát éppen fehér bőrű anyósa cigányozta le rendszeresen, „mert édesanyámnak barna a bőre”. Ezzel szemben a leányok édesapja „nagyon fehér bőrű, kék szemű ember volt, és nem igazán mondták, hogy ő az”, mármint cigány (Emese, Nyolcadik ének). Emese a Harmadik énekben apját magyarnak említi, anyjáról azt mondja, hogy Szlovákiából került ide, „szóval keveredtünk”. Ani a sógornőjét, Tivadar feleségét is úgy jellemzi, hogy nem lehet rá mondani, „hogy cigány, mert fehér bőrű ő is, nem is úgy néz ki”. Reginát ugyanakkor apja azért nem szerette, mert barna volt a bőre, s leánya után őt is cigánynak nevezték.

A társadalmi kategorizációt többen is felidézik, melynek lényege, hogy a barna bőr, a fekete haj és a fekete szem a cigányságot jelöli, és ehhez társul a cigányság negatív megítélése. Vagyis a fizikai észlelésre ráépül egy kulturális minősítés, a cigányságban élni elítélő formulája. Ez ellen jobban küzdenek a „cigánynak” kinézők, s nekik kell inkább a félvér, keverék etnikai érvényű kategóriáját kidolgozni és elfogadtatni. Abból a megfontolásból indulnak ki, hogy úgylis látszik testükön cigány származásuk, ezért azt nem tagadni kell, hanem szépíteni és finomítani. Félvér vagy keverék valaki, mert fizikai megjelenése alapján cigánynak néz ki ugyan,

kulturális magatartása azonban nem cigány, hanem a rendes emberé. „Az a lényeg, hogy rendes ember legyek, becsületos, normális és mindegy, hogy barna a bőröm vagy fekete a hajam, vagy esetleg fekete a szemem – ami a cigányokra vall –, de akkor is jó ember vagyok” – mondja Emese a Nyolcadik énekben. Amikor a Harmadik énekben arról beszél, hogy benne biztos van cigányság, akkor azt elfogadja, „de hogy a gyerekem cigány, az már nem lehet igaz, mert az apjuk magyar”. Dávid fia, akiről itt beszélt, szőke és kék szemű, tehát Emese szerint nem néz ki cigánynak, ezért fel sem merülhet, hogy ő cigány lenne. A tiltakozás egyfelől egy reális aggodalomból származik, hiszen akit cigánynak neveznek, azt hátrányos helyzetbe sorolja az iskola. Mariska már addig fokozza a félvér konstrukcióját, hogy a mitikus őskép üknagypapának nevezett figuráját is félvérnek nevezi, ezzel kiterjeszti a valóságos nagypapa félvérségét a császári udvar tábornokára. Úgy érzi, hogy éppen azal hitelesíti – fizikai kinézete ellenére – nem cigányságát, hogy már a sokadik felmenőjét is félvérnek nevezi, és ezzel hozzájárul a félvér, illetve a keverék etnikus értelmezéséhez, amivel természetesen önmagát is hitelesíti.

Azt, hogy a félvér több, mint egy pillanatnyi, származást jelölő interpretáció, igazolni látszik Emese párválasztásának története. Emese szülei azt szerették volna, hogy férje és annak családja olyan legyen, mint ő, illetve ők, tehát cigány–magyar keverék. Noha Emese egy magyar fiút szeretett, de szülei le akarták beszélni e kapcsolatáról, mondván, hogy sok gyereknél nem sikerül a cigány–magyar házasság. Itt gondolhattak arra, hogy Emese két nővérének már volt egy-egy sikertelen vegyes házassága, s tartottak attól is, hogy e házasságokban a magyarok visszaélhetnek dominanciájukkal, a helyi társadalomban elfoglalt pozíciójukkal, és azért utalják alárendelt helyzetbe házastársukat, mert az cigány. Ez az értelme tehát a cigány–magyar keverék etnikus értelmezésű kategóriának. Emese ennek mintegy ideológiai alátámasztását adja: a „legtöbb cigány azt mondja, hogy nem lehet magyarokkal házasságot kötni nekik, mert abból nem származik semmi jó. Nem tudnak megegyezni, úgymond, nem egyforma a vérük, mert a cigányok temperamentumosabbak, hevesebbek egy kicsit, míg a

magyarok állítólag nyugodtabbak, csendesebbek.” Egyik alkalommal, amikor Kazincbarcikára utaztunk, kávézás közben elmesélte, hogy amikor bent feküdt a kórházban, a szomszéd ágyon fekvő cigány asszony nem engedte, hogy vért adjanak neki, mert komolyan attól tartott, hogy a magyarok vérének kapja, és ettől az ő cigány vére megváltozik.

Amíg a magyarokkal való keveredés kívánt, már-már előírás-szerű és mintha egy stratégia része volna, addig az oláh-cigányokkal való keveredés gondolata elrettentést és félelmet kelt. A leggyakoribb megfogalmazás ennek jellemzésére a „nem olyanok, mint mi” szófordulat. Azt lehet látni, hogy mind Regina, mind lányai pontosan számon tartják saját rokonságukban és a faluban, hogy az egyes házasságokban milyen etnikus kapcsolatok jelennek meg, vagyis kinek mi a származása. Feltételezhető – és ez már több mint hipotézis –, hogy a félvér, illetve a keverék kategória egy új etnikai minőséget jelöl.

Ötödik ének

Regina és leányai: Mariska, Ani és Erzsike

Halottak napjának délutánján, amikor mi is kilátogattunk a temetőbe, találkoztunk Regina nénivel és leányaival. A falu lakóinak és az elszármazottaknak is a többsége ezen a délutánon ment ki, annál az egyszerű oknál fogva is, hogy a falu katolikus papja és kántora egyházi megemlékezést tartott ekkor a temetőben, közelebről a temető közepén levő nagy keresztnél. A pap a központinak mondható ünnepség után külön kérésre több sírhoz is elment, imádkozott, majd megszentelte a sírokat. Regina, Ani és Emese inkább férje, illetve apjuk sírjánál tartózkodtak, míg Mariska kislánya sírjánál rendezte a virágokat, hallgatta a szertartást, s sírt egy keveset. Estére hívtak minket, menjünk le Aniékhöz. Ani szoba-konyhás lakásban lakik a Kincstárban, abban a házban, sőt abban a lakásban, ahol valamikor szülei is laktak gyermekeikkel.

Ani, Regina néni, Mariska és Erzsike vártak minket a lakásban. Erzsikével most találkoztunk először. Emese nem jött el testvéréhez, a családjához ment haza. A hosszú beszélgetést követően még hazakísértük Regina nénit és Erzsikét. Jóllehet nem laknak messze Aniéktól, a hepehupás út a sötétben nehezen volt járható az idős asszonynak. Háza egy nem túl régi, de régies hatású takaros parasztház, nagy udvarral, sok jószággal. Invitált, hogy nézzük meg lakását, de udvariasan abban állapotdunk meg, hogy valamelyik reggel, világosban tesszük meg ezt.

* * *

Ani: Ilyenkor mi nem szoktunk összejönni, ezt csak úgy fogjuk fel, mint egy bármilyen másik napot. Ez valamikor is úgy volt, hogy míg élt apu, azt mondta, hogy amíg él és nem szeretik a gyerekek a szülőt, az már holta után a sírhelyéhez ne menjen. Most ez nem

azért volt, mert mi nem szerettük őt, nagyon is szerettük – amikor apu meghalt, nagyon sokáig beszéltek a faluban, hogy ilyen temetést még nem láttak, hogy gyerekek ennyire szeretik a szülőt, mint ahogy mi szerettük aput. Úgy vagyunk ezzel a temetővel, mindig úgy tanított, úgy nevelt minket, hogy ez nem olyan dolog, hogy összejön a család, mert sok helyen van úgy, hogy esznek-isznak, beszélgetnek, nálunk ez egy természetes dolog, elmúlik ez is ugyanúgy, mint bármelyik nap. Nem szoktunk róla külön beszélgetni, nem szoktuk emlegetni ezt a mai napot. A temetőben sem szoktunk a rokonok sírjához menni, ez nem azért van, mert nem akarunk a rokonokhoz menni, vagy nem szeretjük őket, hanem ez nálunk kicsi korunktól így van, minket így neveltek fel, ebben nőttünk fel, hogy nem megyünk senki sírjához.

Mariska: Úgy vagyunk ezzel, hogy amíg a szüleink élnek, addig szeressük őket, mert amikor már meghaltak, akkor már nem szerethetjük. Akkor már hiába megyünk a temetőbe, akárhogy ordítózunk meg sírunk, nem jelent semmit. Nem mindenki van így ezzel, de mi így vagyunk.

Ani: A sírhelyet is olyan értelmetlen annyira feldíszítani, felicomázni, mint a karácsonyfát, ez nem karácsonyfa, ez egy sírhely, egy elhunytnak, hozzátartozónknak a helye, akit tényleg amíg él, addig kell szeretnünk, tisztelnünk. Nem a földet szeretem, hanem azt, aki benne van. Mindegyik testvérem így áll ezzel a nappal, anyukám is így áll, gondolom ők is ebbe nőttek fel. Nagyon távol vagyunk egymástól, mi gyerekek, eljárunk dolgozni és nem szoktunk egyszerre kimenni.

Mariska: Végül is az nem jelenti azt, hogy egész évben ezzel nem törődünk, hanem időnként kimegyünk, rendbe rakjuk, virágokat ültetünk. Én a balesetem miatt 1997 decemberétől most voltam kint először.

Mesélő: És milyen volt az a temetés, hogy azt mondd, hogy olyan emlékezetes volt?

Ani: A miénk azért volt emlékezetes, mert – ahogy mondják sokan a faluban – még gyerekeket nem láttak így sírni, nem őrjöngtünk, nem téptük magunkat, mindenki sírt, zokogott, szívszorítóan.

Mariska: Apukámat nagyon szerették a munkahelyén, nagyon megbecsülték, szerették, a mai napig is nagyon nagy tisztelettel emlékeznek rá a volt munkatársai, a falubeliek, ismerősök, mindenki. Ő a rudabányai vasércben volt robbantómester, és a temetésén mindenki ott volt, az egész irodaház, a munkavezetőtől kezdve mindenki.

Ani: Én azért mondom úgy, hogy emlékezetes volt, mert sokan nagyon sírnak, szinte feltűnési mániásszerűen, de nálunk ez nem így történt, és tizenhat év után is ugyanolyan, mint amikor eltemették...

Mariska: Egy nagyon egyszerű munkásember volt, nagyon sok gyereket nevelt, de mindig tisztelettel közeledett a munkatársai felé, a szomszédai felé, a gyerekeit nagyon szerette, mindegyiket kivétel nélkül, nem bántotta őket, szeretettel tanította, nevelte, iskoláztatta. Nagyon sokat dolgozott.

Regina: Sose veszekedtünk, csak a gyerekek, amikor már nőttek, Józsi meg Tibi, aki itt lakik, már csavartogtak, és azért, mert ha éjszakáznak, én nem alszok, de ő nem szólt, csak én.

Erzsike: Csak el kellett hogy menjenek bálba, vagy valahová, mint a fiatalok, akkor bál volt, nem diszkó, ők is vágytak olyan helyre.

Ani: Elmentek, de anyu azért nem akarta, hogy nehogy valami bajuk történjen, mert vidékre is elmentek. De nem volt semmi baj se, hagyta apu, hogy elmenjenek, de ha valami bajt csináltak, akkor megszidta a nagyobbakat is, minket is, a kisebbeket is, de megverni nem vert meg minket sosem. Mindig úgy nevelt minket, hogy tiszteletben tartsunk mindenkit, elég volt egy szó és mi tudtuk, hogy az mit jelent. Annyit mondott csak, hogy: „gyerekek”, de akkor már tudtuk, hogy hol a helyünk, hol van a baj. Visszatérve az apu temetésére, mai napig sokan emlegetik még mindig, beszélnek róla. Ha kimegyünk a temetőbe, akkor egy kicsit kellemetlenül érezzük magunkat, ha végignézzük a sírokon, mert némelyek annyira feldíszítik, kicicomázzák. A miénk nagyon egyszerű, nem költünk rá sok pénzt, de viszont egész nyáron rendben tartjuk, mert virágokat veszünk mi is, ültetünk rá, kijárunk ápolni, kapáljuk mi is éppúgy, mint bárki más. De ezen a napon valahogy

nem úgy mutatjuk ki a szeretetünket iránta, hogy hatalmas nagy öl virág, meg koszorúk tömege, hanem csendesen, szeretetteljesen emlékezünk vissza rá.

Mariska: Végül is nekünk az év bármelyik napja ugyanolyan, mint ez a nap, mert bármelyik napjában kimegyünk virággal, mindegy, hogy mindenszentek vagy nem, mindig egyforma. Ha szerettük, akkor szerettük életében, most tiszteljük az emlékét, bennünk él a szeretet, amit éreztünk, és ha elmegyünk a temetőbe, akkor virággal, nem imával, egy sóhajjal szívünkben emlékszünk rá.

Mesélő: Édesapátok egyformán szeretett benneteket, vagy voltak kedvencei?

Mariska: Az apukánknak nem voltak kedvencei, minden gyerekét egyformán szerette.

Ani: Itt talán Mariska engedd meg, talán a legkisebb gyerek Béla, amikor megszületett, már mindnyájan nagyok voltunk, ő volt a legkisebb, a legbetegebb. Hat hónapig volt vele anyukánk Miskolcon a kórházba, koraszülött gyerek volt, lehet, hogy ezért egy kicsit becsesebb volt, mint a többi gyerek. Több mindent megengedett neki, így ebből gondoltuk, de éreztetni nem éreztette, hogy jobban szereti, mert egyformán szeretett mindnyájunkat. Nem volt kedvenc neki, mindegyik gyerekét egyformán szerette. Ha olyan dolog adódott, hogy betegek voltunk vagy bármi baj történt, mindig ő szaladt, ment. Ugyanúgy ápolt minket, mint anyu, a három műszakos bánya mellett. Mindegy, hogy a kisebbik gyerek volt beteg vagy a nagyobbik, mindegyikkel ugyanúgy törődött, egyformán szeretett minket.

Mesélő: Mit szólt, amikor a gyerekek megházasodtak vagy párt választottak maguknak?

Ani: Volt olyan, amelyiknek örült, volt amelyikbe igenis beleszólt, de jogos volt a részéről, mert amelyik testvéremnek beleszólt, végül is apunak lett igaza, mert elvált az a két testvérem, szintén az enyémbé is beleszólt, én is elváltam. Igaza volt, amikor ezek a dolgok történtek, hogy a gyerekek párt választottak maguknak. Első látásra meg tudta ítélni, hogy az az ember – mindegy, hogy sógornő vagy sógor – bele tud-e illeszkedni a családba, vagy pedig

egyáltalán apának való-e vagy anyának való-e az, akit választott bármelyikünk.

Mesélő: És mi volt a kifogása a te párod ellen?

Ani: Az én részemről az volt a kifogása, hogy én akkor jártam iskolába, felsőbb iskolába. Az én első férjemről itt az én falumban sokkal hamarabb tudták azt, hogy annak ellenére, hogy magyar származású, jó módú, értelmiségi családból származó fiatalember, itt mindenki tudta róla, hogy börtönviselt, csavargó, munkakerülő, míg én nem tudtam róla semmit. Ez az édesapámnak is a fülébe jutott, és ő is mondta mindig, hogy ez így nem lesz jó, ha én őhöz fognak férjhez menni. Végül is csak férjhez mentem, mert közben jött a gyerek, majd nemsokára el is váltunk, de úgy, hogy az alatt az idő alatt, amíg együtt éltünk – törvényesen megesküdtünk – nagyon sokszor mondta az édesapám, hogy szedjem össze magam és jöjjenek haza a gyerekekkel, mert amíg ő él, nekem mindig van helyem a gyerekekkel. Közben olyan életet éltem, hogy minden filléremet elszedte, még ha gyógyszerre kellett volna a gyerekeknek, még azt is elvitte, megvert. Én, mint tizenkilenc éves, nem hallgattam rá addig, amíg magam rá nem jöttem, hogy mégiscsak igaza van az édesapámnak, hogy össze kell szedni magam, és haza kell jönni a gyerekekkel. Amikor így történt, hogy hazajöttem, ő ült a kisszéken és azt kérdezte tőlem, hogy: „mi van fiam?“, én meg annyit válaszoltam, hogy „semmi, hazajöttem, kész, vége”. És igaza volt, mert nem így kellett volna, de így hozta az élet, így történt, ezen már változtatni nem tudok. Volt a másik testvérem is, ő technikumba járt, ő is olyan lányt vett el, akit egyáltalán nem jó szemmel nézett az édesapám, sem az édesanyám. Végül is beigazolódott, mert – nem azért, mert nem szerették egymást vagy nem értették meg egymást – itt az volt a legnagyobb probléma, hogy tisztában voltak azzal, hogy a testvérem nagyon sok pénzt keres a bányánál – Bányai-Technikumba járt –, és nem a testvérem kellett nekik, hanem a pénz, amit hordott haza. Végül kilenc hónapi házasság után ők is elváltak. Most Nagyéren lakik Békés megyében.

Mesélő: És neki milyen volt az első felesége? Milyen származású?

Ani: Cigány származású volt, de itt nem ez volt a probléma, ahogy mondtam. Nagyon szép lakásuk volt, gyönyörű, hatalmas

nagy ház, nem cigánysoron laktak ők sem, hanem magyarok között. Nem a származása végett történt, hogy beleszóltak a szülők, hanem azért, mert az édesapám első látásra meg tudta mondani, hogy jó lesz vagy nem. Ő tudta, hogy ennek ez lesz a vége, mert hallomásból tudta, hogy ez milyen család, mindig mondta ennek a fiútestvéremnek, hogy nem szabad megnősülnie, gondoljon arra, hogy még mehet továbbtanulni, inkább tanuljon, mint lekösse magát. Mondta, hogy nem lesz neki jó, nem fog sikerülni a házassága, nem lesz boldog, inkább válassza a tanulást, de ő sem hallgattott rá, és beigazolódt, mert elváltak.

Mariska: Végül is azért kötöttek házasságot olyan egykettőre – ez úgy történt –, mert a volt sógornóm és a szülei azt mondták, hogy a kislány terhes. A testvérem feleségül vette, és kiderült, hogy nem volt terhes. Csak azért mondták, hogy vegye feleségül.

Ani: Kilenc hónap után meg elváltak. A legnagyobbik testvérem, aki Barcikán lakik, az ő párválasztásába nem szóltak bele. Először egy kicsit tartottak a szülőktől, de beleegyeztek, belenyugodtak. Segítettek neki gyűrűt venni, mindent előkészíteni, az eljegyzést, a lakodalmat. Volt lakodalmuk, és a mai napig együtt élnek, szép lakásuk van Barcikán, egy gyerekük van, nincs semmi baj.

Mariska: Végül is ott semmi más probléma nem volt, csak anyni, hogy a testvérem egy sportos testalkatú, nagyon elegáns és nagyon jóképű fiatalember volt, a sógornóm viszont egy 150 centis, picike kis törékeny nő. Amikor elhozta haza az öcsém, akkor azt mondták a faluban az anyukámnak, hogy nem a testvéremhez való. A szüleim azt mondták, hogy ha a testvérem őt szereti, akkor ő lesz a felesége.

Ani: Nem számít az, hogy alacsony növésű, ha egyszer tényleg jó, a mai napig együtt élnek, semmi baj nincs náluk. Aranyos, ő nem cigány származású, magyar, beilleszkedett közénk, szeret minket, nem sértett meg még sose, pedig már huszonöt-huszonhat éve házasok, még ez alatt az idő alatt soha nem sértett meg minket.

Mesélő: És a Tivadarnak, az Emesének a választásához mit szóltak?

Ani: Abba nem nagyon voltak belenyugodva egyikébe sem.

Mariska: Emesének azért szóltak bele, mert az ő férje egy olyan családban nőtt, ahol nem nagyon törődtek a gyerekekkel. Magyar származású volt, de ott nem foglalkoztak a gyerekekkel. Ő úgy nőtt fel, mint az utcagyerek. Mikor kijárta a nyolc osztályt, akkor elment felsőbb iskolába tanulni, de belekeveredett egy rossz bandába, és voltak kisebb-nagyobb stiklijei, amiért rendőrség által meg lett fenytve. Ezért a szüleim úgy gondolták, hogy ennek nem lesz jó vége, mert ha ő így nőtt fel, ilyen életmódot élt, akkor több mint valószínű, hogy a későbbiek folyamán is így lesz. De hál' Istennek, azért nem lett úgy. Van két szép fiuk, van saját lakásuk, kedvesek, aranyosak.

Ani: Tizenhét éves korától ő is elment a bányába dolgozni, igaz, hogy most le van százalékolva, ő is olyan, hogy nem sért meg, szeret minket.

Regina: Aki itt lakik, a második fiú, annak sem volt jó, nem akarta apa sem meg én sem, hogy elvegye a feleségét, ki tudja, mi volt, de csak elment, elvette.

Ani: Azt sem akarták, nem is nyugodtak bele, de már most belenyugodott anyu is, mert nekik is saját lakásuk van, két gyerek, jól vannak, megértik egymást.

Regina: Fiatal volt még, és nem akartuk, hogy elvegye azt a lányt, mert nem olyan, mint mi vagyunk. Aztán nem hallgatta meg a fiam, csak elment. Nem bántuk, nem is mentünk hozzájuk, én nem is mentem a házhoz soha, nem is akartam menni.

Ani: Nemcsak azért nem hagyták anyuék, mert nem olyanok, mint mi vagyunk, hanem arról van szó, hogy nála is ugyanazt látták a szülők, mint aki messze lakik tőlünk, hogy ezt is kihasználják, ez sem fog kelleni, csak a pénze. De már most, hogy ők sem fiatalok, már a két fiú is nős, huszonhat éves a nagyobbik fiú is, ennyi idő után már összerázódtak. Eleinte ők sem éltek jól, nagyon sokat civakodtak, vitatkoztak, de megtanultak egymáshoz alkalmazkodni. Mind a ketten alkalmazkodtak egymáshoz, most már nagyon szépen élnek.

Mesélő: Nekik volt lagzijuk?

Ani: Volt, csak mi nem voltunk hivatalosak.

Mesélő: De akkor azt nem a szülők rendezték.

Ani: Nem, azt a sógornóm szülei rendezték.

Mesélő: Kinek volt a családban lagzija, amit az édesapjuk, édesanyjuk rendezett?

Ani: Csak a legnagyobbik fiúnak, Józsinak. Mindenki csak polgári házasságot kötött.

Mesélő: (Mariskához) Neked sem volt lagzid?

Mariska: Én voltam az első gyerek, én voltam a legidősebb, és nagyon korán férjhez mentem, tizenhat éves voltam. Valahogy mindig úgy gondoltam, hogy kevesebb gond lesz majd itthon. Az anyukámék nem nagyon egyeztek bele, mert túl fiatal voltam. A férjem hét évvel volt idősebb, mint én, már tapasztaltabb volt, bányában dolgozott, és a családja is nagyon rendes volt, ő nem volt cigány származású. Gondoltam, hogy mivel idősebb volt, csak átad nekem valami tapasztalatot az életből, de sajnos nem így történt. Mi összeházasodtunk, de csak polgári esküvőnk volt. Tizenhárom hónap múlva megszületett a kislányom, közben kezdtem megismerni a volt férjemet. Nem volt ő igazából olyan, amilyennek én ismertem. Ivott, a barátjaival csavargott, borzasztó féltékeny volt, úgyhogy én a volt osztálytársaimmal például nem állhattam meg beszélgetni. Ha ő nem volt jelen, akkor nem beszélgettem senkivel. Két ízben is külön éltünk, ő hazaköltözött, én itthon maradtam. Volt egy eset, amikor nagyon összevesztünk. Én dolgoztam, nagyon sokat dolgoztam, mert a varrodában dolgoztam Kurittyánban, ő a bányában dolgozott, és ő beteg lett. De nem az volt a baj, hanem az, hogy még ráadásul ivott is. Nem mondom, hogy alkoholistá volt, de sokat ivott. Egy alkalommal féltékenységi jelenetet rendezett és pofon ütött. Délutános voltam, fél kettőre mentem dolgozni és fél tizenkettőre értem haza. Mielőtt elmentem, azt mondtam neki, hogy én ezt nem láttam a szüleimtől, így nem éltem és nem is akarok így élni, és ha ő ezt tovább folytatja, akkor befejeztünk mindent. És ha úgy gondolja, hogy továbbra is úgy akar élni, ahogy elkezdte, akkor éjfélkor, amikor hazajövök, nem akarom itt látni. Mire hazajöttem, elment, aztán elváltunk.

Mesélő: Amikor megpofozott, mondott-e valamit neked?

Mariska: Káromkodott, a kurva anyámat szidta, ennyi volt az egész. Mondtam, hogy ezt nem engedem meg soha senkitől. Ak-

kor az apukám is azt mondta, hogy ha ezt mondta és ezt csinálta, akkor váljunk el. És akkor mi elváltunk, én egyedül maradtam a négy és fél éves kislánnyal. És akkor, ugye, természetes dolog, hogy nekem dolgozni kellett menni és az én kislányom a szüleimmel volt, ők vigyáztak rá, nagyon sokszor itt is aludt, tökéletesen ők gondozták. Én jártam dolgozni, és amikor ez megtörtént ez a válás, akkor az apukám azt mondta, nem baj, hogy így történt, nem baj, hogy egyedül maradtam egy gyerekkel, mert addig, amíg ő él – még akkor is, hogyha én nem dolgozok –, mindig jut nekünk egy tányér étel. De hát ez egy olyan dolog, hogy én tudtam, meg mindegyik testvérem tudta, aki úgy itt maradt, egyedül maradt és gyereke volt – a húgom –, hogy neki dolgozni kell, mert vannak gyerekei is, és akkor dolgoztunk. Én neveltem a lányomat tizenhárom éves koráig egyedül, amíg ő beteg nem lett. Tizenhárom évesen beteg lett a kislányom, 27 hónapig volt beteg, '80-ban meghalt, és akkor gyakorlatilag '80-tól én teljesen egyedül vagyok, egyedül élek. Énnekem még itt vannak a testvéreim, mi nagyon szeretjük egymást annak ellenére, hogy néha-néha azért vitatkozunk, de segítünk egymásnak, gondokba, bajokba, biztos, hogy mindenki ott van mindenki mellett, mert ezt elmondhatom, ha valakinek problémája, gondja vagy baja van, akkor mi mindannyian ott vagyunk.

Mesélő: Az, hogy egyedül Józsinak volt lagzija, az azt jelenti, hogy édesapátok csak az ő házasságát fogadta el?

Ani: Igen, igen, egyedül a Józsi párválasztását, mondjuk így, egyedül a Józsi párválasztását fogadta el. Ő azt első perctől jó szemmel nézte, mert első alkalommal is, amikor bemutatta a sógornőnknek valót, a feleségének a szüleit, nagyon aranyosak, nagyon kedvesek voltak, rögtön első alkalomra úgy fogadtak minket, mint hogyha ki tudja, milyen régről ismernének. Nagyon szerettek minket, szóval elfogadtak első perctől, és akkor apu úgy gondolta, hogy itt nem lesz semmi probléma.

Mesélő: Még a Pistiről nem beszéltek.

Ani: Igen, az Istvánról még nem beszélgettünk, mert ő egyedül él, ő nem nősült meg. Vannak kapcsolatai, vannak barátjai, van olyan, hogy egy-két hétig hol itt él, hol ott él, vagy itthon lakik, de komolyabb kapcsolata nincs. Most jelenleg megint van egy kap-

csolata, egy nemkívánatos kapcsolata, amit egyáltalán nem akarunk, hogy így maradjon. Jobban szeretnénk, hogyha hazajönné attól a hölgytől, akivel most jelenleg kapcsolata van, nem őhozzá való, már csak abból a szempontból sem, mert nem szereti ezt a nőt. Ezek egyszerűen annyira magukhoz láncolták, annyira magukhoz fogták, hogy nem tud tőlük szabadulni. Szinte hűségesen, mint a kiskutya, nyüszítve szalad, rohan a buszhoz, a déli buszhoz, hogy vissza tudjon menni, holott egész délelőtt meg azon siránkozik a nővéremnek, vagy a volt barátnője, vagy mondjuk úgy, hogy a jelenlegi, mert ha hazajön onnan attól a másik nőtől, mai napig első útja ahhoz a nőhöz vezet, nagyon szereti, és siránkozik, hogy őneki nem kell az a nő, nem szereti, de nem tud tőle megszabadulni. Egyszerűen el sem tudjuk képzelni, hogy mit tudnak neki ott nyújtani, hogy ő ennyire siet oda vissza. Arra kérjük a jó Istent, hogy jöjjön meg az esze, hogy jöjjön haza onnan, mert azt mondják ránk, hogy cigányok vagyunk, mondják azt, hogy cigányok vagyunk, nekem ezt nem kell szégyellni, de van olyan magyar, akinek szégyellni kell, hogy magyarnak született, és mégis aljasabb, mint én vagyok. Ez a család egy olyan család, hogy nem is tudom elmondani. Nem is ismerjük őket, csak láttuk őket az úton. Rettenetesen mocskosak, koszosak, el sem tudjuk képzelni, hogy milyenek lehetnek, mert olyan igazi cigány típusúak, cicanadrág, meg rózsás ing rá, meg nagy fejkendő, amit itt a mi környékünkön még csak véletlenül sem lát az ember. Egy ilyen kapcsolatot nem akarunk, mert mi ebből nem kérünk. Szeretjük őt is nagyon, és fáj az embernek, nem is akarunk neki mondani semmit, anyut is nagyon sokszor csitítjuk, mert minden alkalmat megragad arra, hogy ő veszekedjen, civakodjon az Istvánna, hogy térjen észhez. De mi próbáljuk csitítani, hogy hátha rájön magától.

Végül is anyunak igaza van, mert nagyon sokszor elmondja a nővéremnek meg a jelenlegi barátnőjének is, hogy nem tudja, hogy mi lesz vele, mert neki egyáltalán nem jó, és ha nem fog kiutat találni, akkor ő fölakasztja magát. Ő egyáltalán nem szereti ezt a nőt, egyáltalán nem kell neki, de akkor hogy tud vele élni? Nagyon el vagyunk rajta csodálkozva, már csak azért is, mert a mi testvérünk mindig olyan magatartással rendelkező fiatalember

volt, olyan igazi büszke, nem is tudom, milyen nagy büszkeséggel megáldott ember volt. Annyira egyenes tartású, makacs, annyira le tudott nézni mindenkit, aki nem úgy élt, mint ahogy egy emberhez illik, és akkor most meg jó neki. Le vagyunk döbbenve, az egész család, meg szoktuk beszélni, el vagyunk keseredve, hogy ekkora büszkeség hova lett, hogy hova jutott. Most már nem kezel le senkit sem, most már mindenkivel kezet fog, mindenkinek köszön, holott eddig még a rokonai mellett is úgy elment, mintha soha nem ismerte volna. Annyira megváltozott.

Sokkal jobb volt akkor, amikor ez a büszkeség megvolt benne, mert akkor tudtuk és éreztük azt, hogy szerette az anyját, szerette a testvéreit, most meg szinte érezni a jelenlétében, amikor itthon van, hogy örül, hogy megszabadul tőlünk, mintha nem szeretne minket. Nemcsak hogy érezhető, meg is mondja, amit eddig nem tett. Mert eddig, ha valamelyiknek baja volt, sírt, annyira sírt, hogy borzasztó, bele volt betegedve, ha valakinek valami baja volt. Most egy nemtörődöm ember lett belőle, akit csak az a valaki érdekel, holott nem nagyon érdekli, mert akkor nem beszélne arról, hogy neki nem kell, meg nem szereti. Ebből is érezzük, hogy nem vagyunk fontosak neki. Inkább maradt volna meg annak a büszke embernek, amilyen volt. Egyszerűen nem fogadjuk el azt a nőt, mert a bátyja itt lakik, ismerjük, hogy milyenek, nem járunk oda sem, nem vagyunk olyan beszélő viszonyba, anyu egyáltalán nem, én köszönök az úton a fiatalasszonynak, mert valamikor dolgoztunk együtt, és már csak tiszteletből is, de ennek ellenére, gondoljuk, hogy milyenek lehetnek, hallomásból is tudjuk, hogy milyen család. És mi ezt nem fogadjuk el.

Mesélő: Az édesapátok elmesélte, hogy az ő házassága édesanyátokkal milyen volt, illetve amikor ő megismerte édesanyját, akkor az ő apja mit szólt?

Ani: Nem beszélt róla. Soha nem beszélt róla, csak anyu beszélt róla nekünk mindig, azért, mert az édesapámnak az ő édesapja semmit nem tudott szólni, azért, mert őt nem az édesapja nevelte. Anyukám nagyon sokat beszélt róla, hogy a szülei ellenezték, nem akarták, testvérei megtagadták, sokszor volt úgy, hogy volt valami gond, vagy baj, mert beteg volt a gyerek, vagy amikor a nagyobbik

testvérem elment tanulni és albérletet kellett fizetni kilenc gyerek mellett, egy dolgozó volt, az édesapánk. A bányába járt, nagyon kevés fizetést kapott, akkor voltak anyagi gondjaik is, sírt az anyukám és együtt beszélgették, hogy miért nem hallgatott az édesanyjára, minek kellett neki férjhez menni, mert minden testvére kitagadta, mindegyiknek nagy háza van, jól él, meg jó módja van, csak neki ez a sok gyerek jutott. Végül is apu mindig azt mondta neki, hogy nem baj, majd lesz valahogy, és akkor anyu mindig beszélt nekünk arról, hogy az ő anyukája meg apukája nem örültek neki, hogy ő házasságot kötött apuval, de apu nem szólt soha semmit. Ő hallgatott, végighallgatta azt, ahogy anyu ezt elmondta nekünk, ezeket a dolgokat meg nem cáfolta, nem mondott ellent, csak néha megmosolyogta egy kicsit, amit mondott anyu és kész, ennyi. Tőle, anyutól tudunk mindent.

Mesélő: Na de azért az egy szívfájdalom volt, nem, hogy a szülei kitagadták?

Ani: Anyunak nagyon fáj, még a mai napig is mindig sír, főleg a téli estéken, mivel hosszúak ezek a téli esték és itt lakunk egymás szomszédságában édesanyámmal. Azt lehet mondani, hogy minden este itt van velem, nálam. Ilyenkor nagyon sokat elmondja, hogy neki nagyon fáj a mai napig, hogy őt a szülei kitagadták, hogy a testvérei megtagadták, mert ő férjhez ment apuhoz. De végül is nem bánta meg anyu azt, hogy férjhez jött apuhoz, és nem bánta meg azt, hogy kitagadták, csak egyszerűen fáj neki.

Mesélő: Tudom, hogy hülye kérdés, de ha egy szülő tiltja a párvalasztást, mint ahogy az történt édesanyáttal, és mégis elmegy a leendő férjével, akkor tulajdonképpen kinek van igaza, a szülőnek, vagy a gyerekeknek?

Ani: Erre csak annyit mondok, hogy az élet ismétli önmagát. Ami megtörtént édesanyámmal, édesapámmal, ugyanaz a dolog megtörtént velünk. És lehetséges, hogy majd megtörténik az én gyerekekkel is. Szerintem ez egy olyan dolog, hogy ez egy bűvös kör. Lehet, hogy a nagyszülők, a dédszülők is így voltak, ahogy beszélgetett anyu róla. Édesanyámmal is megismétlődött, őt még ráadásul ki is tagadták. Mondhatom azt, hogy velem is megismétlődött, mert nem akarták, ugyanúgy ahogy anyukámnak nem

akarták, hogy apuhoz férjhez menjen, én azért egy kicsit jobb helyzetben voltam, mert nem tagadott ki anyu meg apu.

Erzsike: Végül is ez egy olyan dolog, hogy van, amikor a gyereknek van igaza, van, amikor a szülőnek. Van, amikor a szülő úgy látja, hogy nem jó élete lesz annak a gyereknek, de mégis, ha ő azt válassza, akit választ magának, rácáfolhat az élet, mert leélhetik együtt az életüket minden gond és baj nélkül, még ha a szülő nem is akarta volna, hogy úgy legyen.

Mesélő: De a nagypapa jól döntött, nem? Jól látta, hogy milyen a gyereke és milyen a menyé vagy veje?

Ani: Apunál nem jól ítélték meg, sokszor mondják, hogy a látszat csal, de ez így igaz, mert nem olyan volt apu, ahogy ők azt gondolták, hogy nem tud gondoskodni, meg nem lesz jó. Igenis annak ellenére, hogy szegény volt apu, jól tudott gondolkodni, meg tudott gondoskodni a családjáról, legelőször is anyuról, mert ahhoz, hogy a család meglegyen, anyu kellett. Jól tudott gondoskodni róla, utána meg rólunk, a gyerekekről is. Úgyhogy ebben a nagypapa tévedett, amikor azt mondta, hogy a mi anyukánk nem mehet férjhez a mi apukánkhoz.

Mesélő: Az édesapátok soha nem tévedett?

Ani: Lehet, hogy voltak tévedései, de mi ebből semmit nem vettünk észre soha. Soha nem volt olyan zavaró körülmény körülötte, hogy bármi végett őt keresték volna. A legtöbb gyereknek a párválasztásánál igaza volt apunak, nem tévedett. Igenis mindegyik gyereknek úgy történt az élete, ahogy ő megmondta. Nem jól. Első pillanatban megmondta a gyereknek, nekem is, a másíknak is, a harmadíknak is, hogy fiam ez nem lesz jó, és bebizonyította az élet, hogy tényleg nem lett jó.

Mariska: Mert az édesapámnak a saját házasságából – hogy az édesanyámmal hogy kerültek össze – már volt tapasztalata vagy érzése, nem tudom, hogy mi, de tudom, hogy amikor a gyerekének azt mondta, hogy nagyon jól gondold meg, mert ez a házasság nem lesz jó, az mind úgy történt.

Mesélő: De az nem lehet, hogy egy olyan titkos erőként működik az emberben, hogy azt mondja az édesapátok, hogy ez a házasság nem lesz jó, és az ember magába veszi, hogy nem lesz jó,

és tulajdonképpen azért nem lesz jó, mert azt mondta édesapátok, hogy nem lesz jó.

Mariska: Nem, nem, ezzel soha nem foglalkoztunk. Elmondom neked, hogy a házasságunk miért nem lett jó, úgy, ahogy az apu elmondta. Az apu nagyon jól ismert bennünket, hiszen az ő gyerekei voltunk mindannyian. Nekünk, mindegyik testvéremnek – nekem is – van egy átkunk, ugyanis nem tudjuk elviselni, hogy nekünk valaki parancsol. Nem tudjuk elviselni, hogy ha nekünk valaki megmondja, hogy mit csináljunk. Nem, én azt csinállok, amit én akarok. Én oda megyek, ahova én akarok, még akkor is, ha férjem van, mert ha a férjem nem bízik meg bennem, hát akkor menjen a francba.

Ani: Igen, nem azért váltunk el, mert az apu szegény azt mondta, hogy nem lesz jó. Ez nem azért van, mert ezt én az agyamba besulykoltam, hanem, mint ahogy mondja a nővérem is, énnekem ne szabja meg senki sem, hogy mit csináljak, ne szabja meg, hogy hogyan beszéljek, mit mondjak. Mert én, amit ki akarok mondani, sokszor mondom, hogy nagyon szeretem a jó Istent, meg nagyon féltém, de ha ő állna ide elébem, akkor is kimondom azt, amit ki akarok mondani, és elmegyek oda, ahova el akarok menni. Nekem azt nem szabhatja meg senki. Így hozta az élet, az nem azért történt a gyerekekkel, mert apu előre megmondta, nem.

Mesélő: Akkor nálatok mindenki olyan erős akaratú, és azt csinál, amit akar?

Ani: Igen, igen.

Mesélő: Édesanyátok is nagyon erős akaratú?

Ani: Igen, édesanyánk nagyon erős akaratú, tőle örököltük...

Mariska: Az az igazság, hogy ha nagyon vissza akarok menni az időben, akkor az anyai nagyapám egy nagyon erős akaratú ember volt. Mindent megszabott a gyerekeinek. Az édesanyám ugyanolyan. Ő egy nagyon erős akaratú asszony. Ha ő azt mondta, amikor kicsik voltunk, hogy márpedig ezt te nem csinálhatod, ide te nem mehetsz, akkor, ha akármilyen történt, ha akármilyen volt, akkor sem mehetett. És nem is mentünk.

Ani: Azért idősebb, felnőtten korunkban már ebből kitörtünk. Hiába mondták, hogy nem, akkor már csak azért is kitörtünk, az

egyikünk és a másikunk is azt csináltuk, amit mi akartunk, végül is nem hallgattunk rá.

Mariska: Végül is rá kellett jönnünk, hogy bennünk van az, hogy nekünk nem mondhatja meg ezután senki, hogy mit hogyan csináljunk, hová menjünk, és a mai napig sem.

Mesélő: És a szülő-gyerek viszonyban hogy van ez?

Mariska: A szülő-gyerek viszonyban ugyanígy. Végül is a szülő-gyerek viszonyban például velem kapcsolatosan – még régebben, amikor még fiatal voltam – amikor az anyukám nekem azt mondta, hogy nem kellene ezt vagy azt csinálnom, vagy nem kellene ide vagy oda menni, volt, amikor azt mondtam, hogy nem érdekel, elmentem. De amikor nem éreztem jól magam, akkor azt mondtam, hogy mi a fenének kellett nekem ide eljönnöm, inkább maradtam volna otthon, hallgattam volna anyura.

Mesélő: Ez a bűvös kör hogy van, mit látsz a jövőben?

Ani: Én mit látok a jövőben? Ez a bűvös kör hogy van? Én ebből a bűvös körből úgy próbálok kiszabadulni, hogy én most nagyon nagy ellentétben vagyok a testvéreimmel. Már csak azért is, mert sokszor azt mondják, hogy fejezd be, mert mindig csak hülyeségeket beszélsz, csak világolsz, nem érdekel, hogy mit mondasz. Körülbelül három éve, hogy Jehova-tanúk eljöttek ide. Most én eszerint próbálok kitörni a körből, hogy engem sem érdekel, hogy ők mit mondanak. Én azt mondom, hogy nap mint nap bebizonyítja a mindennap Istennek az akaratát. Majd valamikor, amikor eljön, és tényleg eljön Isten ítéletnapja, akkor fogok kiszabadulni ebből a bűvös körből. Én semmilyen jövőt nem látok magam előtt, ezt várom, hogy ez megtörténjen. Akkor majd vége lesz a bűvös körnek, vége lesz mindenféle hülyeségnek, minden békétlenségnek, veszekedésnek és haragnak. Sokszor emiatt haragudnak rám a testvérek, mert ők azt mondják, hogy már megint milyen hülye vagy, hát addig is nem kell élni?

Most miért várjak valamit a jövőmtől, amikor az egész Magyarország el van borulva? Egy Istenverte megátalkodott, nem tudom, milyen hatalom van most Magyarországon. És akkor én ettől várjak jövőt? Ez a gyerekekre is vonatkozik, van három unokám, ennek ellenére lehet, hogy ő is ugyanúgy lesz, mint én,

hogy majd el fog válni. Én is ellenkeztem a házasságával, mert ő is fiatal volt, és nem hallgatott rám. Nem is tudtam róla, amikor itthagytott engem. Annyit éppenséggel mégiscsak várok, hogy ne történjen meg ugyanez a gyerekkel, ami velem, hogy mindjárt elváltam az apjától. Egyedül neveltem tízéves koráig. Ő három gyerekkel ne maradjon magára, ennyit elvárok a jövőtől. De úgy egyébként nem foglalkozok vele. Nem bír érdekelni. Nem vagyok olyan véleményel, mint ők. Ők másképp fogják fel ezt a dolgot, de én azt mondom, hála Istennek meg a Jehova tanúinak, egy kicsikét felnyitották a szememet, másképp látom a dolgokat, ebből a bűvös körből való kiszabadulást is. Mondhatom azt, hogy minden gyerek saját magának kovácsolja az életét, azt, hogy nekem mit sikerül, az az én bajom, én tehetek róla, mert nem hallgattam a szülőre, holott ő tapasztalatból mondta nekem, hogy fiam, ez nem lesz jó. Ő tudta. Nem hallgattam rá, de én szintén elmondtam a gyereknek, ő sem hallgatott rám, hogy hogyan kovácsolja az életét, ő tudja.

Mesélő: Az édesanyátok az élő példa, hogy a gyereknek is lehet igaza a szülővel szemben.

Ani: Igen, az édesanyánk az példa.

Mariska: Hogy én is elmondjam nektek, én úgy látom ezt a bűvös kört, hogy én részemről soha nem fog megszakadni.

Ani: Egyszer meg fog.

Mariska: Részemről soha nem fog megszakadni, csak akkor, hogyha én nem leszek. Velem együtt fog meghalni, mert az anyukám egy erős akaratú, nekem szintén olyan a természetem, én is olyan típusú vagyok, nem tudom elviselni, hogy nekem valaki parancsolgasson. Amit az anyukám nem tud elfogadni – nem azt mondom, hogy mindent, de legalább 90 százalékig –, én sem tudom elfogadni. És ha én azt mondom, hogy nem – például, mint most a testvérem dolgában is –, akkor én mindennap elmondom neki, hogy nem. Én egy olyan típusú vagyok. Elmondom, hogy miért. Én nem bántok senkit, nem nézek le senkit, bármilyen az illető, én köszönök, megállok vele beszélgetni, de hogy nagyon őszinte legyek, egy olyan asszonnal vagy emberrel – bárki legyen az, nem érdekel, hogy milyen származású, tőlem lehet akárki is –,

aki koszos, retkes, büdös, én azzal nem állok szóba. Nagy ívben elkerülöm.

Ani: Olyan, mint anyu. Én ebben egy kicsikét másképp vagyok. Mert én szólok mindenkire.

Mesélő: Regina néni, hadd kérdezzek valamit: ugye, édesapja magát kitagadta. Amikor az Istvánt maga kitagadta, akkor gondolt-e arra, hogy milyen volt az, amikor magát az apja kitagadta?

Regina néni: Nem baj. De már én nem engedek, meg nem is akarok.

Mariska: Az az igazság, hogy nem a testvéremet tagadta ki, ő csak azt mondta, hogy ha ő akar, hazajön. Ha nem akar, nem jön. De az a nő ide nem jöhet. Még a kapun sem taposhat be.

Regina néni: Nem bizony, míg élek, utána még úgy se.

Mariska: Végül is nem tagadta meg a testvéremet, csak ezt mondta neki.

Ani: Szóval anyunak nincs az eszébe az, hogy őt az édesapja megtagadta.

Regina néni: Hát nem jártam haza, nem tudtam. Csak amikor meghalt anyuka. Amikor édesapa meghalt, akkor nem szóltak. Pedig volt útlevelem, a mai napig van, már ez második, lejárt, nem megyek haza. Aztán, amikor meghalt Imre bátyám, aki azt mondta, hogy már a húgom nem a testvérem. Meghalt, nem hívtak a temetésre.

Ani: Igen, mert végül is csak az anyukája nem tagadta ki anyut, a testvérei meg az édesapja igen, de viszont megint csak visszatérve az Istvánra, ez anyunak nem jut eszébe.

Regina néni: De, de majd meglássátok, úgy halok meg. De jellezem nektek, ha én beteg leszek, oda ne álljon, mert akkor én még jobban beteg leszek.

Ani: Nem fog odaállni, abba nyugodjon bele anyu.

Regina néni: Mert elmocskolta a családomat, nagyon elmocskolta. Hát én ezt érdemeltem, hogy elmocskolja a gyerekeimet?

Mesélő: Regina néni, mit jelent, hogy elmocskolta a családot?

Regina néni: Hát egy olyan helyre ment, aki nem hozzá való. Így válllaljam? Nekem nem rokonom, akkor semmi közöm sincs hozzájuk.

Mesélő: De ebből Regina néninek vagy bármelyiküknek baja származnék vagy kára származnék, hogy az egyik gyereke olyanhoz ment hozzá, akit nem szeret? Más megszólja ezért?

Regina néni: Na igen, tetszik tudni, hogy van ez, Péter. Mindenki hazajön és csak nézne, hogy na Regina milyen menyé van, hogy néz az ki, a Pisti az nem így néz ki, hát nem hozzá való, beszélnek majd utána a szomszédok meg mindenki.

Ani: Mindig beszédtéma lenne ez. Ez ugyanolyan dolog, hogy amikor Józsi is megnősült, és kis növésű a sógornónk, akkor mindig azt nézték, hogy a Józsi fia milyen szép derék gyerek, és akkor nem hozzá való. De viszont ezzel az Istvánnal kapcsolatban nem ilyen dolgot beszélne, mert az anyu is biztos örült annak, hogy mondták, milyen szép a fia. De ez a nő! Kiröhögik az embert, ahogy mondják, hogy ez hogy néz ki, mert mi nem ismerjük, nem is akarom megismerni én se. Viszont beleszólni sem akarok az Istvánnak az életébe, mert ő sem szólt sose nekem, nem bántott meg engem, de valahogy ezt a nőt – annak ellenére, hogy nem itt él vele a falunkban – olyan szavakkal illetik, hogy inkább nem is mondom ki, nem is beszélek róla. Egyszerűen nem közénk való, mert mocskosak, retkesek, putrisak, mondjam ki így? Egy égbe nyíló lyukba laknak. Egy olyan család, hogy a nő már lassan negyven felé megy, de nincsen staffrunga, nincs egy ruhája. Még a legszegényebb lány is, aki már tizennégy éves, elmegy dolgozni, és a szülő már gyűjti a pénzt, megveszi a szekrényort, a fehérneműt, ágyneműt, kikészíti azt a lány, és akkor ennek még anyija sincs, amit felhúzzon, csak azóta, amióta az öcsémet ennyire ott tartja náluk, dolgozik rájuk. Edényt vesz nekik, mert egyszerűen nincs semmijük.

Regina néni: Majd menjen albérletbe, aztán küszködjön, tudja meg, hogy mi az élet, már nem gyerek. Nem tudta felhasználni az eszét, akkor most már vegye úgy hasznát. Én nem fogom bánni, úgy elhidegül már mindenem, a szívem tőle...

Ani: Ezért is nem fogadjuk el, mert milyen nő az, aki már lassan negyvenéves, még ha putris is, de még anyija sincs, amit felhúzzon. Egyszerűen el sem tudjuk képzelni, hogy most, ebbe a mai világba – a Fókuszba is mutatják ezeket a mindenféle embe-

reket – az embernek legalább két szekrénye megvan, meg ruhája, hogy fel tud öltözni, és ennek meg semmije.

Regina néni: Kikészítettem az Istvánt, vettem neki három garbitúra ágyneműt, hat kispárnát, Bélának szintén, olyan pokrócok vannak, hogy még a nap sem látta. Hogy olyan jól nőszül, és azt akkor odaadom nekik, minden ott van, ahogy meg van véve, a szekrénybe, de én semmit nem adok, semmit.

Mariska: Végül is az az igazság, hogy nem elfogadható valaki az a nő. Valamikor annak idején mi is bérházban éltünk, de minket az anyukám és az édesapám mindig rendesen, tisztességesen nevelt, nekünk nem volt fürdőszobánk...

Ani: Nem csak az Mariska, hogy rendesen nevelt, hanem mi mindig azt láttuk, hogy túrták a földet, mindig mentek kapálni, jószágokat tartottak, nevelték, disznót vágtak minden évben kétszer apuék, rengeteg liba, az udvaron, kacsá, nyúl minden, amit csak el lehet képzelni. Mi ebben nőttünk fel, nem tudjuk elfogadni azt, hogy még ha putriban született vagy nőtt is fel valaki, negyvenéves és még munkahellyel nem rendelkezett. Nem tudja, mi az, hogy munkahely, kölcsönkér egyik szomszédtól a másiktól, ezt nem tudjuk elfogadni. Például ez a bátyánk is, akiről beszélgettünk, hogy nagyon messzi lakott, őt is kistafrungozta anyu, mint a lányokat, plédől kezdve hatalmas nagy párnák, paplanok, ágyszőnyeg, törölköző, ami csak egy lánynak kell, az a fiútestvérünk ugyanúgy megkapott mindent, mint bármelyik lány itthon.

Regina néni: Mariska vett neki gyönyörű firhangokat az ablakra...

Ani: És amikor úgy volt, hogy pénzre lett volna szüksége, akkor pénzzel segítették ki, ez az István is ugyanúgy lett volna, ugyanúgy megkapott volna mindent, de nem győzöm hangsúlyozni, hogy ezt nem tudjuk elfogadni, hogy valaki negyvenéves és még életében nem dolgozott sehol. Milyen család ez akkor? Milyen nő ez, hogy fog megélni egyszer, ha valamikor majd a szülei meghalnak vagy egyáltalán nem lesz, aki támogatja, miből fog megélni az ilyen nő? Vagy úgy akar megélni, hogy most ráakaszkodott erre, mert állítólag már volt élettársa, de az ivott, azt beszélük, attól megszabadult valamilyen módon, és akkor ez nem iszik, ez dolgo-

zik, mint a hülye, mint az elmebeteg, sok pénzt keres, mondjam úgy, hogy a férfiből akar megélni? Ne a férfiből éljen meg, menjen el dolgozni, úgy, ahogy mi elmentünk tizenévesen, kikerültünk a felsőbb iskolából, szakmunkásiskolából és akkor mindenki ment dolgozni. De így nem szoktunk, most első alkalommal, hogy megbeszéljük az Istvánt, de nem szoktunk róla beszélni...

Mariska: Én meg az öcsém, Józsi, mi nem mentünk nyolc általános után tanulni, hanem mi felnőtt korunkban ültünk iskolába...

Ani: Ha anyu előhossa, sírdogál, akkor csitítgatjuk, mondogatjuk, hogy ne veszekedjen, hagyja, hátha megjön az esze, de úgy egyébként nem nagyon szoktunk róla beszélni.

Mesélő: István mivel foglalkozik, mit dolgozik?

Mariska: István Kazincbarcikán dolgozik a BVK-nál már huszonhárom éve. Szakképzettsége szerint vágár, de targoncavezető. Először, amikor a BVK-nál elhelyezkedett huszonhárom évvel ezelőtt, raktáros volt, közben tanfolyamokat végzett, és amikor a helyzet úgy kívánja a BVK-nál, hogy raktáros legyen, akkor odarakják, ha targoncát kell vezetni, akkor targoncát vezet. Mikor hová van rá igény.

Ani: Amióta ott dolgozik, ő még szabadságon nem volt, őt az orvos nem ismeri, mert akármilyen beteg volt, táppénzen soha nem volt. Az orvostól még kartonja sem volt, szabadságra is csak úgy megy, hogy ha év végén kiírják, két hetet itthon kell tölteni, mert még megvan az egész évi szabadsága. Jó fizetése van, mert általában a BVK-s dolgozókkal szoktunk beszélgetni, nem keveset keresnek. A másik dolog, hogy amilyen spórolós volt, már két-három éve kártyára kapta a fizetést, és ebből amíg itthon volt anyuval, csak 10-12 ezer forintot tett le, a többi mind a kártyán maradt. Olyan ember volt, hogy 10 forintot még százfelé is el tudott tenni, nagyon spórolós, nagyon meggondolja, hogy miért ad ki pénzt. Nekünk nem mutatta meg, de volt olyan alkalom, hogy kicsikét ittás vagy spicces volt, akkor úgy elejtette, hogy neki van nagyon-nagyon sok pénze, amiről mi nem is tudunk. Biztos, hogy van, mert nagyon spórolós. Minden fillért a fogához ver. Ha mi megveszünk valamit, ami kell, mert azt mondjuk, hogy kell, ő mindig azt

válaszolja nekünk, hogy: „még ezért is tudsz adni pénzt?”. Ő még az ennivaló szempontjából is meggondolja, hogy miért ad ki pénzt, annyira spórolós.

Regina néni: Na majd most nem fog, mert kell az albérletre...

Mesélő: Béla is ott lakik veletek?

Ani: Igen, ő nőtlen, órála nem is beszéltünk...

Regina néni: Jaj, a Józsi, most volt itthon, és azt mondta, hogy majd nem fog feljönni, hogy megharagudott, de csak feljött. Mondtam neki, hogy Józsim, nem hittem volna, hogy feljöttök, fiam, nem is vártalak, mert azt mondtad, hogy nem fogtok feljönni, ha jöttök mindszentre, de csak eljöttek délig, már a fél egyessel mentek is haza. Ő jó helyre nősült, utána Jánoska is jó helyre nősült – a válása után –, az anyósáék gyönyörű házat építtettek nekik, minden van – János építette, de segítette az anyós, még János rakta rendbe az anyósáék házat is.

Mariska: Neveltek két gyereket, a második házassága nagyon jól sikerült, sajnos a sógornóm meghalt tavaly...

Ani: Itt tulajdonképpen nem is az a lényeg, hogy magyar vagy nem magyar, elfogadott minket, szeretett az is minket. Ő olyan volt, hogy amikor még apu élt és itt voltak, még a lábát is megmosta apunak, simogatta, szóval nagyon szeretett minket az az asszony. Aranyos volt ő is, de már meghalt. János is szerette az ő két gyerekét, nem érezte velük, hogy a mostohájuk.

Regina néni: Szegeden laknak, mind a kettő kislány. A kisebbik lánnyal jóban van Jánoska, ott Szegeden, vasúttisztnek tanult a kislány és vasúttiszt lett a férje is. Ott laknak Szegeden...

Mariska: De most már nem a vasútnál dolgoznak, hanem kereskedők, saját üzletük van. A testvérünk el szokott oda menni a gyerekekre vigyázni, nagyon sokat segít nekik, mert a testvérem ezeremester, mert már van kisunoka is. Vasszerkezeti lakatos, amelllett hogy bányaipari technikumba járt. De amikor oda lekerültek a nagy sivatagba, a viharsarokba, ott nem volt bánya, nem tudta hasznosítani. Akkor a Cukorgyárban dolgozott. (Mezőhegyesről kell menni busszal oda.)

Ani: Akkor nem nagyon tudott megélni, mert papírmunkát végzett az irodában ott a Cukorgyárban, azzal még nem lehetett

abban az időben olyan jól keresni, hogy ők építkezzenek és két gyereket neveljenek, mert a feleségének volt két gyereke. Akkor elment tanulni, elment iskolába, és vasszerkezeti lakatos mester lett.

Mesélő: Egyet szeretnék még kérdezni: hogy az édesapátok, amikor a bányában dolgozott, akkor mit mesélt a bányáról, hogyan voltak ott a cigányok, nem cigányok egymással, szerettek, megbecsülték egymást?

Ani: Ilyen téma nem volt a bányába, ott úgy volt, legalábbis annyit beszélt róla, hogy ott nem nézték, hogy cigány vagy nem cigány, ott csak az kellett, hogy dolgozzon. És ha szeretett dolgozni és tudott is dolgozni, akkor nem volt olyan, hogy cigány vagy nem cigány. Mondta apu, hogy volt olyan, hogy magyar származású volt, és elküldték a bányától, mert olyan volt a munkája, hogy el kellett küldeni. Ők is kinézték maguk közül az olyat, aki nem szeretett dolgozni, mert akkor nem úgy volt, mint most, hogy gépesítve vannak a bányák, hanem kosárba hordták a vaskövet, meg csillével húzták, ők, a bányászok. Mindegy volt, hogy cigány vagy nem cigány, ha nem szeretett dolgozni, akkor nem kellett abba a csapatba. Mert úgy dolgoztak, csapatba. Ha valaki olyan volt, vagy olyan került oda, akkor azt megmondták a főnöknek, hogy ezt az embert ide többet ne adja.

Mariska: De a főnöknek sem kellett mondani, mert az is tudta, látta, ott volt velük.

Mesélő: Milyen barátai voltak? Voltak-e olyan barátai, akik eljöttek névnapot köszönteni, eljöttek búcsúba vagy szilveszterre?

Mariska: Búcsúkor jöttek el a munkatársai, de talán már nem is élnek.

Ani: Úgy különösebben névnapok, születésnapok nálunk nem voltak szokások, viszont búcsúkor a munkatársai eljöttek.

Mariska: Vagy volt úgy, hogy erre jártak, mert általában munkatársai voltak, nem helybeliek, de ha erre volt az útjuk, Felsőtelekesen mentek keresztül, akkor azt az alkalmat soha nem hagyták ki, hogy ne jöttek volna fel apuhoz megnézni, vagy amikor beteg volt, akkor is jöttek hozzá. A kórházba is elmentek meglátogatni, és ide is eljöttek a lakásra.

Mesélő: Egyszer egy bányász mesélte nekem, hogy a bányában, lent a mélyben a cigányok és magyarok között testvériség volt. Tehát valóban nem nézték, hogy ki kicsoda.

Ani: Igen, nem úgy volt, hogy megnézték, hogy te cigány vagy, vagy magyar vagy, hanem csak az kellett, hogy rendes legyél, szeressél és tudjál is dolgozni.

Mariska: Az '56-os éveket követően a faluba hangosbemondót szereltek. Akkor a bányának a teljesítményét és egyes dolgozóknak a teljesítményét és a nevét mindennap bemondta ez a hangosbemondó. Az apukámnak a neve állandóan ott szerepelt az elsők között. Az én apukám 160–180 százalékot teljesített.

Ani: Amikor itt dolgozott a Vaskőbe, úgy, ahogy mondod is, hogy testvériség alakult ki közöttük. Úgy voltak, hogy ha az egyiknek volt két falat szalonnája, akkor az biztos, hogy a másiké volt. Attól függetlenül, hogy cigány, vagy nem cigány; vagy magyar, vagy nem magyar. De volt magyar is olyan – azt mondogatta apu mindig –, hogy üres táskával ment el a bányába dolgozni. És apu nem tudta megenni az ennivalóját úgy, hogy ne felezte volna meg vele. Ott nem volt válogatott személy, nem nézte meg senki sem a másikat, hogy félrehúzódok, mert te cigány vagy, vagy nem veszem el tőled, mert cigány vagy, hanem ott tényleg úgy dolgoztak, úgy voltak együtt, szerették egymást az emberek, talán még jobban, mint sok helyen a testvérek. Különösebben sok mindent nem nagyon beszélt apu a bányáról, nem szeretett sokat beszélni. Akkor, amikor egy kicsikét ittas volt. Ő különben nem ivott, soha nem ivott. Már amikor elkezdett betegeskedni, nem mondta, hogy beteg, hanem így adta tudtunkra, hogy egy kicsikét mindig ivott. Nem tudtuk, hogy miért. Amikor egy kicsit illuminált állapotban volt, akkor beszélt. Akkor nagyon sokat tudott beszélni, de egyébként nagyon csendes, halk természetű volt.

Mariska: De végül is legtöbbször, amikor már megbetegedett, ha beszélgetett, akkor mindig a gyerekek voltak a téma, és mindig azt mondta, ha én meghalok, vigyázzatok anyátokra. De úgy különösebben nem beszélt semmit nekünk. Ő egy nagyon-nagyon szűkszavú ember volt, dolgozott, nem beszélt.

Ani: Igen, három műszakba járt a bányába, de még amellet, hogyha letudta a nappalos műszakot – ezt ők így mondták –, akkor hazajött és vitték a kőbányába dolgozni, és ha onnan későn este hazajött, akkor kiment ide a téesztelepre – valamikor itt meszet égettek nálunk –, még éjszakára felvállalta a munkát, másnap reggel korán megint ment a munkába. Minden istenáldott nap a két kilométert oda-vissza gyalog tették meg a bányába. De felvállalt minden munkát, minden lehetőséget megragadott, hogy a kilenc gyerek ne érezze hiányát semminek. Nagyon sokat dolgozott, és annak ellenére, hogy csendes volt, talán még ideje sem volt arra, hogy beszélgessen.

Mariska: Amikor én tizennégy éves voltam, kikerültem az iskolából, a nyolcadikból, az apukám, amikor éjszakás volt – reggel 10-től este 6-ig dolgoztak –, akkor reggel hazajött hat órákor, jött értünk a gazdaságból a kocsi, húszan-huszonöten, mikor menyien jártak Kelecsénybe a gazdaságba, akkor mentünk aratni, kaszálni, kukoricát törni, hazajöttünk, este 6-7 óra felé, egy kicsit pihent, és megint ment dolgozni. Hét végén lejárt Bicskére robbantani a bányába. Nem volt itthon soha, mindig dolgozott. Nagyon ritkán, csak amikor már beteg lett.

Ani: Pihenni? Én, amikor gyerekek voltunk, arra emlékszem, hogy volt egy nagy asztal, sparhelt, előtte egy kisszék, mindig ott ült rajta. Egy félórát elbóbiskolt, neki ennyi volt a pihenése. A többit mind munkával töltötte. Nagyon-nagyon sokat dolgozott. Ötvenhat éves korában meg is halt. Muszáj volt dolgoznia kilenc gyerek mellett. De nekünk mindenünk megvolt, Péter. Nem volt, hogy az iskolában nekünk hiányzott egy ceruza, vagy nem tudtunk elmenni az iskolába, mert nem volt egy füzetünk, mi kilencen voltunk testvérek, de nekünk mindenünk megvolt. De jó visszaemlékezni arra is, amikor gyerekek voltunk, sütöttük a krumplit a sütőbe, de nemcsak ezt akarom mondani, hanem azt, hogy sok gyerek irigykedett ránk, mert mi kilencen voltunk, máshol kevesebb gyerek volt. Eljött a húsvét, új ruhát kapott minden gyerek, gyönyörű szép kis lakkcipőt kaptunk, a fiúk szintén. Aztán eljött a búcsú, megint új ruhát, új cipőt kaptunk, karácsonyra megint. Annak ellenére, hogy ő egyedül dolgozott, és sokan voltunk, de mi tényleg

semmiben nem éreztünk hiányt. Minden alkalomra kaptunk valamit tőle, soha nem éreztük azt, hogy éhesen kell elaludni. Volt sok olyan gyerek, aki nemcsak húst, de kenyeret sem nagyon kapott, nekünk még hétköznapi is az asztalon volt a hús, mert levágott anyu két tyúkot, vagy egy hatalmas libát, és akkor volt mit elkészíteni ennyi gyerekeknek. Rengeteg jószágot tartottak.

Mariska: Emlékszem rá, akkor még úttörőcsapat volt az iskolában, és én az úttörőcsapat énekkarába jártam. Huszonnyolcan jártunk iskolába, három lány volt, de én voltam a legalacsonyabb növésű, és az életem első magas sarkú cipőjét tizenhárom éves koromban kaptam meg, mert volt egy hatalmas előadás egy nemzeti ünnepre, menetelős dalokat énekeltünk, én voltam legkisebb a csoportban. Hogy ne legyek annyira kicsi, kaptam egy magas sarkú cipőt.

Ani: (közbevág) Az volt az érdekes ebbe, azt mondja a nővérem, hogy akkor kapta meg az első magas sarkú cipőjét, de ha valamit vásárolni kellett a gyerekekre, akkor soha nem anyu vásárolt ránk, hanem apu. Ő ment el Rudabányára, Kazincbarcikára vásárolni a kívánságunk szerint. Megkérdezte, hogy mit szeretnénk, felült a buszra és ő ment vásárolni.

Regina: (közbevág) Azért vagyok buta, Péter, aranyos, mert nem jártam sehova, mindig csak itthon voltam a gyerekekkel. Mindig elsírtam magamat, azt mondtam neki, hogy nekem csak ez jutott, a sok gyerek. De nem haragudott. Hát mit csináljak, ha voltak, akkor már nem dobtam el őket. Utóvégre mégiscsak lett házam is, a gyerekek is elmentek, aztán jó lett, ... szívbillentyűt kellett volna cserélni, azt nem hagyta, és akkor így meghalt. Elvitték Pestre, Mariskám, mert ő volt mellette, de hazajött a maga felelősségére, nem is tudtuk.

Mariska: Igen, mert ez '85-ben volt, én akkor bent voltam az Orfiba, mert '84-ben volt a gerincműtétem, '85 januárjában, vagy így valahogy bent voltam az Orfiba, és onnan mindennap kijártam a Mester utcába. És egy alkalommal, amikor mentem ki, mentem az adjunktusnőhöz, és ő közölte velem, hogy azért nem találom az édesapámat, mert saját felelősségére hazajött. Nem engedte megoperálni magát.

Regina: (sír) Hát így, elment hamar. (sír)

Mariska: Jól van, ne sírdogáljon anyu, mert akkor megint beteg lesz.

Regina: (sír) Mit bánom én.

Mariska: De nem úgy van, hogy mit bánom én, ez nem olyan dolog, anyu.

Ani: Neked, Mariska, nem olyan...

Regina: Jó, olyankor, ha meghalok...

Ani: (viccesen) Persze, anyu, így igaz, mert ha nem volna beteg, akkor nem halna meg, kénytelenek lennénk anyut nagybakóval agyonütni. (nevetés)

Regina: Hát, de tudod, fiam, milyen jó apádnak, nem gondolkozik semmin sem, pihen...

Ani: Majd megpihenünk mi is, de azt ki kell érdemelni, ez egy olyan dolog ez a halál is, hogy ezt ki kell érdemelni, a Jó Isten is azt mondja, hogy ő is azt veszi el, akit nagyon szeret. Most még anyut nem szereti annyira (*Regina közbeszól:* ...gonosz vagyok...), hát ez az, ez az, ki kell érdemelni, anyu, a meghalást, ez nem úgy van, hogy kívánságműsor. Majd eljön egyszer.

* * *

A leányok elbeszélésében szinte minden alkalommal jelentős szerepet kap az édesapára való visszaemlékezés, és így van ez feleségének, Reginának is visszaemlékezéseiben. Mariska és Ani az Első énekben még csak érintik a családtörténetben az apai ágat, és így történik ez a Második és Harmadik énekben is, ám az Ötödik ének valójában csak két témát tárgyal, a testvérek párválasztását, melynek valójában az apa lesz a főszereplője és az apa munkái. Anyjuk jelenlétében ebben a szituációban lényegében úgy emelik a leányok egekbe apjukat, mintha édesanyjuk gyermekkorukban nem is létezett volna. Az apa kitartó, munkabíró, szorgos, csak a munkának, azon keresztül a családjának élő emberként jelenítődik meg. Érdekes, ahogy Mariska, a legidősebbik testvér csak a robbantómester, lőmester megjelölést használja. Az Első énekben két különböző helyen említi meg, hogy apja robbantómester volt a Rudabányai Vasércnél, a Harmadik énekben pedig már ereden-

dően nagy ívű életpályát rajzol fel, ahol azt mondja, hogy apja kezdte kiművelni magát a cselédsorból, és végül is robbantómester lett. Az Ötödik énekben, ha lehet, még fokozza e képet, mert már azt is megtudjuk, hogy a hétvégeken Bicskére járt robbantani – igazolandó, hogy a környékben ő volt a legkiválóbb, és ezt erősíti az a kép, amikor temetésén, mint a robbantómester édesapa temetésén ott volt minden kollégája, mert mindannyian szerették őt. Amikor a Hetedik énekben apja okleveleit és kitüntetéseit mutogatja, már egyenesen úgy tűnik, hogy csak Virág Tivadarnak volt megfelelő szakképesítése, és ezért vitték Bicskére robbantani. Bicske másodszori említése itt már olyan, mintha valami nagyon távoli és fontos ponton dolgozna édesapja, és rajta múlna, hogy előrehaladjon a történelem kereke. Az apa tehát dolgozott a Rudabányai Vasércben, hétvégeken az ország más, távoli bányáiban, hét közben pedig ki tudja hányadik műszakként a szomszéd község állami gazdaságában és saját otthoni gazdaságában.

Aludni szinte soha sem látták, legfeljebb a sparhelt mellett bóbiskolt egy keveset, így is volt gondja azonban arra, hogy gyerekei mind tanuljanak, elő is teremtette rá a pénzt. De ő járt – még nagyobb leányainak is – ruhát, cipőt vásárolni. Amikor munkaverseny volt, mindig az élenjáró dolgozók közé tartozott, a hangosbmondó az ő nevét harsogta, és a hirdetőtáblán is sokszor szerepelt első helyen. Mindezekon túl életismerete és bölcsessége is kiemelte őt környezetéből. Gyerekei párválasztásába nem parancsoló módon szólt bele, hanem türelemmel és megértéssel.

A visszaemlékezésekből arra lehet következtetni, hogy mindkét szülő számára rendkívül fontos volt, hogy gyermekeik kit választanak vagy választanának, kivel kötnék össze életüket. Most rekonstruálva ezt a helyzetet úgy tűnik, hogy Virág Tivadar véleményét elmondta, ám az nem volt gyermekeire nézve kötelező érvényű, míg anyjuk, Regina ellentmondást nem tűrő lehetett. Más mérlegelési szempontjaik voltak, és a házassággal elérendő célok tekintetében is jelentős eltérések mutakozhattak. Az apa számára valószínűleg mégiscsak a gyermek vélt vagy valós boldogsága, illetve boldogtalansága volt a kiindulópont – és ehhez képest adhatott fel korábban kidolgozott elveket és értéket –, az

anya választásai ezzel szemben következetesebbek és racionálisab-
bak lehetnek. Amennyire ezt ma a visszaemlékezésekből rekon-
struálni lehet, Virág Tivadar számára a legfontosabb mégiscsak az
lehetett, hogy gyermekének társa, illetve annak családja ne néz-
ze le az ő családját, adja meg a kellő tiszteletet, a fiatalok igazán
szeressék egymást, és kevésbé volt fontos a házastárs származá-
sa. Ezzel szemben az anya számára elsődleges szempont volt a
leendő meny vagy vő makulátlan származása, de legfőképpen az,
hogy olyan, vagy legalábbis hasonló legyen, „mint amilyenek mi
vagyunk”. Az egyes párválasztásoknál – amelyek végül is válással
végződtek – éppen az anya volt az engedékenyebb vagy megértőbb
és az apa az elégedetlenkedő, míg más esetekben az anya fenyege-
tözött kitagadással, miközben az apa tartott fent titkos kapcsola-
tot ezen gyermekével. Úgy tűnik, hogy az anya egyszerre tartotta
fontosnak a leendő meny vagy vő származását (vagyis annak et-
nikus hovatartozását), családjának társadalmi státuszát, vagyoni
helyzetét, a leendő társ foglalkozását. Bizonyos választásoknál úgy
tűnik, hogy a szülők éppen ellenkezőleg ítélték meg gyermekük
házasságának kimenetelét. Biztosra vehető, hogy az összes háza-
sult gyermek megítélésében nem létezik egy konzekvens fellépés,
hiszen minden előző döntés és annak eredménye befolyásolja a
következő választás megítélését.

Amikor Mariska férjhez ment a nála hét évvel idősebb, magyar
származású, nagyon rendes családból való, bányában dolgozó férfi-
hoz, úgy tűnt, hogy e házasság társadalmi felemelkedésnek számít.
Egy évvel később azonban kiderült, hogy a férfi iszik, barátaival
csavarog és borzasztóan féltékeny Mariskára, akit egyszer meg is
ütött, mire a fiatalasszony büszkeségében választás elé állította
férjét, aki végül is elment. Mariskát ekkor kislányával apja vissza-
fogadta. Úgy tűnik, e házasságnak kezdetben jobban örült Regina,
mint férje. Ani házasságát is inkább az apja, mint az anyja nézte
kétkedéssel. Ani férje is magyar származású, jómódú, értelmisé-
gi családból származó fiatalember volt. A családon kívül azonban
mindenki tudta róla, hogy börtönviselt, csavargó, munkakerülő,
és ráadásul még a pénz is elszedi felesége és a gyerekei elől. Ani
végül is apja megalógezett megbocsátására somfordált haza.

Érdekes, hogy mindkét asszony szövegében a pozitív és negatív jelzők tökéletes oppozíciójával dolgozik. A magyar származás, a jómód, a magas foglalkozási presztízs pozitív kategóriáknak tűnnek, majd amikor ezzel szembekerülnek a munkakerülő, csavargó, iszákos, börtönviselt jelzők, menten le is értékelik a korábbi pozitív kategorizálást, és ezzel saját cigányságukon vesznek elégtételt, vagyis mintha a cigány vagy legalábbis félvér származású, szegény, nagycsaládos munkásember győzedelmeskedne a negatív konnotációban megjelenő magyarok fölött.

Józsi házassága sikeres lett, ő egy nálánál jóval alacsonyabb termetű magyar leányt vett feleségül, annak ellenére, hogy környezete ezért csúfolta is őt. A lány szülei hasonlóan bányászok voltak, mint Józsi és apja. Ani erről úgy beszélt, hogy „nagyon szerettek minket, szóval elfogadtak első perctől, és akkor apu úgy gondolta, hogy itt nem lesz semmi probléma”. A szerettek és elfogadtak mozzanatok tartom a megoldás kulcsának, ez ugyanis a két család közti egyenlőséget fejezi ki. Így van ez Jancsi második házasságával is. Testvérük második feleségét azért szerették, mert: „nem is az a lényeg, hogy magyar vagy nem magyar, elfogadott minket, szeretett az is minket. Ő olyan volt, hogy amikor még apu élt és itt voltak, még a lábát is megmosta apunak, simogatta, szóval nagyon szeretett minket az az asszony.” Itt is azt tartom fontosnak, hogy a másik család a fizikai gesztusok szintjén elfogadta Virág Tivadart és családját, vagyis leomlott a magyarok és cigány közötti fal, létrejött az egyenlőség és a testvériség. Jánosnak e házasságban még azt is megbocsátotta családja, hogy egy kétgyermekes elvált asszonyt vett feleségül.

Első házasságáért őt is, és Tivadar testvérét is elmarasztalták idősebb lánytestvérei és édesanyjuk. Mindkettőjük cigány származású leányt választott, és mindkettőjükéről úgy beszélnek, hogy azok „nem olyanok, mint mi vagyunk”, illetve „hogyan milyen család”. Mindkét sógornőről, illetve menyéről azt tartják, hogy csak kihasználták férjüket. Nyilvánvaló, hogy mind a két fiú esetében arról volt szó, hogy státuszszüllyedésnek tartották, hogy a fiúk cigány leányt vettek el. Jánosnak valójában második házasságával bocsátottak meg, de amióta második felesége meghalt, azóta elvesztette

kapcsolatát testvéreivel, és már évek óta nem utazott haza Békés megyéből. Tivadarral is alig találkoznak, pedig ő Felsőtelekesen él. Emese párválasztását inkább édesanyja kifogásolta, ahogy erről Mariska beszámolt, azért, mert noha a fiú szülei magyar származásúak, de nem foglalkoztak gyerekükkel – és ím a negatív megfontolások –, aki ezért nőtt fel úgy, mint az utcagyerekek, az iskola után rossz bandába keveredett és még „a rendőrség által is meg lett fenytve”. Az apa titokban találkozott lányával, vejével, majd unokájával, de feleségének hosszú idő kellett a megbocsátáshoz.

Virág Tivadar karrierje, bányászti státusza, kollégáinak megbecsülése, az, hogy tulajdonképpen mind a kilenc gyermekét taníttatta és a szoba-konyhás kincstári bányászlakásból felküzdötte magát egy parasztportára, és ott paraszti gazdálkodó lett, egy sikeres társadalmi felemelkedést példáz. Ez kompenzál minden olyan megjegyzést, amely a családtagokat cigánynak minősíti, s ez teremti meg az emberi önbecsülés alapját. Az apa története valójában arról szól, hogy valaki a szegény cigánysorból felküzdötte magát egy megbecsült bányásszá. A cigány szó jelentése ebben az értelemben valójában egy társadalmi minőséget jelent, amely egyenlő a szegénnyel, az elmaradottal és legkiváltképp a megbélyegzettel, míg a bányász azt jelenti, hogy az ember része a társadalomnak, annak egyenlő és megbecsült tagja. Durván fogalmazva: azzal, hogy valaki cigányból bányásszá lesz, valójában emberré lesz. Ennek szimbóluma Virág Tivadar.

Hatodik ének

Emese és férje, János

Emesével többször összefutottunk a Kincstárban, ám egyszer sem kínálkozott alkalom négy szemközti beszélgetésre. Tudta testvéreitől, hogy a temetőből Aniékhöz menet miről beszélgetett a család. Nem is annyira az édesapjáról elhangzottakat akarta kiegészíteni, hanem arról akart beszélni, hogy vannak a családban különös konfliktusok. Meghívott minket házukhoz, mely bent a faluban található, önálló parasztportán. Saját házasságáról és testvére, Pisti és édesanyja kapcsolatáról akart mesélni. Otthon volt férje, János is. Mielőtt leültünk a zárt verandán, megnéztük az udvart, a jószágokat és a kertet. Disznót, nyulat, baromfit tartanak, köztük gyönyörű és különleges japán tyúkokat. Külön meg is mutatták Ördögöt, az egyik japán kakast, amit taraján lévő két szarva után neveztek el így.

* * *

Emese: Mi a férjemmel 1980-ban házasodtunk össze, elég zúrós körülmények között kerültünk össze, mivel az én családom cigány család, ők pedig magyar családok, a szüleink ellenezték a házasságunkat. A férjem elkerült hamar a szülői háztól, albérletekben lakott, szállókon, én úgyszintén elköltöztem a szülői háztól albérletbe, és akkor összeköltöztünk, összeházasodtunk. Még abban az évben megszületett az első fiunk, akkor lett a férjem tizenkilenc éves én meg tizennyolc. Sajnos albérlettel kezdtük az biztos akkor is, aztán az egyik testvéremnél laktunk, itt Felsőtelekesen lakik egy bátyám, őhózzá költöztünk, ott laktunk egy ideig. Utána édesapám – még akkor élt – a Kincstárba egy lakást megint kibérelt nekünk, egy darabig ott is laktunk. 1986-ban született a másik fiunk, a férjem a bányánál dolgozott ez év április 12-éig, sajnos a bánya

bezárt, mind a ketten munkanélküliek lettünk. Nehezen neveljük a gyerekeinket, iskoláztatjuk, lakást vettünk. Nagyon szegények voltunk, az ő szülei sem tudtak támogatni, az anyémek sem, sajnos minden egyes darabért nagyon meg kellett dolgoznunk, hogy ez, amink van, meglegyen.

Mesélő: Te hol éltél, hol laktál, hol ismerkedtetek meg? A te szüleid miért ellenezték a házasságot? Mert úgy értettem az Emese elbeszéléséből, hogy a te szüleid is ellenezték.

Emese: Kölcsönös volt.

János: Mi először is Alsótelekesen laktunk, úgy költöztünk ide Felsőtelekesre 1974-ben, ha jól emlékszem. Itt jártam iskolába Felsőtelekesen. Már iskolás koromtól kezdve kedveltük egymást. Úgy jártunk iskolába, mint két szerelmes pár. Ez meg is maradt bennünk és összeköltöztünk. Szüleink ellenezték, legjobban anyám mondta, hogy nem jó ez így nekünk együtt élni. Nem tudom megmondani, hogy miért mondta ezt, mert ő is tévedett, mi jól választottunk egymásnak, nekünk így jó, remélem lesz is még sokáig.

Emese: Még annyi, hogy én is úgy hiszem, hogy jól döntöttünk, mert a szüleink annak idején azt mondták, hogy ha egy cigány és egy magyar összekerül, az nem jó kapcsolat. Egy ilyen házasság nem sikerülhet. Márpedig ez cáfolandó, mert húsz éve vagyunk házasok, és jóban-rosszban kitartunk egymás mellett.

Mesélő: Szüleid szerint miért nem sikerülhet egy ilyen házasság?

Emese: Az én szüleim azt mondták, hogy azért nem sikerülhet a házasságunk, mert anyám részéről is, apám részéről is voltak keveredések, tehát cigány–magyar keveredések, és általában elég sok gyereknél nem sikerült ez a cigány–magyar házasság. Én sem tudtam egyébként mit gondolni, ugyan kihez is mehetnék férjhez, kit is szerethetnék, amikor se nem vagyok cigány, se nem vagyok magyar, akkor hogy is lesz ez? A férjem, ahogy elmondta nektek, az általános iskolában kibontakozott köztünk először barátság, utána szerelem, aztán így is maradt.

Mesélő: Volt-e esküvőtök, volt-e nagy lakodalmatok?

Emese: Nekünk nem volt, de a férjem hadd beszéljen róla, az esküvőnkéről.

János: Esküvőnk az volt egy tanácsi, nagy lakodalom nem volt belőle, egy kis ebéd volt, egy kis vacsora, nagyon kevesen voltunk. Ez is úgy telt el, hogy amikor albérletben laktunk, annál a háznál tartottuk meg az esküvőnket. A vendégségről csak annyit szeretnék mondani, hogy anyám nem volt ott, keresztanyám volt ott – aki nemrégien meghalt –, a nagyobb fiamnak a keresztapja és a feleségem rokonai. Egy szerény kis esküvőt tartottunk. Ez Rudabányán történt, akkor még úgy mondtuk, hogy tanács épületében.

Mesélő: (Emeséhez) A ti részletekről ki volt ott?

Emese: Nekem Rudabányán vannak rokonaim. Anyám testvéreinek a gyerekei, és az egyik nagynénémnél laktam albérletben, tehát ők fogadtak úgy be, hogy ott lakhatok náluk addig, ameddig csak akarok, és ha összeházasodunk a férjemmel, ő is ott lakhat velünk, ha megszületik a gyerekünk, akkor ott nyugodtan békében élhetünk. Elég nagy lakásuk van, és nagyon szívesen láttak minket. Sajnos az esküvőnk nem volt valami szép, mert egy héttel előtte halt meg a férjemnek az édesapja, megvolt a temetés, tehát gondolhatjátok, hogy nem volt valami jó kedvünk. De azért lassan, kicsit csendesen eltelt az a nap.

Mesélő: Szóval azért volt kis esküvőtök, mert meghalt az édesapa, vagy pedig azért, mert mind a két szülői oldal ellenezte a házasságot?

Emese: Egyébként is kis esküvőnk lett volna, mert csak a saját keresetünkre számítottunk. Akkor a férjem még a vasútnál dolgozott, és nagyon kevés pénzt keresett. Én is keveset kerestem, a Habselyemgyárban dolgoztam, és a saját költségünkből kellett előteremteni az esküvőt. Nem tudtunk sok vendéget hívni, a szüleink meg azért nem vettek részt, mert haragudtak ránk, ezért csak szűk baráti kör, pár rokon volt ott.

Mesélő: Mert ha jól tudom, errefelé mégiscsak az volt a divat akkoriban, hogy a szülők házasították ki a gyerekeket, tehát ők állták a lakodalom költségeit, ők rendezték a lakodalmat, nem?

Emese: Igen, ez így volt, a mai napig is így van, de nekünk ezt nem lehetett megtenni, mert még ha tudtak volna segíteni a szüleink, akkor se segítettek volna. A férjemet is elküldték a szülői háztól még tizenhat-tizenhét évesen, és nem segítettek minket ak-

kor semmiben. Egyszerűen nem akartak tudomást venni rólunk és később is nagyon nehezen bocsátottak meg. Úgy gondolom, hogy a férjem anyukája hamarabb megbocsátott, mert hozzá elmentünk többször, és ő megszeretett. Viszont az édesanyám nem tudott megnyugodni sokáig, még az első gyerekem születése után sem. Az első gyerekeket nyolc hónapos korában látta először, addig nem volt kíváncsi ránk. Viszont megértem a haragját, mert ő úgy akarta, hogy szűzen menjek férjhez, szép esküvővel, olyan fiút akart nekem, akit ők választottak. Én azt mondtam a szüleimnek, hogy ők nem választhatnak nekem, mert én mást szeretek.

Mesélő: Milyen fiút választottak neked?

Emese: Egy olyan fiút választottak nekem, akinek a családja hasonló a mi családunkhoz, tehát cigány–magyar keverék, de én nem tudtam szeretni. Sőt egyáltalán a cigányokat akkor nem szerettem, mert akkor annyira tele voltam gyűlölettel a cigányok iránt, hogy nem akartam elfogadni, hogy én is az vagyok, nagyon ki akartam törni ebből. De most már harmincnyolc éves koromra elfogadom, de hát akkor még dúlt az emberben egy dac, inkább úgy mondanám, hogy dacoltam, hogy nem a hagyományokhoz kell ragaszkodni, hanem ahhoz, hogy akit az ember szeret, ahhoz menjen férjhez. Én azt hiszem, jól választottam, nem csak hiszen, hanem biztos vagyok benne. Ha megértjük egymást a férjemmel – nem azt mondom, hogy nem veszekedünk, sok családnál előfordul, hogy veszekedés van, így nálunk is. A férjem nagyon nehéz munkát dolgozott, húsz évig dolgozott a bányánál, és nem volt könnyű feladat. Mellette két gyerek, meg azok a gondok, hogy teljesen magunkra voltunk utalva. Ennyit tudok elmondani nektek a családunkról.

Mesélő: A többi testvéreddel hogy volt ez a párválasztás, házasság? Tehát a szüleid csak veled szemben voltak ilyenek, vagy ez megvolt másokkal is?

Emese: Nem, végül is nem csak velem szemben voltak ilyenek a szüleim, mert ugyanúgy a többi testvéremnek is meg akarták választani, hogy kit vehetnek el a fiúk, vagy a lányok kihez mehetnek férjhez esetleg. Talán, én úgy gondolom, hogy ezért is nem nagyon sikerült a többi gyereknek a házassága. Egyedül a két bá-

tyámnak sikerült, a legidősebb bátyám Kazincbarcikán lakik, neki jól sikerült a házassága. Elleneztek az övét is, de mégis megnősült ugyanúgy, mint ahogy én férjhez mentem. Aztán a másik bátyám ugyanúgy, mint én, úgy nősült meg. A legidősebb nővérem úgy ment férjhez, hogy anyukám nem egyezett bele, aztán van még egy nővérem, az Anna, ő is úgy ment férjhez, hogy a szüleim elleneztek a házasságát, tehát elmondhatnám, hogy majdnem mindnyájunkat. Rosszulesett nekünk egy kicsit, de azt hiszem, hogy meg kellett érteni a szüleinket, mert édesanyámnak nagyon nehéz sorsa volt, amikor Szlovákiából idekerült Magyarországra, és azt hiszem, hogy ettől akart minket valahogy visszatartani, hogy ne éljünk úgy, mint ők, talán azért.

Mesélő: Hogy éltek?

Emese: Úgy, hogy nagyon szegények voltak. Mindig bántották, azt mondták rá, hogy cigány. Az édesapám szülei, testvérei nem akarták elfogadni anyámat. Anyám mindig azt akarta, hogy azokhoz menjünk férjhez, akik olyanok, mint mi, hogy ne legyen közöttünk vita, ne legyen belőle gond.

Mesélő: De akkor végül is szűk a választék, mert nem lehetnek cigányok házastársak, nem lehetnek magyarok házastársak, ha jól értem.

Emese: Igen. Nem tudom, hogy találkoztatok-e már ilyen kérdéssel – de valószínű, hogy találkoztatok –, amikor legtöbb cigány azt mondja, hogy nem lehet magyarokkal házasságot kötni nekik, mert abból nem származik semmi jó. Nem tudnak megegyezni, úgymond, nem egyforma a vérük, mert a cigányok temperamentumosabbak, hevesebbek egy kicsit, míg a magyarok állítólag nyugodtabbak, csenedesebbek. Én ezt nem tudom, mert olyan igazi cigányokkal nem találkoztam, akik ilyenek, mert mi nem voltunk ilyenek.

Mesélő: Ugye a nagyobbik fiad most együtt él valakivel két éve?

Emese: Nem együtt él, hanem udvarol egy kislánynak már két éve Izsófalvára. Egy nagyon szép kislánynak udvarol. Nem is tudom, hogy mondjam el nektek, de nagyon féltem a találkozástól. Mikor először találkoztam a kislánnyal és a szüleivel, attól félttem,

hogya a szülei talán eltávolítják a fiamtól, ha látják azt, hogy én cigány vagyok, de nem így történt, és ennek nagyon örülök. Elfogadtak minket olyanoknak, amilyenek vagyunk, és nincs semmi gond.

Mesélő: De akkor te nem félsz már ettől a kapcsolattól, hogy a fiadnak egy magyar kislány a barátnője?

Emese: Nem, most már nem, eleinte féltem, de már nem félek tőle.

Mesélő: Akkor csak féltél, vagy ellenezted is?

Emese: Nem, egyáltalán nem elleneztem, csak kicsit féltem, hogy ha meglátnak – a fiam elmondta ugyan a családnak, hogy ő hogyan él, kik a szülei, a férjemet ismerte is a kislány édesapja, mert egy munkahelyen dolgoztak, de a férjemnek soha nem akarták elhinni, hogy én cigány vagyok. Mindig azt mondták neki, hogy az nem igaz.

Mesélő: Miért nem akarták elhinni?

János: Ezt nem tudom megmagyarázni, úgy voltunk a munkahelyen is, hogy ha valaki bekerült egy munkahelyre, és azt mondták rá, hogy cigány, én mindig elleneztem ezt, ne mondja soha egy ember a másikra, hogy cigány. Mert egy munkahelyen, egy csapatmunkában nem lehet különbséget tenni emberek között. Rám ezért mindig orroltak, hogy miért mondok ilyeneket, mikor én nem érzem magam cigánynak, akkor miért pártolom őket. Ekkor én őszintén megmondtam, hogy én olyan helyre nősültem, hogy az én feleségem cigány. Ezt soha nem szégyelltem, nem is fogom szégyellni, ebből az okból mondták rám, hogy én valamilyen párti vagyok, pedig nem vagyok semmilyen párti, mert azzal kell dolgozni, akivel lehet. Lehet, hogy egy cigány emberrel jobban meg tudjuk érteni egymást, mint bárkivel. Ezt el lehet mondani egy családban is, mert lehet, hogy egy családon belül is többet érek bárkivel, mint egy rendes testvéremmel.

Mesélő: A bányában volt különbség cigány munkások és magyar munkások között?

János: Erre azt tudom mondani, hogy van, aki azt mondja, hogy van különbség, van, aki azt mondta, hogy nincs. Mint ahogy az előbb is elmondtam, én nem tettem különbséget, mert én haragudtam, hogy valakire azt mondták, hogy cigány, főleg ha együtt

dolgoztunk. Sokan lenézték őket, ez a mai napig is így van, ezután is így lesz, de én nem nézem le őket egyáltalán.

Mesélő: Szóval, ha ugyanolyan munkások a cigány bányászok is, mint a nem cigány bányászok, és mégis lenézik őket, akkor hogy működött a bányában cigányok–magyarok munkája, együttműködése?

János: Szerintem ez úgy működött, hogy aki egy munkahelyen dolgozott – például mi voltunk hatan egy munkahelyen, ha volt köztünk egy olyan ember, akire azt mondták, hogy cigány, az ugyanúgy dolgozott, mint a másik, akire azt mondták, hogy paraszt vagy magyar ember, egy megszokott brigádnál nem nézte le egymást az ember. De ha egy másik munkahelyen dolgozott egy cigánnyal, akkor mondták, hogy cigány, és az nem úgy dolgozik, nem azt akarja csinálni, amit mondanak neki, de egy közös brigád, aki már megszokta egymást, soha nem nézte le a másikat. Ez olyan dolog volt, hogy ha valakinek volt egy darab kenyere meg egy falat szalonnája, akkor odaadta a másiknak, vagy kiterítettünk közösen, együtt ettük meg egyszerre. Nem válogatott senki sem, hogy ezt cigány gyerek hozta vagy ez csak zsíros kenyeret tud hozni, van, aki rántott húst hozott, a másik hozott hagymát, a harmadik meg töltött paprikát, mert olyan is volt, ki volt terítve, és közösen ettünk. A mi brigádunkban legalábbis nem volt olyan, hogy egymást lenéztük volna. Ha valakinek baja volt, segítettünk, ha tudtunk.

Mesélő: Hányan voltak a brigádban, és egyáltalán a brigádon kívül, illetve a munkán kívül volt-e valami összejárások vagy valami találkozó, amikor egymást a brigádtagok meglátogatták vagy kirándultak?

János: Igen, volt ilyen dolog is, voltak összejövetelek, a brigád összerakott egy kis pénzt, vettünk egy pár üveg sört vagy esetleg sütöttünk egy kis szalonnát. Volt olyan, hogy valaki beteg volt, akkor elmentünk meglátogatni. Például és is beteg voltam, itthon voltam táppénzen egy évig, akkor eljöttek meglátogatni a cimboráim, hoztak ajándékot, külön hoztak pénzt, különböző falvakból, akikkel együtt dolgoztam (Jósvafő, Rudabánya) eljöttek egy kocsival, meglátogattak, beszélgettünk. Nem hagytuk egymást cserben,

ha valaki beteg volt, mindig elmentünk egymást meglátogatni. Összetartott egy brigád.

Mesélő: És amióta nem dolgoztok, bezárták a bányát, azóta van a brigádtársakkal valamilyen kapcsolatotok?

János: Itt a faluban vannak régi dolgozók, akik nem messze laknak tőlünk, szomszédok, velük szoktunk találkozni, itt a környéken össze szoktunk futni, hogy beszélgessünk egy keveset. Nem szoktunk összejárni már, mert mindenki más munkahelyet talált, dolgozik, aki tud.

Mesélő: És azt hadd kérdezzem meg, hogy a brigádban, akiket cigánynak mondtak, azok az emberek magukat cigánynak mondták, vagy valami másnak akarták magukat nevezni?

János: Nem, ők sem szégyellték azt, hogy nekik ilyen a származásuk, nem is tagadták, sőt némelyik ember még többet dolgozott, mint amit kellett volna neki. Nem szégyellték azt, hogy ilyenek születtek, némelyik fiatal inas többet értett a munkához, mint bármelyik másik, akivel egy brigádban dolgoztunk.

Mesélő: Az ilyen házasság, mint a tiétek, gyakori Telekesen meg a környéken, vagy kivételnek számítotok?

Emese: Nem, mi nem számítunk kivételnek, mert itt nagyon gyakori az ilyen házasság, sőt talán elmondhatnám nektek, hogy mindenki, akiről úgy tudjuk, hogy cigány származású vagy keverék, ezek ugyanúgy magyarokkal is keverednek. Szóval ilyen nincs, nem csak mi vagyunk az egyetlenek itt a faluban, akik így vagyunk, így élünk. De viszont van olyan is, akik valóban nem sokat éltek egymással, többen elváltak, külön költöztek, megromlott a kapcsolat köztük, de a miénk, az maradt. Ennyi, amit tudok erről mondani.

Mesélő: A Pistáról beszélj, az István testvéredről, hogy édesanyád miért haragszik rá?

Emese: Az anyám azért haragszik a testvéremre, mert egy olyan lányt választott magának párnak, akit anyám nem szeret. Igazából nem is látta még, de ismeri a rokonait, itt Felsőtelekesen laknak rokonai a lánynak, de anyukám még nem is beszélt velük és már elkönyvelte, hogy olyan rossz cigány családok, hogy a Pistinek nem lesz jó ott, és ő nem akarja ezt a házasságot. A fiú már két éve

kéri anyukámat, hogy engedje meg ezt a házasságot, rimánkodott neki többször, de anyukám hajthatatlan, nem engedi. Negyvenévesen most albérletben van valahol, még én sem tudom, hogy hol van. Összeköltözött a lánnyal, de hogy mi lesz a jövőjük, erről nem tudok mondani semmit, mert szerintem még ő maga sem tudja, hogy hogyan is lesz ez. Az anyukám azért haragszik, mert a lány oláh cigány, és ahogy ők elmondják, a magyar cigányok nem keveredhetnek az oláh cigányokkal, mert azok nem olyanok, mint a magyar cigányok.

Mesélő: Milyenek az oláh cigányok?

Emese: Az oláh cigányok azok adnak-vesznek, cserélgetnek, csalnak, lopósok a legtöbben, és ebből élnek. Végül is nem tudom, hogy az a család olyan-e, de nem hiszem, mert akik itt laknak Felsőtelekesen a lány rokonai, nagyon rendes család. A férj sokat dolgozik, az asszony is, van három gyerek, szép lakásban laknak, úgyhogy nem hiszem, hogy a lány ilyen lenne vagy talán a szülei? Valószínű, hogy rendesen nevelték, csak ezt anyukám nem tudja, vagy nem is akar tudomást venni róla.

Mesélő: És a testvéreid beleszólhatnak vagy tehetnek valamit, hogy Pistit megmentésék vagy kimentsék, vagy elfogadtassák anyukáddal?

Emese: Nem, nem tehetünk semmit, mert anyukánkkal nem lehet ellenkezni. Olyan szigorú nevelést kaptunk, hogy nem mondhattunk ellene semmit annak, amit ő eldöntött. A mai napig is – én is hiába élek huszonegy éve a férjemmel – vannak olyan dolgok, amiről ha anyukám azt mondja, hogy ez így legyen, akkor annak úgy kell lenni. Még mindig nem ellenkezhetünk vele. Tehát a Pistit nem tudtuk megmenteni, mert nem hagyott volna békén minket anyu, akkor ugyanúgy megtagadta volna a többi gyereket is, vagy azt, amelyik éppen segíteni akar neki. Aztán odaveszett volna az anyai szeretet egy időre, és mi mindnyájan ragaszkodunk hozzá.

Mesélő: Édesapád vagy édesanyád határozta meg inkább a gyerekek sorsát?

Emese: Inkább anyám volt mindig, aki meghatározta, mert apám egy halk szavú, csendes kis ember volt, ő csak dolgozott, én

úgy emlékszem rá, hogy ő mindig csak dolgozott és soha nem szólt bele semmibe. Csak azt akarta, hogy a gyerekei tanuljanak, rendes emberek legyenek, de a házasságukba nem szólt bele egyszer sem, egyikébe sem. Csak édesanyám volt ilyen, ő ellenkezett mindig, mindegyik gyerekkel. Nem tudom, hogy miért van ez így, de ahogy belegondoltunk, beszélgettünk a testvérekkel, talán azért, mert ő is nagyon szigorú nevelést kapott, és őt sem engedték, hogy az apámhoz menjen feleségül. Neki is választottak Szlovákiában egy párt a szülei, de édesanyám is ellenkezett velük és nem ment hozzá, hanem inkább megszökött és eljött ide Magyarországra édesapámhoz. Tehát ha megfigyeltétek, akkor az anyám sorsát követik a gyerekek, tehát a gyerekek sorsa is hasonló az anyukáméhoz. És azt hiszem, hogy talán igaz is ez, hogy amilyenek voltak a szülők, talán a gyerekek is olyanok lesznek.

Mesélő: És ez hogy lesz a ti gyereketekkel, követitek ezt a szigorú példát, mint édesanyátok volt és az ő édesapja volt, vagy szabadság lesz végre?

Emese: Nem, nálunk nincs így. A mi családukban a férjemmel mi nem így csináljuk. Nagyon nyíltan tudunk a gyerekeinkkel beszélgetni, és a mi gyerekeink már nem olyanok, tehát szabadon választhatnak, nem ellenkezünk velük. Volt, amikor a nagy fiunkkal kellett ellenkezni, mert ő nagyon helyes fiú, nagyok sok barátnője volt, de volt olyan is köztük, amikor azt kellett mondanom, hogy nem igazán örülök neki, hogy barátkozik vele. Az apja sem örült neki, többször szólt, hogy ennek a kislánynak rossz híre van, és akkor a fiunk szót fogadott, mindig mindenkor szót fogadott nekünk.

Mesélő: A többi testvéreteknél hogy van ez?

Emese: A többi testvéremnél már ez nincs meg. A legidősebb bátyámnak egyetlen lánya volt, és a lány szerelmes lett egy cigány fiúba, de igazából a fiú nem olyan cigány, mert az apja magyar, csak olyan nagy szegénységben élnek, és az a magyar férfi is lezülött teljesen a cigánysághoz, hogy nagyon rossz körülmények közé került a lánya. A bátyám ezt nem tudta elfogadni, mert őt mindenhol tisztelték a munkahelyén is, ahol lakik, ott is. Szerették, tisztelték a bátyámat, nem tudták róla, hogy neki is van cigány

származása, ő mindig is tagadta. Annyira megneheztelt a lányára, hogy azóta sem tartja vele a kapcsolatot. Tudja, hogy van két unokája, de nem tudja elfogadni és nem is fogja, még ha belehal, akkor sem.

Mesélő: Ez melyik bátyád?

Emese: Ez a legidősebb bátyám. Barcikán lakik ez a testvérem és nem tud megbocsátani. Nagyon rossz ez neki, mert tudom, hogy fáj a szíve a gyerekéért, mert hiszen egy szem gyereke van, de nem tud megbocsátani. Hasonló anyukámhoz, anyukám meg hasonló volt az apjához, mert ő sem tudott megbocsátani a gyerekeinek. Ott van még a nővérem, Anikó, az ő kislánya is egy cigány fiúhoz ment férjhez, megszőktette a fiú, elvitte, mert a nővérem nagyon ellenezte, hogy ne menjen hozzá, de elment a lány. Már van három gyereke, de a nővérem csak megbocsátott neki. Szerette és megbocsátott neki. Megszerette a fiút is.

Mesélő: És a fiú mivel foglalkozott, milyen a családjá, milyenek a körülményei, hol laknak?

Emese: Én ezt nem tudom elmondani, mert a fiúval és a szüleivel nem igazán tartom a kapcsolatot, erről a nővérem tudna többet beszélni. Egyébként fuvarozó a fiú, elég sokat van távol otthonról, a nővérem lánya sokat van egyedül a gyerekekkel. Legtöbbször hazajön az édesanyjához, ha a férje 3-4 napra is elmegy, és így élnek. Szép, nagy lakásban laknak, azt tudom, mert láttam a lakásukat, de nem a sajátjuk, hanem a fiú szüleié. A gyerekek vettek egy portahelyet Berentén, mert ott laknak, és ha sikerül nekik, akkor építkezni szeretnének. Tehát úgy gondolom, hogy igyekvők lennének. A fiatalemberről annyit tudok elmondani, hogy egy kicsit lusta, mert egy rendes munkahelye még nem volt, csak alkalmi munkák, de ebből is fenn tudja tartani a családját.

Mesélő: Még azt szeretném kérdezni, hogy ezt a házat hogy építették, mi volt az a küzdelem?

Emese: Mivel a férjem bányászember volt – én mindig mondtam neki, hogy én nem szeretek szorongani egy szoba-konyhában, és kérdezze meg a bányában, hogy nem tudnak-e nekünk lakást adni, mert vannak ezek a bányászkezdmények. Kaptunk is lakást Kazinbarcikán 1981-ben. Elmentünk megnézni a lakást, és

én annyira megijedtem, meglepődtem, hogy ott csak cigányokat láttam, hogy nem merem odaköltözni, úgyhogy maradtunk Telekesen. Elkezdünk gyűjtögetni, hogy a faluban veszünk egy kis házat, úgy terveztük, hogy itt maradunk Felsőtelekesen. Én itt is születtem, ragaszkodtam ahhoz, hogy itt szeretnék élni. 1987-ben megvettük ezt a lakást egy idős házaspártól, ők elköltöztek a gyerekeikhez, azóta itt élünk. De nagyon sokat kellett dolgoznunk, hogy visszafizessük azt a kölcsönt, amit még felvettünk, mert anynyi pénzünk nem volt, hogy kifizessük az egész lakást, még OTP-kölcsönt is vettünk fel. Ezt fizettük tizenegy évig. A férjem nagyon sokat dolgozott, rengeteget túlórázott ahhoz, hogy ki tudjuk fizetni a részleteket és hogy fenn tudjuk tartani magunkat meg a gyerekeket.

Kellett cserélni a tetőt, de a tetőcserét nem mesteremberek csinálták, itt az én testvéreim, a férjem testvérei és a nagyobbik fiam barátnőjének az édesapja – ő egy kicsit értett az ácsmesterséghez, mert az édesapja valamikor ács volt –, ők vállalták a munkát közös erővel, hogy ne kelljen az ácsmesternek fizetni, vállalták, hogy felteszik nekem a tetőt. Itt dolgoztak a fiútestvéreim hárman, a férjemnek két öccse és a fiam barátnőjének az apukája, és így együtt megcsinálták az egészet. A színezést pedig a fiam csinálta meg, pedig ő csak lakatos, a festéshez egyáltalán nem értett, csak amennyit ellesett, mert az önkormányzatnál dolgozott és festőkkel járt dolgozni, amennyit megfigyelt, annyit tudott. Eltervezte, hogy a külső színezést megcsinálja, hogy ne kelljen még azért is külön pénzt kifizetni.

Mesélő: Szüleid családját összetartó, kevésbé összetartó, szóval milyen családnak tartod vagy gondold?

Emese: Erről annyit tudnék elmondani, hogy nem nagyon erős az összetartás, mert valami oknál fogva mindig összeveszünk valamin, vagy az egyik testvér, vagy a másik, és akkor megvan köztünk a vita. Egyébként, ha valami problémája van valamelyiknek, valamit dolgozni kell, esetleg beteg vagy segítségre szorul, akkor biztos, hogy mindenki összetart, együtt van az egész család. De szerintem ez más családnál is előfordul, hogy a gyerekek összevesznek, nem nagyon akarnak egymáshoz járni. Igazából nem is járunk mi egy-

máshoz nagyon, pedig itt lakunk a faluban majdnem mindnyájan, de nagyon ritkán járunk össze, ez igaz. Esetleg ünnepkor összefutunk, együtt a család, de van, amikor akkor sem egyszerre, hanem egymás után vagy esetleg most volt a mindenszentek, akkor, de csak a temetőben szoktunk találkozni, egymáshoz nem igazán sokat járunk. Azt hiszem, hogy ezt az is okozza, hogy mindenkinek megvan a saját problémája, mert nagyon sokat kell dolgozni ahhoz, hogy meg tudjunk élni, egyre kevesebb idő jut másra. Nem igazán járunk egymáshoz, az nagyon ritka.

Mesélő: Emese, amikor Rudabányán laktatok, akkor kinél laktatok? Elmeséled azt, hogy ahhoz hogy viszonyult a család, és ki volt az, aki befogadott benneteket ?

Emese: Rudabányán lakik édesanyának egyik nővére, és annak egyik lányánál laktunk. Nekik van egy szép nagy lakásuk Rudabányán, építkeztek és volt két lányuk. A lányok barátnőim voltak, együtt is dolgoztunk. A nagyobbik lány elmondta a szüleinek, hogy milyen helyzetben vagyunk a Jánossal, akkor a nagynéném azt mondta, hogy bármikor hozzájuk költözhetek, mert ő megérti a helyzetemet. Ha a szüleim ellenkeznek velem, akkor sem számít, mert ők megvédenek, és költöznek oda hozzájuk. Tehát nagyon nagy szeretettel fogadtak. Talán jobban megértettek ők, és sokkal többet törődtek velem, mint a saját szüleim. Azt tudom, hogy édesapámnak nagyon fájt, hogy így látott, de ő sem tehetett semmit értem, mert anyám nagyon akaratos asszony volt, és nem engedte, hogy segítséget nyújtson nekünk, már csak a későbbiek folyamán. Ez a család nagyon rendes volt hozzánk, szerettek minket, a férjemet is ugyanúgy szerették. Nem sokat laktunk náluk, mert mi is vágytunk arra, hogy külön lakjunk, hogy elkezdjük a mi kis életünket valahol. Aztán sikerült is, nehezen, de eljutottunk ideig, hogy azt mondhatjuk, hogy minden jó, hogy nekünk sikerült.

Mesélő: Még egyet szeretnék tőled kérdezni, hogy az, ami a családnak a régi története, ahhoz hogy viszonyulsz, amit a Marika kiderített a családfáról?

Emese: Örültem neki nagyon, hogy beszéltek róla, engem is ugyanúgy érdekelt a téma, mint a testvéremet, nagyon sokat hallottam én ezekről a dolgokról, mert anyám nagyon sokat beszélt

róla. Mivel ő nem járhatott haza Szlovákiába, otthon mindig elmondta nekünk, hogy hogyan élt, kik voltak a szülei, kik voltak annak a szülei, és mindig azt mondta nekünk, hogy higgyétek el gyerekek, hogy bármit is mondanak ránk, nem vagyunk mi rossz család vagy esetleg cigányok, mert anyámnak nagyon rosszulesett, ha valaki azt mondta rá, hogy cigány. Eleve azért is került el Szlovákiából, mert – úgy hallottam a történetet – az apja nem nagyon szerette, hogy barna volt a bőre, azt is mondták, hogy apám is cigány, de valójában mi ezt nem tudjuk, én nem tudom, de örülök neki, hogy megismerhettem ezt a történetet én is. Valójában egy keveset tudtam is róla, amit anyukám elmesélt, de még régebben úgy fogtam fel, hogy ez egy mese, de aztán kiderült, hogy mégis a valóság.

Mesélő: Mármint melyik történetet tartottad mesének?

Emese: A nagyszülőkről azt, hogy milyen gazdagságban éltek, az anyai ágról a nagyszülők, hogy milyen nagy volt a gazdagságuk. Hogy milyen családból származtak, és én ezt úgy fogtam fel akkor, hogy ez csak egy mese, ez csak egy kitalált történet, nem is lehet igaz, mert akkor miért vagyunk mi ilyen szegények? De csak rá kellett jönnöm, hogy mégiscsak ez az igazság. Ezt nem csak anyám mondta el, hanem már később a testvére is, aztán az egyik nagybátyám is elmondta Jósmafőn, hogy régen ez így volt, és el kell hinnem, hogy ez az igazság. Így elhittem.

Mesélő: És melyik szinten volt a gazdag család vagy a gazdag emberek?

Emese: A nagymamám részéről volt inkább a gazdagság, nagypapámnak is volt, de inkább a nagymama részéről volt több, mert a nagymamámnak úgy tudom, hogy az apjának malma volt, dolgoztak sok helyre, őrlték a lisztet és gazdag családok voltak. De nem tudom, mi történt a gazdagsággal, arról nem hallottam semmit. A nagypapám részéről annyit hallottam, hogy akik ottmaradtak Szlovákiában testvérek, ők foglalták el a földeket, a lakásokat, ami a nagypapáé volt, és akik Magyarországra kerültek gyerekek, azok nem kaptak semmit. Amikor elkezdődött Magyarországon az, hogy vissza lehet vásárolni és meg lehet keresni a régi földbirtokokat, és hogy mennyi aranykoronába kerülnek, az egyik roko-

nunk elkezdett keresni Szlovákiába, hogy márpedig ő megkeresi és visszaköveteli a részét. Szóltak a nővéremnek is, hogy menjen ő is, követelje vissza a részét, ami neki jár, de azt mondta a nővérem is és anyám is, hogy nem, mert ha eddig nem követeltük, akkor ezután sem fogjuk, nekünk jó így, ahogy van. Itt, Magyarországon születtünk majdnem mindnyájan, itt is maradunk, nem megyünk vissza Szlovákiában és nem követelünk semmit.

Mesélő: És azon a képen, amit Mariska őriz, kik vannak rajta?

Emese: Úgy tudom, hogy a nagyapám van rajta, meg az ő apja és a testvérei. Pontosat nem tudok mondani, mert anyám sem nagyon ismerte őket. Inkább Lajos bátyám, aki Jósuvafőn lakik, inkább ő, mert neki az édesapja, tehát a nagyapánk elmondta a család történetét, és ez a Lajos bátyánk őrizgette ezt a dolgot, hogy kik is vagyunk valójában, honnan származunk, kik voltak a szüleink, nagyszüleink.

Mesélő: És Rózi néni Rudabányán, tudott erről a történetről?

Emese: Tudott róla ő is, mert ők, amikor elkerültek Magyarországra Szlovákiából, nekik otthon a szülők elmondták mindezt, hogy honnan származnak, kik voltak az őseik. Ők mindannyian tudják, minden gyerek, csak már a gyerekeiknek nem mondták el. Itt csak anyám mondta el, és egy testvére élt még itt Felsőtelekesen, de már régen meghalt, az ő gyerekei is tudják, ismerik ezt a történetet. Érdekes dolog, hogy a nagyapa annyira ellenezte, hogy nem mehetnek a gyerekei cigányokhoz, tehát a lányai nem mehetnek cigány fiúkhoz, a fiúk nem vehetnek el cigány lányokat. Akik Szlovákiában maradtak bátyjai anyámnak, azok szlovákokat vagy volt aki szlovákot, volt aki magyar hölgyet vett feleségül, de akik elkerültek Magyarországra, azoknak mindegyiknek olyan a párja, hogy vagy teljesen cigány, vagy pedig cigány–magyar keverék. Annak ellenére, hogy a nagyapa ezt nem akarta.

Mesélő: Mondd el akkor a Magyarországra került nagybácsikat, nagynéniket.

Emese: Azt tudom csak elmondani, akiket ismerek. Itt Felsőtelekesen édesanyámnak volt egy nővére, aki már sajnos több éve meghalt, ő volt Mariska nénije, úgy hívták, hogy Beri Jánosné. Beri János cigány származású, ezt tudtuk, mert anyu mondta.

Neki több gyereke született, akik legtöbben itt laknak a faluban. Már unokák, dédunokák vannak. Egy másik nővére Vadnán lakott anyukámnak, ő nemrégén halt meg, az ő férje is cigány volt, a gyerekei is úgy nőültek, úgy mentek férjhez, hogy cigány családból választottak maguknak. Aki Aggteleken lakott, az a keresztanyám volt, anyukám testvére, ő is cigány férfihoz ment férjhez, egyetlenegy gyereke született, de a férje meghalt Oroszországban a Donnál, elveszett. Egyedül nevelte fel a fiát. Ő már meghalt. Aztán Rózi néném van még Rudabányán, anyukám testvére, ő is cigány férfihoz ment férjhez, és a gyerekei is ugyanúgy választottak. Tehát ott nincsen egyik gyereknél sem, hogy magyar, cigány, nem. A többi családnál, tehát anyám testvéreinél, akik itt Magyarországon élnek, ezek mind úgy házasodtak, hogy cigányok cigányokkal, tehát itt magyar keveredés nincs. Lajos bátyám is úgy vett el egy hölgyet, hogy cigány–magyar keverék volt. Neki is született két fia.

* * *

Az 1960–70-es években a felsőtelekesi férfiak többsége bányász volt. Vagy a rudabányai Vaskőbe, ahol külszíni termelés folyt, vagy az ormosbányai szénbányákba jártak dolgozni. Amikor már a mezőgazdaságból elvándorolt paraszti eredetű munkaerő nem jelentett munkástartalékot, a munkatoborzók előszeretettel kutattak fel cigány munkásokat is. Egyes bányák már a 20. század első felében is intenzív termelést folytattak, a közeli Múcsonyhoz tartozó alberrtelepi bányából például Miskolcra szállították lovas kocsival a szenet a háztartások számára. E bányák munkásai ekkor még a helyi szegényparaszti népességből verbuválódtak, és csak az ötvenes években – a mezőgazdaság szocialistának mondott átalakítása után – jelennek meg a középparaszti családok képviselői. A bánya a különböző társadalmi eredetű emberek „nagy olvasztótégelyének” bizonyul. A föld mélyében végzett munka, e munka veszélyessége, az emberek egymásrautaltsága és a kooperáció nagyfokú szükségessége rövid idő alatt szolidaritást és együttműködést teremt a különböző származású emberek között. Az azonos munkavégzés, a munka életformává válása hamar kialakít egy egysé-

gesnek tűnő bányásznapességet, ahol az első generációs bányász szülők gyermekei nagy valószínűséggel választják apjuk foglalkozását. A szakma családon belüli öröklődése, valamint az ideológia szintjén preferált szerepe öntudatos foglalkozási csoportot hozott létre, melyben elhalványultak vagy teljesen háttérbe szorultak a cigányok és magyarok közötti ellentétek.

Úgy tűnt, hogy a foglalkozáshoz kapcsolódó kultúra és életmód jelentéktelenné teszi az egykori etnikus kulturális kötődéseket és létrehoz egy közös munkás- – közelebbről bányász- – kultúrát. Arra az időre visszaemlékezve, amikor a bányászkodás még virágkorát érte, az elbeszélések paradicsomi állapotokról tanúskodnak. Még ha egyfajta forráskritikával megszelídítjük is az elbeszélések már-már mesebeli jellegét, nem vonhatjuk kétségbe, hogy valamilyen testvériség működött – ha nem is direkt módon cigányok és magyarok között –, hanem a brigád tagjai között. Miután a munka együttműködést követelt, és azt, hogy mindenki egyformán vegye ki a részét, nem az számított, hogy kinek mi a származása, hanem az, hogy ki milyen munkás. Valószínű, hogy a cigány munkások a velük szemben gondolt kezdeti bizalmatlanság miatt jobban megakartak felelni és jobban is törekedtek arra, hogy munkájukban ne találjanak kifogást. Fontosabb volt számukra a brigádon belüli testvériség demonstrálása, mint a magyar származású bányászok számára, akik tudatában voltak helyzeti előnyüknek. Az esetleges testvériség itt számukra nem kitüntetés volt és nem a társadalmi egyenlőség demonstrálása, hanem az élet természetes rendje. Semmi meglepőt nem találtak abban, hogy együtt szalonnáztak történetesen cigány brigádtársukkal, hanem egyszerűen úgy élték meg, hogy egy brigádtársukkal szalonnáznak. Ugyanez a szalonnázás a cigány munkás felől nézve a befogadás értelmezését kapta és a társadalmi egyenlőséget jelentette. Noha az interjúban nem említődött, de a hetvenes–nyolcvanas években a bányásznapnak még nagy jelentősége volt a falu és a bányászok életében. A bányásznap számontartása és megünneplése felért a helyi búcsú jelentőségével. Ezek az évenként ismétlődő ünnepségek többek között épp azt a célt szolgálták, hogy az eltérő származású bányászok között erősítsék az összetartozás tudatát.

A második generáció cigány bányászai már valójában egyszerűen csak bányászok voltak, és ők maguk is könnyebben tudták elhallgatni, hogy apjuk még cigány volt. Számukra is egyre kevésbé volt jelentősége cigány származásuknak és egyre fontosabb volt, hogy magyarok és cigányok fölött létrejön egy foglalkozási csoport eredetű, ám funkciójában az etnikushoz közelítő csoport. A bányászok és családjaik a hetvenes évektől már egy zárt házassági – endogám – kört alkottak, ahol egyre gyakoribb volt, hogy felmenőikben még cigány ősökkel rendelkező fiatalok felmenőikben magyar ősökkel rendelkező fiatalokkal kötnek házasságot. Bányászgyerek és bányászgyerek közötti házasság volt Mariska, Józsi, János első, Tivadar és Emese házassága is, hogy csak a legszűkebb családot említsem. Ezen öt házasságból három esetben volt a Vírág gyerekek házastársa magyar származású fiatal.

A nyolcvanas évek végétől, a kilencvenes évek elejétől a munkahelyükön kívül azt az illúziót is elveszíthetik a korábban cigánynak mondott családok leszármazottai, hogy mindenek fölött álló testvériség működik cigány és magyar származású emberek között. A paraszti háttérrel rendelkező bányászoknak a bányák bezárása után még volt hová menekülniük, ám a jobbára szolgálati vagy bérlakásban lakó cigány származásúnak mondott bányászok proletárszintre süllyedtek.

Hetedik ének

Mariska és Regina kettőse

Amikor pár nap múlva, ha nem is reggel, hanem inkább már dél előtt ellátogattunk Regina nénihez, ott volt nála Mariska. Regina néni egy háztartásban él hajadon Erzsi lányával és nőtlen Béla fiával. Szinte a legutóbbi időkig velük élt a szintén nőtlen Pisti fia, aki jelenleg Sajószentpéteren él a cigánytelepen, egy ottani negyven körüli nővel és annak családjával. Megtekintettük a Mariska számára épülő házat, vagy inkább átalakítandó épületet, az egykori szikvízgyárat. Tekintve, hogy Mariska és Regina a nap nagy részét együtt töltik, hogy ne kelljen állandóan egymáshoz szaladgálniuk, elhatározták, hogy a beteg, nehezen járó Mariska számára önálló lakrészt alakítanak ki.

Mariska lényegében a pár nappal korábbi esti beszélgetést folytatva tárgyi bizonyítékokat keresett és hozott, lám lássuk, hogy nem ok nélküli dicsekvés volt, amit mondtak. Regina néni fontosnak tartotta megmutatni lakását – mire is vitték Tibivel –, különösen pedig azokat a darabokat, amelyek gyermekei stafírungját, illetve indításuk nélkülözhetetlen darabjait jelentik. Mariska kiegészítését valójában Regina néni kezdetben peripatetikus, indulásban Mariska egyik mondatának asszociációjára épülő monológja követi, jóllehet a kiindulópont mégiscsak az volt, hogy lásuk a lakást, mely alátámasztása kívánt lenni mindannak, amiről korábban oly hosszan és számunkra hitelesen volt szó.

A beszélgetés végére megérkezett Béla és Erzsike. Béla szeszfőzdéből jött, ahol 40 liter szilvapálinkát főzetett ki. Pálinkával kínált és megmutatta a katonasági relikviáit, fotókat, leszerelési rajzos emléklepedőt, valamint trófeagyűjteményét. Erzsike őszi kertjében kalauzolt minket, és körtével, almával kínált. Ezalatt

Regina ételt készített, olyat, amellyel húsz-harminc évvel ezelőtt még a parasztok sem szégyelltek megkínálni a falujárókat – salonát, kiadós rántottát.

* * *

Mariska: Ezt az oklevelet és a Kiváló Dolgozó kitüntetést a húgom kapta. A kurittyáni Habselyem Kötöttárugyárban dolgozott huszonhat évig és kilencven napig, de sajnos meg kellett operálni a gerincét, akkor leszálalékolták. A többi okleveleket, kitüntetéseket az édesapám kapta a bányában, ő a rudabányai Vasérc bányában dolgozott és ezt mind a munkájáért kapta. Az édesanyám szintén kapott egy oklevelet, nem tudom pontosan megmondani, de valószínűleg benne van, hogy melyik évben – 1992. augusztus 20-án Miskolcon voltunk egy nagy ünnepségen, amin jelen volt a honvédelmi miniszter, és ezt édesanyám azért kapta, mivel őt fiúgyermek szolgált a hadseregben, az akkori hadseregben. Édesapám a Vasérc bányában dolgozott nagyon hosszú ideig, vajúrólevelet szerzett, itt is úgy fejezte be a munkáját, mint a bányában lévő lőmester. Tehát nagyon sokat dolgozott, külön munkákat is vállalt, nagyon sokszor elvitték Bicskére robbantani, mert ő volt itt az egyetlen, aki ennek a robbantási műveletnek megfelelő szakképesítést szerzett, nagyon sok alkalommal elvitték az ország több bányáiba is, amikor szükség volt rá. Mi nagyon szerettük az apukánkat, de nemcsak mi, hanem a munkatársai is, nagyon megbecsült dolgozó volt, életében is nagyon szerették. Nagyon sokat foglalkoztak vele, abban az időben még munkaversenyek voltak, öt éves tervek, és az akkor még meglévő hangosbemondó állandóan az elsők között sorolta a nevét.

Regina: Miskolcon mentünk egy nagy helyiségbe, ott voltak olyan tisztések, katonák, és akkor bevezették az embert, leültették, nagy hosszú asztal volt, meg volt terítve, volt rajta minden. Megkínálták a népet és elbeszélgettek. Állt egy nagyobb rangú tiszt, mondta a neveket, a gyerekeknek elsorolta, és kívántak nekem sok mindent, hogy a gyerekeket felneveltem a magyar hadseregnek. Én meg csak sírtam. Mindegyik volt katona. Józsi volt Miskolcon a karhatalomnál, Öcsi Verpelétnél volt harckocsizó,

Jánoska volt főiskolán Nyíregyházán, Pisti volt Verpeléten, három kis csillaggal szerelt le, Jánoska kettővel, Béla semmivel, ő itt volt Pesten. Józsi 24 hónapot volt, Öcsi is, Jánoska is, Pista volt csak 18 hónapot meg Béla. *(A beszélgetés közben Regina átsétál egy lefüggönyözött, szomszédos helyiségbe, s mutatja a gyerekek stafingját.)*

Az edények azért vannak ott, mert az egyiknek is adok, meg a másiknak is, és párban vettük nekik, hogy egyforma legyen. De Béla nem tudom, hová fog kerülni, vagy mit fog cselekedni, ha majd rosszul végzi magát, akkor majd úgy vegye hasznát. Ezért van ez, aranyos. Ezt azért vásároltuk már régen, még apa élt, akkor is megvolt. Törülközők vannak, ágyhuzat, lepedő, minden, de ha nem jól csinálják, akkor az ő bajuk, mert én is olyan vagyok, hogy nem nagyon engedelmeskedek. Nekem nem kell akárki, minek, nem becsülne meg engem, mindig a gyerekeket lovallná, álljak az udvaron, sírjak? Eleget sírok így is, mert megvagyok magamnak. Ha elmennek, menjenek, Béla meg, ki tudja, vele is mi lesz. Majd ahogy csinálja, úgy veszi hasznát, mert már nem gyerek ő sem, harminchat éves lesz, de nem mennek sehova, nem ismerkednek, csak addig voltak oda, amíg katonák voltak. Akkor minek az ilyenek, valaki majd jól megfogja, bolonddá teszi, aztán megy akárhová, nem nézi, hogy az nem volna jó hozzá, vagy beletnyugszik az anyám, vagy nem. Nem nyugszok bele én sem, nekem se nyugodtak bele, pedig az én Tibim az olyan rendes volt, sokat dolgozott a bányában, harminchárom év és nem tudom mennyi nap volt neki, amikor meghalt. Amikor hozzákerültem, tizennyolc évet még nem töltötte be, de már akkor is a bányába járt, ide a Vaskőbe. Muszáj volt neki, mert ő volt a nagyobb és mostohaapja volt, menni kellett, nem nagyon bánta az öreg. Amikor összekeverültünk, elmentünk Kánóról, és megvontunk. Nem volt semmi baj, dolgozott, én meg a gyerekekkel küszködtem, a testvérek csak azt világolták mindig, hogy: „neked csak a sok gyerek van, aztán nincs semmitek se”. Aztán lett nekem is egy házam, mindent rendbe tettünk, kívülről-belülről színezték, sokba van már nekünk.

De már most jól vagyok öregségemre, csak a gyerekek... Mikor az ember leöregszik, már a gyerekeknek egyáltalán nem kell, mert

még tőle meg is halhatok, akkor se néz rám. Azért sírok én sokat, nagyon sok könnyet hullajtottam Jancsimért is, mert annyit nem érdemlek meg, hogy iskoláztatta az apja, ment utánuk, amikor katonák voltak, és egy levelet sem ír már hat éve. Nem kellenek már az öregek. Ha jót mondasz, az a baj, ha rosszat, az a baj, csak hallgatni kell, mindig csak hallgatni, de nagyon nehéz nekem. Addig volt jó, míg élt apa, nem volt semmi baj, nem mertek bántani a gyerekek. Hiába mondta szegény, amikor halálán volt, hogy viseljétek gondját anyátoknak. De ki? Mariskám? Ő szegény, nyomorék lett, akkor mit csináljak. Majd csak egyszer megnyugszok, majd eljön az az idő egyszer. Ez az Öcsim, aki itt lakik a faluban, szegények voltak, mikor összekerültek, de mikor jött a fizetés, két szatyorral vittük nekik az ennivalót a boltból. Lisztet, cukrot, zsírt, mindent. Segítettük. Kapott a fiam paplant, lepedőt, ágyszőnyeget, mindent. Jánoska is mindent kapott, még firhangokat is gyönyörűt vett neki Mariska, sötétítőt, csodálatos szépek voltak.

Józsám is kapott, mindegyik kapott stafírungot. A gyereket kielégítettem, a kislányt, de hát nem adott neki semmit az apja, mert úgy csinálta, ahogy nem jó. Van két unoka, ő még nem látta, nem is akarja. Úgy, mint én. Ha ilyen rosszul csinálják az életüket, akkor küszködjenek, ahogy akarnak. De még lehet, hogy azt is meg fogom tiltani, hogy ne jöjjön ide. Akkor jó, ha nem látom. Minek jön, azért, hogy engem szomorít? Ha elment, akkor jól tette, ha nem tudott gondolkodni, hogy valaki már negyvenéves, akkor sajnálom. Sajnálom nagyon, hogy így lett. Most Mariska hozott Miskolcra varrnivalókat a kórházból, majd segíték neki varrni, már varrok is. A nagyfiúnak is, de ha úgy csinálta a dolgát, akkor most már menjen oda, ahova akar, meg adjon neki, aki akar, de én nem. Én nem adok neki, itt van még a lány is, Erzsó, hasznát veszi, mert ha én nem leszek, akkor már neki nem lesz. Én varrtam nekik, de nem jól csinálják az életüket, akkor tudják bele. Nem bánom, már én nagyon rossz vagyok. Anikám is mindent kapott, volt is neki, dolgozott, szekrényt vett magának, konyhabútort vett.

Nekem volt egy testvérem, Józsi, Kecőbe lakik. Elvitték a börtönbe, és olyan helyen volt a börtönben, hogy víz volt felette, alatta. Nyolc évet kapott, mert hazaárulónak mondták és

elvitték. Aztán jött egy amnesztia, úgy került haza, lehet, hogy ott halt volna meg. Elvitték, mert hazaárulónak nyilvánították a csendőrök. Nagyon rossz világ volt akkor az oroszok után. Megint elfoglalták Hosszúsózt. Egyszer már felszabadították, amikor bejöttek az oroszok, akkor megint elfoglalták. Nem volt szabad hazamenni, csak útlevelekkel. Nem is tudtam hazamenni, meg nem is mertem, mert édesapa haragudott, Imre bátyja haragudott, mi nem jártunk haza. De még otthon voltam gyerek, mikor Józsi bátyját elvitték a csendőrök és bebörtönözték. Olyan helyre tették, hogy biztos haljon meg. Éjszaka jöttek a csendőrök, zörgették az ajtót, kérdezték apámat, hogy hová tette a fiát. Ő azt mondta, hogy nem tudja, akkor jól megverték, de szlovákul beszéltek. (Én is úgy tanultam nyolc évet iskolában, csak szlovákul tudtam.) Mondta, hogy nem bánja, ha halálra verik, de ő nem tudja, hol van Lajos. Józsi bátyja Kecsőbe lakott, neki felesége volt, aztán csak elvitték, és hazaárulónak nyilvánították. Nem hiszem, hogy az volt, nem járt sehova. De Lajos nem volt otthon valóban. Én voltam még akkor otthon, meg Maris néneje, Rózsi, a többiek már elmentek otthonról, de Józsi bátyját elvitték, még jó, hogy nem akasztották föl, és ki tudja, miért? Akkor csendőrök voltak, nagyon rosszak voltak, szuronnal jártak, nem puskával. Sokat kilakoltattak onnan, Kecsőből is. Ruhát sem hagytak vinni nekik, csak ami rajtuk volt, ide kerültek valahová Magyarországra. Édesapa mesélte, hogy jöttek oda a cigányok szállásért, de ő azt mondta, hogy itt nem alhatnak, menjenek, ahová akarnak. A csótói cigányok mindig mondták rá, hogy büszke (mert ismerték, ott született). Nem bánta, hogy azt mondták, büszke, mert ő nem cigány. Mi is féltünk, mert egy öregasszony odajött, hogy adjon neki szállást, de édesapa kizavarta, hát úgy átkozott minket, hogy... csúnyán.

Édesanya csak mindig az apjáról beszélt. Mindig azt mesélte, hogy az apját megölték a kocsmába, ő hároméves volt. Akkor is volt ilyen, a mai napig is van. Másnap reggel találták meg a szomszédban, egy másik udvarban. Ők voltak a malomtulajdonosok, de volt nekik földjük, gazdálkodtak, parasztok voltak és a malomtulajdonosnak volt a lánya az én anyukám. Édesapámék meg ki tudja, hogy pontosan honnan származtak, nekem nem mond-

ták. Édesapa sem mondta, csak mindig azt mondta – Meszesen lakott egy testvére –, hogy bemegyünk bátyjához Ardóba, János bátyádhoz és majd megpihenünk. Úgy is volt, bementünk, megpihentünk, beszélgetett édesapa a hozzátartozóival, utána mentünk Perkupára, felültünk a vonatra, Szendrőben leszálltunk és gyalog mentünk Meszesre. Még iskolás gyerek voltam, de tudom, mert vitt magával oda Rózsiékhoz, testvéremékhez.

Otthon voltunk, iskolába jártunk. Jártunk markot szedni, aratásba, kapálni. Amikor már édesanyámék is kapáltak, akkor otthon is kapáltunk, még Maris néném is, ő is járt aratni, markot szedni, mi, gyerekek együtt voltunk otthon. Amikor elkerültek, akkor már csak én maradtam. Akkor csempészni jártak a magyarok ide Hosszúszóra, Jósvafőre, mindenfelé. Akkor mi ide lejöttünk és innen vittünk dohányt, vittük fel Jósvafőre eladni, és én megismerkedtem a férjemmel. Ő Kánón lakott, az erdőn keresztül jöttünk Kánónak, ő már akkor is a bányába járt, szegény. Mikor mentünk hazafelé, akkor beszélgettünk, mindig találoztunk vele, ahogy a bányából jött haza. Mert mi mindig estére, éjszakára mentünk, nehogy megfogjanak a fináncok vagy a magyar katonák. Ő el is jött oda Szögre egy barátjával, de édesapáméknak nem tetszett. Eljött másodszor is, de már akkor édesapám meg akarta verni. Majd az ángyom, Imre bátyja felesége, ő megpártolta, akkor ott volt náluk egy délután, és korán reggel elmentek, hazajöttek Magyarországra. Én nem bántam, ha kékre-zöldre vert édesapa, mondtam neki, hogy elmegyek hozzá. Kire várjak, már húszéves vagyok. Én nem megyek oda Csótóra meg Pelsücre a cigányokhoz. Azt mondta, hogy akkor sem hozzám való. Hiába mondta nekik, hogy szépen akar elvinni engem.

Eljöttünk egy alkalommal Magyarországra, a testvére (már az is meghalt) Jósvafőn lakott, de ő már régen itt lakott, odaköltöztünk és így kerültünk össze Tibimmel. Utána nem maradtunk ott, elmentünk Meszesre a másik testvéréhez. Ott már jó volt, utána visszakerültünk a faluba, oda Teresztenyére. Mariska már egy éve megszületett, utána jött Józsi 1951-ben, 1953-ban Öcsi, 1955-ben János, Erzsike 1957-ben, Ani 1958-ban, utána Emő, Pisti, Béla. Ezért haragudtak a testvérek, de mit tettem volna? Itthon szül-

tem, mert nem mentek akkor a kórházba. Bélával már odakerültem. Miskolcon feküdtem egy fél évig, nyolc hónapra császárral szültem Bélát. Itthon nagyon beteg lett, bekerültem vele Barcikára a kórházba, már lemondtak róla az orvosok. Lassan azért jobban lett, az orvosok már reménykedtek, hogy megmarad. És valóban megmaradt. Sokat tettek érte, hogy megmaradjon. Bélacsavarodása volt.

* * *

Ani még az Ötödik énekben, amikor János testvérének első házasságáról beszélt, azt mesélte el, hogy édesanyja úgy kistafírozta a fiút, „mint a lányokat, plédtől kezdve hatalmas nagy párnák, paplanok, ágyhuzat, törölköző, ami csak egy lánynak kell, az a fiútestvérünk ugyanúgy megkapott mindent, mint bármelyik lány itthon”. Az a figyelemre méltó ebben a közlésben, hogy Regina már-már túlbuzgó túlteljesítésére világít rá. Első hallásra nem is fogtam fel a történet valódi jelentőségét, sőt csak többedik olvasásra értettem meg igazán jelentését.

Amikor Regina 1946-ban – szülei akarata ellenére – hozzáment Virág Tivadarhoz, s elköltözött egy életre otthonról, valójában új életet kezdett. De új életet kezdett férje is. Regina helyzete Hosszúszón jóval kedvezőbb volt, mint Tivadaré Ragályban, illetve Kánón, hiszen paraszti státuszban élhettek. A hosszúsúói rokonok éppen arról számoltak be, hogy a háború előtti években még a téli időszakban fonóház működött a nagypapa házában, ekkor két hajadon leány is volt még a háznál, s Regina részére is elkészítette édesanyja a staffrungot. Ehhez képest ment Regina üres kézzel a házasságba. Új életük konszolidált szakasza a Kincstárba költözéssel kezdődik. Kezdetben alig van bútoruk, nem is igen férne ágyon kívül más a szoba-konyhás lakásba a tizenegy tagú családnak. De mégis fedél van a fejük fölött, lakásban laknak. A felsőtelekesi, családi házban lakó parasztok és bányászok körében uralkodó norma jóval e szint fölött van már. Nagyobbak a lakások, új bútorral berendezettek, fontos érték a felhalmozás és a reprezentáció. Regináék számára ez a követendő minta. Ahhoz, hogy a helyi társadalom befogadja és elfogadja őket, úgy gondolják, nekik is teljesíte-

niük kell ezt az elvárást. Ezen túlmenően lakodalmat kell rendezni a házasságra lépő gyermeknek s stafírungot kell készíteni a férjhez menő leánynak. Kettős a cél tehát: kikeveredni a Kincstárból, s méltóképpen kiházásítani a gyermekeket, akik persze e feladathoz képest sokan vannak. A párválasztás kapcsán már sorra vettem, hogy kivel mi történt, de nem említettem, hogy egyedül Józsinak rendeztek szülei komoly, a helyi normáknak megfelelő lakodalmat. A többiek azért nem részesültek ebben, mert nem egyértelműen szüleik akarata szerint választottak párt, vagy időnap előtt, elhamarkodottan hagyták el a szülői házat.

Ez persze nem azt jelenti, hogy ne lehetett volna valamilyen multság, amit rendezhettek például a szülőktől függetlenül a fiatalok, vagy akár a másik fél szülei, akik nem sérelmezték gyermekük választását. Úgy tűnik, a lakodalomtól függetlenül azonban a stafírun g mindenkit megillet. Stafírun g alatt elsősorban ágyneműt – paplant, párnát, lepedőt, ágyhuzatot –, lakástextilt – függönyt, takarót – és törölközőket, konyharuhákat kell értenünk, és nem bútorokat. A fiúk számára nem kéne stafírun got készíteni, erre nézve nincs társadalmi előírás vagy kényszer, mindössze a szülő, s kiváltképp Regina pszichológiai kényszere működik, neki többet kell teljesítenie, mert neki nem volt, s mert nehogy megszólják őket. A stafírun ggal szinte egyenértékű a szekrény, különösen a szekrény sor megléte. Talán Emese beszél a legmegrázóbban arról, hogy mit jelentett életükben az első szekrény, amibe már be tudták pakolni ruháikat. A szekrény itt már a társadalmi felemelkedést szimbolizálja. Ani számára a szekrény hiánya a társadalmi leszakadást jelenti. Az Ötödik énekben Pisti barátnőjéről így beszél: „Egy olyan család, hogy a nő már negyven felé megy, de nincsen stafírun gja, nincs egy ruhája. Még a legszegényebb lány is, aki már tizennégy éves, elmegy dolgozni, és a szülő már gyűjti a pénzt, megveszi a szekrény sor t, a fehérneműt, ágyneműt, kikészíti azt a lányt, és akkor ennek még anyyija sincs, amit felhúzzon, csak azóta, amióta az öcsémet ott tartja náluk, dolgozik rájuk.” Természetes, hogy e család erősen negatív megítélését az is befolyásolja, hogy oláh cigánynak tartják őket, és Pistit magukhoz

kötötték, s innentől ő nem hozza haza keresményét. Regina Pisti stafrungját is elkészítette, de nem adja ki, mert nem akarja, hogy az a nő még jobban kihasználja fiát. De ezektől eltekintve is van a szekrénynek egy társadalmi helyzetet jelző funkciója, s miután Regina családja már kiemelkedett, vagyis van szekrénysoara, megkülönbözteti magát azoktól, akiknek nincs, másképpen azoktól, akik lesüllyedtek a sárba, vagy onnan még nem emelkedtek ki, vagyis a cigányoktól.

Nyolcadik ének

Regina és Emese első kettőse

A leánytestvérek közül Mariskának és Emesének fonódott legszorosabbra velünk a kapcsolata. Mariska általában otthon tartózkodott, édesanyjához járt le sűrűn, távolabbi utazásaiban azonban megakadályozta csípőbetegsége. Kéthetente egy-egy napra Miskolcra vitte a mentő kezelésre, egyébként otthon kézimunkázott, varrt. Ani húgához ment át, amikor ő már hazajött a varrodából, vagy magához várta édesanyját és leánytestvéreit. Emese sem dolgozott állásban, általában otthon volt, vezette a háztartást, működtette a kisebb gazdaságot, s várta haza férjét, gyermekeit. Ő is ellátogatott szinte mindennap leánytestvéreihez és édesanyjához. Ani naponta ment a közeli varrodába, így őt napközben nehezebb volt elérni, de neki is kevesebb ideje volt arra, hogy minket keresen, hiszen délután családját kellett ellátnia.

A leánytestvérek közül Mariskát izgatta leginkább a család régi története, mintegy a múltba meredve kutatta a családfát, próbálta összeállítani a rokonsági rendszer térképét. Látható érdeklődésünk további vizsgálódásra inspirálta. Minket sem kellett sokat kapacitálnia, hogy elmenjünk vele (s ilyenformán elvigyük) Ragályba, édesapja és nagyapja szülőfalujába, ahol végül két alkalommal is jártunk, Jószaftőre Lajos bátyjához, akitől a nagyméretűre nagytított, családi képként számon tartott ősképet kapta kölcsön. Fontosak voltunk tehát Mariskának, mert nemcsak segítettük a „nyomozásban”, hanem ezt meg is örökölte egyértelművé tettük számára, hogy nagy jelentőséget tulajdonítunk minden mozzanatnak, s ezáltal természetesen legitimáljuk a történet még bizonytalan pontjait is.

Emesét egészen más szempontok és más érdekek, ebből következően más értékek motiválták. Emesét csak melleleg érde-

kelte, hogy ténylegesen kik is vannak a sokat megcsodált, sokáig titok övezte képen. Számára testvérei jelenkori története volt a legfontosabb, az, hogy kinek-kinek a szülő szerinti jó-rossz párválasztása ne befolyásolhassa a testvérek közötti kapcsolattartást, a családi szolidaritást. Noha látszólag ő sem mert ellentmondani édesanyjának, bennünk olyan szövetségest látott, akiknek segítségével érdemes megpróbálni a kapcsolatfelvételt a kitagadó szülő és a kitagadott gyermek között. Egy ilyen, hosszú délutánba nyúló stratégiai beszélgetés után kísért el minket édesanyjához, hogy bátorságot erőltetve magára mindezt szóba hozza. Ezen az estén még ez nem sikerült neki.

* * *

Mesélő: A gyerekek nem játszhattak a cigányokkal a cigányosoron?

Regina: Nem játszhattak, mert iskolába járt négy-öt gyerek egyszerre. Én nagyon tisztán, rendben tartottam őket, megmondhatja a lányom is. De ha már ott kint voltak, elkapták a férget és úgy nem mehettek iskolába. Amikor kint voltak a gyerekek, akkor elmentek valamelyikhez, mert ott sokan laktak azelőtt, nem úgy, mint most. Becsuktam az ajtót, mostam, takarítottam vagy főztem, nekik ott kellett lenni, nem mehettek ki. Megmondja Anikám is, ő is kapott, mind, Erzsébet is, mindegyik, Pisti nem, Béla nem, Józsi kapott még nagyon, Öcsi, János nem, ő húsz évig nem volt velünk, iskolán volt, Mariska is kikapott, mikor iskolás gyerek volt, de amikor a tizenhat évet betöltötte, akkor már elkerült a háztól. Ő volt a legnagyobb, Józsi nem volt még tizenkét éves, iskolába járt, de már ment dolgozni a Csemetébe napról napra. Muszáj volt, mert csak apa dolgozott egyedül. Amikor betöltötte a tizenhat évet, kikerült az iskolából, ment a Vaskőbe, motoros inas volt, föld alatt járt a bányán, már ő is dolgozott. Kellott a dolog, mert, ha kevés pénzt kapott, az is jó volt. Hiába, sokan voltunk, és muszáj volt dolgozni neki. Aztán elkerült huszonhárom éves korára, amikor leszerelt, akkor is a bányába ment, Miskolcra. Megbetegedett és leszázalékolták. Magas vérnyomása van, cukros, hátgerincsérve van, nyaksérve van, sok baja van. Pedig még

nem olyan öreg, 1951-ben született, de hiába, ha egyszer valaki beteg, akkor beteg. Azt mondta a miskolci orvos, hogy nem lehet műteni. Privát van egy orvos Mariska mellett, rendes nagyon, kijár Barcikára. Az egész család őhozzá jár, Öcsim is nála volt, Erzsike is, Anika is, Béla is mind. Hozzá járnak a gyerekek, mert nagyon rendes. Amelyik jó, akkor lehet szeretni, mert ha egy jó szót szól az emberhez, akkor az jólesik.

Mesélő: Emese, te hogy emlékszel a gyerekkorodra?

Emese: Nekem nagyon boldog, jó gyerekkorom volt. A szüleim nagyon jól neveltek minket, igaz, hogy nagyon szegények voltunk, de jó nevelést kaptunk. Sokat játszottunk, igaz, hogy a cigány gyerekekkel – mint ahogy elmondta anyám – nem játszhattunk. Hozzánk a faluból jártak ide a gyerekek, akikkel iskolába jártunk, barátkoztunk, ők voltak a barátaink, szerettek minket. Mi is eljártunk hozzájuk, szinte volt olyan nap, hogy csapatostól jöttek a gyerekek a faluból, mentünk játszani az erdőbe, téesztelepre, jó volt. Rengeteg libánk volt, én voltam a libapásztor, mindig arra kellett ügyelnem, hogy nehogyan bemenjen a téesz földjére, mert akkor megbüntettek minket. Jó volt a gyerekkorom, ennyit tudok mondani.

Mesélő: És te kaptál, amikor játszottál a cigány gyerekekkel?

Emese: Igen, sajnos elég sokszor kikaptam anyutól. Elmentem játszani a cigány gyerekekkel, és a téesznek volt olyan földje, ahol kaszálók vannak és voltak nagy szénaboglyák. Abban nagyon szeretünk játszani, szinte órákat eltöltöttünk nyáron a szénaboglyákon a cigány gyerekekkel is, és tetvesek lettünk. Köztük én is, gyönyörű, hosszú hajam volt mindig. Soha nem fogom elfelejteni, hogy anyu nagyon megvert. Akkoriban még nem voltak ilyen modern samponok, tetűirtók, de Hypo az volt meg mosószappan. Azzal mosta anyukám a hajamat, de nagyon kikaptam a cigány gyerekekért és utána nem játszottam velük, mert tudtam, hogy ennek csak rossz vége lehet, biztos ki fogok kapni. Ha csak tehettem, elkerültem őket.

Mesélő: Különben játszottál volna velük?

Emese: Igen, különben játszottam volna velük, mert szerettem őket, de nem lehetett. Se édesapám, se édesanyám nem enged-

te. A nagymamám nagyon szép asszony volt, már nagyon beteg volt, de még akkor is szép volt. Ha behívott magához, akkor az édesanyám mindig elvert minket, mert a nagymamához sem mehettünk be, mert mindig bántotta az édesanyánkat, és nem volt köztük jó kapcsolat. Nagymama mondta egyszer nekem, hogy bejöhetsz hozzám, hiszen az unokám vagy, és én nem tudtam mit mondani. Annyira emlékszem még, hogy amikor ő meghalt, akkor rengeteg cigány volt a temetésen, mert a második férje cigány zenész volt, és cigány zenészek kísérték ki a temetőbe a nagymamát. De mi azon sem vehettünk részt, mert az édesapánk nem engedte. Az édesanyánk akkor szülte az öcsémet, a Bélát, császármetszéssel nagyon nehezen született, sokáig a kórházban kellett lennie, úgyhogy apu törődött velünk, és nem mehettünk a temetésre, csak az apu egyedül. Mi gyerekek nem, még a cigányzenét sem hallgathattuk meg, pedig szerettük volna, csak nem engedték.

Mesélő: És gyerekkorodban mit mondtak, hogy te mi vagy?

Emese: Én nem tudtam hová tenni magam, őszintén mondom, mert sokan voltak olyan gyerekek, falusi gyerekek, jó módú gyerekek, akik azt mondták, hogy de ti is cigányok vagytok, mert a Kincstárban laktok. Én meg azt mondtam, hogy nem igaz, hogy cigányok vagyunk, mert igaz, hogy a Kincstárban lakunk, mert szegények vagyunk, de nem vagyunk cigányok. De egyre többen mondták, hogy de igenis cigány vagy, mert barna bőröd van, meg fekete a hajad, a szemed, te is csak cigány lehetsz. De én nem éreztem magam cigánynak akkor, meg semmikor sem. Mai napig is úgy vagyok vele, hogy nem is tudom, hogy hova tartozom, mert nem érzem, hogy hova tartozhatok. Se ide, se oda. Valahogy nagyon furcsa érzés ez. Nem tudom a többi testvérem hogy van vele, de nem tudom szavakkal elmondani, hogy milyen ez. Hiába vagyok rendes, vagy próbálok jó lenni, de még most is azt mondják az emberek, hogy cigány vagyok. Nehezen tudom elfogadni, de most már beletörődtem, ha azt mondják, hogy cigány vagyok, akkor az vagyok és kész. Az a lényeg, hogy rendes ember legyek, becsületes, normális és mindegy, hogy barna a bőröm vagy fekete a hajam, vagy esetleg fekete a szemem – ami a cigányokra vall –, de akkor is jó ember vagyok. És ezt bátran elmondom mindenkinek,

hogy igenis jó emberek vagyunk. Nemcsak én, a testvéreim is, az anyám, az apám, mert normálisan neveltek fel minket és olyan jól, hogy azt hiszem a társadalomba bele tudunk illeszkedni.

Mesélő: Olyanra emlékszel-e, hogy édesanyádat, édesapádat le-cigányozták volna, vagy ők megbántódtak volna azért, mert azt mondták rájuk, hogy cigányok?

Emese: Igen, emlékszem a gyerekkoromról arra a dologra, hogy a nagymama, az apai nagymamám sokszor mondta az édesanyámra, hogy cigány, tót cigány, meg szlovák cigány. De azért mondta, mert az édesanyámnak barna a bőre. Nekünk ez rosszulesett, az anyámnak is nagyon rosszulesett, mert ő nem élt cigányságban, mi sem úgy éltünk. Ez rosszulesett nekünk, hogy cigányozták az édesanyánkat, apánkat nem igazán, arra nem emlékszem, hogy azt mondták volna rá, hogy cigány. Apám nagyon fehér bőrű, kék szemű ember volt, és nem igazán mondták, hogy ő az. Inkább anyámra, ez biztos, és most már magamon tapasztalom, hogy milyen lehetett az édesanyámnak, amikor cigányozták, vagy azt mondták neki, hogy fekete vagy tót cigány, vagy szlovák cigány. Ugyanezt megkaptam én is, hogy anyám egy tót cigány, akkor én miért mondom, hogy nem vagyok cigány, mert a gyereke vagyok. Ezt bizony a faluban elég sokszor mondják – mostanában, nem régebben, hanem a mostani időkben ez az, ami nagyon elszabadult itt a faluban. Ha mondják is, nem érdekel, mert olyan emberek mondják, akik nem is hasonlíthatók az én családomhoz. Büszke vagyok rá, hogy az anyám meg az apám a szüleim. Az emberek ilyeneket beszélnek rólunk, hogy cigányok vagyunk meg feketék, vagy már mondtak olyat is, hogy indiánok vagyunk. Egyszer összeveszttem a faluban egy magyar asszonnal, mert cigányozta a kisebbik gyerekemet. Kérdőre vontam az asszonykát, hogy miért cigányozza a gyereket, és azt mondta, hogy azért, mert cigány vagy, indián és vissza fogtok menni Indiába, ahonnan származtok. Ez nagyon megdöbbenő, ez valami örület, és nem tudok mit mondani. Ezt nem is lehet elmondani, hogy milyen érzés és az ember hiába is háborodik fel, mert akkor is azt fogják mondani, hogy cigányok vagyunk.

Regina: Az asszisztensnő, Magdika úgy dicsérte Mariskát, mondta, hogy ment hozzá egyszer, és már az ablakban állt, taka-

rított. Hiába nyomorék, de csak csinálja a dolgát. Ha már maguk nem lesznek itt Telekesbe, ilyen család több nem lesz, ezt mondta. A polgármester is azt mondja, hogy ilyen család nincsen, mert nagyon rendes volt Tibi, nagyon ki volt emelve a bányában is, nem nézték, hogy cigány. Elvitték messze egy gyűlésre és ott is azt mondták, hogy nem cigány, ő meg boldog volt, mert rá nem mondták.

Mesélő: Soha nem mondták rá?

Emese: De igen, egyszer, és ez nagyon rosszulett az édesapámnak. Annak idején, amikor én még kisgyerek voltam, a többi testvéreim mint katolikusok áldoztak, templomba járó gyerekek voltak, bémáltak, de már én és az öcsém, mi ketten már nem. Az édesapám megismerkedett Jehova tanúival és nagyon tetszett neki ez a vallás. Akkor elkezdtük tanulmányozni a Jehova tanúkkal a Bibliát. Már egy éve tartott, hogy tanulmányoztak, de apa nagy dohányos volt, nem tudott leszokni a dohányzásról. Arra kérték a Jehova-tanúk, hogy ha le tud szokni a dohányzásról, akkor megmerítkézhet és keresztény lesz. Akkor elmentünk egy gyűlekezetbe, hogy ott megbeszéljük, mikor lesz ez a merítkezés, és akkor apa azt mondta, hogy úgy érzi, még nem méltó rá, mert ő a dohányzást nem tudta abbahagyni. Viszont azt meg kell jegyezni, hogy előtte a Jehova-tanúk vezetője, a „vén” – ők úgy hívják őket, hogy a „vének” – megjegyezte a többieknek –, mert innen Felsőtelekesről több család is járt tanulmányozni – úgy mutatta be az én apámat meg a másik családot, hogy ők a cigány testvérek. Ez édesapámnak nagyon rosszulett, mert addig őt nem nevezte cigánynak senki, csak pont a Jehova-tanúk. Akkor apa azt mondta, hogy ennek vége, nemcsak azért, mert dohányzik, hanem azért, mert ha egyszer ők testvérek, akkor ne tegyenek különbséget a cigány testvérek vagy magyar testvérek, esetleg más nemzetiségű testvérek között. Utána megszakítottuk a kapcsolatot a Jehova tanúival, így apámból nem lett keresztény, se édesanyám nem lett Jehova tanúja. Anyám még most is szereti, én is időnként olvasgatom a kiadványukat, az *Órtornyot*, vagy az *Ébredjéteket*, de igazából úgy érzem, hogy nem leszünk Jehova tanúi. Nemcsak azért, mert nem akarunk, hanem apánk miatt. Nem tudom, a többi test-

vérem hogy van vele, de én miatta nem akarom ezt. Ebben az évben történt, hogy a pászkaünnepélyre meghívtak engem is, mint résztvevőt. Elmentem az ünnepségre, és ott is láttam, hogy úgy mutatták be a vendégeket, hogy ők a cigány testvérek, és akkor a cigány testvérek mind külön ültek. Nekem ez kicsit furcsának tűnt, és utána már nem mentem én sem többet a gyülekezetbe, se nem hallgatom meg őket, mert ez így nem jó. Mert ha ők hívők, istenhívő emberek, és ha ők azt mondják, hogy minden ember egyforma, akkor legyen minden ember egyforma, ne legyen fekete, ne legyen fehér, hanem legyünk akkor testvérek igazából. Ennyi.

Regina: Mert amikor Isten teremtette ezt a világot, még az első pár embert, ő nem tett különbséget a nép közt, mindenkit egyformának teremtett. Azt mondja a szentírás meg a Biblia, hogy mindenki egyforma, Isten egyformának teremtette az emberiséget, nem Isten akarta, hogy így legyen, hanem az emberek csinálják a különbséget. Mert az egyik barna, a másik cigány, én is mondom, hogy ha valaki nem olyan, mint én vagyok, meg nem ott született, lesüllyedni a sárba nem fogok, hanem inkább még kiemelkedek, mert nem ott születtem, én nem a cigánysoron nőttem fel, akkor miért legyek az. Én nem akarok az lenni, nagyon gyűlölöm az olyat, mert mint ember legyen becsületes, mint apánk volt, mert őt szerette mindenki. A bányában ki volt emelve, mindenütt ki van emelve, minisztériumból jöttek a papírok, elismert ember volt, dolgozott sokat, éjszaka, nappal. Nem hagyta magát műteni, szívbillentyűt kellett volna cserélni. Pesten volt a kórházban és a maga felelősségére hazajött és azt mondta, hogy haljak meg itthon. De mégis Barcikán a kórházban halt meg, mert kapott egy szívinfarktust és elvitte. Nem volt rossz ő, jó volt nagyon, nem bántotta a gyerekeket, soha nem veszekedtünk, nem vert engem meg, mint mások, hogy a családot kizavarja, ő csak mondta szóval a gyerekeknek. Én megvertem nagyon őket, nem hagytam, hogy menjenek a rosszakhoz. Apa meg csak szépen mondta nekik, hogy nem szabad.

* * *

Az egyéni elbeszélésekben és a családi beszélgetésekben gyakran előkerültek vallásos formulák. Több helyen találkoztunk a Jehova

tanúinak *Őrtorony* és *Ébredjetek* című kiadványaival. Ani vallotta ma is részt vesz a gyülekezeti életben, ahogy valamikor tette ezt Regina és Emese is, de a lapok járnak nekik még ma is. Egyedül Mariska minősítette hülyeségnek és butaságnak a dolgok magyarázatának isten felőli közelítését.

Már a két háború közötti időben viszonylagos befolyásra tett szert Rudabányán és környékén a világ magyarázatának jehovista megközelítése. Ekkor elsősorban szegényparasztok körében, később bányászok, majd a cigány származású bányászok körében is híveket szerzett a mozgalom. Regina és családjának kötődése a Jehova tanúi gyülekezethez a hatvanas évek végétől eredeztethető. Emese beszámol arról, hogy apját végül is miért nem keresztelték meg, de azt feltételezhetjük, hogy hatással volt a család életére a Jehova tanúinak puritánsága és céltudatossága.

A Negyedik és Nyolcadik énekben Regina, a Harmadik énekben Ani majdnem szó szerint megismétli azt a gondolatot, hogy isten egyformának teremtette az emberiséget, és csak az emberek tesznek különbséget. Amíg Ani az eredeti – isten egyformának teremtette az emberiséget – gondolatot komolyan veszi, szövege szintjén nem tesz különbséget cigány, magyar, zsidó, német között, és csak az egységes emberi fajt ismeri el. (Ennek persze részben ellentmond több megjegyzése, tehát az idea és annak formulázott szövege ellentmondásban van a hétköznapi valósággal.) Regina számára e formula arra jó, hogy magát cigányból fölemelje az emberiség pozitív kategóriájába, ugyanakkor elhatárolja magát azoktól, akik lesüllyedtek a sárba. Kiemelkedésének feltétele tehát az ő pozitív megkülönböztethetősége, a többi cigány helyzetének változatlansága tükrében.

Kilencedik ének

Regina és Emese második kettőse

Emese fejébe vette, hogy megkeresi testvérét, Pistit, s megpróbálja rávenni arra, hogy jöjjön haza édesanyjához legalább egy tisztázó beszélgetésre. Kíváncsi volt persze arra is, hogy vajon milyen körülmények között él öccse, miért átkozza édesanyjuk folyton Pistit, meg annak barátnőjét. Bizonyos, hogy jelenlétünk, sőt az az ötlet, hogy vele megyünk, bátorította elhatározásában.

Egy hosszú kirándulás során előbb Rudabányán édesanyja nővérét, Rózsika nénit látogattuk meg, majd onnan Sajószentpéterre mentünk Pistihez, s végül Józsi bátyja meglátogatása volt tervbe véve. Bízott abban, hogy segítségünkkel egy videóra rögzített felvételt mutathat be édesanyjának, meggyőzve őt arról, hogy fia rendes és normális körülmények között él, tehát bocsásson meg neki. A sajószentpéteri család még invitált volna minket a lakásba, de Pisti nem akarta ezt, így hát csak nővére ment be a házba. Úgy tűnt, hogy Pisti nem is igazán akarja sem nővére, sem a mi közbenjárásunkat.

E látogatást követően került sor erre a rövid beszélgetésre.

* * *

Emese: Nem sokáig maradunk, csak elmondom anyunak, hogy merre jártunk, jó? Most mi elmentünk családlátogatásra. Voltunk lent Rudabányán Rózsa néniénél. Nagyon szívesen fogadtak minket, beszélgettünk. Akkor elmentünk utána Péterre, Sajószentpéterre, megkerestük Pistit, a testvéremet, hogy hol lakik. Meg is találtuk nagy nehezen, megkerestük azt a sort, amiről hallottam, hogy merre lakik, a cigánysort. És akkor ott érdeklődtem ott az utcán gyerekektől, hogy ilyen nevezetűt – a nőnek a nevét mondtam, akivel él –, és akkor így találtuk őket meg. Beszélgetett ve-

lünk, igaz, hogy csak kint az utcán, mert bent a lakásba oda nem mentünk be. Kint beszélgettünk, anyunak üzent is haza kamerán keresztül, majd meg tetszik látni, ha fel lesz véve videóra, hogy mit üzent.

Regina néni: Miért nem mondtad neki, hogy nekem ne üzenessen, fiam, nekem nem kell üzengetni. Egyszerűen nem akarom, na.

Emese: Hát... majd meg tetszik látni. Nem sok mindent üzent, mert nem olyan sok mindent...

Regina néni: Nem is kell, mert én nem is fogom hallgatni. Egyszerűen nem hallgatom, mert engem nem érdekel. Mert nekem még annál rosszabb. Csak ő távol tartsa magát, még ha hazajön, akkor majd megmondom neki. Távol tartsa magát a családtól, nem kell hazajárni. Csak ő legyen ott, aztán éljen, ahogy akar. Hát ha egyszer annyira az anyját megveti, meg a testvéreket, meg mindent... olyan helyre... akkor nem érdekel engemet, egyszerűen nem.

Emese: Édesanyám, engem behívtak, hogy nézzem meg, hogy milyen körülmények között él a testvérem ott. Én kíváncsiságból bementem, hogy megnézzem, hogy milyen körülmények közt él a testvérem.

Regina néni: Jaj, fiam, na hát akkor jól van, csak csináljátok...

Emese: Anyu, a fiú szép lakásba lakik, szép a lakás, ahol voltam bent, minden nagyon szép, tiszta, rendes, szívesen fogadtak...

Regina néni: A cigányok, ugye? Hát akkor jó, menjél oda fiam akkor, menjél oda! Én nem vagyok rá kíváncsi, meg egyszerűen nem, máma is megmondtam, hogy nem, az én síromhoz nem áll. Ide haza ne jöjjön, mert ha hazajön, megmondom neki, hogy mondjon le mindenről, ide ne járjon. Nekem nem kell. Ő, amit csinált, nekem az már igen itt van a szívembe, mert ő igen sok mindent elkövetett énvelem. Jót, rosszat, csak annyi, hogy nem vert meg, akkor nekem nem kell.

Emese: Ezt végül is anyu tudja...

Regina néni: Hát így tudom, fiam... jaj, Istenem, nem is kellett volna előhoznod, mert nem alszok az éjszaka. Hát neki ott jó akkor, azt mondta, ugye?

Emese: Hát nekem nem mondott semmit, nekem nem mondott semmit egyáltalán, velem nem sokat beszélgetett, szinte talán semmit.

Regina néni: Azt az a mocskos ringyó kurva, cigány kurva, az meg? Nahát, ide ne tegye a lábát, Isten őrizz! Mert innen úgy megyen ki, hogy soha többet nem fog idejönni. Ide nem jöhet, miért nem mondtad a testvérednek? Nem vagyunk rá kíváncsi, de egy se, Mariskám se, még ha meghalok, a temetésemre ne jöjjön! Távol tartsa magát tőle, nekem nem kell!... csak jaj, csak ne is jöjjön, mert azért, hogy... nem akarom, hogy jöjjön semmi áron, se... hát még ilyet hallani, hogy te még oda is el tudtál menni. Na hát, jól van.

Emese: Utána elmentünk a bátyámhoz Barcikára, Józsihoz. Nagyon szívesen fogadott a bátyám, a sógornóm is otthon volt, már akkor letelt a munkaideje, otthon tartózkodott. A bátyám, ő fogadott szívesen minket, a sógornóm is, szépen beszélgetett velünk. Beszélgetett a családról, a munkahelyéről, a házasságáról ugyanúgy, mint ahogy mi is elmondtuk ezt a dolgot, hogy hogy volt a házasságunk meg az életünk.

Regina néni: Nekem ennyi gyerekem volt, annyi, Mariska, Józsi, boldogok voltunk apával mindig, mert azért, hogy megmondta neki apa, hogy tudod, fiam, majd ha kitöltöd a katonaidődet, nem lesz semmi baj, megkeresed a kenyeredet, és akkor már nőszülhetel. És meg is várta és be is teljesedett, és akkor olyat vett magáéhoz, hogy jó volt, maga formájút rendeset, jót. Én ebbe nem nyugszok már soha fiam, nem áll síromhoz Pisti, mert nem nyugszok meg a földbe soha. Oda ne próbáljon, még csak ne is tartsa az emléket, nem kell. Engem elcsúfítani? Meg a gyerekeket? Öcsi is mit mond? Még Bélát is zavarja már, hogy menjen a fenébe. Ha ilyenek, akkor világgá megy mind a kettő, akkor menjenek, ha ilyen rosszak. Hiába, nem gondoltam volna arra, hogy ezt csinálja öregségére, igaz? Azt hova jutott a nagy büszke ember? Meg, mikor katona volt, mi volt ő? Olyan volt, mint egy nem tudom mi, úgy tartotta magát, azt lesüllyedt oda, oda süllyedt. De hát én nem bánom, akármit csinál, csak arra ne gondoljon, hogy jöjjön haza, ne jöjjön! Vigye a rongyát, meg ami itt van, mert úgyis majd most tavasszal min-

dent feltüzelünk, ami nem kell. Nem fogom itt tárolni azokat a holmikát, nem kell, nincs szükség rá. Bélának van, hiába beszéli ő aztat, hogy majd jó lesz Bélának, tudod, neki van kabátja, amit megvettünk neki már mikor, de még nem volt rajta még kétszer se. Mert azért, hogy hiába megy akárhova, nem veszi fel, csak mindig azt a rohadt farmerkabátot, azt jól van. Azt ott áll a szekrényben a gyönyörű kabátja, látod fiam, hát akkor neki nem kell. Annak csak, ő annak a dögnek, meg azután ott a rokonainak adja oda, nekünk nem kell az ő holmija, semmi áron se. Nem lehetett volna egy olyan jóravalót találni magának? Hát akkor nem bánom, akkor mit csináljak.

* * *

A temetéseknek mintha már több mint rituális, egyenesen dramaturgiai szerepe lenne a család életében. Reginát édesapja és Imre bátyja egyaránt kitagadta, amiért akarattuk ellenére Virág Tivadarhoz ment, ezért egyik férfi temetéséről sem értesítették őt. Egyedül édesanyja temetésére hívták haza, ekkor volt mindössze otthon, amióta eljött a faluból, hogy legalább a terítőn lássa még édesanyját. Mindkét tényt több ízben elmondta Regina néni, ami jelzi, hogy rendkívül fontos pontok ezek életében. Feltehető, hogy ahogyan Regina már több ízben úgy rendelkezett családjában – s ezt több énekben is többször elmondta –, hogy „Pisti nem áll az én síromhoz”, úgy valószínű, hogy ezt a mondatot Varga József is elmondta, természetesen Reginát említve. Reginának fáj, hogy édesapja még a halál felé közeledve sem rendelte vagy eresztette magához őt, sőt még azt sem engedte meg, hogy testvérei a sírjához engedjék a lányát. Ugyanakkor Reginában is volt akkora büszkeség, hogy nem kilincselte apjánál. Apja tehát úgy halt meg, hogy nem bocsátott meg a lányának, vagyis az kitagadott maradt.

Lehet fenyegetőzni azzal is, ha valaki jó előre megmondja, hogy ennek és ennek a temetésére nem megy el. Regina bátyja, Lajos, az asszony szerint megátkozta szüleit. Noha Reginát apja kitagadta, ő mégis úgy érezte, hogy apja védelmére kell kelnie, hisz mégiscsak felnevelték kilenc gyermeküket, ezért úgy határozott, hogy nem fog elmenni Lajos temetésére. A végtisztesség megadásának

megvonása, vagy annak elmulasztása valójában azt jelenti, hogy soha az életben nem fogok neked megbocsátani.

Éfféle gesztusok a család másik ágán is megfigyelhetők. Virág Tivadar, amikor édesanyja meghalt, és azt több zenész kíséretében muzikaszóval temették, nem engedte, hogy gyerekei részt vegyenek a temetésen. Regina ekkor már hónapok óta kórházban feküdt legkisebb gyermekével, tehát azt sem mondhatjuk, hogy naponta panaszkodott volna anyósára, aki őt többször letótcigányozta. Valószínű tehát, hogy Virág Tivadar belső elhatározásból döntött úgy, hogy a feleségét sértegető anyjának temetésére ő ugyan elmegy, de gyermekeit nem viszi el. Döntésének másik oka az lehetett, hogy nem akarta gyermekei előtt anyjának cigány környezetét legitimálni, vagyis mint egy új életet élő családapa nem akarta azt a meghaladni vágyott világot megmutatni, amelyben gyermekkorát töltötte. Személyes megjelenésével leróta az anyja iránti kötelező kegyeletet, de gyermekeit azért sem vitte el, hogy a falu számára világossá tegye, hogy nincs jogfolytonosság az anyja, valamint az ő gyermekkori élete és mostani világa között. Tette ezt annak ellenére, hogy már korábban sem volt jó viszony családja és anyja között, hisz Regina nem engedte gyermekeinek, hogy azok apai nagyanyjukat látogassák. Az interjúból és beszélgetésekből nem derül ki, hogy milyen volt az apai nagyapával való viszony, de az sejthető, hogy intenzívnek nem volt nevezhető. Amikor egyszer Mariskával Ragályban jártunk, elmesélte, hogy már bakfis lány volt, amikor először találkozott nagyapjával a kocsmában, ahol télidőben apjával a hazafelé tartó buszt várták.

Mint említettem, Regina gyakorta elmondja, hogy „Pisti nem áll az én síromhoz”. Amikor Pistivel találkoztunk, a fiatal férfi azt mondta a nővérének, hogy egyelőre nem akar hazamenni, de egyáltalán ne essenek kétségbe, mert ő otthon akar meghalni, és temetését a családi sírboltba képzelel el. Ez a sírbolt képzeletbeli folyamánya a Mariska által népszerűsített előkelő származásnak, ám a szándék valódi jelentése az érdekes, az, hogy Pisti haza akar jönni az övéihez, és nem érzi úgy, hogy megilletné bármiféle kitagadás. Jogfolytonosságot érez gyermekkori családja és mostani élete között.

Nehéz nem egymásra vonatkoztatni a temetés, a büszkeség, a megbocsátás és a kitagadás kategóriáit. Akit kitagadnak, attól megvonják a temetésen való részvétel jogát, ilyenformán tehát a kegyelet lerovását, áttételesen pedig a megbocsátást. Ahhoz, hogy a kitagadásig valaki eljusson, ahhoz olyan erős akarattal kell rendelkeznie, hogy megpróbálja környezete minden tagjával saját akaratát és meggyőződését elfogadtatni. Akkor támad konfliktus, ha valaki a családból hasonlóan erős akarattal rendelkezik, és megpróbálja saját elképzelését érvényesíteni. Ezek az összeütközések általában az élet értelmének eltérő felfogásából adódnak, ha a felek nem is ezt a megfogalmazást használják. A kitagadó fél mindig az idősebb fél, a szülő vagy az idősebb testvér, aki úgy véli, és azt tartja természetesnek, hogy rendelkezhet a másik fölött és a családra való hivatkozással megszabhatja a fiatalabbik további sorsát. A pszichológiaiak tűnő konfliktus tehát közvetlenül a kultúra és a társadalmi hierarchia értelmezésének konfliktusaként fogható fel. Amikor Varga József nem engedi, hogy parasztnak nevelt lánya egy nála négy évvel fiatalabb cselédsorsú, cigány gyerekhez menjen, akinek ráadásul elváltak a szülei, akkor saját családjának társadalmi megítélését védi. Személyes helyzete, vitézi rangja, cipézmestersége, gazdasága mind azt követelik, hogy lánya ne adja lejjebb e megszerzett tekintélynél, vagyis házassága rangjához illő legyen.

Varga József szem előtt tarthatta saját karrierjét is. Az ő és felesége társadalmi státusza között is voltak különbségek, de kiváltképp így volt ez édesapjával, aki még valójában pásztoember lehetett, és társadalmi felemelkedését azzal alapozta meg, hogy elszöktetett egy falusi parasztlányt, akit ezért szülei kitagadtak. Tehát Varga József is meg kellett küzdi azzal, hogy őt környezete cigánynak tarthatta. Identifikációs küzdelmét az utódok elbeszéléséből rekonstruálhatjuk. Regina szerint büszke ember volt, és erre két példát is hoz. A Negyedik énekben akkor nevezi büszkének édesapját, amikor azt mondja róla, hogy „neki magyar asszony volt az anyja, mert azt mondták rá, hogy büszke. Nem bánta, hadd mondják, mert neki nem szegény származású volt az anyja. Ardóból való, gazdálkodó parasztlány volt”. A Hetedik énekben azért

büszke az apja, mert kizavarta a szállást kérő cigányokat, „nem bánta, hogy azt mondták, büszke, mert ő nem cigány”. Vagyis mind a két esetben feltehetően a cigányok mondták rá, hogy büszke, éppen azért, mert velük cigányokkal nem volt szolidáris, lenézte őket, vagyis társadalmi állásának demonstrálása és az egyenlőtlen-ség nyilvános kifejezése a büszkeség maga.

Regina és Ani egyaránt sopánkodnak azon, hogy hová lett Pisti büszkesége. „Hová jutott a büszke ember?” – kérdezi Regina. Ani pedig így fogalmaz: „Lesüllyedt oda a cigányokhoz az a nagy büszke ember.” Vagyis Pisti addig volt büszke, amíg lenézte a cigányokat, a nála alacsonyabb státuszú embereket, demonstrálta a fent és lent közötti társadalmi különbséget, másképp fogalmazva, a büszkeség egyszerre kifejezte a rendies származást és a státusz-emelkedést. Vagyis aki „büszke”, az már nem cigány. Így értelmezhető Ruszó Lajos Mariskának szóló intelme is, amikor kölcsönadta neki a legendássá vált, családinak tartott fényképet: „Neked is van mire büszke legyél, legyél is mindig az”. Vagyis ebben az esetben a büszkeség alapja a magyar és előkelő tábornoki származás. Mindezeket egybevetve a büszkeség legfontosabb funkciója, hogy támogassa az egyént és szűkebb családját a cigányok zárt világából való kiválásban, az elhatárolódás fenntartásában, és segítsen befogadást nyerni a parasztok, illetve a magyarok világába. Ennek pedig egyik demonstratív eleme a látványos elhatárolódás a cigánynak mondott emberektől. A kiemelkedés legfőbb gátja egyfelől éppen a cigányok közössége, másfelől a többség cigányokról konstruált negatív képe.

Visszatérve a kitagadásokhoz, a gondoskodó fél tehát akkor tagad ki, amikor veszélyben látja családon belüli tekintélyét, de legkiváltképp az általa kívánt társadalmi pozíciót. Épp ezért vigyáznak oly kényesen az egyensúlyra, mert az még nagyon ingatag. Az igazi parasztok és az igazi magyarok bármely pillanatban megvonhatják a korábban általuk adományozott státuszt, vagyis bármikor „lecigányozhatják” őket. És aki ettől fél, az sokat veszíthet. Ani is és Regina néni is úgy érzi, hogy Pisti azzal, hogy Sajószentpéterre, a cigány telepre oláh-cigányok közé került, szégyenbe hozta a

családot. „Elmocskolta a családomat, nagyon elmocskolta” – sírdogálja Regina, majd elképzeli, hogy mit mondanak majd a parasztok. „Na Regina, milyen menyé van? Hogy néz az ki? A Pisti, az nem így néz ki.” Egy másik helyen is az foglalkoztatja Reginát, hogy a parasztok mit szólnak majd. Elmeséli, hogy az egyik temetésen az egyik parasztember hogy megdicsérte unokái öltözetét, és erről az jut eszébe, „ha ő már ezt mondja, egy jó módú parasztember, akkor az én síromhoz nem áll ez az egy fiam. Nem fogok megnyugodni...”, és arra gondol, hogy temetésén fia megjelenése a parasztok számára azt fogja jelenti, hogy lám, a Regina fia hogy lesüllyedt, és az idős asszony attól fél, hogy fia megszólása őt is magával ragadja a sárba. Ezért fél attól, hogy Pisti fia képes bemocskolni egész családját és megkérdőjelezi mindazt a törekvést és eredményt, amit férjével elértek. Ani arra kéri a jó Istent, hogy Pistinek „jöjjön meg az esze, hogy jöjjön haza onnan, mert azt mondják ránk, hogy cigányok vagyunk...”, vagyis testvére megítélése átszarmazhat mindannyiukra. Majd így folytatja: „mondják azt, hogy cigányok vagyunk, nekem ezt nem kell szégyellni, de van olyan magyar, akinek szégyellnie kell, hogy magyarnak született és mégis aljasabb, mint én vagyok.” Ebben a szövegben mintha Ani egyszer csak átlendülne az öntudatos cigány oldalra, amikor már az őket megszólók tisztességét kérdőjelezi meg, mert ez adhatja vissza csak önbecsülését akkor, amikor újból cigánynak fogják őt minősíteni. És ebben a pillanatban – talán ismeretségünk óta először – lesz szolidáris Pistivel. Elképzeli ugyanis, hogy mi lenne, ha valóban őt is cigánynak tartanák az öccse jogán.

Pisti döntése, hogy egyik pillanatról a másikra otthagyja szülei konszolidált, „kiemelkedett” életét, és egy új életbe kezd, testvéreiben és édesanyjában a család egész törekvésének értelmét kérdőjelezi meg. Nem véletlenül a lesüllyedés, az elcigányosodás rémképe él bennük, az ugyanis, hogy bármikor vissza lehet keveredni a „cigány életbe”. Józsi – az egyedüli testvér, akinek szülei lakodalmat rendeztek –, azért tagadja meg egyetlen lányát, mert a leány otthagyja a középiskoláját, és a konszolidált kazincbarcikai, lakótelepi jólétből egy rudabányai bányászkolónia szoba-konyhá-

jába költözik alkoholistának minősített férjéhez. Józsi magát megkeményítve még azt is elviseli, hogy nem látja két unokáját. Valami hasonló játszódott le Varga Józsefben, amikor kitagadta Regina lányát, de ahogy a lányai egyik alkalommal mondták, „rácáfolt az élet”. Regina kulturális tartalékai, Virág Tivadar elszántsága és nem utolsósorban a negyvenes évek második felének országépítő lelkesedése, majd az extenzív szocialista iparosodás lendülete sikeres újramező feltételét teremtette meg a fiatalok számára.

Tizedik ének

Emese is bemutatja a Kincstárat

Mariska és Regina is többször elmondták, hogy szívesen elmenének velünk Hosszúszóra. Megterveztük hát, hogy (időt hagyva az útlevélkészítésnek, alkalmazkodva Mariska kisebb műtétéhez) mikor indulunk. Az útlevelek nem készültek el, elakadtak még családi szinten. A két asszony, különösen Regina jobban félt az újralálkozástól, mint amekkora kíváncsiság élt benne. A gondolatban való készülődés már-már a valóságos találkozás képzetét keltette. Végül is magunkban mentünk el Regina szülőfalujába. Azt ígértük: megmutatjuk videofelvételről a falut, a szülők és nagyszülők sírját, valamint az általunk megtalált, ott élő rokonokat. Erre a vetítésre készültünk. A fiúk Mariska lakásában szerelték össze a tévét a videóval. A lányok lent, édesanyjuk házánál várakoztak. E várakozás perceiben beszélt, vagy inkább merengett, mintegy belső kényszertől vezéreltetve Emese gyermekkoráról, testvéreiről.

* * *

Emese: Amikor gyerekek voltunk, ezen a réten nagyon sokat játszottunk. Ez a rét a téészé volt. Ami ott van, az a sok épület, az mind a téész tulajdona volt, és akkor itt hatalmas szénaboglyák álltak nyáron, mikor lekaszálták a fűvet. És akkor ugye mi gyerekek, mind ott ugráltunk benne, meg volt sok kis libánk, azokat is itt őrizgettük. Akkor át a másik dombon is, fel az erdőkke, oda jártunk szamócát szedni, gombázni, játszani. Csapatostul jártunk mi oda, gyerekek, rengetegen, fiúk, lányok egyszerre a sulis után, ugye. Meg ami itt van, ez a patak, régen nem ilyen volt, hanem egészen kicsi. Olyan tiszta víz volt benne, hogy az asszonyok tudtak benne mosni. És akkor mi is lejártunk ide ruhákat mosni. És akkor oda

ki a rét szélére rakodtuk ki a ruhákat száradni. Ott van kint az iskolánk, oda jártunk az iskolába, még akkor nem ilyen volt, ilyen nagy ez az iskola, hanem egészen kicsike, ami most a tornaterem. És ott egyszerre 120-130 gyerek tanult még akkor, abba az időbe. Nagyon jó, boldog gyerekkorunk volt itt, jól éreztük magunkat.

A Kincstárba laktunk (ez a nagy épület az); és akkor az alsó szinten a legszélső házba laktunk egy szoba-konyhába kilencen. Kilenc gyerek, édesanyánk és édesapánk. A mi lakásunk szinte csak ágyból állt, és volt, hogy egy ágyon aludtunk négyen is. Akkor úgy aludtunk, hogy kettő gyerek fölfelé, tehát az ágy támlája felé, a másik kettő meg így visszafelé, tehát lábbal egymásnak, úgy aludtunk. És hát elég szorosan, de azért elfértünk. Megegyeztünk, jó gyerekek voltunk azért úgy aránylag, ha nem, akkor jól kikapunk. És akkor hát édesanyánk meg édesapánk a konyhába, a gyerekek meg a szobába. De nagyon jól éreztük úgy magunkat attól függetlenül, hogy olyan kicsi helyen vagyunk. Aztán a nagyobbak elkerültek, már nem sokan maradtunk otthon. Később a szüleink tudtak venni már szekrényeket is, mikor a nagyobbak elköltöztek. Akkor mi nagyon örültünk az öcsémmel, olyan boldogok voltunk, mikor először láttunk szép új szekrényt, mert nekünk nem volt olyan akkor, és akkor boldogan rakosgattuk bele a ruháinkat, hogy milyen csodaszép, most már jobban elférünk. Rengeteget olvastunk, könyvtárba jártunk, kaptunk kölcsön könyveket, szinte egymástól szedtük el a könyveket, annyira szerettünk olvasni mindnyájan. Jól éreztük magunkat.

Pontosan nem tudnám megmondani, hogy mikor kerültek ide a szüleim ebbe a házba, mert akkor én már nem éltem a szülői háznál, de a nyolcvanas évek után kerültek ide le. Megvették ezt a lakást, itt átújították. Valamikor itt egy idős házaspár lakott, ahol most épült ez a kis ház, ott valamikor szikvízgyártó üzem volt, és az ott teljesen megszűnt, amikor az idősek innen elköltöztek, a szüleink megvették ez a lakást. Sajnos, az édesapám nem sokáig élhetett, nem sokáig örülhetett ennek a szép új lakásnak, mert nemsokára meghalt. Utána már csak a mama, két fiútestvérem meg egy lánytestvérem laktak, és azóta is itt laknak. A többi gy-

rekek azok itt a faluba, egy bátyám nagyon messze lakik Nagyéren, meg egy lakik Barcikán, a többi gyerek mind itt Felsőtelekesen.

Ott a Kincstárban nekünk is volt földünk, mint mindenkinek. Mindenki kapott egy darab földet, amit lehetett művelni. Egy nagyobbat, meg egy kisebbet. És akkor az édesapám meg az édesanyám azt a földet mindig művelte, és akkor nekünk mindig volt zöldség, sárgarépa, krumpli, kukorica, ami télire elég volt a családnak, azt ő meg tudta ott termelni. És hát akkor mi is dolgoztunk, segítettünk nekik. De nem sokan művelték egyébként a földeket, csak egypár család, de mi műveltük, és volt olyan is, hogy aki nem akarta művelni, azt az édesapánk kölcsönkérte, és akkor azt is műveltük. És akkor együtt dolgozgattunk. Tartottunk állatokat is, a papa épített nekik ólakat, volt hátul egy ól, egy hosszú ól, és akkor ott lehetett tartani fát meg szenet, meg állatokat is. De egyébként is a papa épített még többet, hogy tudjon tartani jószágokat. Így volt rengeteg aprójószágunk, tyúkrok, libák, kacsák, nyulak. Volt, amikor disznót is neveltünk, úgyhogy megvolt nekünk mindenünk. Így éltünk.

Nem mondhatom, hogy olyan nagyon szegények voltunk, de hát azért igazán. annyira szegények nem voltunk, mert mindig volt mit ennünk, annyi volt csak, hogy ruházkodni nem nagyon tudtunk, mert édesapánk egyedül keresett. Hát ugye, amit a nagyobbak kinőttek, azt hordták a kisebbek, aztán mikor betöltöttük azt az időt, hogy tudtunk dolgozni, akkor szépen munkahelyet kerestünk és dolgoztunk mindnyájan saját magunkra, meg a szüleinknek is dolgoztunk. Mondjuk én nem sokat, mert én tizenhat évesen elkerültem innen a szüleimtől, férjhez mentem, de amíg nem mentem férjhez, addig is dolgoztam, mert én nem tanultam, sajnos nem tudták a szüleim ezt finanszírozni, hogy tovább taníttassanak, mert akkor három testvérem felső iskolába járt. Az egyik nővérem albérletben lakott, Mezőkövesden tanult, két másik testvérem is tanult, kollégisták voltak, és a szüleim anyagilag nem tudták fedezni a taníttatásomat. Úgyhogy a két nővérem akkor dolgozott a kurittyáni Habselyemgyárba, és tizennégy évesen hozzájuk kerültem dolgozni. Ott dolgoztam két évig, utána férjhez

mentem, és amíg meg nem született a nagyobbik fiam, addig dolgoztam, a gyese után újra visszakerültem dolgozni, és akkor így varrodákban dolgoztam, így éltünk.

* * *

A hosszúszoí felvételeket Regina néni, négy leánya, Béla fia és Emese férje, Jancsi nézték meg. A lejátszott anyagban többek között arról beszélget Ruszó István – Regina néni vele egykorú unokaöccse, a Virág testvérek unokatestvére – hűgával, Varga Juliskával, hogy melyikőjüknek mi a nemzetisége. A férfi magyarnak, az asszony szlováknak mondja magát, miközben tiltakozik az ellen, hogy ő cigány lenne. A képernyő mögött ülő rokonok kifejezetten groteszknak élik meg a helyzetet. Amikor pedig az ösképet mutatjuk meg a hosszúszoíaknak, s arról faggatnánk őket, ki kicsoda ezen a képen, tanácstalanságuk – hogy tudniillik ezek egy színdarab szereplői, esetleg leventék, de lehet, hogy ez itt a nagypapa – már-már felháborodást vált ki. Ezzel szemben Mariska villanygyújtás utánra időzített meglepetése a családtörténet új értelmezésének lehetőségét nyújtja. Egy nagyméretű, színezett és bekeretezett portrét – amit aznapi ragályi látogatásunkkor kapott kölcsön nagypapa nevelt fiától – nyújt át a többieknek. Azok találgatnak, de édesanyjuk oldja meg a helyzetet: „de hiszen ez apátok apja”. Első csodálkozásában Erzsike felkiált: de hiszen kék szemű! Emese egy pillanat alatt felfogja a helyzetet: „akkor mi nem is vagyunk cigányok!”

Eltelt néhány hét, összeállítottunk egy verziót a forgatott anyagból. Egy súlyos titkunk nekünk is volt, amit egyelőre nem mertünk elmondani a családnak. Úgy gondoltuk, hogy legjobb, ha maga a film vezet el mindenkit a végső felismeréshez. Elmentünk Jósvafőre Lajos bácsihoz, Regina bátyjához, az „ősforráshoz”, a családinak mondott kép egykori őrzőjéhez. Azt tudtuk, hogy a kép már a fiánál van, aki egyszer faggatózásunkra már mondta, nem beszél a képről. Mariska, aki akkor velünk volt, elmesélte unokatestvére, Béla előtt, hogy az azért nem beszél a képről, mert titok. Béla egy időben egy történészt is megbízott a család múltjának nyomozásával, jártak még Franciaországban is, de aztán min-

den hirtelen leállt. Ezek ismeretében faggattuk volna ismét Lajos bácsit, aki rögtön tudomásunkra hozta, hogy a képen Vilmos császár és családja látható, és „hülyeség olyat gondolni”, hogy az ő családjuk volna.

A Regina néniéknek bemutatott verziónak ez a mozzanat a vége. Félve kapcsoltuk fel a villanyt. A Virág család tagjai pedig úgy értelmezték Lajos mondatait, hogy az öreg hazudik, inkább azt mondja, hogy a képen Vilmos császár és családja látható, mintsem hogy elmondaná az igazat: igen, ez a mi családunk. Továbbra is tartogatja a titkot, s még nekünk, a filmkészítőknek sem árulja el. Ezzel megfosztja a világot attól, hogy mindenki megismerje az igazságot, ami pedig orvosság lehet minden eddigi etnikus színvetű sérelemre.

Epilógus

Ezen a ponton érkeztem el a konklúzió megfogalmazásához. Azok sokaságából, akik nem szeretik, hogy etnikus hovatartozásukat mások határozzák meg és jelöljék ki, a Virág család példája alapján – a családi egyediségen túlmutatóan – a következőket gondolhatjuk:

A társadalom jelentős mennyiségi és minőségi csoportjában erősen tematizált és sztereotipizált kép él a cigánynak mondott emberekről és közösségekről. Másképp fogalmazva, a konkrét személyek és csoportok valóságos ismeretétől függetlenül, azokról általános érvényűnek gondolt és ítélt ismerveket fogalmaznak meg, melyek ugyanakkor hiedelemszerűek, erősen negatívak. Félelmetes hatást képesek azonban kiváltani azon csoportok tagjaiban is, akik ellen e szövegek eredendően megfogalmazódtak, sőt rendszerre konstruálódtak. A legördögibb talán a folyamatnak az az állomása, amikor a cigánynak mondott emberek és csoportok közötti szolidaritás teljesen elvész, a cselekvés irányát a magát többségnek deklaráló csoport jelöli ki, miközben az ígért jutalmat nem adja oda, vagy ha oda is adja, de rögtön vissza is veszi.

A Regina néni és leányai által elmondott szövegekben ilyenformán olykor a többség, vagyis a „parasztok”, máskor pedig éppen ezzel szemben a „cigányok” nyilvánulnak meg. Így az egyes narratívákon belül eredendően paraszt és cigány beszéd és értékrend (nemritkán világgép) ütközik egymásnak, vagy legalábbis vitatkozik egymással. Amikor egyik vagy másik leány arról beszél, hogy milyenek is az (igazi) cigányok, a parasztok szólalnak meg általuk. Az ő (mármint a leányok) előadásában az igazi – nemritkán oláh- – cigányok lopnak, nem szeretnek dolgozni, koszosak, nem akarnak kiemelkedni, ezáltal szegények. Amikor a leányokban a

cigányok szólalnak meg, akkor arról beszélnek, hogy hiába emelkedtek ki (nemritkán a sárból), hiába dolgoztak és dolgoznak a bányában vagy akár a varrodában, mégiscsak cigánynak tartják őket, a hátuk mögött vagy egyenesen a szemükbe is mondják, hogy cigány, annak minősítik gyermekeiket az iskolában, ahogy erről számtalan részlet olvasható volt.

Ennek ellenére a legfőbb törekvésnek az tűnik, hogy többféle módon kell kompenzálni, sőt felszámolni és megszüntetni a kedvezőtlen származást. Úgy tűnik, hogy két-három generáció óta kézenfekvő megoldásnak számít a vegyes házasság, s előírásnak az, hogy a magyar fél társadalmi státusza legalább olyan legyen, mint a cigányé. Ebben a rendszerben hosszú távon nem bizonyult elégséges feltételnek a csak etnikailag konvertálhatóbb státusz. Státusz alatt nemcsak vagyoni és munkaerő-piaci helyzetet kell értenünk, hanem számos személyes és emberi tényezőt. A leendő fél családi élete legyen rendezett, legyen munkás és szorgos, ne kocsmára költse keresetét, szeresse a gyerekeket. A „félvér”, mint etnikai kategória kialakulásával úgy tűnik, hogy a házassági kapcsolatoknak óhajtott megoldása lesz az azonos, „félvér” státuszú fiatalok egymáshoz kényszerítése. A foglalkozási csoporthoz tartozás előírása is kvázi etnikus kategóriaként működik. A fogalmi hálóban gyakran szerepel az, hogy itt nem cigányok laknak, hanem bányászok, illetve mi nem az, hanem ez – mármint bányászok – vagyunk. Az apró lépésekben és folyamatosan emelkedő státuszt ugyanakkor gondosan védik. Abból a megfontolásból indulnak ki, ha valamelyik gyermek nem a saját státusza szerint választ párt, az az egész családra rossz fényt vet, minek következtében főleg a még házasság előtt álló testvér esélyeit ronthatja. Fontos és gyakori eszköznek tűnik két történelmi megoldás rendszerbe állítása. A már említett reális szint egy-egy családtag szinte munkáshőssé konstruálását jelenti, mint például az anyai nagyapát és az édesapát. Emellett helyet kap egy mitologikus szint, az egykor volt tekintélyes, esetleg nemesi, de mindenesetre dicső származás tudásának és attribútumainak felépítése. Szerencsés esetben az egyes egyének fizikai-antropológiai jegyeiből a társadalom cigányokat „számon tartó” része nem tud olvasni. Ebben

az esetben a cigány etnikai kategória fennhatósága alól könnyebb menekülni, mint esetünkben Aninak, vagy elköltözve, szinte új életet kezdve Kazincbarcikán Józsinak.

Sokkal nehezebb a sorsuk, más az etnikai kategorizációjuk azoknak, akik a társadalom erre figyelő része által erőteljesen cigánynak minősülnek. Emese, aki ezernyi szállal kötődik a mindennapi társadalmi élethez, hosszú utat járt meg, amíg megbékélt az-
zal, hogy noha nem él „cigány” életet, de őt mégis gyakorta annak nézik. Foglalkozik cigányságával, értéket keres benne, de már fiait nem tekinti cigánynak, legalábbis azt demonstrálja, hogy magyar apától szőke gyerekei magyarok. Mariska, noha tudja magáról, hogy barna bőrű, inkább hártja magát az etnikai önmeghatározást, tökéletesen elvarázsolja magát a családtörténetből eredeztethető büszkeséggel. Ani helyzete sem könnyű, hiába pedig, hogy rá nem mondják, hogy cigány. Felépített egy tökéletesen gazdag apaképet, s ő ebből eredezteti ember voltát. Vallási formulák segítségével is egy cigányokon és magyarokon felüli emberkategóriát alkalmaz. A nehézséget nagyobbik leányának cigány férjéről származó, cigánynak kinéző unokái jelentik. Szépek, szereti őket, de mégiscsak saját önmeghatározását kérdőjelezi meg.

A nagy rejtély Regina néni. A történetek szerint testvérei között ő volt a legbarnább, családjában a „legcigányabb”. Szembeszállt büszke apjával, mert az nem akarta engedni, hogy egy szegény és fiatalabb cigány gyerekhez menjen. Regina a csoltói cigányoktól menekülve „cigány életet” kezdett. A bányászság és a Kincstár vezette ki a cigányságból. Minden gyermekét óvta és védte a cigány és náluk szegényebb családok gyermekeitől. Büszke lett, mint apja. Katonákat veszít, mert nem viseli el gyermekeitől azt, amit ő megtett apjával szemben. Szeretetből „cigánytalanítaná” családját. A helyzet, az etnikai kategorizáció naponta változik, hol szűkül, hol tágul. Regina néni a környező társadalom áldozata, az etnikai kategorizáció kényszerének, a többség minősítésének áldozata.

Ha a modellen szeretnénk elhelyezni a felsőtelekesi esettanulmányt, a következőkből kell kiindulni: interjúink és beszélgetéseink elsősorban az általunk generált hatodik dimenzióba il-

leszkednek, ideologikusak, elsősorban az etnikai kategorizációról szólnak. Jóllehet több ponton érintik a modellt 1-től 5-ig terjedő dimenzióit, mégis elsődleges jelentésük a cigány és nem cigány (már nem cigány, hanem magyarrá lett) társadalmi és kulturális jellemzők, viselkedések ellentétbe állításával a „nagyon nem cigány” státusz igazolása. A foglalkozás és munka világát idézve, a szövegek mind arról szólnak, hogy ki hol, mettől meddig, milyen erőfeszítéssel, milyen elismerést ért el, milyen kitüntetésekkel jutalmazva dolgozott, s vált, mint bányász, mint targoncavezető vagy mint varrónő a társadalom elfogadott tagjává. Gyakori formula a cigánynak gondolt és mondott foglalkozásoktól való elhatárolódás. Ezzel szemben a bányászkodás mint magyar, de legalábbis nem cigány foglalkozás értelmeződik.

Az állandó foglalkoztatottság biztos jövedelmet, és (ha szerény is, de) biztos megélhetést jelentett és jelent. E tekintetben nincs panaszkodás. A fogyasztást és felhalmozást említve azt emelik ki az elbeszélések, hogy ha szerény körülmények között is éltek (mint a bányászok általában), mindig jutott élelemre és ruházatra pénz, minden gyermeket iskoláztattak a szülők, minden gyerek kapott stafírungot, és így mindenkinek lett szekrénye, szekrényora. Majdnem mindenki kikerült a Kincstárból, ki Kazincbarcikára, ki a faluba, a magyarok közé. Fontos mozzanat, hogy az ember nem cigányok között él, mert aki azok között él, azokra szinte automatikusan azt mondják, hogy hiánya van fogyasztási javakban, társadalmi értékekben. Az ivást, a pénz ésszerűtlen elköltését megszólítják, de nem kizárólagos cigány szokásnak tartják, bár félnek attól, hogy mások így gondolják, ezért is rettegnek ettől, s határolódnak el mindenkitől, akiről ezt gondolhatják a parasztok.

Noha Regináék még kilencen voltak testvérek, és Regina néni is kilenc gyermeket nevelt fel, az ő gyermekei között nincs olyan, akinek kettőnél több gyermeke volna (Pisti és Béla még nőtlen, Erzsike hajadon, Mariskának és Józsinak egy-egy, míg további négyüknek két-két gyermeke van). Regina gyermekei közül János Nagyéren, Józsi Kazincbarcikán, Emese és Tivadar a faluban lakik, Ani a Kincstárban, abban a lakásban, ahol szülei laktak, s mára már Mariska is édesanyjával (és két testvérével) egy portán,

a Kincstár szélén él. (Pisti „számúzte” magát Sajószentpéterre.) Vagyis a családmodell a nukleáris, önálló család kevés gyermekkel, s nincs feltétlen törekvés arra, hogy mindenki együtt, vagy legalábbis egymás közelében éljen. Ebben az összefüggésben értékelődik erősen negatívan az egy tömbben, telepen élő cigányok sokasága. A kívánt cél éppen a parasztok, illetve magyarok között elszórtan lakni, hiszen ennek már új etnikus jelentése van.

A szokás és ünnepek világában mindenben a parasztokhoz, bányászokhoz, vagyis a telekesi és a környéken élő többségiekhez való igazodás figyelhető meg. A vallást tekintve – még ha néhány családtag vonzódást érez is a Jehova tanúi mozgalomhoz – a katolikus egyház teljes integráló erejét érvényesíti.

A kiterjedt testvéri kör, a nagy család, ha nem is annyira lezármazási alapon egységet alkotva, egyre jobban kibújna a külső etnikai meghatározás gettójából, s saját választott útját járná. Az antropológus szerint már régóta nem cigányok ők.

CIGÁNYOK ÉS MAGYAROK
EGYÜTTÉLÉSE
SZENDRŐLÁDON

Húsz évvel ezelőtt kezdődött kapcsolatunk Szendrőláddal. A *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből* kiállításon dolgoztam, s egy 1950-ben Szendrőládon készült felvétel után kutatva tértünk be a faluba. A fotón egy Chaplinre hasonlító férfi áll, mindkét oldalán egy-egy vele egyező magasságú, egymásba helyezett szilácskosarakból épített oszlopot tart. (A vonatból kifelé bámulva mindig lenyűgöző látvány volt az addig ismeretlen falu. Észak felé haladva itt szűkül először össze a Bódva völgye, a sínek és az általában csekély folyócska szinte kergetőznek. A falu felett temetődomb, azon szinte egymás mellett katolikus és református templom emelkedik, belátva a település egészét. Mindig arra gondoltam, ki kéne szállni, s gyalogolni kéne a falun keresztül. S nem csak azért, mert „gyalogolni jó”.) De a kosarakra visszatérve: arra voltunk kíváncsiak, hogy negyven évvel később csinálnak-e még ilyen kosarat a faluban, s ha igen, végignézhetnénk-e néhánynak az elkészítését, nem mellesleg pedig végre közelről is láthatjuk, ami távolról oly szépek tűnt. Így találkoztunk két aktív mesterrel, Káló Károllyal és vejével, Rácz Boldizsárral, meg annak feleségével, Etelkával. A kiállításra aztán Bozzi Vera végigfotózta a nyersanyag, a szilács pállításától a kosár kötéséig a munkafolyamatot, s a már kész kiállításon a két férfi mutatta be tudományát a közönségnek. Boldizsár még később a Soros Alapítvány születésnap rendezvényén is tartott bemutatót. Budapesti utazásaiba valahogy mindig beavatódott a kezdetben nem túl lelkes polgármesteri hivatal is. Volt tehát egy falu, amelyet kicsit megismertünk, meg is szerettünk s melybe vissza-visszatértünk, de különösebb tervek nem fogalmaztunk meg. Mindaddig, amíg...

Amíg nem fogalmaztuk meg egy konfliktuskutató műhely munkájának tapasztalatait. 2000-ben fiatal szociológus és antropológus kollégákkal az akkori jelen és közelmúlt lokális társadalmának etnikus konfliktusait vizsgáltuk, elemeztük és értelmeztük. Ekkor dolgoztunk ki Kőszegi Edittel egy kísérleti filmtervet. Olyan településeket kerestünk, ahol a pillanatnyi szociológiai ismervekből következően nem volt kizárható a többség és kisebbség között – akár csak egy jelentéktelen ügyből – kipattanó konfliktus. A településen belül a romák viszonylag magas – az ötven százalékot meg-, ám a hetvenöt százalékot még meg nem haladó – aránya, a magas munkanélküliség, a szegregált és gettószerű iskola, az erősen elkülönült cigánytelep együttes jelenléte feltételezte a konfliktus felszínre kerülésének lehetőségét. Hozzájött ehhez az elmúlt évtized sajtóhíradásának felmérése is, történt-e valahol valami, ami kérdésfeltevésünkbenől következően értékelhető. A majdan kiválasztandó településen azt terveztük, hogy párhuzamosan készítünk anyagot a romákkal és a parasztokkal, mindkét oldal elmondja saját szempontjait, az ő élete értelmét, lehetőségeit, törekvéseit, ezek esetleges nehézségeit, s mindketten beszélnek a másikról, hogyan látják őket, s mit gondolnak róluk. Egy közös beszélgetéssorozatban pedig azt képeltük, hogy ismerje meg mindkét oldal a másik „másik” és az „ön” képét, s kerüljön felszínre minden negatív kép és gondolat, félelem és hiedelem, s haladják meg az emberek mindkét oldalon előítéleteiket.

2001 márciusában egy több településből álló, általunk kiválasztott lista első helyszínére, Szendrőládra utaztunk, hogy eldöntsük, hol is fogunk majd dolgozni. Először Rác Boldizsárékhoz kopogtunk be. A férfi ágyban feküdt, mint kiderült, tüdőrákja a végstádium felé közeledik. Tüdeje felét már kioperálták, a rák már gégejére kúszott, a morfium teszi elviselhetővé szenvedéseit. Mindezek ellenére vele is hosszan beszélgettünk, felesége pedig a faluban kalauzolt minket. Már ekkor gyanítható volt, ami hamarosan bizonyossággá vált. Nem egészen két hónap múltán virrasztására és temetésére érkezünk, s e pár nap alatt bizonyossá vált, hogy Szendrőlád nem a lehetséges konfliktus által fenyegetett falu, hanem éppen ellenkezőleg, valami nagyon fontosat találtak ki az itt

élő emberek normális együttműködésük érdekében. S világossá vált, hogy koncepciót kell változtassunk. Így aztán „Pászítás”, avagy az együttélés anatómiája címmel készítettünk Kőszegi Edit-tel filmdokumentációt a községben. A dokumentáció során abból az előfeltevésből indultunk ki, hogy a helyi társadalomban a cigányok/romák élete, társadalmi helyzete, a munkamegosztásban elfoglalt helye, egyáltalán esélyei alapvetően a többség-kisebbség viszonyának a függvénye, annak, hogy a parasztok hogyan „bánnak” a cigányokkal, s a központi rendelkezéseken túl, milyen helyi feltételeket teremtenek, illetve a romák milyen törekvéseket fogalmaznak meg. Természetesen a szendrőládi kutatásnak is az az alapkérdése, hogy hol helyezhető el az itteni cigánynak mondott, magukat is cigánynak/romának mondó emberek törekvése és kulturális teljesítménye az identitás és önmeghatározás tengelyén.

Az aprófalvas területek etnikai arányának közelmúltbeli változását már a Kemény István vezette 1971-es kutatás is világossá tette, s ezt megerősítette az 1993/94-es, majd a 2003-as felvétel. A Bódva völgyének és a közeli Cserehátnak a települései ugyanebbe a történeti trendbe illeszkednek, így az utóbbi évtizedekben itt is erős etnikai átrétegződés következett be. Ladányi János és Szelényi Iván Csenyétén végzett történet-szociológiai kutatást, ahol azt sikerült bizonyítaniuk, hogy a 19. században a cigány népességnek más szegényebb csoportokkal egyenlő rangban élve lehetősége volt önmagát magyarként definiálni, s ezáltal a magyarok közé beolvadnia. A 20. század első felében azonban már a településen belüli területi és etnikai szegregáció dokumentálható, a parasztok elköltözésével pedig lehetőség nyílt a más községek-ből érkező cigány családok megtelepedésére is, hamarosan pedig az etnikailag homogén település „kialakulását” rögzíthetjük. Durst Judit Tornanádaskán („Lápos”) és Hidvérgárdón („Bordó”) végzett szociológiai-antropológiai kutatása azt a kistérségi folyamatot mutatja be, ahogy a települések egy része (világosan levezethetően az 1971-es közigazgatási reformból, a településeknek szánt központi szerepleosztásból) megőrzi az addigra kialakult cigány–magyar arányt, vagy esetleg ki is szorítja a cigányok nem tetsző rétegét. Azok pedig, akik maradtak, a helyi, „többségi” értékrend elfoga-

dásával társadalmi integrációjukat akarják elérni (erre példa „Bordó”), míg a települések másik része magára maradvá végignézi az etnikai arányok megváltozását és „elszenvedi” annak következményeit (erre példa „Lápos”, melynek mára többségében cigány lakói társadalmi helyzetüket és etnikus identitásukat tekintve is differenciálódtak).

A cigány gyerekek iskolai szegregációja című kutatás kérdezőbiztosaként a térség több településén is megfordultam, így több helyen is közelről tanulmányozhattam az etnikai arányok drasztikus változását, illetve az etnikus kategorizáció a „többség” elfogadásának függvényében való változását. Rakaca vagy Bódvalenke etnikai viszonyainak gyökeres megváltozása nem azért probléma, mert tisztán cigány falvak jöttek létre, hanem azért, mert bennük a mélyszegénység uralkodik, s társadalmilag „homogén”, paraszt és középosztály nélküli, társadalom alatti osztály jön létre. A cigány kategória, mint etnikus definíció használata itt a legproblémamentesebb, itt a cigányt a szegénnyel azonosítják. Hidvégdárdón, melynek iskolájába többek között a bódvalenkeiek is jártak, a község vezetői úgy tekintenek rájuk, mint az igazi cigányokra, s a saját falujuk „cigányait” már nem is igazán tekintik cigánynak, ahogy a cigányok maguk is bizonytalanok saját önmeghatározásukban.

Ebben a térségben található, s ebbe a problémavilágba ágyazódik be a közel kétezres lélekszámú Szendrőlád, ahol a népesség több mint hetvenöt százalékát mára a község vezetői cigánynak tartják, ahol a népesség több mint hetvenöt százaléka magát cigánynak mondja. Elsősorban nem azt a folyamatot fogom elmesélni, melyben a mai etnikai arányok kialakultak, hanem azt, hogy ebben a kialakult helyzetben mit tesznek a „parasztok”, és mit tesznek a romák annak érdekében, hogy megálljon, vagy legalábbis lassuljon ez a folyamat, illetve hogy élhető életet éljen mindkét csoport. Az első szendrőládi elbeszélések munkánk kezdeti időszakának tapasztalásairól szólnak.

Az etnikai arányok megváltozása

A visszavonulás területei

Az iskolából az utóbbi négy évben minden magyar gyerek kikopt, s úgy lett az iskolából cigány iskola, hogy a gyerekeket közvetlenül nem is kellett szegregálni. A szabad iskolaválasztással, a körzethatárok eltörlésével a magyar, illetve paraszt szülők gyermekeiket a szomszédos Edelény városának borsodi településrészébe írtatták, a helyi iskolában pedig így is maradt több mint 270 tanuló. Edelény és Szendrőlád kapcsolata az 1971-es közigazgatási reformmal vált szorossá. Az addig önálló tanáccsal rendelkező községet Edelényhez csatolták, és Szendrőládon mindössze tanácsi kirendeltség maradt. A településfejlesztési koncepciót a központi szerepkörrel rendelkező Edelény szabta meg a szerepkörrel nem rendelkező Szendrőlád számára.

A szendrőládi középgenerációs értelmiségiek (tanárok és tanítók, önkormányzati képviselők) úgy emlékeznek erre a korszakra, mint a cigány–magyar etnikus arányok megváltozásának korszakára. Az iskola egyik tanítója, a kulturális bizottság elnöke, Béres Lászlóné modellálta legszebben ezt a folyamatot. „*A faluból nagyon sokan elköltöztek. Az én osztálytársaim mind ittmaradtak volna, de mindenki vagy Edelényben, vagy Szirmabesenyőn, de van aki már Miskolcon, Budapesten lakik, elköltöztek. A falu végén, Szendrő felé van a főútca, alatta az Ifjúsági út és a Malom út, a tanácsrendszerben oda szerettek volna ezek a fiatalok építkezni, most ott vannak a cigány lakások. Amikor a Rőczei János bácsi volt a kirendeltségvezető, Edelényhez tartoztunk, tehát nem volt külön tanács. Sándor Dezső bácsiék nem adták meg az engedélyt, ezért a fiatalok elmentek. Rá egy vagy két évre – ezt a férjem jobban tudná, mert ő tanácstag volt nagyon-nagyon sok*

ideig –, hogy elmentek a fiatalok, így a cigány embereknek kimérték azt a helyet, ők odaépítkeztek, tehát egyre többen ide is telepednek, egyre többen idejönnek a cigány emberek, nemcsak hogy férjhez, mert összeállnak és valahogy így jól érzik magukat. És akkor a gyerekek ezáltal csökkentek, elmentek a magyar fiatalok, egyre több az idősebb ember, a gyereklétszám csökken.”

A ma már városi rangú Edelény valójában boldogan fogadta a szendrőládi tanulókat, hiszen a tanulók után járó állami normatív támogatás növeli az iskola költségvetését. A szendrőládi pedagógusok, így Béres Lászlóné is – noha áttételesen érezhették hiányát az önkormányzaton keresztül érkező, csökkenő költségvetési támogatásnak –, mégis arra biztatták a magyar szülőket, hogy vigyék el gyerekeiket a szendrőládi iskolából. „Az a 26 gyerek, akit két-három évvel ezelőtt elvittek, az pedig, hát elég komplikált volt akkor, mert összefogtak azok a szülők, és én mondtam is nekik, hogy helyeslem, egyetérttek velük, mert nem haladtak úgy, ahogy szeretttük volna. Mert az a 26 gyerek nem úgy volt, hogy két osztály, és na most 13 vagy 12 vagy 10 gyerek, hanem egy-egy osztályból két vagy három magyar gyerek, a többi mind cigány. Igaz, annak idején, amikor a fiam járt, őt tanítottam elsőbe is, negyedikbe is, 26-an voltak és 13 magyar, 13 cigány már akkor is. Már akkor is megvolt az, hogy sok a cigány, és kevesebb a magyar gyerek. Az a 26 gyerek, hogy miért fogtak így össze a szülők, mert eljöttek hozzám is, hogy mit fog szólni az igazgató, mit fog szólni a helyettes, hogy mit csináljanak. Hogy fogják fogadni, vagy éppen ha nem fogadják Borsodon, Edelényben a gyerekeket, akkor mi lesz a reakció, ha itt maradnak. És én azt mondtam szülőknek, hogy nekik kell dönteni, a gyerek jövőjét kell nézni, mert a mai napig én is azt vallo, hogy azért nem mindegy, hogy milyen környezetben, milyen összetételű osztályokban, milyen adottságok és lehetőségek mellett tanulnak.” A magyar gyerekek eltávozása látványosan rontotta a tanítás minőségét. Megszűnt a napközi, bezárt a tanulószoba, nincsenek délutáni foglalkozások, szakkörök, korrepetálások, és gyakorlatilag fél 2-kor bezár az iskola. A 2000-es évek közepén aztán, amikor a tanulói létszám már a 340-et is meghaladta, bevezették a váltakozó délelőtti és délutáni műszakot, amivel persze a kötelező iskolai tanításon túl továbbra sem kaptak semmi természetes

többletet a gyerekek. Mindezt a két roma fiatal által kitalált tanoda próbálta meg helyettesíteni.

Az iskola igazgatója és igazgatóhelyettese ma már nem azt tartja különösnek, hogy az iskola gyakorlatilag tisztán cigány iskolává vált, hanem azt, hogy vannak olyan cigány szülők, akik a parasztok példáját követve szintén az edelényi iskolába íratják át gyerekeiket. Az tehát, hogy az utolsó parasztyerek is elment, nem az iskola szakmai munkáját minősítette, hanem mint egy természetes folyamatot – a magyar és cigány gyerekek különválasztását – teljesítette be. Az azonban, hogy már a cigány gyerekek is elmennek, az azt jelenti, hogy az iskola nem jól működik, vagyis ezzel az iskola szakmai legitimitását kérdőjelezi meg. Amikor 2002-ben Szabó Piroska iskolaigazgatót arról kérdeztem, hogyan lett a szendrőládi iskola etnikailag homogén iskola, a kérdést valójában félreértette. „Hogy mért vitték el innen a gyerekeket. Én csak következtetek. Azért, hogy roma származású, a roma gyereket azért vitte, hogy ne üljön roma származásúval. S megkérdézem akkor, ki a fajgyűlölő? Tehát nem fogadja el a roma gyereke a roma gyereket. A nyolcadikosainkra biztos emlékeztek, őszintén bevallom, pályafutásom alatt ilyen csoportunk, nyolcadik osztályunk nem volt. Igaz, hogy jól tettük, hogy bekeményítettünk ott tanév végén, amikor azt mondtuk, hogy márpedig, ha nem tanulsz, innen nem mész tovább, és szeptembertől jönnek vissza a gyermekeink. És ellenőrző könyvet ideadják a kezembe, hogy higgyek a szememnek, ne csak a fülemnek, és tele vannak ötös, négyes. És abba az intézménybe, ahol a szomszédba elviszik a gyereket, onnan magyar gyerek is van, aki a nyolcadikat elvégezte, és ezzel a mi gyerekeinkkel jár, aki miatt elvitték, hogy nehogy együtt járjon. Kérdelem én, nem egy ördögi kör?” Róczy Andrásné igazgatóhelyettes megerősítette főnöke álláspontját, és a pedagógusok áldozatvállalását hangsúlyozta. „Azok a szülők nyomják rá a bélyeget erre az iskolára, akik elvitték Borsodra gyerekiüket, hát roma származású szülők. És tényleg fáj. Rossz volt hallgatni a fülemnek, mert ugye, én voltam azon a gyűlésen, mikor az elhangzott, hogy ez egy kisegítő iskola. Hát könyörgöm, tehet arról a szülő, hogy neki olyan gyereke van? És mi felvállaltuk, mert van 60 enyhe értelmi fogyatékos gyerekiünk, felvállaltuk, hogy igenis, mi ezeket is tanítjuk, hogy ne kelljen Girincsre vinni, meg Tomanádaskára,

maradjon itt a családban. De azért a másik 220, azért az normális. És azért szinte minden gyerekünk megkezdí mindig a középiskolát, és azért nagy százalékuk el is végzi. Hogy most az a pár százalék mért nem végzi el, ugye annak több oka is van. És én azt hiszem, hogy ez bántotta ott a szülőknek is a fülét. Hát ilyet nem szabad csinálni. Azért nekünk is vannak olyan végzett tanulóink, akikre büszkék vagyunk. Mert azért ezekre is szívesen lettünk volna büszkék, és ezeknek a szülei mind tanítványaink voltak. Azért ez fájó.”

Ebben a világban az az élet normális rendje, hogy külön járnak cigány és magyar gyerekek. Könnyebb egy etnikailag homogén iskolában tanítani, ahol ilyenformán nem lehetnek konfliktusok cigány és magyar tanulók között. Az iskola pedagógusai ugyanakkor sikerre vágnak, hisz ez adja munkájuk értelmét, tehát minden apró mozzanatot ennek fényében értékelnek. A más iskolába menő cigány gyerekeket tehát ezért nem szeretik, és ezért büszkék a már végzett tanulóik iskolai sikereire.

A nyolcadik osztályt 1968-ban elvégző tanítónő úgy emlékszik vissza, hogy egyetlen cigány gyerek járt velük az osztályba és végezte el az iskolát. 1973-ban, amikor képesítés nélküli pedagógusként elkezdett tanítani, felmérték, hogy ki mindenki nem járt és nem jár iskolába Szendrőládon. Az iskolai anyakönyvek és a ballagási tablók egyaránt az jelzik, hogy a hetvenes évek elejétől mondhatjuk azt, hogy valóban teljes körűvé válik az iskoláztatás a faluban. Ez azért fontos, mert a most iskolába járó cigány gyermekek szülei jelentik azt a generációt, amelyik elsőnek – bukdácsolva, gyenge eredménnyel – de járta, vagy esetleg ki is járta az iskolát. Az iskola pedagógusai – beleszámítva ebbe még az amúgy toleráns Béresnét is – nem számolnak e ténnyel, s nem látnak oksági összefüggést a gyermekek iskolai teljesítménye és szülei iskolai végzettsége között. „A különbség a tanulásban meglátszott kezdetől fogva, mert a cigány gyerekek nem volt úgy meg a házi feladata, mint most. Nagyon érdekes. Tehát most, hogy szinte már csak ők vannak, komolyabban veszik, jobban elkészítik a munkájukat. Én az alsó tagozatról tudok beszélni, az enyémeiről jobban. De annak idején nem volt úgy kész, nem csinálták meg a házi feladatot. Tehát mindig csodálkozunk rajta, hogy miért volt ez. Vagy most is, hogy anyuka otthon van, ráérme,

hogya egy-két gyerek nem írja a leckét. Ráérne. Ők arra várnak, hogy tanulószoba. Igaz, hogy volt. Napközink is volt egy pár évig, de most már nincsenek rá anyagiak, tehát az éven már tanulószoba sem lesz, úgy néz ki. Napközi már évek óta nincs, és nagyon jó volt, mert tavaly az egyik tanulószobát én is csináltam, és akkor kész volt a házi feladat. Tehát legalább a házi feladatot elkészítették, bármelyik tantárgyból.” Hasonlóképpen vélekedik az igazgatóhelyettes is, amikor a szülői együttműködés hiányát elemzi, mint a tanulók sikertelenségének egyik fontos okát. *„Mert bizony nem lehet mindent a pedagógusra fogni, hogy nevelje meg a pedagógus, ne csak tanítsa, és hogy igenis ott a szülő, a szülői felelősség. Mert ugye, amit a gyerek otthonról hoz, mi csak arra tudunk építeni, és ugye, egy év alatt – mondjuk itt az előkészítő csoportunk vagy az óvoda – világot megváltani nem lehet.”*

Kemény István a magyarországi cigányság helyzetéről írt kéziratának egyik jegyzetében megjegyzi, hogy „nem olyan régen még a magyar paraszt számára is ellenséges hatalom volt az iskola, az állam intézménye, amely csak lassan, fokozatosan, kényszerítő eszközökkel tudott behatolni a parasztság életébe”, és idézi Móricz Zsigmondot: „A népiskola nem a falué, nem a falusi lakosság gondolata, találmánya és követelése. Ez állami divat, és az európai kultúrfokkal vált kötelezővé, azt lehetne mondani, kényszerintézményé. Ezt adták a falunak s csendőrrrel tartják fent a használatát. Ha otthon munka volt, szó nélkül otthon tartották a gyereket, akinek a falu törvényei szerint minden napra és minden percre megvan a maga beosztása. Ezzel az ősi renddel szemben állott az uraknak az a parancsa, hogy iskolába kell járni.” Az iskola elfogadása a parasztság különböző rétegeiben nem egyszerre zajlott, előbb a parasztság polgárosultabb része barátkozott meg vele, majd a később polgárosodó csoportok. Ez a szociológiai felismerés azonban nem minden iskolai résztvevő számára kézenfekvő, ezért aztán az iskola és a cigánynak mondott szülők lehetséges konfliktusa etnikai értelmezést kap.

A megtekintett tanórák és a tanárokkal való beszélgetések azt sugallták, hogy a pedagógusok a cigány gyerekeket egyfajta jóindulatú paternalizmussal kezelik. *„A gyerekek a helybelieket jobban elfogadják, mint a vidékieket. Nagyon érdekes dolog, és akit ők való-*

ban megszeretnek, fantasztikusan tudnak ragaszkodni hozzá, de akit nem, a szülő is, a gyerek is minden rosszat elmond róla. Minden rosszat elmond róla. Én is már lassan ötvenéves leszek, még mindig úgy érzem, hogy várom az iskolát. Tehát jól érzem magam, tehát valahogy úgy ott oldódok fel, ott a tavalyi nagy fájdalmam is, valahogy úgy ott a gyerekek között, a gyerekek között. Szóval az ember kap tőlük, tényleg, valóban olyan gyerekek, hogy hiába cigányok, de két kitűnő van, kettő, és erre nagyon büszke vagyok. Az alsó tagozatban mi általában nagyon-nagy részt együtt vagyunk a gyerekekkel, felsőbe meg van olyan nap, amikor a kollégák nincsenek a gyerekekkel, hogy rögtön számon tudunk kérni. Tehát ők, ha bejönnek, ők elmondják, hogy otthon mi volt, hogy apa összeverekedett, hogy anyát bántották, hogy veszekedtek, az az első. És mi meghallgatjuk. Sokszor a szülőknek, mikor mondom a szülőm, »Úristen, még ezt is tetszik tudni?« Igen. Nem kérdezem, tehát nem kell az, hogy én faggassam, elmondják. Elmondanak mindent.”

A 2002/2003-as tanév kezdetén a Munkaügyi Központ és az önkormányzat megállapodásának jóvoltából az iskola négy pedellust alkalmazhatott közhasznú munkásként. A szeptember 1-jén minimálbérrel munkába álló dolgozókat az iskola vezetőtestülete választotta ki a 33 jelentkező közül. Három fiatal nőt és egy férfit – akik cigányok, és akiknek gyerekei az iskolába járnak – alkalmaztak az álláshelyekre. A pedellusoknak az elképzelések szerint az a dolguk, hogy felügyeljenek a tanítás kezdete előtt, a szünetekben és a tanítás befejeztével a gyerekekre (akik mind cigány gyerekek), gyámolítsák a gyengéket, így a korábban érkezett nulladik osztályosokat, a szüleikre váró kicsiket, fegyelmet tartsanak a szünetben az udvaron és a folyosókon, elkísérik az osztályfőnököket az évi egyszeri családlátogatásra. Vagyis az iskola áthárítja mindazokat a feladatokat a cigány pedellusokra, amelyek az osztályfőnökök és más tanárok munkakörébe tartoznának. E pedellusi rendszernek csak abban a kontextusban van értelme, amelyben világosan látható, hogy a magyar tanítókból és tanárokból álló tantestület képtelen (és talán nem is akar) megbirkózni a ráháruló feladattal. Ennek egyik oka az, hogy a cigány gyerekekre jobbra majdnem úgy tekintenek, mint egzotikus emberkékre, akiket képtelenség megtanítani a magyar iskolarendszer normáira. A cigány

pedellusokra azért lehet szükség, mert a gyerekek a „saját fajtájukra” jobban hallgatnak. A cigány pedellusok tehát azért végeznek pótolhatatlan munkát, mert az azonos származási elv figyelembevételével nagyobb hitellel tarthatnak rendet a cigány tanulók között. Az iskola ugyanakkor azt is e rendszer pótolhatatlan hozadékanak tartja, hogy végre cigány tanúi akadnak annak, hogy egyes cigány szülők milyen agresszíven lépnek fel a magyar pedagógusokkal szemben. A pedellusoknak tehát az is feladata, hogy a többi cigány szülőt lecsillapítsák és előttük legitimálják az iskolát. Legvégső esetben természetesen még mindig jobb, hogy négy pedellus – négy cigány szülő – jelenléte és felügyelete hitelesíti az iskolát, és hidat teremt a gyerekek számára az iskola és a családi otthon között, és elhiteti a gyerekekkel, hogy az iskola sikeres elvégzése esélyt jelenthet a társadalmi felemelkedéshez.

Miközben beindult a pedellusi rendszer, az iskola igazgatója azon dolgozott, hogy a tanári kar nagy része és az önkormányzati dolgozók, kiegészülve a családtagokkal és a rokonokkal, szeptember 9-én kedvezményes feltételek között, az utószezon előnyeit kihasználva közel egyhetes olaszországi – bibionei – nyaraláson vegyenek részt. A sors iróniája, hogy az utazási iroda az indulás előtt pár nappal csődöt jelentett, így az utazás meghiúsult. Az igazgatónő a kirándulás szervezését – egész nyári munkáját – látta feleslegesnek. Az iskola a gyerekek számára ugyanakkor sem táborot, sem egyéb foglalkoztató programot nem szervezett a nyárra.

A 2002-es októberi önkormányzati választások után felbolydult az iskola vezetése. Az új önkormányzati testület az új polgármesterrel egyetértésben az iskola lehetséges pénzügyi önállóságán kezdett gondolkodni, s ezt természetesen időben ki is szivárogtatták. A szintén új kisebbségi önkormányzat (lévén, hogy csak roma gyerekek járnak az iskolába) bekapcsolódott a probléma megoldásába. Ez a váratlan eshetőség ugyanakkor összehozta a pedagógusokat és az iskola vezetésével korábban elégedetlenkedő képviselőket. Az eredmény a következő volt: sem az iskola vezetése, sem a kisebbségi önkormányzat nincs tisztában azzal, hogy mekkora az iskolát illető központi támogatás, mennyi az egy gyerek után járó állami normatíva, és mekkora és milyen a kiegészítő fejkvó-

ta, mekkora az iskola tényleges költségvetése. Felmerült mindkét szereplőben, hogy a többségében magyarokból álló testület, s a roma képviselőket maguk mellé állító alpolgármester törekvése az, hogy ellehetetlenítse az iskolát, mondván, hogy oda már csak cigányok járnak, s a rájuk fordított támogatás csak az ablakon kidobott pénz. Az iskolai támogatás ugyanakkor nélkülözhetetlen forrása az önkormányzatnak, hisz ebből a pénzből biztosítják a forráshiányos falu működőképességét. Kit pártol az önkormányzat, tesz fel a költői kérdést. Hamarosan kiderül, hogy a falu népesség-előrejelzése szerint néhány év múlva az iskoláskorúak számbeli növekedése miatt több alsó osztályt kell indítani, tehát az iskola kinőtte épületét. Közben tetőt kellene cserélni, tehát kézenfekvő a magyarázat: az önkormányzat a gondok elől menekül, fulladjon bele az iskola a pénzügyi önállóságába. A végső magyarázat a roma képviselők részéről az, hogy az önkormányzat a romák iskoláztatása után járó pénzalap egy részéből a parasztokat támogatja, vagyis a parasztok a romákból élnek, s nem akarják, hogy a roma gyerekek versenyképesek legyenek a parasztok gyerekeivel. E ponton a kisebbségi képviselők és a roma testületi képviselők vitába keverednek. A „nagyönkormányzati” képviselők azzal érvelnek, hogy az iskolában nem folyik érdemi tanítás, a pedagógusok csak a nagy jutalmat akarják felvenni, ezért méltatlan volna az iskola pedagógusainak bérnövekedését támogatni. A jobbra munkanélküli-támogatásból vagy létminimumból élő képviselők könnyen a bérfelzárkózás után álló pedagógusok ellen hangolhatók. Elhiszik, hogy a tanárok a romákból élnek, és a roma gyerekek érdekében ezt meg kell szüntetni, helyette a teljesítményelvet kell érvényesíteni. Úgy tűnik, hogy a két érdekcsoport ügyesen befolyásolja saját roma táborát, miközben a két tábor egymásnak ugrik. Az iskola oldalán álló kisebbségi önkormányzati képviselők egzisztenciális helyzete kiegyensúlyozottabb, míg a testületi képviselők anyagi helyzete bizonytalanabb.

A ragaszkodás területei

A parasztok annak ellenére, hogy az iskolát átengedték a cigányoknak, a falut nem adták fel. Jóllehet felismerték, hogy saját soraikból magasabb a faluból elköltözők aránya, alacsonyabb az egy nőre jutó élveszülések száma, s jóval magasabb az átlagos életkor is, valamint a cigányok népességen belüli aránya túllépte a bűvös 50 százalékot, mégsem kezdték tömegesen elhagyni a falut, ahogy tették ezt néhány környező településen. Mintha a parasztok a szőlőhegyre, mint egy várba húzódtak volna vissza, és a szőlőben végzett munka és annak eredménye, a pincében tárolt bor jelentené vagyonuk esszenciáját, a cigányoktól való függetlenségüket, már-már életük értelmét.

A szeptemberi, októberi hónapokban, amikor már érik a szőlő, a parasztok jobbára kint töltik idejüket a szőlőben és a pincében. Egyfelől vigyáznak a termésre, másfelől készülnek a szüretre. Október végén, szüretkor mi is kilátogattunk a hegyre, ahol megismerkedtem és beszélgettem Rőczei Andrással, aki nyolcvanhárom éves apósával szüretelt, majd a pincénél darált és préselt. A középkorú magyar férfi korábban Diósgyőrben a Lenin Kohászati Művekben dolgozott, majd amikor pár éve többedmagával elbocsátották, a polgármesteri hivatal alkalmazta karbantartóként. Mindig fontos volt számára apja, apósa és különösen saját szőlője, de mióta a faluban dolgozik, még fontosabb számára a szőlészke-dés, borászkodás. A későbbiek során több idős emberrel találkoztam, ők gyakorlatilag kora tavasztól késő őszig kint a szőlőhegyen élnek. (A szőlőparcella elején, régies módon venyigéből, újabb szokás szerint bádogból, deszkából vagy egyéb hulladék anyagból kunyhót építenek, ahol a munka szünetében, vagy ha nincs munka, pihennek, üldögélnek, egymással beszélgetnek. A régi szendrőládi parasztgazdák – gyakorta özvegyasszonyok – akkor is a szőlőben töltik idejüket, ha bort amúgy nem is isznak.) Legfontosabb kérdésük az, hogy ki viszi majd tovább az általuk felvirágoztatott szőlőt és gyümölcsöst. Ez a kérdés láthatólag Rőczei Andrást is erősen foglalkoztatja. Egyfelől azt rögzíti, hogy ők, a magyarok, a gazdák lassan kisebbségben lesznek a faluban, hisz a legtöbb vele

egykorú falubelije már rég elhagyta a települést, és ki tudja mi lesz az ő gyermekeivel és azok kortársaival.

Fog-e gyermeke is vele úgy sajtolni, ahogy most ő sajtol apósával? – kérdezem tőle. Kérdésem részben a gyermeke iránti büszkeséget váltotta ki belőle, részben pedig a rezignált szomorúságot. Büszke a gyermekére, mert az becsukott szemmel megmondja, hogy melyik fürt szőlő melyik tőkéről való. *„Szabolcs biztos, hogy itt lesz velem, hát annyi segítségem biztos, hogy lesz. A fiam ki fog jönni. Piti dolog, de falu pletykaszinten foglalkozik vele. Mondjuk, a fiam megy este a diszkóba 8 órakor, és benne maradt a kocsiiban egy fürt szőlő, de már sötét volt, és kijöttek, és azt mondta a fiam, hogy ez, meg ez, meg ez a tőke jó. A többi, az meg a többi szomszédé, ne haragudj, az direkt termő és nem jó. És ha ő tudta este sötétbe, hogy melyik tőke milyen, akkor engedtessek már meg, hogy húsz év múlva is itt préseljek vele. Tehát ő is szereti annyira, mindegy, hogy nem látszik, mert nem valószínű, hogy a mai fiataloknál úgy működik a dolog, hogy annyira akarják, de ahhoz, hogy egy tőkét tudjak este sötétbe leszedni, hogy fiúk, hát ez még olyan, mint ami a kocsiiban maradt.”* A férfit erősen foglalkoztatja a falu jövőbeni sorsa. Ebben – és e tekintetben azon kevesek közé tartozik, akik e kérdéssel foglalkoznak – a saját, illetve a magyarok felelősségét is kritikusan firtatja. *„Nem is tudom hogy mondani konkrétan, mert akar itt mindenki valamit a maga módján, csak egy kicsit többet kéne. Tehát ahhoz, hogy fennmaradjon Szendrőlád harminc év után is, és ne azt mondják, mint egy Diósgyőrmeccsen, hogy cigányok. Akkor viszont többet kéne a magyarságnak is tenni. Csak a magyarság meg egy picit úgy félreáll. Hidd el, inkább nem csinál semmit, beletörődik, ami van, és akkor nekem már így is jó. Tehát nagyon sok ember úgy van, hogy nem, nem akar jobbat. Nekem már így is jó, azt kész.”* A cigányokról alkotott képe sokkal differenciáltabb és megértőbb, mint apósáé.

Amikor a borházban a sajtolás közben megpillantottam egy új szilácskosarat, megkérdeztem apósától, Veres Miklóstól, az egykori buszsofőrtől és amatőr helytörténészről, hogy kitől vette azt, és mennyibe került, akkor az idős ember nem árulta el – hiszen talán nem is ez volt számára fontos –, hogy mennyibe került a kosár, hanem alkalmat érzett arra, hogy spontán módon

elmondja véleményét a cigányokról. „Kit hogy tudnak becsapni. Ők odaadják olcsón, utána meg jön a többi. Hát ők kirimánkodják aztán érte a ráadást, leengedték valahova, na jó, odaadják annyiért, de utána azt aztán kér ő hozzá még ezt is, meg azt is, sok minden kell a levesbe. Ők ilyenek. Krumplitól kezdve mindent. Volt egy cigány, aki főnyereményt nyert. Van már több mint tíz esztendeje, tizenöt. Szépen odajutott vissza a többihez, ahol volt. Úgy elszórta a pénzt egykettő, hogy nem igaz. És nem egyedül nyerte, volt vele más is, az is azt mondja, na megszűnt a szegénység, azt mondja. Mára szegényebb lett, mint akkor volt. Tehát ez olyan dolog, ki hogy tudja beosztani, mert a pénzt el lehet szórni. Aki beosztott életű, az tud haladni jobban a kevésből, mint mások, sok mások a sokból se tudnak haladni. Erről sokat lehetne beszélni, az életnek a sorsáról, hogy ki milyen életet él, ítélik egymást, de nincs igazuk ebbe, mer a rendes, beosztott életű ember az tud élni ma is, meg a múltba is. Annak nem számít, hogy milyen rendszer van, meg milyen kormány van, az nem bántja a kormányt, tud élni, mert dolgozik. A szorgalma után meg tud élni. Hát, aki meg elhúzza magát, hogy hát nem talál munkát, mer nem is akar. Van ilyen, bőven. Él abból, amit kap, meg aztán hát, mit mondjak, tud lopni is. Csalni, lopni, hát ez megyen.” (Miklós bácsi véleményéhez és a történet teljességéhez hozzátartozik, hogy apja szegényparaszt volt, a 20. század elején. Kiment Amerikába dolgozni – ott született Miklós bácsi is –, és annyi pénzt keresett, hogy hazajöve egy önálló parasztgazdaság beindításához szükséges földet vásárolt és házat épített. Miklós bácsi szocializációja tehát a nincstelenségből az egzisztencia megteremtése felé vezető úton formálódott.)

Törekvések a status quo fenntartására

A falu vezetőiben a falu „megtartására” a gazdasági elgondolásokon túl két elképzelés fogalmazódott meg. Az egyik megoldást katolikus, a másikat református útnak nevezem. (A 20. század közepéig, amíg alacsony volt a cigányok falun belüli aránya, a parasztnépesség fele-fele arányban katolikusokra és reformátusokra

oszlott. A két felekezeti csoport korábban két endogám házassági kört is jelentett.)

A katolikus megoldás a cigányok integrálásában reméli a „cigányprobléma” megszüntetését. Róczy Károly, a helybeli születésű polgármester (1998-ban választották meg), Ilonka, a Rakacáról származó könyvtáros felesége, és az innen Miskolcra származott, de Szendrőben falugazdászokodó Soltész Bertalan vezetésével, mindenkori papi segítség mellett háromszáz szendrőládi cigány felnőttet kapcsoltak be a cursillós mozgalomba. (Ez egy Spanyolországból eredő katolikus lelkeségi mozgalom, a kisegyházakhoz hasonlatos módon erősen figyel az egyházi életből korábban kimaradt szegényekre, etnikai kisebbségekre, deviánsnak bélyegzett társadalmi csoportokra. Úgy lehet valaki cursillós, hogy el-eljár a már cursillósok általában heti rendszerességgel tartott összejöveteleire, mindaddig, amíg két személy, mint ajánló el nem hívja Egerbe egy három-négy napos lelkigyakorlatra.) Soltész Bertalan 1996-ban lett cursillós, és ezzel az elsők között volt a faluban, akik a mozgalomhoz kapcsolódtak. Ekkor falugazdász volt és a falu alkalmazásában állt. Elbeszélése szerint Horváth József, egy idősebb cigány férfi többszöri biztatására adta be jelentkezését Egerbe, amire kapacitálta nővére is, aki a templom harangozója, gondnoka és a Szent Karmelita rend itt szolgáló apácája volt. A férfi kezdetben azért utasította vissza a cigány ember mozgalomba való meghívását, mert jó kereszténynek tartván magát azt gondolta, hogy ő semmit nem tanulhat az összejöveteleken. Amikor mégis részt vett egy háromnapos tanfolyamon, megvilágosodott és úgy érezte, élete akkor lesz értelmes, ha vállalja az isten által számára kijelölt küldetését. E küldetés a nálánál szegényebbek és elesettebbek felkarolása, felemelése volt. Értelmezésében a szeretetre vágyó emberek falusi társai, a cigányok voltak. Ettől kezdve azon dolgozott, hogy minél több falubeli cigány férfit és nőt nyerjen meg a mozgalom számára. Ez időben is már Miskolcon lakott feleségével, s noha házat építettek szülőfalujában, nem tudta rávenni az asszonyt, hogy hazaköltözzenek. Amikor azonban az asszony is tagja lett a cursillónak, egyre többet tartózkodtak Szendrőládon, és egyre több embert nyertek meg a mozgalom számára. Mind-

ketten úgy érezték, hogy hittérítőkké lettek a cigányok között, mert megtanították őket a kereszténységre, Jézus szeretetére és ezen keresztül más emberek szeretetére is. De elbeszéléseik szerint ezt érezték a magyarokkal szemben is, akiket arra tanítottak, hogy fogadják el a cigányokat és ismerjék el azok értékeit. Feleségének cigányokról szóló hitvallása egy mondatban összegezhető, melyet állítása szerint a férjét beszervező Horváth Józseftől kapott intelmül: a cigányokat nem segíteni kell, hanem szeretni. E hitvallással azonosul férje is. E szemlélet mögött azonban felfedezhető a cigányok megváltoztathatatlanságának képzete, másképpen fogalmazva, talán nem is szükséges őket egyes társadalmi vívmányok részeseivé tenni, hanem el kell fogadni, hogy olyanok amilyenek, és ezen valójában nem is kell változtatni. Nem felemelni kell őket, hanem megszélesíteni, vagyis a cigányok is fogadják el embertársaikat, és mert szeretni is kell őket, ez lesz a biztosítéka a társadalmi rend fenntartásának. Régebben, még a második háború előtti időben társadalmi kiegyezés volt magyarok és cigányok között. Az emberek szerették, becsülték és tisztelték egymást. Ez volt az alapja a társadalmi békének. Soltész Bertalan szerint a tekintély, annak tisztelete és a vajdai intézmény segítette ezen értékek érvényesülését. Azért van baj a cigányokkal, mert nem érvényesül körükben a tekintély, vagyis nincs vajdájuk. Ebben a vajda nélküli állapotban van pótolhatatlan szerepe a cursillónak, mert a személyes meggyőződésen keresztül a belső késztetésen alapul az egyes egyének egyéni békéje. És ebben az értelemben több a cursillós ember Jézus szeretetén alapuló belső békéje, mint a vajdai tekintély kollektív érvényesülése. Több persze azért is, hogy létezik, míg a vajdai tekintély nem létezik. Ez olyan többségi konstrukció és olyan többségi illúzió, amely a társadalmi béke megteremtését nem a magyarok és cigányok kapcsolatának normalizálásától, hanem a cigányok csoporton belüli fegyelmezésétől várja. A cursilló tehát jobb híján egy olyan szalmaszál, amely még képes lehet megmenteni a cigányok és magyarok együttélését.

Azért amikor a helyi búcsúban vasárnap délelőtt a templom benépesül – és ott vannak sokan a magyar és cigány hívek közül –, közelről szemügyre lehet venni az egyenlőség valódi érvényesülé-

sét. A misét követő, templomot körbejáró körmenet pontosan leképezi a társadalmi hierarchiát. A körmenetben funkciót betöltő emberek rendre a magyarok közül kerülnek ki, így korábban az alpolgármester és egy másik tekintélyes, köztiszteletben álló férfi vitte a baldachint, és az alpolgármester lánya és az egyik tanítónő a lobogókat.

A református út ezzel szemben elsősorban a helyi parasztnépesség megnyerésére figyelmez. Vezetője az önkormányzat kulturális bizottságának elnöke, az általános iskola egyik régi, helybeli születésű alsós tanára, a már idézett Béres Lászlóné. Megszervezték a helyi asszonykórust, melynek tagjai összegyűjtik a régi hagyományokat, énekeket, szokásokat, régi színdarabokat. (Az asszonykórus tagjai már a KISZ-mozgalomban eszméltek, s innen eredeztethető kulturális tőkéjük is.) Az asszonykórus a motorja innenől kezdve a legtöbb kulturális megmozdulásnak, az újból felelevenített szüreti felvonulásnak, az öregek napjának, a falu karácsonyának, a nőnapnak, az anyák napjának és a pedagógusnapnak. A búcsúí, a szüreti, az összevont Erzsébet- és Katalin-napi, valamint a farsangi páros bálnak pedig hasonlóan az a jelentése, hogy „itt élhető, színes és boldog életet lehet élni, tehát tőlünk nem lehet elvenni ezt a kis falut, őrizzük meg hát, s maradjunk itt”.

Ennek prezentálása azonban nem képzelhető el a helyi cigányok kisebb-nagyobb csoportjának bevonása nélkül. Az asszonykórus tagjai mellett az iskolások jelentik a mindenkori szereplők tartalékát, s figyelembe véve, hogy az iskolába már csak cigány gyerekek járnak, értelemszerű, hogy közülük kerülnek ki a magyar ruhás szüreti felvonuló leányok. Éveken keresztül a szüreti felvonuláson egy cursillós cigány férfi alakította a kisbírót. Az idősek napján a nagymamákat köszöntő unokák versét is cigány gyermekek szavalják. Az előadások általában a parasztoknak szólnak, az előadók azonban egyre inkább cigányok „magyar” szerepben.

Megfigyelhető tehát, hogy mindkét esetben elkerülhetetlen a cigányok és magyarok együttműködésének elmélyítése. A két törekvés számtalan ponton épít egymásra, és egymást kiegészíti. A falu karácsonyán a könyvtáros rendezésében cigány cursillósok betlehemes játékot mutatnak be. A helyi hypógyár vezetője

24 dolgozójának felét a cigányok közül választja, de hogy „megbízható” embereket kapjon, a cursillósok közül alkalmaz munkásokat. Az önkormányzat cigány dolgozóinak alkalmazásában is szinte előfeltétel e tagság.

A községi munkahelyeken dolgozók döntő többségének az önkormányzat a munkáltatója. Az iskola és az óvoda mára kizárólag a roma gyerekek ellátását végzi, olyan kisebbségi szegregált intézmény, amelyben azonban gyakorlatilag csak parasztok dolgoznak (és most tekintsünk el az óvoda gyesen lévő egyik dajkájától, az iskola pedellusától, és a munkaügyi központ által támogatott négy iskolai kisegítőtől) és csak romák tanulnak. Sarkítva a problémát, többen úgy vélik a romák közül, hogy az állami normatíva jóvoltából (illetve annak köszönhetően, de) mégiscsak a cigányok tartják el a parasztokat. Nagyrészt az egészségügyi ellátást is „cigány” pénzek fedezik, és az önkormányzat is sokat köszönhet a cigányok magas arányának. A parasztok tehát, miközben elkülönülnek a cigányoktól, közalkalmazotti vagy köztisztviselői státuszukat nekik köszönhetik. Ez persze hosszabb távra biztosítja (még ha csökkenő arányban is) ittmaradásukat. Az egymásrautaltság tehát kölcsönös. A cigányok természetesnek tartják, hogy a szakirányú végzettséget megkövetelő munkakörökben nem dolgozhatnak, hiszen nem tesznek eleget az alkalmazási feltételeknek. Akkor és ott elégedetlenkednek (jobbára persze csak egymás között), amikor és ahol úgy érzik, hogy azonos feltételekkel ők is betölthetnék az adott önkormányzati állást (például fűtő, karbantartó, kézbesítő), melyet végül is a parasztok kapnak meg. Különösen a térség 1980-as évek második felében kezdődő gyárbezárásait követő években értékelődött fel az akár kisebb fizetéssel is járó önkormányzati munkahely relatív biztonsága. A diósgyőri gépgyár azonos munkahelyén dolgozó, elbocsátott magyar munkavállalója rokonsági kapcsolatait tőkésíti, s így szerzi meg a helyi állást cigány munkatársa előtt. Az önkormányzat „paraszt” vezetésének többszörös érdeke fűződik ahhoz, hogy „paraszt” ipari munkást alkalmazzon. Egyrészt valóban működik a rokonsági rendszeren belüli szolidaritás, de legfőképpen az fogalmazódik meg, hogy a falu parasztszármazású munkása nagyobb potenciális tőkét jelent,

mint például egy cigány munkás. Hisz mondjuk a hegesztésen kívül ért a szőlészkedéshez, méhészkedéshez, de a falu közepén több száz négyszögöles telkén házat és gazdasági épületet tart, a hegyen pincéje van, vagyis kiterjedt gazdaságot működtet, amelynek elvesztése a falu egésze szempontjából nagyobb veszteség, mint ha a telepről költözne el valaki.

A társadalmi béke fenntartása érdekében azonban cigány munkásokat is legalább időszakosan foglalkoztatni kell. Ennek egyik módja a közhasznú munkavégzés rendszere, melyben többségében romákat alkalmaznak, tartós vagy hosszabb időre szóló munkákra a vezetés által ismert és méltányolt embereket, alkalmi vagy rövid távú időre másokat. A hypógyár munkahelyeit is nagyobb számban cigányok töltik be, éppen a cigányok jó érzését és a nyugalmat megszerezve ezzel. Vagyis azzal lehetett erősíteni a társadalmi békét, hogy lám, a romák számára is létrehoztunk egy állandó munkahelyet. Összevetve ezt az önkormányzati fizikai munkaköri állásokkal, az mondható, hogy a jövedelmi lehetőségek a piac változásának függvényében ingadozóak, míg amazok stabilak. Anyaghiány vagy túltermelés estén egyaránt leállhat az üzem, akár több hétre is beszüntetve a termelést.

A szociális földprogramot még a kilencvenes évek első felében megalakított Jóléti Szolgálat Alapítvány tevékenysége előzte meg. A település egyes vezetői felismerték, hogy a romák megsegítésére megfogalmazott terveknek és programoknak konjunktúrája van, melynek révén támogatásokhoz lehet jutni. A helyi béke fenntartása érdekében, sőt a parasztok jóindulatának megnyerésére és nem utolsósorban megsegítésére a helyi földprogramok egyszerre kínáltak lehetőséget a rászoruló, jobbára föld nélküli cigányoknak, és a földdel, főleg nagyobb beltelekkel rendelkező parasztnak. A központilag megművelt (felszántott, beültetett) területet a részeltetetteknek gondozniuk és betakarítaniuk kellett csak, a hazaszállításról szintén a program szervezői gondoskodtak. Amikor önkormányzati kezekbe került a szervezés, már pontosan megfogalmazódott, hogy a program kisebbik haszna a ténylegesen betakarított termények mennyisége, az igazi hozadék az „életmód-

minta”, a paraszti termelés és tervezés átvétele, a cigányok körében való meggyökereztetése.

Munkahelyteremtő beruházásnak szánta a képviselő-testület még a 2002-es helyhatósági választások előtt az öregek szociális otthona programját. A katolikus egyház használaton kívüli plébániájából és gazdasági épületeiből olyan megyei intézményt kívántak létrehozni, melyben körülbelül ötven idős embert helyezhetnek el, akiknek ellátását és a teljes infrastruktúra fenntartását legalább harminc – természetesen helybeli és jobbára „paraszt” – ember végezné. Nem telt el két esztendő, és az otthon valóban megnyílt, ám a valódi szakképzettséget igénylő munkakörökben állandó munkaviszonyban dolgozó magyarok jobbára vidékiek lettek, a betanított és segédmunkások – takarítók és konyhások – pedig rotációs alapon a munkanélküliek köréből kerültek ki. Közöttük voltak cigányok és parasztok egyaránt, de talán nem meglepő az a megállapítás, hogy az önkormányzat mindenkori vezetése és az otthon igazgatója a nagy munkanélküliség közepette a hozzá közel állókat előbb hívta. Többen, elsősorban a cigányok közül részt vettek a munkaügyi központ által szervezett tanfolyamon egészségügyi szakképesítés megszerzéséért, de jobbára hiába végeztek, állandó munkaviszonyt nem nyertek.

A romák társadalmi rétegződése

Azt kell mondanom, hogy irreleváns, hogy az itt élő cigánynak mondott, vagy magát annak mondó népesség felmenői milyen cigány etnikai csoporthoz tartoztak. (Voltak a felmenők között muzsikuskok, afféle úri, magyar cigányok, gazdagnak mondott lókereskedők, fémművesek, vagyis oláh cigányok, szegényebb sorsú napszámosok, kosárkötők és sártapasztók.) Az 1950-es évektől kezdetben a bányászat teremtett egyfajta társadalmi egyenlőséget a cigányok között, s eljelentéktelenítette a korábbi foglalkozási hierarchiát. Mára természetesen az egykori bányászkodás elvesztette integráló erejét, alapjain azonban új értékek rendezik a cigányok közötti viszonyokat.

A finomelemzés nyilvánvalóan sok egymástól eltérő típust képes leírni. Érdemesnek tűnik azonban valamiképp felvázolni a helyi társadalom bonyolultságát és segítségül hívni egyes cigány embereinek, illetve kis csoportjainak formulázott szövegeit és különböző helyzetekben való viselkedéseit, reakcióit. A 2000-es évtized elejének megfigyeléseit, illetve „hőseit” idézem először.

Káló Zoltán – az agrárproletár

Az eltérő értékrendek egyik szélső pólusát Káló Zoli képviseli. A fiatal férfi ekkortájt még az Ifjúság úton, a telepnek nevezett CS (csökkentett értékű) lakásokból álló soron lakik feleségével és két gyermekével, a szüleitől örökölt házban. Ezen örökség azonban még rendezetlen, legalábbis Zoli így érzi. Attól fél, ha bátyja kiszabadulván hazajön, elzavarhatja a házból. Zoli felesége szendrőlői, így a faluban máshol nem is tudnák magukat meghúzni.

Amikor egy nyári hajnalon elkísértem az egyik közeli csemetésbe, ahol tizedmagával dolgozott – a fiatal ültetvényt szabadították ki a gazból –, elmesélte, hogy jobban szeret így a máséban dolgozni. Vehetett volna ki bérletbe ő is földet, ahogy ezt többen tették a szendrőládi cigányok közül, de ő a sajátjában nem szeret kapálni. (Az elmúlt években a polgármesteri hivatal a feliratkozástól függően 200-400 négyszögölnyi földterületet sorsolt ki a falubeliek között egy nyári használatra. Parasztok és cigányok egyaránt igényelhetek a falu tulajdonát képező földterületből parcellákat, ahol zöldséget, babot, krumplit, kukoricát termeszthettek. Az önkormányzat gondoskodott a szántásról, segített az ültetésben, valamint hazaszállította a nagyobb mennyiségű termést. 2001 tavaszán a kisorsolandó földet két részre osztották, az alsó jobbik tagot a parasztok, a felsőt, a gyengébb minőségűt a cigányok között sorsolták ki.)

Zoli inkább elmegy saját bátyjához vagy bármelyik parasztcsaládhoz dolgozni, mintsem saját maga természetesen növényeket. Úgy gondolkozik, ha szüksége van pénzre, akkor munkát vállal, de folyamatos lekötöttséget nem akar. Úgy tesz különbséget cigányok és magyarok között, hogy a cigányok szeretnek jól élni, míg a magyarok szeretnek dolgozni. Miközben a magyarok szinte halálra dolgozzák magukat, ezenközben nem tudnak élni. Saját példáján keresztül bizonygatta, hogy a magyarok számára nem a jó élet az élet értelme. Több esetet említett, amikor elment parasztokhoz napszámba, és azok nemcsak a munkásokkal ették három napon keresztül a bablevest, hanem azt ették ők maguk is. A cigányok azért tudnak jól élni, mert nem spóroznak a hasukon, és mert szeretnek jót, frisset és jól enni. A délben megfőtt húslevest vagy töltött káposztát estére már sem ő, sem a családja semmi pénzért nem enné meg. Számára a közvetlen szükségletek kielégítése jelenti a jó életet, legyen együtt a család, jó ételeket egyenek, legyen mellé ital, és „érezzük jól magunkat”. A boldogság, a szeretet és a megértés, mint legközvetlenebb családi értékek sorolódtak fel, és ebben a gondolatkörben fogalmazódott meg, hogy elég egy családban két gyermek.

2001 szeptemberében Zoli meghívott magához a búcsú napján ebédre. Húslevessel és töltött káposztával kínált, hosszan beszélgettünk. „*Én sokat láttam, mert elmentem én magyarhoz dolgozni, elhítt engem, kijött ide. Azt mondja, Zoli, ráérsz? Mondom, ráérek. Azt mondja, volna egy kis munka, egy olyan háromnapos. Hát mondom, elmegyek. Megbeszéltem vele a pénzt mennyi. Jó, gyeriünk. No, reggel előveszi a szalonnát, ebédre meg – ugye hétfői nap volt ez – vasárnap volt mikor főzték ők ezt a bablevest. Ez a munka szerdáig tartott. Ó nekem szerdáig azt a bablevest adta ebédre. Amit én ettem, ugyanazt az ételt ette ő is. A magyarok azt az ételt nem eszik meg, mint a cigányok, mert mindennap friss ételt esznek a cigányok, úgy hidd el nekem. Bár akármit főzzön, paprikás krumplit főzzön, máma megfőzöm a paprikás krumplit, holnap főzök babot, aztán főzök egy kis húst pörkölttel, vagy krumplival, utána mit tudom én, főzök másat, de akkor is mindennap friss ételt. A cigányoknak ezért nincs pénzük, ezt úgy hidd el nekem. Mert szeretnek jól élni, ez így van*” – bizonygatta Zoli. Megkérdeztem tőle, hogy szerinte kik a boldogabbak, a cigányok vagy a magyarok. „*A cigány*” volt az azonnali válasz. „*Hát, mert jól él. Pláne így ünnep van, társaságban van. Iszol, mulatol, táncolsz, nem ez a boldogság? Még, ha egy napig tart az a mulatság, az olyan, mintha tíz év elmúlna, az az egy nap. Ezt úgy hidd el nekem. Mert tudom, hogy jól érzem magamat, családommal vagyok, vagy a testvéreimmel, mulatok, szórakozok. De a magyar mit csinál? Beül a családjával, beszélget erről-arról, vagy imádkozik. Jó imádkozok én így is magamba az istenért, mert imádkozok, felkeltemben, lefektemben imádkozok. De amikor ott van a lehetőség, hát persze, hogy táncolok, dalolok, mulatok. Hát ez a minden, az élethez hozzátartozik, nem?*” Amikor szemtelenül megkérdeztem, hogy mire vágyik, szinte kész válasszal állt elő. „*Mire? Boldogságra, szeretetre, egészségre, erre a háromra vágyom. Többre nem vágyom. Nekem nem kell gazdagság se, csak a szeretet legyen meg, a boldogság és a szeretet. Meg a jó istenke minden napra adja ki azt a kaját nekem. Én nem akarok milliomos lenni, nekem elég ez a pénz, amit kapok. Ha kölcsönkérek, kölcsönkérek, de akkor is tudom, hogy a családommal együtt vagyok.*”

Zoli leggyakrabban apósáéktól szokott kölcsönkérni. Ők természetesen soha nem számolnak kamatot, sőt sokszor nem is ké-

rik vissza a pénzt, valamilyen ürüggyel az unokáknak utalják ki a tartozást, hogy tudniillik vegyél ezt vagy azt nekik. Zolinak eredetileg húsipari szakmunkás végzettsége van, ám szakmájában hivatalos munkahelye nem volt. A faluban gyakran vállal böllérkedést – főleg a búcsú, karácsony és húsvét előtti héten akad munkája –, valamint idősebbik bátyjának segédkezik, aki kimérésre szokott disznót vágni.

Zoli stratégiájának lényege, hogy egyik napról a másikra tudja folyamatosan biztosítani családjá megélhetését. Ez a megélhetés hétköznapiakon a primer fizikai szükségletek kielégítését is jelentheti, mert megvan benne az a képesség, hogy az ünnepek boldogsága több hétre való energiát összpontosít benne. Nem akar mások nyakán élni és nem akar másokból sem élni. Egyszer „megütötte a bokáját”, egy kocsmai garázdaságot követően ült másfél évet, így azóta minden lépésére vigyáz. Mind élethelyzete, mind társadalmi törekvése a szendrőládi telepí romák körében általános és tipikus.

A telepnek, ahogy az utcabeliek mondják, a „csőnek”, kialakult egy sajátos stílusa. Ahogy a házak títustervek alapján készültek, úgy a benne lakók élete is mintha títustervek alapján zajlana. Az egyes porták látványa és az azon folytatott gazdálkodás kevesebb, mint egy parasztportáé, de több, mint a legtöbb CS telepé. Az utcakép falusias, de inkább emlékeztet egy 20. század eleji zalai, somogyi vagy szatmári – vagyis inkább szegényparaszti – utcaképre. Úgy alkonytájt, tavasztól őszig, amikor a munkából már a felnőttek hazakeveredtek, a gyerekek még nem feküdtek le, szinte az utca egésze egy hosszú korzóra emlékeztet. A gyerekek kint játszanak az utcán, a felnőttek az árokparton, kerítés tövében vagy az ideiglenesre eszkábált kispadon ülnek, és csoportokba verődve beszélgetnek. Egyik-másik házból oly hangosan szól a zene, hogy az még a többedik szomszédba is jól elhallatszik. Ha valakihez látogató érkezik, azt kint fogadják a ház előtt, ilyenformán tehát az utcabeliek látogatása azt jelenti, hogy egyszerre több szegletét is látják az utcának. A föl-le szaladgáló vagy kerékpározó gyerekek nyugodtan betérhetnek egy-egy olyan házba, ahol valamilyen rokon lakik, nagyszülő vagy nagybácsi, hogy aztán kezébe nyom-

janak egy karéj zsíros kenyeret. A háztartások, illetve a konyhák mintha úgy lennének megszerkesztve, hogy önállóan működésképtelenek volnának, vagyis tíz szükséges dologból hat van ott-hon, négyért valamelyik szomszédba kell szaladni. Vonatkozhat ez a baltára, a tésztaaszúróra, a villanyégőre vagy akár az erős paprikára, vagyis lényegében mindenre. Az egyik család „A” helyről „b” dolgot kér kölcsön, míg „C” helyre „d” dolgot kölcsönöz, vagyis keresztül-kasul kérnek és adnak kölcsön egymásnak dolgokat, melyek a telep egészét tekintve gyakorlatilag napi szinten egyenlítődnek ki. Az embernek már-már az az érzése, hogy nem arról van szó, hogy egyik vagy másik háztartásnak ne lehetne kisbaltája vagy tésztaaszúrója, hanem arról, hogy jó valamilyen ürüggyel átmenni a szomszédba és ott valamennyi időt eltölteni, és jó, ha ugyanezért rám nyitja a szomszéd is az ajtót. A javak illetén való cseréje valójában a társadalmi kapcsolatok szinten tartója és az adott településrészen élők egyenlőségének fenntartója. Az élet szervezésének ez az utcabelieket bedaráló természete a magyarázata annak, hogy kisebb-nagyobb eltérésektől eltekintve azért mégiscsak egy homogén közeg jön létre.

Rác Boldizsárné, Káló Eta – a „szegényparaszt”

A Káló Zolival folytatott beszélgetésen nővére, Eta is részt vett, akivel nem mindenben értettek egyet. Míg Zoli a jó élet attribútumait hangsúlyozta, addig Eta vitába bonyolódott öccsével arról, hogy milyen is a romák munkaszeretete, mert ő például saját példáján cáfolja a „cigányok nem szeretnek dolgozni” gondolatot. *„Ezelőtt három évvel mi ugyanott kivettük a földet, ahol most. Vagy hetven kiló babom lett. Krumplink is rengeteg volt, zöldség, minden oda volt ültetve. Mink hazajöttünk a gombázásból, leadtuk a gombát, utána mentünk kapálni. De volt értelme, mert annyi babom volt, hogy a cigányok az irigységtől ölték meg magukat. De mikor mink mentünk kapálni, akkor a kétoldali sánc tele volt. Azt mondták, hogy ők bizony már fáradtan nem mennek kapálni, nekünk meg akkor volt minden. És amikor kipucoltuk a babot, meg szárítottam az udvaron, nagy vászon-*

lepedőn, akkor meg irigykedtek és kéregettek. Nem adok, menjetek, azt ültessetek, kapáljatok. ”

Eta hét gyermeket szült, közülük még kettőt nevel, és már van húsz unokája. Gyerekei és unokái büszkeséget, méltóságot és saját önbecsülésének alapját jelentik, „ez az én örömöm”, fogalmaz. „Nálunk már az is egy nagy öröm, hogy nekünk – például nekem is – van hét gyerek. De a paraszt az nem úgy van vele. Az azt mondja, hogy férjhez megy, megvan a lagzi, utána két-három évre vagy négy évre szül egy gyereket és azzal befejezi. De van olyan, aki például férjhez ment, lett volna az első gyereke, elment abortuszra, elvetette, és akkor a következő meg egyáltalán nem jött. Hiába akarta volna utána, hogy na, most már szeretnék gyereket és nem jött össze. És akkor mi lett a vége? Elválás. Mert a férjének kellett volna a gyerek; és nekik már abban nincsen boldogságuk. Mert nekünk, mi legalábbis így fogjuk föl, hogy nekünk a gyerekekben van a boldogság. Meg az unokákban.” Jellemző és ugyanakkor érthető, hogy a szendrőládi cigányok – különösen a telepiek – többsége, amikor saját döntéseiről, választásairól beszél, óhatatlanul a magyarokkal hasonlítja össze magát, illetve azt a kulturális elemet, amiről éppen szó van. Így aztán gyakori, hogy a saját kultúra választásai a magyarok kulturális rendszeréhez képest méretnek meg, és nem ritka, hogy a saját kultúra tényeit, mint jó döntéseket éppen az legitimálja, hogy a magyarok mégiscsak boldogtalanok, mert nem tudnak jól élni. Látni kell ugyanakkor azt is, hogy ezek funkciója kompenzatív, és sokszor éppen az élet más területén való beteljesületlen vágyakat vagy kudarcokat kell feledtesse.

Eta értékrendjében keverednek a cigányságát szimbolizáló jegyek, vállalásának, vállalhatóságának és eltitkolásának elemei. Nem sokkal férjének halála után eltervezte és megrendelte annak síremlékét. A sírkő arc felőli szöveges részén kettős portréjukat helyeztette el, míg a sírkő hátlapjára egy szilácskosarat vésetett. Nemcsak a faluban, hanem az egész környéken a szilácskosarak készítése kifejezetten cigány munkának számít. Attól azonban, hogy 1993-ban a Néprajzi Múzeum vásárolt férje, Rácz Boldizsár kosaraiból és azokat kiállításon mutatta be, s hogy ezt követően a férfi több alkalommal vett részt kulturális rendezvényeken és be-

mutatót is tartott, megkapta a népművészet mestere díjat, és még filmdokumentáció is készült munkájáról, tudása és munkája egyből vállalható lett, és ez adta meg presztízsének alapját. A férj és az apa munkássága megteremtette a család szinte minden tagjára kiterjedő büszkeség érzését.

Az asszony számára megnyugvás volt, amikor férje temetésének estéjén felsorolta férje kedvenc ételeit. Hamarosan sort kerített arra, hogy bemutassa a babos tésztát, nemcsak mint Boldizsár kedvenc ételét, hanem mint jellegzetes cigány eledelt. Ezzel szemben, noha többször ő is és gyermekei is elmesélték, hogy Boldizsár mennyire szeretett ürgézni és mennyire szerette az ürge húását, ennek prezentálása azonban már ambivalens volt. Legidősebb fia már-már rituális történetként meséli, hogy amikor apja súlyos betegségében ürgepörköltet kívánt, akkor ő elment, és legalább egy pár darabot hozott neki, hogy anyja azt elkészíthesse. Amikor egy ilyen „ürgevadászaton” részt vettünk, a zsákmányt az asszony férje ízlése szerint készítette el, és a „vadászokkal” együtt minket is megkínált vele. Noha az akciót filmre rögzítettük, amelyen büszkén sütötte, kaparta, majd főzte az ürget, a végén mégiscsak azt mondta, hogy a parasztok meg ne tudják, hogy ő ürget főzött, mert ezt azért szégyelli előttük. Az egész ürgeakció azért volt kétértelmű, mert egyfelől végtelen büszke volt rá (cigány tudományak tartva mind az ürge fogását, mind a belőle készített ételt), és előtünk vállalta, de tartott attól, hogy a parasztok minderről más gondolnak és megszólják őt, és a szegény cigány képével társítják. Ebbéli félelmét az sem oszlatta el, hogy egyik egykori munkatársa és annak paraszt családja egy ízben kifejezetten ürgepörköltöt rendelt tőle.

A harmadik étel, amiről szintén többször megemlékezett, a gomba volt. A gomba kapcsán pedig a gombázás kapott etnikus értelmezést. A gombázás – a róla szóló ideálkép alapján – egy közösség egészét megmozgató etnikus ünnep. A már mesébe illő elbeszélés szerint a cigányok éjfél után több mint százan is összeverődnek, hajnal előtt elindulnak a távoli erdőbe, ahová pirkadatra megérkeznek, hogy átfésülve az egész erdőt, fejenként akár 10-15 kiló gombát is szedjenek. A valóság ezzel szemben az, hogy

inkább csak a család vagy a szűkebb rokonság indul csendesen útnak, nem többen, mint tízen, és hosszú munkával fejenként sokszor csak alig néhány kilót gyűjtenek. (Így volt ez, amikor egyik nyári reggel elmentünk Etáékkal gombázni. Eta vezette a csapatot, vele volt négy fia, egyik fiának élettársa, valamint egy szomszéd házaspár. Hajnali fél háromkor indultunk, és két órán keresztül gyalogoltunk, míg elérkeztünk az abodi erdőbe, ahol aztán a nagy fogást remélték. A „vadászterületen” csatárláncba fejlődtek, egymástól nyolc-tíz méterre állva, hogy jól belássák és átfésülhessék a területet. Noha többféle gombát lehetett volna találni – s Eta ezek közül ismert tíz ehető, fiai hét-nyolcat –, ekkor csak háromféle gomba gyűjtésére koncentráltak. Elsősorban a vargányát, vagyis a tinórut, az úri gombát és a galambgombát szedték. Körülbelül öt órától tízig gyűjtöttük a gombát, és én is lelkesen szedtem kosaramba az általuk ismert ehető gombákat. Mielőtt büszke lehettem volna teljesítményemre, Eta némi sajnálkozással hozta tudomásra, hogy az általam szedett gombák nagy részét akár meg is ehetem, mert abból ugyan pénzt nem csinálunk. Menet közben nem is értettem, hogy a szebbnél szebb őzlábgombákat miért is nem szedik fel, így aztán én ezeket szedtem lelkesen. Megértettem aztán, hogy azt a gombát kell szedni, amiért a legtöbb pénzt adják a beváltóban, illetve amit leginkább keresnek a piacon, amelyik legjobban bírja az utazást és a legtovább áll el, nem is beszélve a gomba ízéről. Amikor visszamentünk a faluba, a kocsmával egy udvaron lévő gombafelvásárlónál leadták a gombát. Mindenki saját kasszára dolgozott, a pénzt nem osztották el, de aki a legtöbb bevételre tett szert, az a többieket meghívta italra. A kocsmáros és a beváltó személye azonos, így gyakori, hogy amit az asszony jobb kezével kifizet a gombáért, azt bal kezével visszaveszi a söntésben kiadott italért. Eta nem is szereti ide hordani az áruját, ezt csak akkor teszi, amikor oly kevés gombát talál, hogy azzal nem érdemes már a miskolci piacra beutazni.

Egy évvel később, amikor Etáékat elkísértük a gombával a miskolci piacra, nagyobb szerencsével jártak. Otthon a beváltóban a kezdeti 500 forintos felvásárlási ár 200 forintra zuhant, melyet Eta olyan alacsonynak talált már, hogy inkább piacozott. Hajnal-

ban elment egyedül gombát szedni és megbeszélte lányával, hogy a 10:40-es busznál találkoznak. Ott is volt egy háti és egy karos kosárral. A piacon kezdetben 700 forintért kínálta gombáját. Lenyűgöző volt, ahogy a vásárlóknak különböző recepteket ajánlott, hogy ezzel is nagyobb kedvet csináljon gombájához. Tekintve, hogy közel húszan is árultak gombát, tehát túlkínálat volt, a végén, hogy elérje a 15:30-as buszt, az utolsó kilókat már 300 forintért adta el. Mindent egybevéve 5000 forintot árult ki, de lánya, aki türelmesebb volt és egy későbbi busszal jött haza, hasonló mennyiséget 8000 forintért adott el.) Kétségtelen, hogy a nyári időszakban – lényegében májustól októberig – a gomba jelentős bevételi forrás és étkezési alapanyag.

Eta, szemben öccsével, kifejezetten büszke munkabírására és munkaszeretetére. Elbeszélései szerint korábban a helyi műanyagüzemben dolgozott, ahol munkateljesítménye a férfiakéval volt azonos. A földbérleti akcióban legutóbb is 300 négyszögöl területet vállalt, amiről több mint 40 kiló babot takarított be, és büszke arra is, hogy a csemetében alaposabban dolgozik, mint a férfiak, és mégse marad le tőlük. Mint öccse, ő is a telepen él és nem vágyik, ezért nem is költözik be a faluba a parasztok közé, ahogy ezt többen teszik a cigányok közül. Belépett a cursillóba, és noha többször szerepelt a karácsonyi betlehemes játéokban, nem vált „igazi” cursillóssá. Háza egyike az utcabeli „zenei centrumok”-nak. Ha ő, vagy két vele élő fia közül valaki otthon van, akkor szükségszerűen hangosan szól a hifiberendezés, hogy még a távolabbi szomszédok is jól hallják a cigány zenét, mely elsősorban folklór együttesek és tánczenekarok muzsikáját jelenti, a Kalyi Jagtól Bódi Gusztiig.

Eta nem azért nem viszi többre, mert megelégszik azzal, amivel öccse, Zoli megelégszik, hanem azért nem, mert özvegyen nevel két nagy fiút, akiket viszont képtelen igazán tanulásra ösztönözni. Legkisebbik fia akkor még egy éve MCK (Magyarországi Cigányokért Közalapítvány) ösztöndíjat kapott, de mert megbukott, ezt megvonták tőle. Nagyobbik fiát felvették szakácstanulónak a tokaji szakiskolába, de a tanévkezdés után egy hónappal eltört a lába, ezért otthagya az iskolát. A fiút egyszer-egyszer elvonszolta

magával a csemetébe dolgozni, de lényegében ő tartja el mindkét gyermekét. Alkalmi keresményeiből támogatja még nős fiait és unokáit is. Rendszeresen több személyre főz, hogy ha valamelyik unokája arra jár – és ez gyakran van így –, megkínálhassa meleg étellel. Vigyáz a faluban presztízsére, fontosnak tartja, hogy a parasztok megbecsüljék őt, mert fenn akarja tartani a náluk való munkavállalás bármikori lehetőségét. Fenn akarja tartani apja – ki zenész és kosárkötő volt – és férje – aki szintén kosárkötő volt – jó emlékét. Eta nem akar paraszt lenni, de barátságban akar élni a parasztokkal, úgy, hogy ugyanakkor büszke lehessen cigányságára is. Ebbe a cigány képbe pedig beletartozik a kitarító munka, a népes család és a munka jutalmának a család között való szétosztása is. Eta tehát a telepen lakók másik társadalmi típusát jelenti, és ilyenek is szép számmal élnek környezetében, vagyis törekvők, de nehezen előrelépők, ám cigányságukkal megbékülők.

Káló Károly – a munkás

Káló Károly, a fentiekben bemutatott Eta öccse és Zoli bátyja, egy harmadik törekvést testesít meg. Ő egyértelműen a faluba, a parasztok közé vágyik. Klasszikus formában igaz a településen belül a magyarok és a cigányok elkülönülése. Korábban a falu nagy része az Edelényből Szendrő felé menő országút mentén helyezkedett el, és ezt keresztelte a templomdombtól a Bódvára futó utca. Ezek a részek laktak a parasztok. Egy-egy völgybe nyíló utca jelentette a cigánysort. Az 1970-es években a falu alatt a Bódva partján nyitották az Ifjúság utcát, ahol a CS házak épültek, majd később ennek folytatásában, illetve ez alatt nyitottak újabb utcát, ahol már a szocpolos (azaz szociálpolitikai támogatással) házak épültek. A parasztok számára még a hatvanas-hetvenes évek fordulóján alakítottak ki egy, az országutat a Bódva utcával összekötő új utcát. Mára azt mondhatjuk, hogy nem minden cigány lakik a telepen, de a telepen csak cigányok laknak, ahogy csak cigányok laknak a völgyekbe futó utcákban. Nem lakik cigány az új parasztsoron, viszont lakik a többségében még magyarok által

benépesített Fő utcán. A cigányok számára státusznövekedésnek számít, ha a Fő utcára a parasztok közé költözhetnek.

Káló Károly húsz éven keresztül a diósgyőri vasgyárba járt dolgozni. 1990-ben több szendrőládi, főleg magyar munkással együtt bocsátották el a gyár egyes részlegeinek leállítása miatt. Akkor költözött a Szabadság út elejére, amikor ott még parasztok laktak. A hegyoldalra futó portáján lényegében ugyanúgy folytatta a gazdálkodást, ahogy azt az előző paraszt tulajdonos tette, tehát krumplit termeszt, annak nagy részét elvermeli, aprójószágot és disznót tart. Idővel kikoptak mellőle magyar szomszédai, és ez az utcaszakasz is cigány utcává vált. Valószínűleg nem költözött volna tovább, ha időközben negyedik, legkisebbik gyermeke nem nőül meg, és azoknak nem születik gyermekük. Mindhárom fiát taníttatta, leánya férjnél van már és unokái vannak tőle, nagyobbik és kisebbik fia már dolgozik, utóbbi a vasútnál, csak középső fia jár még egyetemre Miskolcon. Egyszerre kell tehát fiát taníttatni és kisebbik gyermeke számára otthont teremteni. A két szoba, konyhás házban ő és felesége, tanuló fia és a már őket gyermekkel megörvendezett legkisebbik fia nem férnének el. Ez egyben jó alkalom arra, hogy eggyel közelebb kerüljön a falu belső magjához, vagyis a parasztokhoz. (A belső mag ebben az értelemben nem a falu mértani közepét jelentő iskola, kultúrház, orvosi rendelő, polgármesteri hivatal képezte komplexum, hanem a parasztok lakta, Fő utca képezte tengely.)

Legkisebbik, immár nős fiára hagyja házukat, és még tanuló, nőtlen fiával, Károllyal a Fő utca elejére költözik. Ahhoz, hogy ezt a tranzakciót végrehajthassa, munkanélküli szakmunkásként folyamatosan jövedelmet kell termelnie. Ezt a szürkegazdaságban találja meg. Legtöbb jövedelmet termelő munkája a húskimérés lesz. A nagyobb ünnepeket megelőzően – így például búcsú, karácsony, húsvét idején – relatív olcsó áron, a lehető legnagyobb testű sertést szerzi be, amit öccsével vágnak le, majd csontos húsként egységáron kimérnek. (Szendrőládán nem lehet az élelmiszerüzletben húst kapni, viszont tisztában van azzal, hogy az ünnep még a szegény cigány családok számára is azáltal válik ünnepé, hogy az emberek megteremtik a jólét, a jó élet illúzióját.) Nincs akkora ser-

tés, amit az ünnep előtt a romák között ne lehetne kimérni. 2001. szeptember elején a falu Mária-napi búcsújára készülve egy három és fél mázsás disznót vásárolt Királykúton. A hajnalban hazahozott disznót 9 órára feldarabolták és elkezdtek a kimérést. A húsvárakozók már 7 órakor kezdtek gyülekezni, és 9 órára már vagy negyvenen voltak. A vásárlóknak nem lévén készpénzük, hitelbe vásároltak októberi, illetve novemberi kiegyenlítéssel. A vásárolt hús mennyiségét legkisebbik fia vezette egy füzetben. Amikor az utolsó szalonnás húsdarab is elfogyott, kiderült, hogy még négy családnak nem jutott hús. Ez körülbelül 16 kiló húst jelentett. Szinte nem is gondolkozott, hanem megnyugtatta a lázongókat, azt mondta, hogy jöjjenek vissza pár óra múlva, lesz még hús. Az előző nap büszkén mutogatott, karácsonyi vágásra nevelt süldőjét előhozták az ólból, és gondolkodás nélkül leszúrták a 60 kiló körüli jószágot. Amíg az anyadisznó kimérése a haszonelvétséget példázta, addig saját süldőjének levágása a szolidaritást jelképezte.

2002 májusában – nagyjából unokája megszületésével egy időben – vásároltak egy hatvanas években épült parasztházat, hozzá való telekkel. Hamar elvégezték a belső átalakításokat, festést, mázolászt, ám annak ellenére, hogy az új ház minden munkálata befejeződött és otthon már nehezen fértek el együtt, mégsem költöztek be. Amikor azt firtattam, hogy ha készen vannak, miért nem mennek le, Karcsi szégyenkezve mesélte, hogy nincs bútoruk, közelebből nincs szekrénysoruk. Vagyis van egy szekrénysoruk a régi házukban, amit ha elhoznának, a fiuk maradna bútor nélkül. Amíg tehát együtt élnek, a lakáshoz tartozik egy szekrénysor, és nem baj, hogy nincs mindkét nukleáris családnak saját szekrénysora, de ha külön költöznének, az egyik családnak nem lenne bútor, és ilyenformán esne társadalmi státusza. Ezt nem is annyira a cigányok, mint inkább a parasztok előtt szégyellnék. (Károllyal szemben öccse, Zoli nem éli meg ilyen tragikusan a fogyasztás, illetve a felhalmozási javak szimbolikus hiányát. Egyik alkalommal el kellett mennem hozzá, hogy felbecsüljem annak a szekrénynek az értékét, amelyet egy idős paraszt házaspártól munkája fejében kapott. Az 1920-as években készült szekrény különösebb értéket nem képviselt, szekrénysorba nem rendezhető. Zoli egy kis pénzt

remélt talán a szekrényért, de aztán beletörődött, hogy értéktelen, és ugyanakkor nem érezte hiányát a szekrényeknek sem.)

Károly felesége egyébként cursillós, lelkes templomba járó, és otthonában búcsúi emlékeket gyűjt, sőt már kisebb gyűjteménnyel is büszkélkedik. Egyetemista fia részt vett az országgyűlési választásokon a szabaddemokrata jelölt, Kozma Blanka kampányában, korábban dolgozott a második világháborúban jogsérelmet szenvedett romák kárpótlásában, és a faluban többen úgy tekintenek rá, mint négy év múlva lehetséges polgármesterjelöltre. A fiához hasonló etnikus vállalás jellemzi Károlyt, noha roma identitását nem dimenzionálja túl. A férfi határozott vágya, hogy szőlőtulajdont szerezzen, pincét vegyen, és saját borát ihassa a pincesoron a parasztek között, vagyis hogy felcserélje mostani kliensi szerepét, hiszen ő a parasztekhez jár szőlőt kapálni és szüretelni.

A Károly által képviselt társadalmi modellnek kevesebb képviselője van, mint az előző két típusnak. A férfi ugrásra kész, hogy munkásöntudatának megfelelő munkahelyet szerezzen magának, ám erre egyre kevesebb esélye van. Ezért az egykori életmódjából jól ismert mezőgazdasági termeléssel foglalkozik, s e tekintetben számára az iparban elhelyezkedett paraszti származású szakmunkások jelentették a mintát, akik otthon a második műszakban szőlőt, gyümölcsöt műveltek, kertészkedtek. Úgy akar cigány lenni, hogy közben társadalmi státuszának változása lépést tartson korcsportjának „parasztaival”. Ezt fejezi ki szimbolikusan falun belüli lakóhelyének változása is.

Ádám József és fiai – a parasztek

A parasztosodó cigányok ideáltípusát talán a hetvenes éveim is túl lévő Ádám József és fiai élete példázzák a legjobban. Az idős férfinak nyolc gyermeke van, mindannyian Szendrőládon élnek, jobbára parasztek között. Az apa a hetvenes évek elején költözött a Fő utca egyik parasztportájára, az egyik régi, cigányok lakta utcából. Akkor már két évtizede dolgozott az erdőszelvényben és tartott jószágot kicsi portáján. Megvolt a társadalmi presztízse ahhoz,

hogy a parasztok közé költözzön, és a szomszédok ne utálják ki maguk közül. Régi házát gyermekeire hagyta azt az elvet vallva, hogy előbb mindenki szerezzék meg saját reputációját. Ez egészséges gyermekeinek sikerült is. Hét fia közül a legkisebb fogyatékkal él, ő velük van. Legidősebbik fia, József erdőművelési vállalkozó, Gyula fia az önkormányzat alkalmazottjaként az iskola gondnoka és az önkormányzat traktorjának vezetője, valamint a képviselő-testület tagja. Harmadik nagy fia János, szintén gazdálkodó és tagja a katolikus egyház képviselő-testületének. Másik három fia is itt él, a parasztok között laknak családjukkal és biztos egzisztenciát teremtettek.

Idősebb Ádám József klasszikus, a téesszervezés előtti időszakra jellemző paraszti gazdaságot üzemeltet. Disznókat és kecskéket tart, tejet értékesít, illetve sajtot, túrót készít, takarmányt termel, pálinkát főzet és a kerti lugasszőlőből bort készít. Arra vágyott, hogy egyszer fönt a hegyen legyen szőlője és pincéje. Úgy érzi, őregségére azonban ez már nem fog sikerülni.

Két nagy fiának, Józsefnek és Jánosnak – akik hasonló gazdaságot vezetnek – azonban sikerült szőlőt és pincét szerezniük a hegyen, és mára már mindketten bort készítenek. A két testvér közül Jánosnak talán nagyobb a presztízse a parasztok között, ami részben abból is következik, hogy ő a cursillósok legfelsőbb köréhez tartozik. János számára társadalmi státusza cursillóságából és gazdasági tevékenységéből származtatható. *„Itt a faluban vagyunk egypáran kurzilisták, akik tényleg a szeretetnek akarunk élni és a barátságoknak, de vannak azért olyan dolgok, hogy azért nehéz ezt betartani, mer a nincstelenség, a szegénység az valahogy nagy úr. Az éhezés, hogyha úgy van a faluba. De bízunk abba, hogy az emberiség, mi, szegény emberek is tudunk úgy élni, mint a nem szegények. Mer mi szívből és lélekkel barátkozunk és adakozunk abból a kicsiből, ami van, egymás között így a cigányság. Vagyunk 33 körül kurzilisták is, akik hetente vagy kéthetente összejárunk, imádkozunk a békéért, ami Amerikába is volt, ez a terrorizmus, és imádkozunk az emberiségért, a jövőért, a falunkért, hogy ilyen jó kis falunk van, ahol minden megterem. Úgy kukorica, krumpli, és mi ezt minden éven két-három hektárokat be szoktunk ültetni, és megkapáljuk. Hát igaz, hogy nem mindegyik, van, aki*

egy kicsikét lustább, vagy nem is tudom, vagy nem teheti betegség által, de mi a családba is, meg úgy a barátok is összefogunk és megcsináljuk. Úgyhogy, mi, hála Istennek, így a középtájon vagyunk anyagilag. Nem vagyunk annyira elszegényedve, meg nem vagyunk annyira elnyomva se, mer fenntartsuk önmagunkat. Nekem egy olyan 800 négyszögöles telkem van, és én ott megtermeltem magamnak kukoricát, krumplit, babot, úgyhogy van vagy 60-70 liter bab is. Vagy 40 zsák kukorica, krumpli. Nekünk megvan a télirevaló, a családnak, meg ha úgy ha valakinek kell, adunk. Dolgozni kell azért, hogy megélhessünk, az élhetőség meglegyen.” Ádám János elbeszélésében az a lenyűgöző, hogy milyen megértéssel beszél a falubeli, a tőle mind sikerben, mind tehetségben, mind társadalmi státuszban elmaradó többi cigány emberről. Finom és megértő megfogalmazásai a többiekkel szembeni tiszteletről és szolidaritásról árulkodnak. Számára a lehető legtermészetesebb az, hogy van, aki hasonlóan, mint ő, törekvő és áldozatokat hoz sikeréért, és van, aki számára nem szükségszerűen ez a követendő minta. Ebben az értelemben számára nincs többségi cigány probléma, elfogadja a többieket olyanak, amilyenek azok lenni akarnak, vagy amilyenek lenni tudnak. Nem félti saját presztízsét a parasztok által megszólt cigányok miatt, vagyis nem tart attól, hogy társai negatív megítélése az ő megítélését is befolyásolná.

Közelebről szemlélhettem meg, hogy hogyan bánnak a parasztok egy egyébként rendesnek tartott cigánnyal, ha az a szőlőhegyen akar megkapaszkodni. Március elején, a nőnapot követő szombat délelőtt a pincehegyen végignézhettem a következő kisebb incidenst. A hegybíró szervezésében a pincével rendelkező gazdák közül néhányan összefogtak, hogy közösen takarítsák a hegy három utcáját, ahol a pincék helyezkednek el. Ezen részt vett ifjabb Ádám József is, aki a középső soron birtokol egy pincét. A pincék takarításának közös szalonnasütés, majd iszogatás a vége. A gazdák ilyenkor elkezdik egymásnak saját borukat kínálni. A bor kínálása, illetve annak elfogadása az adott közösséghez való tartozás szimbolikus kifejeződése lehet. Ifjú József, aki még nem tudott borházat emelni lyukpincéje fölé, büszkén kínálhatta pálinkáját és borát a közös munkában részt vevőknek. A parasztok,

ha ímmel-ámmal el is fogadták és meg is kóstolták italát, mégiscsak leszólták és becsmérelték azt, sőt ugratni kezdték a cigány embert.

Korábban szem- és fültanúja lehettem annak, hogy a parasztok a pincesorban látják „cigánymentes létük” utolsó menedékét. Noha többen a kapálás és a szőlőszedés mellett még néhány munkaműveletre cigányokat alkalmaznak, segítségük nélkül nem boldogulnának, a pincesorra mégsem szokták felengedni őket. Féltik a szőlőt éréskor az azt megdézsmáló cigányoktól, de legfőképpen féltik a pincében, hordóban álló bort. Ifjú Ádám József személyében, még ha egy „rendes” cigány ember kerül is közéjük, akinek apját bevették az asszonykórusba, mégiscsak „cigány”. Ebben az értelemben hiába hitelesíti őt az önkormányzat alkalmazásában álló gazdász öccse, Gyula és a vezető cursillós másik öccse, János, és az sem számít, hogy ő maga erdőn, fakitermelésben dolgozó vállalkozó. A szalonnasütés és borozgatás végül is azzal ért véget, hogy ifjú József nyakába varrták a cigányokkal szembeni összes valósnak vélt tapasztalatukat és hiedelmüket. A kifogások értelme már-már az volt, hogy József akkor lesz rendes ember, ha a cigányok mind rendes emberek lesznek. Ebben a diskurzusban részt vett az akkori, egyébként cursillós polgármester is, és az egyházi képviselő-testület egyik tekintélyes tagja, Kolosai Tibor alpolgármester. A cigány férfi legfőbb bűne talán mégiscsak az, hogy átlépte a cigányok és parasztok között húzódó addig tabunak tekintett határvonalat. Olyan területre tévedt, amit nem engedtek meg neki, és amit nem követeltek meg tőle: a cigányok integrálódása ugyanis nem jelentheti e szimbolikus határvonal átlépését.

Visszatérve idősebb Ádám Józsefhez, akinek nyugdíja lehetővé tenné, hogy kevesebb munkát végezzen és visszafogjon mezőgazdasági termeléséből, fontosnak tartja demonstrálni, hogy ha már nem is gyermekeit – hisz azok nincsenek rászorulva –, de unokáit támogassa, valamint hogy ő is van olyan szorgos és dolgozó ember, mint a parasztok. A társadalmi egyenlőség tehát számára a munka világán keresztül valósítható meg, nem tudja biztosan, hogy kivívta-e a parasztok elismerését, de önbecsülése mindenesetre a paraszttal egyenlővé teszi őt.

Mint jó hangú, kiváló énekes, és mint parasztnak tetsző cigányember elérte, hogy állandó meghívottja legyen a hagyományőrző asszonykórus összejöveteleinek. A próbákon és előadásokon természetesen a másik két – paraszt – emberrel csak kiegészítő státust ért el, hiszen a szót az asszonyok viszik, és önállóan ők szerepelnek. Egy-egy ünnepségen, ahol a falu előtt az asszonykórus is fellép, mégis csak ő szimbolizálja azt, hogy az itt élő cigányok is tagjai lehetnek a helyi társadalomnak. Ádám József, noha nem szégyelli, hogy cigány, barátait mégis szívesebben választja a parasztok közül, aminek egyszerűen az az oka, hogy nagyon kevesen vannak a cigányok között olyanok, akik e társadalmi csoportba tartoznának.

Rézműves Jenő – közel az értelmiségi léthez

„Az én nagyapámnak lova volt, üzletember volt – már úgy üzletember, hogy kereskedő, lovakkal foglalkozott. Sőt még több, mellé még volt egy szekere is, amivel járt foldozni faluról falura. És nagyon nagy keresztény, hát onnan a kereszténység alapom, hogy ő nagyon nagy keresztény volt. Ő ottan, ő mindennap, ha reggelizett, ha ebédelt, ha vacsorázott, mikor mi volt enni, hát akkoriban nem volt, hogy most háromszornégyyszer esznek egy nap, amikor egyszer megfőztek, körülülte az asztalt a család, a gyerekek, a rajkók, ettek. Nagyapám mindig imádkozott. Járt a misére, még akkor is, amikor tiltva volt az egyház, a negyvenes évektől, azt hiszem, ha jól tudom a negyvenes évektől volt az, hogy eltiltották, hogy nem lehet misékre járni, meg miséket tartani, meg misékre járni, és ők akkor is. Volt, másik faluba átmentek, meg egymáshoz jártak imádkozni, beszélgetni.”

Rézműves Jenő, aki oláh cigány származású, példázza leginkább azt a törekvést, amikor valaki úgy vállalja a cigányságát, hogy egy rendkívül pozitív kulturális rendszert épít fel, melyre öntudattal és önbecsüléssel tekint. A cursillósság talán Rézműves Jenő életét határozta meg legjobban. Az 1960-ban született férfi 1980-ban találkozott feleségével, akit „megszöktetett, úgy, cigányosan”. A cigánynak ebben az értelemben van egy törvénytelen jelentése, a

társadalmi normáktól eltérő, deviáns hangulata. A férfi harminc-három éves korában cukorbeteg lett. Öccse ekkor már Egerben részt vett egy cursillós lelkigyakorlaton. Jenő úgy érezte, hogy – krisztusi korban lévén – isten a betegség által üzent neki, hogy térjen meg. *„De később be is bizonyult, hogy istennek terve van velem, amit úgy gondolom akkoriban még nem tudtam annyira, mint ahogy már most, hogy terve van velem, hogy azért kaptam a cukorbetegséget, hogy az egyházhoz térjek vissza. Mert most már, amióta elvégeztem én is a kurziót, azt a háromnapos lelkigyakorlatot Egerben, azóta nem élek olyan kicsapongó életet, mint azelőtt. Szóval azelőtt nagyon világi életet éltem, ilyen csavargót, ilyen szórakozót. Nem vettem meg az italt se, sőt még a bányában nagyon is úgy volt, hogy sokat piáztunk. Szóval az ital által én is a családhoz egy kicsit nem úgy orientálódtam, de mikor elvégeztem ezt a lelkigyakorlatot, teljesen más szemmel néztem, teljesen az ellenkező irányba fordult az életem. Szóval jobban odafigyelek a gyerekeimre, családomra, feleségemre, az embertársaimra, sokkal jobban megérttem őket. Ez a három nap, amit én Egerben eltöltöttem, nekem olyan sokat jelentett, olyan szeretetet kaptam az embertársaimtól, és amit kaptam ott, azt mind istennek a kegyelmének tartom. Mióta ezt elvégeztem, az egyházi esküvőt is megtartottuk a feleségemmel, mert addig csak vadházasságban éltünk. Azóta rendszeresen járok templomba is. Ugyanolyan emberek lettünk, csak itt a világban kint van feladatunk, az hogy evangelizáljuk a világot és hogy isten akaratát terjesszük, isten útját itt az emberek között.”*

Noha szakmunkásiskolát végzett és két és fél évet mint festő dolgozott Tiszaújvárosban, majd lehúzott tizenöt évet a közeli szénbányákban, amelyeket 1990-ben bezártak, és dolgozott még négy évet egy magánbányában, majd két évet az erdőn, ma pedig a helyi hypógyár telepőre, mégis egy, „mondhatni”, értelmiségi magatartást „vett fel”, melyet küldetéstudata hitelesít. Amikor 2002 júniusában a nyolcadik osztályosok ballagásán fényképezőgéppel kezében, sötét nadrág-rövid ujjú fehér ing-nyakkendő öltözetben igazgatta és dokumentálta a szendrőládi cigányok majd egészét, azt lehetett látni, hogy mintha a helyi cigányság papja volna. Elbeszéléseiből tudható, hogy „isten ígéjének terjesztését” valóban hivatásszerűen végzi. Volt már tanúságtételen és térítésen Szlová-

kia magyar cigányok lakta részén, Románia (Erdély) csíksomlyói búcújában, és járt már testvéreivel, sógoraival – a cursillóba lépett közvetlen rokonságával – a Vatikánban is, ahol nemcsak zenéltek, istenes énekeket énekeltek, felhíva ezzel magukra mások csodálkozó figyelmét, hanem nyilatkozott a vatikáni rádióknak is, ahol nyilvánosan és pozitívan élte meg cigányságát.

Rézműves Jenő számára a cursillósság a társadalmi egyenlőséget jelenti, amely valójában etnikainak tűnő egyenlőség. *„A kurzió olyan dolgokat adott nekem, hogy álomban se gondoltam volna, hogy engem majd így fognak szeretni olyanok is, akik igazgatók, tudósok, tanárok, akik tőlem feljebb vannak. De van nekem olyan is, aki tőlem primitívebb, szegényebb. Énnekem egy ötéves vagy tízéves gyerek is azt mondja: szevasz. Szóval nem akarom, hogy magázzanak. Isten ezt adta, hogy ilyen közvetlen legyek velük, azt azonban, hogy engem egy magyar megpusziljon, akkoriban úgy sose gondoltam volna.”* (Helyi számítások szerint az ezredfordulón Szendrőládon száz paraszt és háromszáz cigány ember lehetett a cursillós mozgalom tagja, vagyis az elmúlt közel egy évtizedben ennyien végezték el az egri háromnapos lelkigyakorlatot. Az igazi cursillósok rendszeresen összejárnak imádkozni, énekelni vagy ünnepelni. Vasárnap délutánonként-estéknként húsz-harminc ember szokott összeverődni – körülbelül egy stabil ötvenfős csoport tagsága jár felváltva, míg a többiek nem, vagy csak nagyon-nagyon ritkán jelennek meg egy-egy összejövetelen. Vagyis a valóságban nem mindenki cursillós, aki elvégezte a cursillót. Egy közönséges évközi vasárnapon – ami nem titok és amit még egy külső szemlélő láthat – a résztvevők bizonyosságot tesznek, vagyis elmondják, hogy miért lettek a cursilló tagjai, ez hogyan változtatta meg életüket, énekelnek, amihez rendszerint felállnak, s mindenki a mellette álló kezét megfogja, mintegy zárt láncot alkotva. Az utolsó ének csúcspontján „de colores” – vagyis „színes, pompás az élet” – felkiáltással megcsókolják egymást. Az ülésrendre rendszerint a cigányok és a parasztok egyaránt vigyáznak, ügyelnek arra, hogy keverten foglaljanak helyet, ami által eleve biztosított, hogy a cigányok és parasztok közötti csókváltás hétről hétre megismétlődjék. A csók, a másik kezének érintése, szorítása, az egymás előtt ismételt titkok és intimitások

elvileg mind erősítik a két fél közötti szolidaritást. Az évközi vasárnapok mellett – melyek leginkább rendszerességükben a vasárnap délelőtti misékre emlékeztetnek – rendkívüli összejövetelek is mozgósítják immár a szélesebb tagságot. Ezek lehetnek autóbuzos kirándulások, a betlehemes játékok résztvevőinek családjával közösen rendezett ünnepek, cursillós farsangi bálók, ahol egyaránt sor kerül vetélkedőre, tánkra és közös éneklésre. A cursillós cigányok azt élik meg, hogy őket a parasztok, a régóta itt élő és uralkodó magyarok befogadták. Valóban befogadták, mint Rézműves Jenőt vagy Lakatos Gusztávot, de nem mint cigányokat. Rézműves Jenő és Lakatos Gusztáv persze úgy élik meg, hogy mint cigányok nyertek polgárjogot, és mint cigányokat emancipálták. Ez a hit teremti meg önbecsülésük és öntudatuk alapját, vagyis azt, hogy cigányként is lehetnek megbecsült tagjai a helyi társadalomnak. A munka, a hitélet és a térítés, a relatív konszolidált polgári jólét és a kulturális öntevékenység így épül egy szerves rendszerbe.)

Jenő számára ebből következően nem a paraszti termelés lesz a fontos, nem ebben látja érvényesülésének és elfogadtatásának zálogát. A helyi társadalom stabil tagjának érezvén magát, roma öntudatában megerősödve a hittérítést, vagyis más cigány közösségek meggyőzését tekinti küldetésének. A bizonyosság és tanúságtétel erejében bízva arra számít, hogy személyes példáján keresztül a romák társadalmi felemelkedését mozdíthatja elő.

Az egyik beszélgetésben kicsit szégyenkezve, kicsit viccelődve elmesélte az általa gondolt, a cigányok származását elbeszélő eredetmondát. Ebben nincs szó Indiáról, nincs szó Egyiptomról, vagyis a tudott és korábban vélt valóságról, ám egy gyönyörű költői kép az eredetmonda alapja, mely számára szimbolikusan hivatott kifejezni a magyarok és romák együttélését. A történet szerint a magyarok még az Etelközben éltek, halásztak, vadásztak és nem foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel. Egyik alkalommal vad-disznót és szarvashúst sütöttek, a szél pedig elvitte a hús finom illatát. A közelben tartózkodó cigányok ezt megéreztek, és az illat után menve megtalálták a magyarokat, kértek a húsból, és cserébe zenéltek nekik, elszórakoztatták őket. Azóta élnek együtt a

magyarok és a cigányok. Jenő az elbeszélés végén hozzátette, hogy ilyenekről szoktak beszélgetni Ádám Jancsival. Ha komolyan vesszük az elbeszélést, az azt jelenti, hogy cigányok és magyarok együtt érkeztek erre a területre, tehát együttélésük jogszerűsége a történelem előtti időkből eredeztethető. E jelenlét legitimitást ad a cigányoknak, és így ittlétük nem kérdőjelezhető meg.

Görög Veronika *A megvetés természetrajza* című 1993-ban megjelent tanulmányában megjegyzi, hogy „az ördög és a cigány közötti rokonság, melyet az etiológiai elbeszéléseinkben találunk, vezérmotívumként tér vissza a hiedelmekben, a mesékben és mindenekelőtt számos tréfás történetben. A népi képzeletvilágban a cigánynak és az ördögnek egyaránt sötét a bőrszíne, dús a haja, és fékezhetetlen a szexualitása. E közös tulajdonságok mindkettőjüknek az állatokhoz és az állatvilághoz való közelállását hangsúlyozzák. Ezenkívül mindkettőnek kivételes zenei érzéket tulajdonítanak, szeretnek táncolni, játszani és inni is. Továbbá a cigány és az ördög egyaránt értenek a kovácsmunkához.” A cigányok eredetmondái és származástörténetei korábban a parasztkörében gyűjtött szövegek variánsai voltak (teremtésük az isteni gondatlanság vagy az ördög utánzásának műve, hányattatásuk oka a Jézus megfeszítéséhez nyújtott segítségük, vagy az egyik szeg ellopása, szegénységük magyarázata szerint pedig az áldásból nem részesülők a cigányok), vagy azok analógiájára szerkesztett szövegek lettek. Közös jellemzőjük az volt, hogy a róluk szóló szövegek távolságtartó, lenéző, vagy egyenesen megvető jellegét átvették, s mesélték magukról, mintegy az öngyűlöletet beteljesítve. Görög Veronika a paraszti szövegek funkcióját a következőkben látja: a „szegény cigányok léte tehát szükséglet azoknak, akik e különbségtétellel nyilvánítják ki felsőbbrendű társadalmi helyzetüket, azaz felsőbbrendű »alamizsnaosztó« szerepüket. Ez az elkülönülési igény nyilvánul meg, érthető módon, a cigányokkal szemben azoknál a parasztoknál, akik maguk is szenvednek alacsony társadalmi pozíciójuktól a felettük álló birtokos és/vagy művelt rétegtől.” Természetesen ismerünk olyan, cigányok körében rögzített folklórszövegeket is, amelyekben valamelyik elem megfordításával megváltozik az eredeti szöveg jelentése, így lesz

például a sárból gyúrt, kemencében kisütött, ott megbarnult, „selejtes” emberből, a cigányból, szép, jól, sőt legjobban sikerült teremtmény.

Rézműves Jenő eredetmondája az előbbiek összefüggésrendszerébe helyezve azt is jelenti, hogy a kezdeti kiindulópontból: a cigányok mint elátkozott nép, mint az ördög teremtményei képzet megtestesítőiből a „megszelídült” egzotikus vadember képen keresztül eljutunk a megközelítő egyenlőség kifejezésének gondolatáig. Azért megközelítő ez az egyenlőség, mert hiszen azért a cigányok jönnek a magyarokkal, s nem a magyarok kísérik a cigányokat, s az ételt is a magyarok készítik, s kínálják meg vele a cigányokat. (Az étel mint az egyenlőség, illetve az egyenlőtenség motívuma gyakran előkerül a szendrőládi romák elbeszéléseiben. Az egyik asszony egyenesen azzal magyarázta a parasztnak előbbrevalóságát, hogy azok sokkal többféle ételt tudnak elkészíteni, s olyan eljárásokat ismernek, melyekkel komoly pénzeket is képesek megtakarítani, s példának hozta a savanyúságok eltevését. A parasztnak egész évben használják a dömping idején olcsón beszerezhető és elkészíthető savanyúságokat, míg a romáknak ezt év közben sokkal nagyobb pénzért sikerül csak megvenni.) Mindezzel együtt is a történet azt a képzetet erősíti, hogy magyarok és cigányok egymásra vannak utalva, s együtt is élnek már réges-régen, még a két nép idekerülését megelőző idők óta, vagyis a magyarok őshazájában ismerkedtek meg, ami ilyenformán a romák őshazájaként is értelmezhető. Ez a tény viszont azt a szándékot és vágyat erősíti, hogy ideje volna helyreállítani a régen volt társadalmi egyenlőséget.

A cursillósság és a politikai különbségek

A cursillósság a cigányok között egyre inkább csoportképző tényezővé vált. Természetesen nem állítható, hogy minden cursillós (aki valaha is lelkigyakorlaton vett részt, s a szervezők, meghívók őt annak elismerték) tagja e szociológiai csoportnak, de bizonyítható, hogy falun belüli esélyeik erősen megnövekedtek, a cursillósság által olyan javakban és juttatásokban részesülhetnek, amelyekből a nem cursillósok rendszerszerűen kimaradnak. (A katolikus egyház képviselő-testületébe öt cigány cursillóst választottak, a faluban a parasztok közt lakók valószínűbb, hogy cursillósok, mintsem hogy nem, inkább van munkájuk, alkalmazásuk, mintsem hogy nem, őket a cigányok közül tudatosan kiemelik, példaként állítják, hogy életlehetőségük mások számára is példaértékű, s ezáltal vonzó legyen, ezért aztán vatikáni és csíksomlyói útban is részesültek.)

A cursillósok és nem cursillósok egyaránt cigánynak tekintik magukat. Valódi különbség közöttük tehát nem ebben állapítható meg. Talán szimbolikus értékűnek tekinthető a 2002-es országgyűlési választások során megfogalmazott, egymásnak feszülő, egymástól eltérő politikai értékválasztás. Az első választási fordulóban egy roma származású közgazdász fiatalasszony, Kozma Blanka indult az SZDSZ színeiben. Míg az egyéni országgyűlési választásokon több száz szavazatot kapott Szendrőládon, addig pártjára jóval kevesebben szavaztak. Kozma Blanka ötödik helyen végezve nem is került be a második fordulóba. Kampányában korábban a helyi kisebbségi önkormányzat elnöke, képviselő-testületi tag, Pusi Elemér és Káló Károly Miskolcon tanuló fia, Károly vállaltak vezető szerepet. (Károlyról, vagyis Kareszről lesz még szó.) A második fordulóban már csak az állva maradt Fidesz és MSZP-s jelöl-

tek kampányoltak, többek között a romák vokasaiért vetélkedtek. A két forduló között megjelent Szendrőládon Horváth Aladár, a Roma Polgárjogi Alapítvány elnöke, aki a Fekete Vonat roma rapegyüttessel választási nagygyűlést tartott Edelényben, Szendrőládon és Szendrőben. A politikai nagygyűlések kifejezetten a romákat szólították meg, és arra hívták fel figyelmüket, hogy helyzetük megváltoztatásának egyedüli záloga a Magyar Szocialista Párt. A nagygyűléseken részt vett a már az első fordulóban a kazinbarcikai választókerületben parlamenti mandátumot szerzett szocialista Gyárfás Ildikó és az edelényi választókerületben első helyen álló Kerékgyártóné Asztalos Ildikó. Politikai üzenetük a magyarok és a romák testvériségét fogalmazta meg, azt, hogy mindkét csoport a közeli szénbányákban és a kazinbarcikai vegyikombinát ipari fellegrárában kötötte meg szövetségét és váltak egymással szolidáriszá. A munka világa teremtett tehát testvériséget közöttük, alakított ki azonos életformát, és ez kell legyen a politikai alapja annak, hogy a romák is a szocialistákra szavazzanak.

A szendrőládi politikai nagygyűlést az iskola sportpályáján rendezték. A helybeli romák már egy órával a rendezvény megkezdése előtt ünneplőbe öltözve a helyszín közelében voltak. Nyilvánvaló vonzerőt jelentett a fiatalok és gyermekek számára a Fekete Vonat együttes és a már politizáló felnőttek számára Horváth Aladár és az őt kísérő – erősen megszeretett – Kozma Blanka. Maga a politikai nagygyűlés – ahogy ez lenni szokott – rendben lezajlott. A fiatalok együtt énekeltek a Fekete Vonattal, és a szövegek szerint büszkén élték meg romaságukat, a felnőttek megélték Horváth Aladár logikailag jól felépített beszédét, Kozma Blanka érzelmekre ható üzenetét és a két MSZP-s politikusnő teatralitásuktól sem mentes agitációját. A történet szempontjából fontos dolgok ezután történtek. Néhány, a cursillós mozgalomban magát erősen exponáló roma, akik a nagygyűlés alatt csak a sorok végén álltak vagy még távolabb a környező épületek falát támasztották, a gyűlés végén megszólították Horváth Aladárt, akivel láthatóan politikai vitába keveredtek. Ezek az emberek készültek a rendezvényre, öltözetük kifejezetten ünnepélyes volt, tehát megadták a tiszteletet az ott szereplőknek, de ez nem jelentette azt, hogy ne

bonyolódhatnak politikai vitába a romákat a szocialisták mellett mozgósító roma politikussal.

A vitatkozó és a nagygyűlést nem éljenző romák részben kétségbe vonták a szocialisták szavahihetőségét, arra hivatkoztak, hogy 1994 és 1998 között szinte semmit nem tettek a cigányságért, szemben a Fidesz-kormányral, amely felemelte a családokat és munkához juttatta azokat, akik valójában dolgozni akartak. Másfelől kifejezésre juttatták azt, hogy féltik mindazon elért eredményeket, amelyek a cursillós mozgalomból fakadnak, és azt gondolják, az új kormány csak egyházellenes lehet. Ezekről az emberekről tudni lehet, hogy érzelmileg erősen kötődnek a polgármesterhez és különösen annak feleségéhez, aki rendezője volt 2001 nyarán az *Átok és szerelem* című zenés darabnak. (Az *Átok és szerelem* szövegkönyvét Lakatos Menyhért írta, zenéjét Fátyol Tivadar szerezte. A zenés tévéjátékot 1985-ban Mihályfy Sándor rendezésében mutatta be a Magyar Televízió.) E tévéjáték videofelvételét jegyzetelték ki néhányan a cursillósok közül és adták elő jobbra a kör tagjainak szereplésével a falu millenáris hetén. Ekkor rendezték egyébként az első helyi borversenyt, ekkor debütált az asszonykórus, és ekkor mutatták be a hazafiságról szerkesztett egész estét betöltő összeállítást. Az *Átok és szerelem* előadásnak az ad különös jelentőséget, hogy a romák egy csoportja választotta ki és egy magyar asszonnyal együttműködve szerkesztette meg és vitték színre egy olyan alkalommal, amely éppen a magyar kereszténység millenniumát hivatott ünnepelni. Az *Átok és szerelem* a roma kultúra vállalását szimbolizálja, és jelen esetben érdektelen, hogy ez a világ egy művészileg konstruált világ, melynek valóság-tartalma kétséges, de mégis ez reprezentálja a helyi cigányok választott életérzését, és ezzel a darabbal, mint a cigány kultúra értékeinek gyűjteményével fogadtatja el a falu vezetése a cigányokat a falu parasztnépességével. Ezen túlmenően pedig ez ünnepi aktus beemeli a cigányokat a keresztény közösségbe is, vagyis elfogadtatja őket, mint a keresztény magyar nemzetet alkotó egyik etnikai csoportot. Ebben az aktusban természetesen felismerhetjük azt a törekvést, hogy a szendrőládi keresztény cigányokat mégiscsak cigányként akarja a helyi vezetés integrálni, és nem gondolja senki,

hogyan a cigányok beolvadhatnak a helyi magyar paraszt népességbe. A cursillósok számára ez ugyanakkor mindenekelőtti társadalmi elismertségüket jelenti, hiszen ők azok, akik Csíksomlyóra és Rómába mennek, ők, akik színdarabot mutatnak be és a falu karácsonyán betlehemes játékot adnak elő, és ők azok, akik öszszecsokolóznak a magyarokkal, amiről Rézműves Jenő – a helyi hypógyár telepőre – szívszorítóan számolt be.

Valójában tehát a cursillósok e legfelsőbb magja – társadalmi státuszát tekintve a romák legkiemeltebb (és legkiemelkedettebb) csoportja – kezdeményezte politikai vita éppen e pozíció elvesztésének félelméről szól, vagyis másképpen fogalmazva, törekvésük a fennálló országos és helyi politikai hatalmat akarta konzerválni, hogy saját státuszát tarthassa fent. Olyan roma csoport érvelt tehát a fennálló hatalom mellett, amely más roma csoportok hatalomra kerülésétől féltette társadalmi pozícióit. (2001 novemberében a Fidesz látványos körülmények között választási szövetséget kötött Farkas Flóriánnal, illetve a Lungo Drommal. Nyilvánvaló, hogy e tény hozzájárult a helyi romákon belüli politikai nézetek ütközéséhez, karakterisztikus vélemények kifermálódásához. A hivatkozott politikai egyezség a romák között élő hiedelmet – hogy tudniillik a romák eredendően baloldali szavazók – ingatta meg.)

Helyi politikai roma elemzők szerint – így a kisebbségi önkormányzat több tagja szerint is – a Fideszt támogató „fideszes” keresztény konzervatív polgármesternek szüksége van a cigányok szavazataira is, hiszen hamarosan több cigány választó lesz, mint amennyi magyar van. E koncepció szerint a polgármester és felesége kinevel egy cigány élcsapatot, amelynek az a dolga, hogy a többi romát is rávegye a következő választáson a polgármester támogatására. A kisebbségi önkormányzat három képviselője egyben a nagy önkormányzat tagja is, ám ha együttműködésük és együtt szavazásuk tökéletes is, akkor is kisebbségben vannak a testületen belül. E három képviselő egyike cursillós, az iskola gondnoka, míg a másik két képviselő – köztük az elnök – a képviselőségen túl semmiféle függelmi viszonyban nincs a testülettel. Társadalmi látószögük ilyenformán a többségi cigányokéval azonos, és mint akik az elmúlt években nem tudtak érvényesülni, ezt

a sikertelenséget rendszerfüggőnek tekintik, és azt remélik, hogy a szocialisták ígéretei – köztük az egyenlőségre, a hátrányos helyzetűek megsegítésére tett ígéreteik – kedvezőbb társadalmi helyzetbe hozzák őket.

Amikor tehát a cursillósok legbelsőbb magja Horváth Aladár-al vitatkozott, valójában részben a falu többi, tőlük rosszabb helyzetben lévő cigány társával, illetve a kisebbségi önkormányzat Kozma Blanka kampányában részt vevő vezetőivel vitatkozott. Kozma Blanka személyének elfogadása a roma identitás már-már szakítópróbájává vált. A kampányban részt vevő kisebbségi vezetők azzal érveltek, hogy itt van a történelmi esélye annak, hogy egyszer végre a romáknak saját képviselőjük legyen. Míg a szocialista érzelmű szavazókat könnyen meg lehetett nyerni, hogy az SZDSZ jelöltjére szavazzanak, addig a Fideszt választó, jobbára cursillós romákat sokkal nehezebb volt meggyőzni erről. A kopogtatócédulák gyűjtésének időszakában részt vettem néhány olyan beszélgetésben, ahol a Fidesz potenciális szavazói éppen azzal érveltek, hogy nincs szükség etnikai képviseletre, ha a többséghez tartozó képviselő szolidáris a cigányokkal és „kijárási” során segíti is őket. A helyi kisebbségi önkormányzat elnökének még az az érve is nehezen hatott, melyben Kozma Blanka segítségével kétmillió forintos Soros alapítványi támogatást kapott a község út- és játszótérépítésre. (A helyzet különossége, hogy az e támogatásból megvalósuló beruházások csak felerészben hozták a településen belüli területi egyenlőtlenségek csökkentését: murvával borították le ugyanis az addig sáros, kátyús, cigánytelepi utcákat, ezzel sokéves panaszt orvosoltak, a játszótérprogrammal azonban éppen a társadalmi szegregációhoz járultak hozzá. A telepen felépült ugyanis egy játszótér, és onnantól kezdve oda hordták le lyukasórákon az iskolás csoportokat – a tisztán cigány osztályokat –, hogy ne a faluban hangoskodjanak. E játszótér jobban a telephez kötötte az addig gyakrabban a faluba fellátogató gyerekeket is.) A határvonal tehát nem ott húzódott, hogy az egyik tábor vállalta, a másik nem vállalta volna a cigányságát. A 2002-es választás így világossá tette, hogy a szendrőládi cigányok értelmezésében legalább kétféle kultúrameghatározás él.

A csoportok közötti testvériség

Végül is mi az, ami a szendrőládi cigányokat összeköti? Mi az az integráló tényező, ami békét teremt a telepszéli, helyzetén változtatni nem nagyon tudó és ebből következően nem is nagyon akaró és az immár a faluban élő, a paraszti szőlőföldek után vágyakozó cigányok között? A válaszban egybeesik a kutató megfigyelése és a helyi romák világmagyarázata. Valójában két egymást feltételező szó a megfejtés kulcsa: virrasztás és pászítás.

Már 1992-ben – amikor először jártam Szendrőládon – tudni lehetett, hogy a romák igen büszkék kollektív kulturális tudásukra, a „virrasztóban” énekelt énekeikre. Akkor valójában csak annyi volt érthető számomra, hogy olyan valamiről van szó, ami önértékelésük szerint a megyében a legszebb, ez teszi híressé őket, és ez a fundamentuma önbecsülésüknek. A jelenséget akkor értettem meg, amikor 2000-ben részt vettünk Rác Boldizsár temetésén. Noha a romák ideológiai magyarázata csak a virrasztásról szól, a jelenség erőteljesebb ennél.

A halál bekövetkezte utáni reggelen az összes felnőtt cigány férfi lapátjával vagy ásójával kivonul a temetőbe. Az elhunyt közeli rokona – fia, apja, férje, testvére vagy sógora – kijelöli a sír helyét, melyet korábban egyeztetett a temetőgondnokkal. A temetőn belül nemcsak a reformátusok és a katolikusok különülnek el egymástól, hanem a többségében katolikus cigányoknak is külön temetőrészt jelöltek ki. A sír kijelölése után a férfiak – lehetnek akár ötvenen, hatvanan is – kiássák a rendkívül mély sírt. Egyszerre csak két ember dolgozik, akik néhány perc után egy következő párosnak adják át az egyre mélyülő gödröt. Nem arról van szó, hogy hat-nyolc ember – általában ennyi dolgozik egy vállalkozói alapon ásott sírral – ne tudná a munkát elvégezni, hanem a sze-

mélyes jelenlét, a sírgödör kiásása során tett néhány mozdulat az együttérzést, az együttléteket, a tiszteletet és a szolidaritást fejezi ki. (Néhány évtizeddel korábban így volt ez még a parasztnál is. A rokonok, ismerősök ásták ki a sírt, bár az egész falu férfi lakossága már nem jelent meg.) A településen belül elfoglalt helytől és a társadalmi státusztól függetlenül minden felnőtt férfi eljön, amivel valójában az életben maradtak testvériségét élik meg. Az elhunyt családja a temetőbe kenyeret, szalonnát, esetleg kolbászt és a parasztoktól vásárolt bort visz, mellyel a sír elkészülte után minden résztvevőt megvendégelnek.

A temetés előtti éjszaka szoktak virrasztani, vagyis összesen egy éjszaka. Sötétedéskor nemcsak a faluból, hanem a környező községből is jönnek rokonok, ismerősök. A falubeli cigányok mind-egyikére elméletileg érvényes a „virrasztalón” való megjelenés kötelezettsége. Így van ez akkor is, ha az illető nem tud eleget tenni a közösen kialakított előírásoknak, és nem tud legalább egy fél liter pálinkát vagy egy liter bort vinni. Az ilyen virrasztók nem mennek be az udvarra, hanem az utcán ácsorogva kapcsolódnak be az éneklésbe. A „virrasztalóba” érkezők többségét az udvaron ültetik le a háziak, és a házba csak a legszűkebb család: testvérek, sógorok, szülők, nagyszülők mennek be. A „virrasztalóba” érkezettek nem részesülnek nagy traktában. Jobbára parizeres kenyeret készítenek, és egy kis uborka vagy paprika is kerül rá még kezdetben, mint ahogy Rác Boldizsár „virrasztalásán” is csak az első tálca kenyerekre jutott vaj.

(Egy szokás és egy ünnep megfigyelése és annak a csoport tagjai által való idealizált leírása gyakorta eltérhet egymástól. Különösen igaz ez akkor, ha ez az etnikus összehasonlítás kontextusában jelenik meg. Korábban Eta is úgy számolt be az étel kínálásáról a „virrasztalóban”, mintha egy valóságos lakomát rendeznének. Egy másik esemény, az újév kapcsán szó szerinti lejegyzéssel rendelkezünk, melyet tanulságos idézni. „*Hát hallottunk olyat itt a faluba, több parasztot, akkor mentem a boltba, mikor rendeltette a virslit. Egy kiló virslit vitt például negyedmagára. És akkor mondom neki, hogy Marika, minek az a virsli? Hát azt mondja, újévre. Azt mondja, szendvics lesz, meg virsli. Hát mondom, nálunk nem úgy van. Azt mondja,*

miért, tik mit csináltok? Hát mondom, nálunk van töltött káposzta, rántott hús, fasírt, húsleves, nekünk ugyanúgy van, mondom, mint karácsonykor. Az mondja, nálunk nincsen, azt mondja, csak így. Vagy szendvicset csinálunk, vagy virsli van mustárral, azt mondja, nekünk ez van újévkor. Nálunk ez nincsen. Karácsonyra ugyanazt főzzük, mint újévre.”)

A „virrasztóban” az italokat is csak inkább annyira kínálják, hogy az énekléshez legyen meg a toroknak a nedvessége, és nem cél a vendégek lerészegítése. Eta, Boldizsár özvegye hajnali 3-kor – május elsejét írunk – hazaküldte a még ott maradt virrasztókat, mert úgy ítélte meg, hogy már hamisan is énekelnek, és nem is tudnak már pászítani.

A pászítás – és ez a lényege és kuriozitása a szendrőládi cigányok virrasztásának – azt jelenti, hogy három szólamban énekelnek, melyből van egy prímszólam, van egy terciszólam és egy harmadik, a két előző szólamot összehozó, pászító szólam. A virrasztón énekelt énekek népi, félnépi és egyházi vallásos énekek. Található köztük katolikus, görög katolikus és református ének is, sőt olyan is, amit az elmúlt években, Egerben cursillós összejövetelen tanultak az emberek. A pászítás lényege valójában az együttműködés, az, hogy egyszerre mindenki énekel, és ebben a közös éneklésben legfeljebb háromnüánsznyi eltérésű szerep van. (A pászítás kifejezés, mint a közös éneklés fontos „terminus technicus” dokumentumfilm-sorozatunk címadójává is vált. Beleérettük az éneklés során való együttműködésbe az eltérő kulturális és társadalmi csoportok közötti kooperációt, a társadalmi kapcsolatok kiszélesítését és működtetését.)

Miután elvben minden szendrőládi cigány minden szendrőládi cigány temetésén részt vesz – nemre, korra, társadalmi státuszra és lakóhelyre való tekintet nélkül – a falu minden cigánya megéli a köztük lévő testvériséget. Vagyis az eleve feltételezett testvériség gyakorlati cselekedetté válik azáltal, hogy mindenki ott van és énekel. Azzal, hogy Eta elkergette a már felbomló rend szerint éneklőket, a testvériség felbomlását akadályozta meg. Tehát nem a részegségtől való félelem, nem a „virrasztalót” ért esetleges séggyen bántotta, hanem a szendrőládi cigányok látszólagos egészségé-

nek felbomlása. A sírásáson, a virrasztáson és majdan a temetésen is éppen a romák pillanatnyi egységének reprezentálása a legfontosabb üzenet. A mindennapi élet szintjén kialakult társadalmi különbségeket a halál körüli cselekmények mindenkinél azonos gyakorlása relativizálja.

A hétköznapi és mindennapok világában – immár elfeledve a temetés katarziszt – a szendrőládi cigányok integrálódásának modellje a következőképpen néz ki. (Azokról van szó természetesen, akik megfogalmazottan is meg akarják haladni a részben szegény, részben pedig telepi létet.) Az integrálódás stációi: először is földet kell művelni, a házhoz tartozó telken és az önkormányzattól kapott bérleményben, továbbá jószágot kell tartani, vagyis intenzíven kell termelni, hogy minél több terményből a családi gazdaság önellátó legyen, és hogy ne kelljen azokra pénzt kiadni. Vagyis paraszti módon kell termelni. Ez természetesen feltételezi azt is, hogy lehetőség szerint vissza kell szorítani az olyan alkalmi jövedelemszerzési formák jelentőségét, mint a gombázás, csigázás, gyógynövénygyűjtés. Második lépésként a faluban kell lakni, nemcsak azért, mert az infrastruktúra és a közintézmények közelebb vannak a faluban lévő portákhoz, házakhoz, hanem mert egyrészt megszűnik a területi szegregáció – hogy tudniillik a cigányok külön, zárt telepen élnek –, másfelől a parasztok között lakni menekülést jelent a telepről, mellyel növekszik az ember társadalmi státusza. A harmadik lépés az – amikor az ember már paraszti módon termel és a parasztok között lakik –, hogy szőlőt és pincét szerezzen, hogy ezáltal ténylegesen is paraszt legyen. Hiszen ebben az értelemben az a paraszt – és e gondolat lényege, hogy a cigány is lehet paraszt –, aki együtt takarítja a többiekkel a pincesorot tavasszal, aki a pincesoron együtt beszélget a többi gazdával, akit megkínálnak, és akinek a reciprocitás elve szerint elfogadják a kínált borát, vagyis akivel a szőlőbeli munka után lehet még egy kis közéletről szóló csevegést folytatni. A paraszt tehát életminőség-jelző, és a szendrőládi cigányok paraszttá válva cigányságukat nem mint etnikus jelzőt akarják megváltoztatni, hanem független gazdává, a helyi társadalom egyenrangú tagjává akarnak válni. Ez tehát nem etnikus, hanem osztálydefiníciós probléma számukra. Ez termé-

szetesen nem jelenti azt, hogy minden cigány számot tartana erre az átsorolásra, vagy ha vágyna is rá, ezt elérhetné.

A 2001/2002-es tanévben már több mint tíz cigány gyermeket vittek el a parasztok gyerekei után a borsodi iskolába. Ez értelmezhető a szegregált iskola elleni tiltakozásként, a romák és parasztok közötti egyenlőség kiteljesítéseként is, de elsődlegesen arra is gondolhatunk, hogy a jobb teljesítményű iskolát keresik a szülők, mert a társadalmi integráció legfontosabb feltételét az iskolázottságban látják. Mindehhez hangsúlyozni kell, hogy akit Szendrőládon a szám szerint kisebbségben lévő többség cigánynak mond, az magát is cigánynak, romának mondja. A 2001-es népszámlálás adatai szerint az 1700 emberből 1023 mondta ezt magáról. Érdekes, hogy az 1990. évi népszámláláson 343-an vallják magukat cigánynak, miközben a két évvel későbbi 1992. évi becslés 640 cigányt mond. Nem az az igazi kérdés, hogy a cigánynak mondott népesség miért nő közel 400 fővel, hanem az, hogy miért lesz egyszer csak egyenlő azok száma, akit cigánynak mondanak, azzal, aki magát cigánynak mondja. Ez a létszámnövekedés nem a bevándorlásból, nem a természetes szaporulatból következik, hanem abból, hogy ennyivel több ember vallja magát cigánynak. Miért van ez? Hipotézisként megfogalmazható, hogy több egymás mellett és egyszerre ható tényező változtatja meg az emberek nyílt etnikus vállalását. A cigány közösség egészét átható cursillós mozgalom immár erős presztízsnövelő tényezőnek számít a parasztok szemében. Növeli a cigányok értékét, hogy nélkülözhetetlen szereplői a falu központi és közösségi ünnepeinek. A cigány a kisebbségi önkormányzat sikeres működése, a cigánysággal járó különböző pályázati támogatásokban való részesülés, az önkormányzat – igaz, hogy mindenkire kiterjedő – szociális földprogramja, valamint az iskola homogén cigány iskolává válása mind afelé mutatnak, hogy az emberek számára – még ha a hétköznapi beszéd szintjén szembesülnek is a cigány, mint pejoratív kategória használatával – vállalhatóbb, pozitív értékeket és néhol még esélyegyenlőséget is feltételező jelentést hordoz. Az apró nüánszokon túlmutatóan – mint például egy színdarab előadása, egy cigány folklórcsoport megalakulása és bemutatójának sikere, egyes kulturális elemek országos ismertsé-

ge – a többség diskurzusának megváltozása jelentheti a cigányság vállalását, az etnikus öntudat megerősödését. Ebben az értelemben óriási jelentősége van a szüreti felvonuláson a cigány kislányok magyar ruhás fellépésének, az *Átok és szerelem* magyar paraszt nézőinek, az önkormányzatban a cigány képviselőknek, az egyházi képviselő-testületben a cigány tagoknak és a cursillós gyűlésen a cigányok és magyarok közti csókváltásnak.

A megtalált mintafalu

A pásztítás, vagyis ezen különös és szép éneklés hamarosan valóban országosan ismertté tette a szendrőládi cigányokat. Ennek követői a cursillós mozgalom kemény magjához tartozó családok lettek, elsősorban a Kakas nemzetség tagjai, Rézműves Jenő és testvérei, azok házastársai, közvetlen barátai. A pásztítás révén való ismertség két szálon, két úton indult el: az egyik, a világi rövidre, míg a másik, a szakrális hosszúra sikeredett.

Nézzük előbb a rövid, ám feltehetően a másik szálra is hatással levő utat. A filmkészítő és az antropológus, vagyis a mi gyakori jelenlétünk és érdeklődésünk természetesen felgyorsított folyamatokat. Egy betlehemes játék dokumentálása például az előadói közösség körében felértékeli az amúgy is örömmel megélt és a büszkeség érzését kiváltó teljesítményt. Amikor a Néprajzi Múzeum 2003 decemberében második alkalommal adott helyet a betlehemes találkozónak, megkérdeztem a két évvel korábban egy játékot már betanított Ilonkától (aki korábban az *Átok és szerelem* rendezője is volt), volna-e kedvük feljönni Budapestre, és ott bemutatni a darabot. Ilonka és a betlehemes játék szereplői ezután felfogadták a Laci-tourst, az edelényi kisbuszos fuvarozót, és huszonnégyen felutaztak a múzeumba, s nagy sikerű előadást tartottak. A darab végén félkörbe álltak, s a „szabad-e a jóistent dicsérni” kiáltó kérdést intézték a közönséghez, majd elénekelték a „Karácsonyi éjfélfóra, megszületett istenfia” kezdetű népéneket. Természetesen három szólamban. Ezután libasorba rendeződve elindultak az első emeleti díszteremből az aulán keresztül a második emeletre, s teli szívből harsogták „Jézus te közénk eljöttél, boldog ki mindig veled él” katolikus éneket. Az ének betöltötte a hatalmas csarnokot, akik énekeltek, azok megborzongva azt érezték,

hadd szóljon, itt most miénk a tér, most megmutatjuk, mire képesek a szendrőládiak és a cursillósok, de az is lehet, hogy volt, aki fordított sorrendben gondolta ezt, de mindannyian azt élték meg, hogy isten szeret minket, isten velünk van. Aki hallotta az éneket, az katartikus élményt élt át, s arra gondolt, mit nem tudnak ezek a cigányok, ezek a szendrőládi cigányok.

A következő esztendőben a Roma Polgárjogi Alapítvány elnökétől, Horváth Aladártól kaptak felkérést az énekesek. A kisebbségi önkormányzat egyik képviselője, ilyenformán 2003 tavaszán a választás elektora volt Rézműves Jenő, aki még a 2002-es parlamenti választásra készülve keveredett politikai vitába Horváth Aladárral. 2003 tavaszán aztán az RPA elnökét választották (egy rövid időre) az Országos Cigány Önkormányzat elnökévé. A hosszan tartó elektori választási nagygyűlésen került közelebb egymáshoz a két férfi. Az RPA szokásához híven 2004. augusztus 1-jén is holokausztmegemlékezést szervezett a Nehru-parkba. Aladár arra kérte Jenőt, s ebben tán még közvetítők is voltunk, hogy egy kórusra való énekessel jöjjön fel Budapestre, s énekeljenek virrasztó énekeket.

Az 1990-es évek végére létrejött a holokauszt megemlékezésének egy etnikus, etnicizált változata. Ennek legfontosabb elemét a családi, rokonsági és kisközösségi szokásrendből, a temetés megelőző rítusból, a virrasztásból veszik. A virrasztás a sötétség eljövetelel kezdődik, s elméletileg pirkadatig, a világosság győzedelmeskedéséig tart. A virrasztás egyszerre egymás védelme s a gonosz távol tartása. Ezt lehet gyertyákkal, mécsesekkel, mint a sötétséget távol tartó „fényfegyverekkel” segíteni, de leginkább beszélgetéssel, énekkel, szomorú és keserves énekkel, s kevésbé ünnepi vagy politikai beszéddel sikerül megerősíteni. (Az ünnepi beszédek és politikai szónoklatok fokozatosan koptak ki a polgárjogi alapítvány rendezvényeiből. Kezdetben a Parlament előtti megemlékezések fontos eseménye volt a politikusok részvétele: mintha ők hitelesítették volna a szenvedések valódiságát, s bocsánatkérésük csökkentette volna a fájdalmakat.) Mint a virrasztások általában, mára ezek a megemlékezések is szabadok és fesztelenek lettek. A résztvevők a földre, fűbe települnek, bort vagy

pálinkát kortyolgatnak. Az első kortyot a halottnak, jelen esetben halottak tízezeinek lötytyintik a földre. Ezt a szimbolikus gesztust igazolandó, időnként az elpusztított romák névsorából olvasnak a résztvevők ötven-száz nevet, mint teszik ezt régóta a zsidó megemlékezéseken. Minden felolvasott név egy-egy vád, egy-egy egyedi bűncselekmény néven nevezése, s az egyediségek összessége teremti meg a kollektív szenvedés tudatát.

Végül is három személyautóval tizenöt ember érkezett a rendezvényre. Az énekeseket egy fa lelógó lombozata alá helyezték, gyengén megvilágított dobogóra (funkciója szerint színpadra) állították. Némi tétovázás után, hogy de hiszen nem látnak minket, mégis énekelni kezdtek a szendrőládiak. A sötétben mintha az égbe hasított volna a három szőlamban éneklő csoport hangja. A már a fűbe települt beszélgetők is közelebb húzódtak, nem látni akartak, hanem hallani és legfeljebb a hang irányát érzékelni. Attól, hogy szinte láthatatlanok maradtak az énekesek, és fájdalommasabbnál fájdalommasabb énekeket zengtek, csak fokozták a résztvevők megrendülését. Valóban időtlenné és kollektívvá tették a fájdalmat.

Néhány évvel később az Ars Sacra Szakrális művészetek hete rendezvénysorozat keretében ismét a Néprajzi Múzeumban jártak a cursillósok. A kiállítások mellett hangversenyeket is szerveztek a rendezők, s mert Pálóczy Krisztina kolléganóm, a Népzene-gyűjtemény gazdája ismerte Rácz Boldizsár virrasztójának énekeit, s mert látta és hallotta énekelni a betlehemezőket is, meghívta fellépésre az énekeseket. A csoport ismét a Laci-toursszal érkezett, s egy órán keresztül kifejezetten félnépi és egyházi vallásos énekeket énekeltek a szépszámú közönség előtt. A múzeumból a Rádió C-be hajtattak, ahol stúdióköörülmények között készült velük hangfelvétel. Lényegében ezt a három budapesti fellépést ismerem és éltem is át. Az egyház által szervezett eseményeken ennél lényegesen kevesebb alkalommal lehettem jelen.

2003 májusában a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia szervezte az első országos katolikus cigánytalálkozót. Az egész napos programnak az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ adott otthont, még akkor a Gyömrői úti székházában. Azóta

elméletileg minden évben találkoznak (lényegében ugyanazok) a cigány csoportok, vallási közösségek. Ezeken a találkozókon az egyes közösségek beszámolnak hitéletükről, tagjaik közül többen elmesélik megtérésük történetét, vallomást, úgymond, tanúságot tesznek. S ahogy a lapok a kis színesekben szeretnek beszámolni ezen eseményekről: „emellett énekkel és tánccal köszöntik egymást a csoportok”. A szendrőládi cursillósok már az első találkozón részt vettek, egy egész autóbuszra való ember jött föl.

A katolikus egyház – néhány „nem rendszerszerűen” tevékenykedő lelkészétől eltekintve – elég későn szólította meg cigány testvéreit. Maga a kései megfogalmazás: cigány testvéreink is szokatlanul cseng fülünknek. Ezzel szemben a neoprotestáns kisegyházak (emlékszünk, sokáig „szektáknak” nevezték őket) az 1970-es évekkel kezdődően több kísérletet tettek a „történelmi egyházak” által meg nem szólított, vagy éppen kirekesztett cigányok megnyerésére, problémáik megértésére és megoldására. Hasonló történhetett, mint a két világháború közötti agrárszegénység „néma forradalmában”, vagy mint a 19. századi Angliában, amikor a kis protestáns egyházak a szegényparasztok, illetve a nyomorteleppek ipari munkássága körében térítettek. Kelet-Magyarországon például Kopasz Jenő szabadkeresztény lelkész a Kádár-rendszer tiltása ellenére is gyülekezetek sorát alapította a Felső-Tisza környékén. Ezek közül Uszka vált a kisegyházi térítés és a szegény cigányok élete megváltásának metaforájává, jóllehet működött gyülekezet többek között Botpaládon, Milotán, Tiszabecsen, Tizsakóródon, Tizsacsécsen is. Ezeken a helyeken még ma is éneklük a „Jenő bácsi” idején megtanult éneket: „Cigány vagyok, nem bánom, Jézust a szívembe zárom, / Cigány vagyok, nem szégyellem, szeret az én Istenem.”

Evangelizáló protestáns lelkészek szerint „a cigányság legnagyobb problémája a társadalom és az emberek elutasításából fakadó nehézség, önmaguk elutasítása, alulértékelése”. Az új, illetve némely – saját történelmi múltja szerint a – 16. századból eredeztethető protestáns kisegyház kapcsolatrendszerében igen csak nehéz eligazodni. Hogy csak egy példát hozzak: A pünkösdi felekezet „Magyarországi Istengyülekezetek” név alatt tartotta

konferenciáját 1928. február 5-én. 1939. december 2-án adták ki a magyar királyi belügyminiszter 363.500/1939. VII.a számú rendeletét „A honvédelem érdekeit veszélyeztető szekták működésének megszüntetése” tárgyában. Több más kiségyházzal együtt a püNKöSDi gyülekezetek istentiszteleteit is betiltották ekkor, ettől kezdve a második világháború végéig az evangélikus, baptista és methodista egyházak védelme alatt működtek a püNKöSDi gyülekezetek. 1947-től a magyar állam által elfogadott hivatalos, bejegyzett egyházként működtek, nyílt közösséget alkotva. 1962-ben az Evangéliumi PüNKöSDi Egyház és az Evangéliumi Keresztyének nevű püNKöSDi felekezetek egyesüléséből jött létre az Evangéliumi PüNKöSDi Közösség. Az egyház 2011. évi országos közgyűlése névváltoztatásról határozott, a felekezet neve ettől kezdve Magyar PüNKöSDi Egyház.

A lényeg, a protestáns kiségyházakhoz tartozó, döntően a felnőttkori, merítkezéssel keresztelést tartó gyülekezeti tagokat egységesen hívóknak tekintik, függetlenül attól, hogy a hetednapos adventi, a szabadkeresztény, a baptista vagy éppen a hitgyülekezetének kötelékében hirdetik az urat. De a rendszerváltás után néhány esztendővel a szabad kiségyházak sokszor közösen, cigány missziót szerveznek, s valójában nem is igen lehet tudni, hogy kihez kötődik egy-egy országos rendezvény. Egy biztos: leginkább a történelmi katolikus egyházzal és a szintén kiemelt pozíciójú református egyházzal szemben definiálta magát a kiségyházak cigány missziója.

A katolikus (miként a református) egyház is ebben a sikeres kiségyházi missziós tevékenységben szembesült saját nehézségével, hogy ne mondjam, restségével. Jóllehet a Magyar Pax Romana katolikus értelmiségi mozgalom már 1998 novemberében Dobogókőn munkamegbeszélést tartott *Mi a Magyar Pax Romana válasza a roma kihívásra?* címmel, majd fél év múlva sajtótájékoztatót számolt be a MPR munkájáról és bemutatta romaprojektjét, ősszel pedig tanulmányi hétvégét szervezett Tihanyban, a Bencés Apátságban. Szöllőssy Ágnes így fogalmazott erről: (az MPR-ben) „a szélesebb körű társadalmi szerepvállalás igénye és a feladatok határozott kijelölése nyomán elkerülhetetlenné vált a személyes

elköteleződés és felelősségvállalás kereteinek megteremtése, azaz a kezdeti föderatív rendszer helyett az egyéni tagságon alapuló szervezeti felépítés kialakítása.”

Mintha ez az egyházhoz közeli mozgalom magára a püspöki karra is hatással lett volna, és ennek nyomán jött volna létre 2003-ban az első katolikus cigánytalálkozó. Keresztes Szilárd görög katolikus hajdúdorogi püspököt 2000 szeptemberében kinevezték a Vándorlók és Útonlévők Pápai Tanácsának tagjává, valamint ő lett a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Vándorlók és Útonlévők Bizottságának elnöke, ilyenformán a „cigánypasztoráció” vezetője. Kijelölése nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az 1980-as években ismertté vált hodászi és kántorjánosi gyülekezet szintén görög katolikus volt. A cigánypasztoráció felelőse tisztségét jelenleg Székely János esztergom–budapesti segédpüspök, mint a püspöki kar megbízottja tölti be. Ahogy Dúl Géza, a Ceferino ház vezetője, cigánypasztorációs referens írja, a cigánypasztorációban közreműködő intézmények és közösségek kivétel nélkül alulról jövő kezdeményezések.

„Az utóbbi évtizedekben egy-két jelentős, jól kiforrott cigánypasztorációs akció született. Az elmúlt néhány évben, a magyar egyházban egy sor alulról jövő kezdeményezésnek vagyunk tanúi. Nem fölülről megnyilvánuló központi akarat irányítja a cigánypasztorációt sem, hanem egyre többen fölismerik az idők jeleit, a cigánypasztoráció szükségességét, s helyi akciók születnek. Gomba módra szaporodnak olyan kezdeményezések, amelyek az egyháziak részéről valamilyen módon a cigányság megközelítésére irányulnak. Kb. 40 olyan kezdeményezésről tudunk, amely mostanában született. Sok közülük még nem állta ki az idő próbáját, nem forrták ki magukat. A legjelentősebb kezdeményezések – a teljesség igénye nélkül – a következő településeken találhatók: Alsószentmárton, Arló, Esztergom, Hodász, Kaposfő, Jánoshalma, Kazincbarcika, Kántorjánosi, Komló, Kiscsécs, Köröm, Nyíregyháza, Nagybörzsöny, Mánfa, Sajópéteri, Sárospatak, Szendrőlád, Valkó. Több típusba sorolhatjuk ezeket a kezdeményezéseket, attól függően, hogy milyen irányból, milyen ponton közelítik meg a cigányságot. Egyik válfaja: a kulturális megközelítés. Segítséget

nyújt a gyerekeknek, fiataloknak az iskolai felzárkóztatásban. Esetleg a cigány kultúra (dalok, táncok, mesék) műveléséből indul ki. A másik megközelítés a sokgyerekes családok szociális nehézségein igyekszik segíteni, segélyek formájában, vagy olyan módon, hogy munkahelyhez juttatja őket. A harmadik típus: nem valami szociális gond megoldásában segít, hanem az Isten utáni éhséget célozza meg, és közvetlenül az Evangéliumot, az egyház tanítását kínálja föl. Nem a cigányság sajátos helyzetéből, hanem az emberlét Istenre szorultságából indul ki.”

E kis kitérő után visszatérve az országos katolikus cigánytalálkozóra, Szendrőlád cursillós közössége elindult a „világhírnév felé”. Ettől kezdve minden katolikus cigánytalálkozón ott lesznek, az utazók összetétele azonban hamarosan változik. Tekintve, hogy a találkozó mégiscsak etnicizálódnak, s a cigányon/román lesz a hangsúly, s nem annyira a testvériségen, az utazók is inkább cigányok lesznek. Már nem az lesz a fontos, hogy minél többen megmutatkozzanak a világ előtt, hogy minél több ember erősödjön hitében, hanem hogy minél profibb képet mutasson magáról a csapat, s erre egy jól bejáratott közösség túnt alkalmasnak, ahol monopolizált szerepek és státuszok jönnek létre. A katolikus egyháznak is szerethető, hogy van egy öntevékeny lelkiségi közösség, amellyel reprezentálhat, amelyet akár olyan színben is feltüntethet, hogy lám, ezek belőlem nőttek ki, s lám, én mennyire figyelek a cigányok felemelésére, evangelizálására.

2003 novemberében az Országos Cigány Önkormányzat egyik elnökhelyettesének kezdeményezésére, de a katolikus egyház jóváhagyásával, Keresztes Szilárd püspök vezetésével (az egyház és állam mintegy összenövéséként) több autóbusznyi cigány képviselő és politikai notabilitás, valamint néhány „valódi hívő” (köztük szendrőládi cursillósok) utazott vatikáni zarándoklatra, ahol II. János Pál pápa is fogadta a küldöttséget. A küldöttség nem zarándokló, hanem repülőgépen utazó tagja volt Teleki László roma ügyekért felelős politikai államtitkár és Lévai Katalin esélyegyenlőségért felelős tárca nélküli miniszter, valamint Heizer Antal, a Nemzeti Etnikai és Kisebbségi Hivatal vezetője, akik az OCÖ vezetőinek társaságában a pápai audiencián vettek részt. Kolompár

Orbán OCÖ-elnök az utazás szükségességét azzal indokolta, hogy Magyarországon sok katolikus roma van, jó részük azonban egyházi kapcsolat nélkülül gyakorolja vallását.

A szendrőládi cursillós közösséget az egyházi hierarchia különböző pozíciót elfoglaló tagjai ettől kezdve rendszeresen „használták”. A csoport járt Csíksomlyón, Máriapócon és Csatkán, itt búcsúkon tettek tanúságot, „térítettek”, mint megtért cigányok a cigányok között, kulturális rendezvényeken énekeltek, zenéltek és táncoltak, vagy ha kellett, színjátszottak. Jártak a józsefvárosi misszió, énekeltek Bajóton a „Nyiss rám” rendezvényen, hittérítettek Szlovákiában, de kiváló házigazdának is bizonyultak, amikor zarándoknapot tartottak Szendrőládon, s ők látták vendégül a környék hat településének és a távoli Csegöldnek több mint száz zarándokát.

A hitbéli buzgólkodásnak 2009-ben érett be a gyümölcse. Még a II. országos katolikus cigánytalálkozón ismerkedett meg a csoport Bőjte Csaba atyával, az erdélyi ferences szerzetessel. Előbb a szendrőládiak (a képviselő-testület és a cursillós közösség tagjai) jártak hivatalos kapcsolatfelvételen Erdélyben, majd Bőjte atya 2009 szeptemberében viszonzta a látogatást. 2008-ban a köztársasági elnökök és feleségeik társvédnöksége mellett a „Jobb velünk a világ” szervezői jótékonysági koncertet tartottak a Dévai Szent Ferenc Alapítvány javára. 2009-ben a szervezők és a társvédnökök a roma gyerekek felzárkózásának fontosságára kívánták felhívni a társadalom figyelmét. Amikor tehát Bőjte atya Szendrőládon járt, tudta, hogy azon esztendőn Szendrőlád lesz a kedvezményezett. Fogadta őt a polgármester és a képviselő-testület szinte egésze, s ott voltak a cigány kisebbségi képviselők is. A vendégek megnézték a falu szegény cigányok lakta részeit is. Ekkor vált egyértelművé a falu vezetése számára, hogy az októberi „Jobb velünk a világ”, a Papp László Arénában rendezendő jótékonysági koncert bevételét a szendrőládi cigány gyerekek kapják. A sérült fiatalok zenekara – a program kezdeményezője –, a Nemadomfel együttes neves hazai énekesekkel és zenészekkel lépett fel. A koncertre szinte a fél falu felutazott. Eljöttek a képviselő-testületi tagok, élükön a polgármester asszonnyal, a cursilló egykor aktív paraszt tag-

jai, gyerekek, akik táncoltak és természetesen az énekesek. Még sparheltet is hoztak a busszal, s fel is állították a bejárat közelében, tüzet raktak benne és bodagot sütöttek platinján. Ahogy megsült az élesztő nélküli keletlen „cigány kenyér”, úgy darabolták fel és kínálták a rendezvényre érkezőknek.

A koncertre végül is ötezren vettek jegyet, az est fergetegesre sikeredett. Nem egészen egy évvel később megnyílt a „családi nevelést kiegészítő otthon”. Az intézmény számára az önkormányzat ajánlott fel ingatlant (történetesen az áprilisban megválasztott fideszes képviselő, Pierre Daher körzeti orvos és edelényi kórházigazgató egykori házát és kertjét). Az átadási ünnepségen megjelent a társvédnökök közül az egykori köztársasági elnök felesége, Mádl Dalma és a jelenlegi köztársasági elnök felesége, Makray Katalin. Mert a jótékonyasági rendezvényeken már csak így szokott lenni, ha azok kellő publicitást érdemelnek. Márpedig ez, mint első ilyen az országban, vastagon megérdemelte. (Csendesen jegyzem meg, hogy csak az iskoláskorú cigány gyerekek száma meghaladja a 350-et; s ha hozzáveszem az utolsó éves óvodásokat, 400 fölött járunk. Persze ennek egynegyedét kivonhatjuk, akikről feltételezzük, hogy nem mélyszegénységben élnek. Ott járunk tehát, hogy jó, ha a valóban rászorulóknak tizede bekerül a házba.)

Néhány héttel a szeptemberi megnyitó után Balog Zoltán felzárkózásért felelős államtitkár megtekintette a huszonnégy kisközséget délutánonként nevelő otthon, s ekképp értékelte a történeteket: „a szendrői Nemadomfel Ház is egy olyan különös kezdeményezés, ahol mozgássérültek segítettek még nehezebb helyzetben lévő, hátrányos helyzetű embereken. A titka az, hogy legyen rá fogadókészség, önkéntes, áldozatkész résztvevők formájában”. (Vagyis azon lehet segíteni, aki maga is akar magán segíteni.) A sors különös fintora, hogy a „Jobb velünk a világ” koncert és a Nemadomfel Ház megnyitója közötti időben, pontosabban előbb áprilisban, majd júniusban elöntötte a falu egy részét, éppen a laponos lévő cigánytelepet a Bódva. Balog Zoltán megtekintette az árvízi helyreállításokat, és találkozott a Bhim Rao egyesület által fenntartott tanoda vezetőivel is. A tanoda naponta délutáni

foglalkozásokat biztosít mintegy ötven gyereknek. De erről és az árvízről még később.

Most csak egy újabb jótékonyági koncertről szólok, segítségül hívva a Musicalinfót.

„*Hoztam egy dalt Szendrőládért!* címmel jótékonyági gálát rendezett a Budapesti Operettszínház a hétvégén. A szombat délutáni műsor bevételét az árvíz sújtotta település javára ajánlotta fel a társulat. Több száz kitelepített család, több tucatnyi életveszélyes ház, s a kiöntött Bódva vize mindenütt, ahová a szem ellát. Az emberek csak gumicsónakokon, ladikokon tudtak közlekedni Szendrőládon, így mentették értékeiket, már ami megmaradt. A híreket hallva, s a képeket látva tehát nem csoda, hogy az árvíz által egyik leginkább sújtott Borsod megyei település megsegítéséért fogtak össze a Budapesti Operettszínház musicalsztárjai, s döntöttek el: jótékonyági koncerttel gyűjtenek pénzt a községnek... A mai délután csodája, hogy hogyan lesz 30 kitűnő művész teljesítményéből, énekhangjából építőanyag – téglá, cement és beton – úgy, hogy az segít egy 1800 fős bajba jutott kistelepülésnek és örömet szerez közel 1000 nézőnek. Pont ilyen kezdeményezésekre és eseményekre van szükség a kormány által meghirdetett nemzeti együttműködés rendszerében – mondta a költő-politikus Szócs Géza, miután a település polgármester asszonya, Joó Istvánné bejelentette, építőanyagokra fordítják az összegyűlt 3 millió forintot! A település első embere hálás köszönetét fejezte ki mindenkinek, aki részt vett a műsor megvalósításában, és hozzásegítette őket az adományhoz. Viszonzásként a szendrőládi helyi hagyományörző egyesület adta elő rövid műsorát, majd a gála zárásaként a Holnap hídját hallgathatta meg a közönség a *Rudolf*-ból, amit hatalmas vastaps követett.”

Az eseményről készült képes beszámolókat tanúsága szerint a polgármester asszony a színpadon köszönte meg a befolyt segítséget, amit egy hárommillió forintos, lepedő nagyságú „bankjegy” jelképezett, s amit tiszte szerint lelkesen kellett felmutatnia.

De a notabilitások megtisztelte események tovább fokozhatók. 2010 karácsonyán, mint azt a Borsodonline írja:

„hatalmas örömet szereztek olvasóink és lapunk üzleti partnerei a szendrőládi Nemadomfel Ház kis lakóinak. Karácsonyi *Segítünk* akciónk által annyi mindent kaptak a gyerekek, hogy két karácsonyfa sem volt elég az összes ajándék elhelyezéséhez. Szerdán délután hatalmas sürgés-forgás közepébe csöppenünk az ország első Nemadomfel Házába, s úgy tűnik, az egyébként tágas családi ház most kicsinek bizonyul ennyi ember készülődéséhez. Itt vannak az érdi Szeretet a Válasz Egyesület képviselői, a budakeszi Prohászka Ottokár Katolikus Gimnázium diákjai, a fővárosból érkezett, sérült emberekből álló Nemadomfel Együttes, és természetesen a házat működtető Nem Adomfel Alapítvány képviselői is. A hamarosan kezdődő karácsonyi műsorra készülődnek mindannyian. A gyerekek szerepük szerint sorakoznak, a gimnazisták pedig jelmezbe öltöztetik őket. Hamarosan angyalokkal, királyokkal, pásztorokkal és fogadósnékkal lesz teli a ház, és persze itt van Mária és József is, hiszen a betlehemes játéknak ők a főszereplői ... A karácsonyi műsor helyszíne, azaz az udvar lassan megtelik a meghívott szülőkkel és vendégekkel, majd hamarosan megérkezik Sólyom László, volt köztársasági elnök és felesége is. A karácsonyi műsor kitűnően sikerül, az elnök is kiosztja a gyerekeknek hozott ajándékait, majd megköszöni, hogy együtt ünnepelhetett velük. – Ezek a gyerekek sokkal nagyobb eséllyel indulnak majd az életbe, mint hasonló társaik – mondta. – Könnyebben veszik majd az előttük álló akadályokat. Minden olyan településen, ahol nincs munkalehetőség, és szegények az emberek, nyílhatna Nemadomfel Ház – tette hozzá.”

(Sólyom László egyébként nem először járt ezen a vidéken. 2007 októberében az Aggteleki Nemzeti Park térségében lévő kistelepülések polgármestereivel találkozott, majd délután az abaúji Cse-rehát vidékére látogatott. Tomoron a hátrányos helyzetű fiatalok számára épült, a Rom Som Alapítvány által üzemeltetett tano-

dában részt vett a *Térségi cigány programok és perspektívák* című fórumon.)

2011 májusában a szendrőládi cursillós énekesek Péli-földszentkeresztben Székely János a „cigány emberek hitvilágáról és kultúrájáról” szóló előadása kíséretéeként léptek fel. A rendezvényen valójában a cigánypasztorációs püspök *Cigány népismeret* könyvét mutatta be.

„Kedves cigány testvérem! – írja ajánlásában a szerző. – Ez a könyv neked szól, a cigányság múltjáról, értékeiről, hibáiról, szenvedéseiről. Neked üzen ez a könyv Jézus örömhíréről, a hitről! Fogadd azzal a szeretettel és nyitottsággal, amellyel leírni próbáltam. Kedves nem cigány olvasó! Neked is szól ez a kis írás. Csak azt tudjuk szeretni, akit ismerünk. Én úgy szerettem meg cigány testvéreinket, hogy ellátogattam az otthonaikba, megismertem a gyerekeket, az öregeket, együtt énekelünk. Ez a kis könyv egy ilyen látogatásra hív. Isten hozott!”

A népismereti könyvecskével valójában hasonlóan elgondolkodtató probléma van, mint az országos cigánytalálkozókkal. Létezik egy sztereotip, éneklő, daloló és táncoló, vidám és színes, ám kissé együgyű cigány kép, mely szerint azért a cigányok vágyják az istent, ám nem tudják az egyház szabályai szerint hinni és tisztelni, s ennek formát adni. A felismerés megtörtént: valamit mégis tenni kellene cigány testvéreink érdekében, de hogyan, arra nincsen világos válasz. A laikus szerint a helyi gyülekezetekben kellene a híveknek egymást testvérüknek tekinteni, s ebben nem a népismereti könyvek segítenek, hanem a „nem cigány híveknek” adott „kulcs”, „használati utasítás”. Nem biztos, hogy a cigány hívek elkülönítése, a cigány kultúra általunk gondolt jellemzőinek előadatása segíti a valódi társadalmi együttműködést. Mert miért is ne szavalhatna egy fiatal férfi vagy nő Pilinszky-verset, hegedülhetne Mozart- vagy Beethoven-darabot, táncolhatna a *Hair*-ből. Nem a különböző, az egzotikus és együgyű másik lesz velünk egyenlő, legfeljebb kissé lesajnálhatóan (megbucsizhatóan) szerethető.

Szendrőládot nemcsak pozitív, hanem negatív töltésű hírek is ismertté tették. Sok apróság mellett, melyek egy-két sajtóhír erejéig esetleg simogatták a hírfogyasztók ingerküszöbét, a legfontosabb a „gumikalapácsos történet” lett. Edelényben 2009. szeptember 7-én délelőtt a Polgármesteri Hivatal előtt több száz, cigányságát büszkén vállaló, ám méltóságában megsértett ember gyülekezett, hogy elégedetlenségének adjon hangot, mindaz ellen, amit még egy júniusi testületi ülésen Molnár Oszkár Fidesz-színekben megválasztott polgármester (és nemkülönben országgyűlési képviselő és a megyei közgyűlés alelnöke) mondott. A városi televízió felvételének részlete felkerült a YouTube-ra, ez tudomására jutott az RTL Klub kereskedelmi televízióknak, s mert különös hírértéket látott a polgármester szövegében, hát kiszállt Szendrőládra, hogy a helyszínen győződjön meg arról, mi is történt.

De lássuk az edelényi polgármester eredeti szövegének leiratát: „Az, amit most már tulajdonképpen, az, ami nyílt titok, hogy a környező településeken, a cigányok által többségében lakott településeken, például Lakon, például Szendrőládon a terhesség ideje alatt szándékosan olyan gyógyszereket szednek, hogy bolond gyerekek szülessen, hogy dupla családi pótlékot tudjanak lehívni. Hogy a terhesség ideje alatt, ez most új információ, utánajártam, és igaz, gumikalapáccsal veri a terhes nő a hasát azért, hogy nyomorék gyereket szüljön. Szóval lehet erről majd akkor, akkor beszélhetünk erről? És tényleg megtartom ezt az ígéretemet, hogy össze fogok hívni erre a témára egy rendkívüli testületi ülést.” (Az ígért testületi ülést az ügy kipattanásáig nem hívta össze a polgármester.) Az RTL Klub stábjá tehát szeptember 3-án megérkezett Szendrőládra, kérdezősködtek is, de persze a polgármester asszonytól a védőnőig mindenki képtelenségnek tartotta a már idézett kijelentéseket. A kisebbségi képviselők élén Káló Norbert – aki testületi képviselő és a helyi tanoda vezetője – elmondta, hogy feljelentést tesznek az edelényi polgármester ellen, akinek kijelentése miatt tiltakozik a megyei cigány kisebbségi önkormányzat is. „Ezek tények, amikről én beszélek, és azért, mert én ezt nyilvánosan el merem mondani, azt gondolom, minden politikusnak őszintén és nyilvánosan el kellene mondani adott témáról a véleményét, nem

pedig a szőnyeg alá söpörni a különböző problémákat, akkor nem tartana ma itt Magyarország” – mondta Molnár Oszkár.

A nyilatkozat elhangzása előtti hónapokban több északkelet-magyarországi megyei portál jelent meg azzal a hírrel, hogy magasabb összegű családi pótlék reményében cigány anyák enyhe fokú értelmi fogyatékosra teszik gyermeküket: ennek érdekében vagy még a magzat fejét ütögetik hasukban, vagy a születés után közvetlenül nejlont húznak az újszülött fejére. Ez a fajta, többség által konstruált „cigánykép” persze nem új keletű, alapjai több száz évvel ezelőtre nyúlnak vissza. Pusztán egy közel ötszáz éves szöveget idézek, Oláh Miklósét 1536-ból:

„Van egy falu a Maros és a Fehér-Körös között Erdélyen kívül, amelynek a neve az ilyen nevű és vele szomszédos mezővárosról Symand és amelynek majdnem minden lakója sánta, vak vagy hibás lábú vagy kezű ember, vagy más testi rútsággal bélyegzett. Ide ép embert nem engednek be, s úgy látszik, hogy erre, és arra, hogy testi csúfságban szembeötlők, különösen büszkék, bár ezt nem a természet adta, hanem az, hogy hír szerint az újszülötteket a szülők megvakítják, vagy csontjaikat és ízületeiket kicsavarják, hogy testi csúfságban velük teljesen egyenlők legyenek. Ettől kezdve főleg azért, hogy miként testalkatban, éppen úgy nyelvükben is különbözzenek másoktól, maguknak az egymás közti beszéd céljára saját, csak saját falujukbéli által érthető nyelvet alakítottak ki, amelyet a mieink a vakok nyelvének neveznek. Az a kiváltságuk, hogy a többi magyarok más teherviselésétől mentesek, és az ország minden részében kolduló énekléssel biztosítanak maguknak és övéiknek megélhetést. Csúf, rossz hírű és minden kinszenvedésre méltó emberfajta, amely az emberi természet szépségét bűnös cselekedetével ékteleníti el.”

De térjünk vissza a polgármesteri hivatal elé. A Bhim Rao Egyesület, valamint Káló Norbert és kisebbségi önkormányzati képviselők több száz embert, főleg asszonyokat, lakiakat, ládiakat és edelényieket tudtak mozgósítani. A helyi Közéleti Roma Nők Egyesülete, a Phralipe, a Jászsági Roma Polgárjogi Szervezet, a sajkókazai

Dzsaj bim Közösség mind csatlakozott a tüntetéshez. A szendrőládi cursillósok hiányoztak a tüntetők közül. És a római katolikus egyház, de még a cigánypasztoráció munkásai sem adták arcukat a megmozduláshoz, sem szavukat nem emelték fel a megbélyegzett (szegény, többgyermekes, cigány) anyákért. A Szendrőládról ismert arcok valóban a szegényebb cigány társadalmi csoportokból kerültek ki. Azzal, hogy helyi szinten a már középosztályinak számító nők nem jelentek meg, mintegy el is határolódtak azoktól, akiket Molnár Oszkár sejtelmes szavai bemocskoltak. Ilyenformán hát a szegényekre és sokgyermekesekre, meg azokra, akiknek gyermekeit az iskolarendszer leminősíti, mint valamilyen szempontból elmaradottat, akár igaz is lehet a vád. Pedig a tüntetés méltóságteljes és felemelő volt. Az asszonyok farkaszemet néztek volna az állítólag a függöny mögött megbújó polgármesterrel, szépen kérték is, hogy jönné elő.

A Bhim Rao Egyesület és több száz roma nő nevében Káló Norbert, az egyesület tagja, a szendrőládi cigány kisebbségi önkormányzat elnökhelyettese feljelentést tett dr. Mészáros János megyei főügyésznél, majd panaszt tett és keresetet nyújtott be az Egyenlő Bánásmód Hatóságnál. (Az iratok Szendrőládról 254, Lakról 115 cigány nő feljelentését tartalmazták.) Az országgyűlés fideszes tartózkodással nem függesztette fel képviselőjük mentelmi jogát. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság elmarasztalta ugyan Molnár Oszkárt a kijelentése miatt, s ennek a határozatnak a közzétételére kötelezték annak idején Edelény város honlapját is, de a polgármester, miután a Fővárosi Bíróság – mint elsőfokú bíróság – elutasította a jogorvoslat iránti kérelmét, fellebbezést nyújtott be a Legfelsőbb Bírósághoz is, amely 2011 májusában kimondta: Molnár Oszkár nem sértette meg az egyenlő bánásmód követelményét. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság határozata azért volt jogszabálysértő, mert a polgármester nyilatkozata nem tartozott az egyenlő bánásmódról szóló törvény hatálya alá.

Vajon mi készíthette Molnár Oszkárt Szendrőlád és Lak cigány asszonyainak megvádolására? Miért pont e két falu, s nem Edelény vagy Szendrő jött szájára? Minden cigányra kiterjeszthető megállapítást tett, vagy nagyon is konkrétan Szendrőládra és Lak-

ra koncentrált? Vetélytársat látott tán egyik s másik faluban is? Az előbbi esetben indulata áttételesen a cursillósok ellen irányult, mondván, a feljük megnyilvánuló katolikus egyházi érdeklődés és figyelem eljelentékteleníti a kistérségi központ Edelény fontosságát. (Szendrőlád önálló közigazgatási státuszát 1990-ben nyerte vissza.) A másik olvasat szerint közeleg a választás, Molnár Oszkár pedig a Fidesz elnökénél szeretné biztosítani helyét, vagyis újraválasztását, leendő vetélytársával, Pierre Daherrel szemben, s nem mellesleg „cigány ügyben” nagyobbat akar mondani, mint a Jobbik, amivel majdan szavazatokot lehet elszerezni a cigánykérdést tematizáló jobboldali párttól. Az pedig, hogy az én cigánynom jó cigány, s a gonosz a szomszédban lakik, rég beváltak gondolt formula. Azután az is felmerült, hogy a cigánykérdésben az egyik kitüntetett kistérségi országgyűlési képviselője, plusz polgármestere szólaljon meg, egy olyan párt képviselője, amely minden idegszállal a hatalom megragadására törekszik.

Mert mik is az előzmények? 2008 tavaszán Szepessy Zsolt, Monok polgármestere megvonja az önkormányzati segélyeket azoktól a családoktól, melyek nem gondoskodnak a családban élő iskolaköteles gyermekek iskola-, illetve óvodalátogatásáról. 2008 májusában ugyanő bevezeti a „Munkáért segély” programot, melyhez több térségbeli falu is csatlakozik. A szerencsi kistérség tizennyolc településének polgármestere írta alá ötvenezet, a térségben élő ember képviselőjében az *Önkormányzati kezdeményezés társadalmunk jobbá tétele érdekében* című dokumentumot, amelyet eljuttattak az Országgyűlés elnökének is. A petíció szerint rossz a jelenlegi családtámogatási rendszer, amely „felgyorsítja és egyre gerjeszti az alacsony szocializálódott tömegek népességnövekedését, amely megélhetési formává fejlesztette a gyermekszülést”. A dokumentumot aláíró polgármesterek leszögezik azt is: a rendszeres szociális segélyezésre vonatkozó szabályokat „teljes egészében át kellene gondolni”, hozzátéve: a szociális segély legmagasabb összege és a minimálbér közötti különbség „a munka elkerülésére ösztönöz”. A tizennyolc település polgármestere többek között arra kéri az Országgyűlést, a Kormányt, a minisztériumokat, hogy szigorítsa az állam, illetőleg az önkormányzatok által

nyújtott „ingyenes pénzhez jutás” – szociális és gyermekjóléti támogatások – feltételeit.

A Monokon bevezetett és nagy vihart kavart „Közmunkáért segélyt” program kapcsán 2008 júniusában Orbán Viktor azt mondta, hogy hasonló irányba tartó döntéseket a polgári kormány is hozott, amikor a gyerekek iskolába járásához kötötte a családi pótlék kifizetését. A Fidesz elnöke szerint ilyen ügyekben nem lehet Budapestről megmondani, jó-e vagy rossz, amiről Monokon döntöttek. „Ha a Fidesz kormányra kerül, akkor új egyezséget akar kötni az önkormányzatokkal is. Amennyiben a többségük azt mondja, hogy jobban tudná felhasználni a szociális segélyre rendelkezésre álló pénzt, ha megkapná a döntési szabadságot, akkor ezt meg kell adni az önkormányzatoknak” – jelentette ki. 2008 végén e kezdeményezés válik – némi módosítással – „Út a munkához” néven országos programmá. A program keretébe illesztve, annak jogalkotási „gyümölcseként” 2008. december 15-én döntött az Országgyűlés, az egyes szociális és foglalkoztatási törvények módosításáról szóló 2008. évi CVII. törvény elfogadásáról. A csomag része továbbá a végrehajtási rendeletek módosítása is. [A pénzbeli és természetbeni szociális ellátásokkal kapcsolatos egyes kormányrendeletek módosításáról szóló 341/2008. (XII. 30.) Kormányrendelet.] A döntést semmilyen társadalmi vita nem előzi meg, bár több szervezet és szakértő kifejti a programmal szembeni ellenérveit.

2009 júliusában újabb lendületet vesz a monoki „szociális reform” kísérlete. Szepessy Zsolt bejelenti, hogy szociális kártyát vezetnek be Monokon még ez év szeptemberében. A polgármester ezzel szeretné megakadályozni, hogy a segélyeket rossz célokra – uzorakamatok visszafizetésére, alkoholra és szerencsejátékokra – fordítsák a rászorulóknak. Nem telik el egy hét, és a polgármester arról tájékoztatja a miniszterelnököt, hogy: „Ezentúl csak az kaphat az önkormányzattól segélyt Monokon, aki a háza előtti területet, udvarát és kertjét rendben, tisztán tartja, valamint a hához tartozó kertben saját maga és családja ellátásának érdekében haszonnövényeket termeszt.” Tehát ebbe a folyamatba illeszthető Molnár Oszkár, várandós kismamák elleni támadása, akik – vád-

ja szerint – magasabb gyermekgondozási díj fejében károsítanak magzatuk egészségét, fogyatékosná téve őket.

És a folytatás: október 2-án már arról szólnak a hírek, hogy Monokon beindult a szociális kártyát működtető rendszer. 2009. október 5-én pedig az MDF határozati javaslatot nyújtott be „az igazságos, célzott és átlátható segélyezési rendszer érdekében. De ez már egy másik történet. Itt tartottunk tehát: egy, a rászorulókat a szociális segéllyel revolverező polgármester agyréme nem egészen két év alatt országos politikai programmá nőtte ki magát, és létrehozta az úgynevezett szociális kártya „mozgalmat”, amely természetéből fakadóan nem valós társadalmi problémák megoldására, hanem elsősorban a politikai szavazatok szaporítására szolgált, mégpedig a populista demagógia nagyon veszélyes eszközeivel.

Káló Norbert talán felismerte ezt a burjánzó folyamatot, s a méltánytalanság érzésén és felháborodásán túl ez is vezérelte cselekedeteiben. Vele eljutunk majd egy másik, világi szálra, mely hasonlóképpen modellértékűvé vált.

Hogyan lett Szendrőlád a romák mentora

A szendrőládi történetek egyikében, *A romák közötti társadalmi differenciálódás* részben megismerkedtünk Káló Károllyal, a „munkással”. A 2002-es helyzetleírásban szó került Károly fiáról, aki a miskolci egyetemen filozófiát tanult, és Norbert fiáról, akinek akkor született gyermeke, s akire hagyták a Szabadság úti házukat. Ennek a fejezetnek hősei a Káló testvérek lesznek. Az ő törekvéseik, közös munkájuk nyomán vált ismertté egy másik Szendrőlád, mondhatni az esélyteremtő, a társadalmi felemelkedést elősegítő, a diszkriminációt elutasító Szendrőlád. A cursillós Szendrőládra rátalált az egyház, felismerte értékeit, s használta is, s tán ki is használta, ki is sajátította azokat, más közösségek elé példának állítva. De rátalált az állami politika is, ahogy egyre több ponton fonódott össze az egyház szimbolikus cselekedeteivel.

A Káló testvérekre nem talált rá ilyen könnyen sem az állami politika, sem a nonprofit (támogató) alapítványi hálózat, sem pedig a civil önszerveződés. A Káló testvéreknek hosszú ideig tartó munkával maguknak kellett minden apró kis sikerükért megküzdeniük. Károly, vagyis Karesz 1979-ben született, elbeszélése szerint kisegítő osztályban kezdte, harmadikos korában tették a normál gyerekek közé pedagógushiány miatt, és hetedikes korára – mert bizonyítani akarta, hogy ő is ugyanolyan normális gyerek, mint a többiek – osztályelső lett. A kezdeti iskolai kudarc, vagy tán inkább a majdnem súlyos következményekkel járó megkülönböztetés, megbélyegzés készítette a bizonyításra. Egerben, katonai középiskolába járt, majd egyenes folytatásként a szentendrei katonai főiskolára iratkozott be, ahol másfél évet végzett csak el. Nem bírta a kööttségeket sem, meg a humán pálya és tudományok vonzották már ekkor. Hazakerülve Szentendréről,

otthon próbált elhelyezkedni. A szomszéd településen, Edelényben, az alapítványi munkaiskolába vették fel. Az intézményben (óvoda, általános- és szakiskola) ekkor több mint 150, jobbára roma gyerek tanult. Ekkor már világosan megfogalmazta, hogy egy filozófiát kedvelő embernek célja a világot megváltoztatni, jobbá tenni. 1999-ben jelentkezett is a miskolci egyetem filozófia szakára. Fel is vették elsőre. De a nyári szünetben az iskolával még táborozni ment, s ha év közben nem ismerkedhetett is meg mindenkivel, aki a roma oktatásban elkötelezett és érdekelt volt, most megtehetette. A katonáskodó évek után szinte pillanatok alatt elmerült a humán világban. 2000 nyarán a Roma Polgárjogi Alapítvány égisze alatt működő roma holokauszt kárpótlási irodáján dolgozott. Itt újabb barátságok kötődtek és elkötelezettségek indultak. Felvételt nyert a Roma Versitásba, ahol roma egyetemista és főiskolás fiatalok egyfelől saját szakjuk minél jobb eredménnyel való végzéséhez kaptak segítséget, másfelől a roma kultúra történetével és kortárs törekvéseivel ismerkedhettek, s közben szolidáris közösségé, felelős roma értelmiséggé formálódhattak. Itteni tanárainak, az itteni szellemi közegnek tudható be, hogy 2002 tavaszán a Borsod megyei 8-as választási kerületben a Közéleti Roma Nők Egyesülete képviselőjének, az SZDSZ színeiben induló Kozma Blankának kampányolt. De így voltak ezzel a kisebbségi önkormányzat képviselői is. Kozma Blanka választási nagygyűléséhez díszítették fel az iskola tornatermét, amikor el látogatott Szendrőládra az egykori SZDSZ-es képviselő, Derdák Tibor, kisebb csapatával, hogy a roma jelöltet segítsék ők is. Az iskolaalapító korábban Baranyában dolgozott, s az elmúlt időben azon fáradoztak, hogy Borsodban is létrehozzanak a pécsi Gandhi Gimnáziumhoz hasonlatos intézményt. Ózdon működött már két éve egy tehetséggondozó kollégium, ez váltotta ki a Miskolcra tervezettet, s oda is el-eljártak a baranyaiak, de Karesz is többször megfordult ott.

Ebben az évben a Kozma Blanka, Derdák Tibor, Pusi Elemér, Káló Károly együttműködésének kézzelfogható eredménye lett. Tizenhárom ember, köztük ők négyen alapítói lettek a Bhim Rao Egyesületnek. „Az egyesület teljes neve: Borsod-Abaúj-Zemplén

Megyei Hátrányos Helyzetű Ifjak (Magyarok, Romák) Azonos Szintű Oktatásáért Szociális, Kulturális, és Oktatási Egyesület. A Bhim Rao Egyesületnek két jelentése is van: egyrészt a fent említett név mozaikszava, másrészt az indiai Ambedkhar Bhim Rao, aki az érinthetetlenek kasztjából felküzdötte magát Gandhi miniszterelnökségének ideje alatt az igazságminiszteri székbe” – írja magáról az egyesület. Minden kétséget kizáróan az egyesület névadója Derdák Tibor, aki néhány évvel később Sajóközán az Orsós János elnökölte Dzsaj Bhim Közösség által fenntartott Dr. Ámbédkar iskolának lett az igazgatója. Ők így írnak iskolájuk névadójáról: „Iskolánk Dr. Ámbédkar indiai történelmi személyről kapta a nevét. Ámbédkar kaszton kívüli pária családban, legkisebb fiúként látta meg a világot. Egy gazdag maharádzsa ösztöndíja segítségével New Yorkban és Londonban szerzett tudományos fokozatokat, majd visszatért hazájába. Ügyvéd, polgárjogi harcos, majd miniszter lett belőle. A kasztrendszer elnyomásában élő érinthetetlen tömegek helyzetében döntő fordulatot ért el. Úgy látjuk, hogy a romák számára ez igazán időszerű üzenet az őshazából.” Az egyesület székhelyének az alapító okirat még a Közéleti Roma Nők címét adta meg. Az egyesület célkitűzései pontosan megfogalmazottak: „célunk a hátrányos helyzetű cigány és nem cigány fiatalok általános iskolából középiskolába, illetve középiskolából a felsőoktatás intézményeibe való bejutásának, valamint ezen intézményekben való sikeres helytállásának elősegítése és támogatása. A fentiekhez kapcsolódó műveltségfejlesztő és szociális munka – valamint egyéb olyan tevékenységek szervezése és végzése, melyek szintén elősegítik az Egyesület fő céljának megvalósítását. A Bhim Rao Egyesület a célcsoport hatékony oktatási és képzési tájékoztatását, intézményi kapcsolatfelvételét, felzárkóztatását segíti, illetve kulturális és szabadidős programok szervezését vállalta fel. Küzd a diszkrimináció, a hátrányos megkülönböztetés és a szegregáció ellen. Az Egyesület stratégiai célja, hogy a hátrányos helyzetű, általános iskolás fiatalok lehetőleg szélesebb körét elérje, vagy elérésükhöz hozzájáruljon, s őket a középiskola elvégzéséhez, szakma és végbizonyítvány megszerzéséhez hozzásegítse, kialakítva egy olyan oktatási rendszert, amely

meggátolja a hátrányos munkaerő-piaci helyzet újratermelődését a roma társadalomban.”

Káló Károlyt 2002 őszén kisebbségi képviselőnek választják, Pusi Elemér mellett elnökhelyettes lesz, s ő foglalkozik az iskolával, a roma gyerekeket érintő oktatási kérdésekkel. Figyeli az iskola életét, részt vesz minden olyan munkában, ahol a CKÖ-nek véleményezési vagy éppen beleszólási joga van. Ha már nem lehet ismét vegyes, vagyis integrált iskolává „visszacsinálni” a tisztán cigány iskolát, azon dolgozik, hogy a gyerekeket minél kisebb hátrány érje. A következő tavaszon például elutazott két nyolcadikos diákkal Pécsre, a Gandhi Gimnáziumba. Négyen jelentkeztek ide, de mivel osztatlan természettudományi órára jártak csak, nem volt külön fizika- és kémiaórájuk, nem is tudták volna teljesíteni a gimnáziumban megkövetelt szintet. A gyerekek az igazgató asszonynál érdekvédhettek, elérték, hogy augusztusban vizsgát tehessenek a két tárgyból, s akkor dőljön el, hogy nyerhetnek-e felvételt. Ez az apró mozzanat is megerősítette Kareszt abban, hogy ha a helyi oktatási viszonyokat nem is lehet gyökeresen megváltoztatni, de az iskolán kívüli, délutáni foglalkozásokkal sokat lehet a rendszeren kívülről a gyerekeken segíteni. Az oktatási elképzelések így hát tanodaalapításban, majd annak működtetésében csúcsosodnak ki.

A tanoda megalapítását eltérően mesélik az érintettek, 2005 és 2006 egyaránt szóba jött az elbeszélésekben, de a dokumentumokban is. Ekkor már intenzíven dolgozik az egyesületben Karesz öccse, Norbi is (akire szülei házukat hagyták, amikor a Fő utcára költöztek a parasztok közé). A MÁV-nál, Sajóecsegen váltókezelő, közben a Wesley János Lelkészképző Főiskolára jár, szociális munkásnak tanul, s majd 2008-ben végez. Megszületik közben fiuk is. A három „műszak” mellett tehát negyedik a tanoda. Karesz közben elvégezte az egyetemet, oktatási szakértőként dolgozik Budapesten és a megyében. Immár közös munkával „megszerzik” a régi, üresen álló református iskola épületét, amit pályázati forrásokból fel is újítanak. Addig is, amíg nem indul be a tanítás, oktatási programjuk keretében télen iskolaválasztási találkozókat hoznak össze az iskolások és szüleik, valamint tanáraik

között, nyáron pedig felkészítő táborokat szerveznek az év közben felmerülő tanulási problémák enyhítésére. A hátrányos helyzetű iskolásokat felkeresik és felvilágosítják őket arról, hogy milyen a kollégiumi élet, milyen lehetőségeket nyújthat számukra az ilyen jellegű intézmény, és hogy miért jobb, ha gimnáziumban és nem pedig szakiskolában tanulnak tovább.

2005 februárjának elején háromnapos kirándulást szerveznek Budapestre. A diákok találkoznak Szőke Judittal, az Országos Oktatási Integrációs Hálózat programigazgatójával, Daróczy Gábor miniszteri biztossal, a Romaversitas vezetőivel, Ürmös Andorral, a Roma Integrációs Főosztály vezetőjével és Göncz Kinga miniszter asszonnyal, valamint Mohácsi Viktória Európa parlamenti képviselővel (aki még miniszteri biztosként járt Szendrőládon, és mikulási-karácsonyi ajándékként hozott az iskolásoknak, sőt a falu egészének egy többórás zenei programot, melyen a legnépszerűbb roma zenészek közül léptek fel sokan). De a budapesti találkozó legnagyobb élménye a gyerekek számára az volt, hogy találkozhattak a miniszterelnökkel. A korabeli beszámolók egyike szerint „Gyurcsány Ferenc miniszterelnök 80 hátrányos helyzetű, többségében roma gyermeket fogadott a Parlament Munkácsy termében. A kormányfő a BHIM RAO Egyesület által szervezett találkozó alkalmával, az 1100 évvel ezelőtt történt honfoglalásra utalva megjegyezte: senki sem válhat Magyarországon hontalanná, és nem érezhet megkülönböztetést pusztán azért, mert kisteleplőről származik. A kormányfő köszöntőjében arról beszélt, hogy mint miniszterelnök, a kormányával együtt azért küzd, hogy ne legyenek megkülönböztetések és »kitörjenek a nincstelenségből«”.

2006 szeptemberében megkezdődik a tanítás a tanodában. Az iskola pedagógusai közül többen is vállalnak órákat a „Ládikó: Kezeden a kulcs” biztatású, otthonossá varázsolt délutáni iskolában. De ekkor Karesz már egy európai uniós programban is dolgozik. A Bridge/Equale projekt keretén belül Perkupán kovácsműhelyt építenek, kovácsokat képeznek helybeli munkanélküli és szakképzetlen romákból, közben beindítják a termelést, felméri a piacokat, s segítenek az értékesítésben is. Ez idő alatt készül az önkormányzati választásokra is, a polgármesteri tisztsé-

gért indul, öccse pedig önkormányzati képviselő szeretne lenni. Az eredmény: tizenhét szavazattal marad el az újra megválasztott polgármester asszonytól, míg Norbi második helyen fut be képviselőnek. De erről majd később. Azzal vigasztalja magát, hogy több ideje és energiája marad a tanodára. Tevékenységüknek hamar híre megy, meg persze a várakozás is nagy velük szemben. A tét nem kevés. Meg tudják-e változtatni a cigányok iskolai teljesítményéről megfogalmazott mélységes előítélet-csokrot? Harmadik hónapja dolgoznak, amikor a *Népszabadság* hosszú cikkben foglalkozik velük és tanodájukkal.

„Az előkészületek, a tervezés, a pályázatok és az uniós elvárások szerinti dokumentáció elkészítése négy évet vett igénybe, végül a szendrőládi tanoda programja tizennyolcmillió forintot támogatást nyert. Cserébe azt vállalták, hogy a programban részt vevő negyven gyermek fele sikerrel veszi a középiskola támasztotta akadályokat. A tanodába motiválható felsős gyermekeket kellett toborozniuk. Ezt azonban sokkal könnyebb volt kimondani, mint megvalósítani. Az 1830 lelkes borsodi faluban ugyanis – Vadasné Joó Katalin iskolaigazgató szerint – nem az az igazán nagy baj, hogy az ott élők esélyt sem kapnak álmaik megvalósítására, sokkal inkább az, hogy a szendrőládi gyermekek már nem is álmodnak. – Nemrégiben ötödikes gyerekeket kérdeztem a terveikről – mondja az iskola élére néhány hónapja kinevezett igazgató. – Néhányuknak fogalma sem volt arról, mit szeretne, mások viszont egészen határozott elképzeléssel rendelkeztek. Azt mondták: tizennyolc és hatvanéves koruk között otthon ülnek majd és várják a segílyt, ahogyan apa és anya is teszi. Ahhoz pedig fölösleges tanulni.”

Valóban motiválhatatlanok a szendrőládi gyerekek, sőt továbbmegyünk, a cigány gyerekek? Ha úgy is tűnik, hogy igen, az kinek volna hibája? A gyerekeknek, szüleiknek, netán tanáraiknak, akik a „társadalmat” testesítik meg az iskolában?

Karesz egyre inkább „többfrontos harcot vív” és teszi ezt immár egyre szélesedő térben. „Értünk-velünk-együtt” címmel képzést

szerveznek, hogy egyre többen lehessenek. Filozófiájuk szerint a szociális területen dolgozó szakemberek képzésével elősegíthetik a társadalmi befogadást, vagyis ha sikerül a szociális területen dolgozókkal megismertetni (a számukra, vagyis a képzők számára) egyszerű társadalomtörténeti folyamatokat és megértetni a társadalmi viszonyokból következő magatartásformákat és reakciókat, akkor az ő viszonyuk is megváltozik a „célcsoporthoz”, s ezt tudják közvetíteni a társadalom többsége felé. Azért lesz az SZMM telepfelszámolási programjának abaújszántói programvezetője, mert meggyőződésévé válik, hogy az iskolázatlanság, a szakképzetlenség és az ezekből következő munka nélküli, legfeljebb a nagyon is alulértékelt munkával rendelkező lét szorosan összefügg az ember fizikai térben való létezésével. Nem elég valakit kihozni a faluszéli vagy a falutól távoli cigánytelepről, ha nem csökken az átlagtól elmaradó társadalmi távolsága, vagyis marad iskolázatlan, szakképzetlen, munkátlan ember, aki a leszármazottainak sem képes a társadalmi felemelkedéshez szükséges „kulcsot és kódokat” megadni.

Törekvéseit az Országos Cigány Önkormányzat méltányolja, 2007 decemberében, a kisebbségek napján az OCÖ közéleti díját kapja meg, mint filozófus, oktatási szakember, és mint a tanoda vezetője „a roma közéletben nyújtott kiemelkedő teljesítményéért”. A rá következő nyáron Dombrádon, egy héten át a Tisza-parton táboroztatják ötven gyereküket. A tábor intellektuális vezetője Karesz, ám a ténylegesen látható és hallható vezér Norbi, aki reggelente megafonba énekelve ébreszti a gyerekeket, s rábeszéli a vízen még nem jártakat, hogy bizony üljenek csak be a túra-kenuba. A tábor nem egyszerűen szabad nyaralás, szinte minden percében történik valami, s amikor munka van, azt is örömmel végzik a gyerekek. A kulturális és sportprogramok, kirándulások mellett kézműves és motivációs foglalkozásokat, médiaismereti órákat tartanak ők és barátaik a diákoknak. Hiszen tanodaprojektjük fő célja most is az intellektuális fejlesztés, az önfejlesztés, valamint a roma kultúra értékeinek ápolása, megőrzése és fejlesztése. Megjelennek egykori romaversitások barátok, kortárs művészek, akik hamar barátságba keverednek a gyerekekkel.

Mínta újabb majdani program körvonalai is kibontakoznának, miközben Báder Csaba hatalmas üstben, mi több, kondérban főzi a gulyást, vagy mikor a gyerekek azt játsszák, hogy ha ők etnográfusok lennének, hogyan mutatnák be a szendrőládi romák egykor volt és mai kultúráját. Ahogy az iskolában, úgy a táborban is az integráció már nem a magyar és cigány gyerekek között, hanem a különböző társadalmi státuszú cigány családok gyermekei között jön létre.

De melyek is az új irányok? Még ezen esztendőben két program indul el. Az egyesület külső támogatói forrásból megvásárolja a faluban csak „Szőke-kastély”-ként ismert, a parasztházaktól elütő beosztású, a kúriaépítkezésekre emlékeztető, ám annál jóval kisebb méretű épületet, amely azonban mégiscsak kastély. A magányos és hóbortos Szőke úr halálával nyílt lehetőség a vételre. Amikor a két fiú először bevitt minket az épületbe, a nagy üresség mellett csak néhány apró tárgy volt található, köztük egy kicsinyke szilácscosár, olyan, amelyet nagyapjuk készített egykoron. (De az is lehet, hogy e kosárkát tényleg Károly nagyapjuk kötötte. Akkor hát e kosáron vették a kastélyt?) Szóval lett már egy kastély, a leendő múzeum épülete. Mert a testvérek „História-völgyet” álmodtak. A program megvalósítására a Cserháti Településszövetség összefogásával öt települési önkormányzat (Boldva, Borsodszirák, Szendrő, Komjáti és Hidvégardó), a Bhim Rao egyesület, valamint egy vállalkozó szövetkezett és adott be pályázatot az ÉMOP-2.1.1. turisztikai attrakciók fejlesztését támogató pályázatára. Ezt a partnerségi kört bővíti további négy település (Damak, Szalonna, Bódvaszilas, Tornaszentandrás) bemutatóhelyek kialakításával, szakmai partnerként pedig az Aggteleki Nemzeti Park és a Műemlékek Állami Gondnoksága segíti a megvalósulást. A pályázatból nem idézek, mert az olyan metanyelven íródott, amelyet nehezen értenénk. A lényeg azonban tudom: egyrészt a kulturális környezet épített örökségének megőrzése és bemutatása etnikumoktól függetlenül, másrészt pedig a térség cigánységának társadalom- és kultúrtörténeti feldolgozása és bemutatása, hogy az hozzásegítse a cigány embereket az önismeret és önbecsülés elmélyítéséhez, vagyis az identitás erősítéséhez, valamint a magyarokat

a cigányok árnyaltabb megismeréséhez. A múzeumot talán 2012 tavaszán fel is avathatja a falu.

A másik program a lokálisból kiemelkedik, már-már egyszerre szólítja meg az ország cigány/roma iskolás közösségeit. Megvalósulásának nyomai jobban is látszanak. A 2008/2009-es tanévben a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (másképpen az OSI) és a Bhim Rao egyesület együttműködésében beindul a „Mentor Program”. A Roma Mentor Projekt a roma identitás művészetén és kultúráján keresztül történő feltárását és kutatását tűzte ki célul. Legfőbb törekvése, hogy „a roma kultúra szakértőit iskolai csoportokkal, osztályokkal, vagy közösségek gyerekcsapataival kapcsolja össze, hogy növeljék a gyerekek roma kultúráról való tudását, ezzel tudatosabbak és magabiztosabbak legyenek, valamint büszke, tanult és tehetséges roma példaképekkel találkozzanak, és töltsék el hasznosan szabadidejüket ... A program keretén belül a roma fiatalok és tanulók olyan folyamattal ismerkedhetnek meg, ami ma nagyon fontos a roma gyerekek motivációja szempontjából. A tanulók számára a roma kultúra megismerése és a mintakövetés, illetve a motiváltságuk fokozása a kiemelt prioritás. Önmagában véve sikernek akkor lesz mondható, ha a programban részt vevő tanulók megismerik azokat a roma értékeket, amit a mentoruk segítségével képviselni tudnak, elsajátítják, megismerik azt.”

Az első „tanévben” tíz csoportban, csoportonként átlagban tizenöt fiatallal dolgoztak a mentorok. A második ciklusban, a 2010/2011-es tanévben már tizenöt helyen folyt munka, most pedig ugyancsak ennyi mentor, immár jobbára más helyszíneken várásolja el a gyerekeket. Amikor 2011 júniusában, a még működő Gödör Klubban az Athe Sam fesztivál keretében bemutatkozott a program, megindító volt látni a különböző helyekről összehozott lelkes csoportokat. Akik év közben például a „Rómejő és Juliját”, vagy éppen egy mesejátékot, táncelőadást, netán divatbemutatót próbáltak, azoknak könnyebb dolguk volt, mint azoknak, akik egy óvoda falára a „Madarakból lettünk” vagy „A nap és a hold kiszabadítása” mesét festették meg, de a nehézség közepette is létrejött a katarzisz. A konklúzió talán abban foglalható össze, hogy a Káló testvérek és Karesz feleségének, Glonczy Nikolettá-

nak együttműködésében megfogalmazódott és kipróbáltatott egy jól működő módszer, mondhatni egy „találmány” kelt életre. Egy- másra találtak roma értelmiségiek, vágyat ébresztettek sok-sok gyerekben, akik talán majd követik is őket.

Az országos programok mellett marad a fiúknak ideje a szendrői tanoda fejlesztésére, pontosabban egy térségi hálózat kiépítésére is. Ezt tervezgetik akkor is, amikor a Balatonra visznek közvetlenül az árvíz elvonulta után húsz, a tornateremből kialakított szükségszállón hónapok óta meghúzódó gyermeket. 2011. március elején aztán megalakul a „Kincses Sziget – Térségi Tanoda Hálózat”, a hozzájuk csatlakozó Edelény, Szendrő, Perkupa és Bódvaszilás települések részvételével. A leghátrányosabb helyzetű kistérségek számára kiírt Új Magyarország Fejlesztési Terv Társadalmi Megújulás Operatív Programja keretében az egyesület kidolgozott egy programot, hogy csaknem 250 hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű, az általános iskola felső tagozatán vagy középiskolában tanuló gyermek tanórán kívüli oktatása megvalósulhasson, iskolai hátrányait leküzdhesék. A program célja a minőségi oktatás támogatása, valamint az egész életen át tartó tanulásnak a kultúra eszközeivel való elősegítése a leghátrányosabb helyzetű kistérségek esélyegyenlősége érdekében. A program olyan pedagógiai módszereket vezet be, amelyek elősegítik a családi légkör kialakítását a tanodákban, növelik a diákok önbizalmát, és olyan élményekhez juttathatják őket, amelyek jobb sorban élő iskolatársaik számára természetesebbek. A „klasszikus” tanodai foglalkozások mellett pályáorientációs, drogreprevenációs, kulturális és szabadidős programok is szerepelnek az órákon, továbbá nagy hangsúlyt kap a nyelvoktatás és az informatikai képzés is. Ez év nyarán egy héten keresztül már 250 gyerek ázik a balatonkenesei MÁV-üdülő hatalmas területén, de a tábor vezetői mindent megtesznek, hogy a tartósan rossz idő ellenére is mindenki jól érezze magát, s egy hétbe sűrítik bele mindazt, amit a mentorok egyenként adtak át egy éven keresztül saját csoportjuknak. Decemberben aztán az edelényi művelődési házban Kincskereső tehetségkutató versenyt szerveznek, ugyancsak az összes gyermek részvételével.

A színház is, mint egy újabb kifejezési forma megfogta a Káló testvéreket. Már voltak kezük alatt dolgozó mentorok, akik egy-egy darabot tanítottak be növendékeiknek, s léptek fel nagy sikerrel iskolai közönség előtt. Így nem sokat meditáltak, amikor egy európai program szólította meg őket. Előbb szendrőládi tanítványaikkal vendégül láttak egy svédországi székhelyű, európai roma projektet. *Európai történet* címmel egy darab továbbformálásában vettek részt a gyerekek, majd ezt a Stockholmban élő Benedek Judit rendezésében előadta a Kolibri Színház társulata, előbb Budapesten, majd Svédországban. A Robert Jelinek írta darab szerint gyilkosság történt a faluban: megölték a polgármester leányát. Két cigány fiú menekül a templomba. A falu őket gyanúsítja, a lelkész nő mégis befogadja a menekülőket. Kinek van igaza, az üldözött falusiaknak vagy a fiúknak? Kinek hisz a lelkész nő? Végződhetett volna boldogan a jó módú fiatal lány és a szegény cigány fiú szerelme? Ki segít, mi a megoldás, ha elszabadulnak az indulatok? Bízhatunk abban, aki békíteni akar? Győzhet az igazság? „Mindig szociális kérdésekkel foglalkozom a darabjaimban – mondja Benedek Judit –, a szegénység, a társadalmi feszültségek, a kisebbségek helyzete olyan gondok, amiket ha szőnyeg alá söprünk, később még nagyobb problémaként jelentkeznek. Meggyőződésem, hogy beszélni kell róluk – hogy ha nem is most, de valamikor eljuthassunk a megoldásukhoz. És hogy erre a szemléletre a gyerekeket kell fogékonyra tennünk.” A rendező elmondta, hogy lenyűgözte a két testvér által létrehozott tanoda, az ott folyó munka, amit hatalmas teljesítménynek tart. A fiúk külön-külön is jártak Stockholmban, Norbi a darab színrevitelében dolgozott, Karesz pedig a tanodáról és a magyarországi romák helyzetéről tartott előadást.

Egyik program kifutott, jött a másik. Meghívásukra és szervezésükben 2011. július 10. és 19. között az edelényi kistérség tíz településére, köztük a tanodaszövetség helyszíneire látogatott el a budapesti Föld Színház Műhely, s hozta el a *Világ Bölcse* darabot. A „cigány mesék bizzar fordulatokkal teli világában” játszódik a történet, ahol semmi sem konvencionális és egyértelmű, mint más népek meséiben. A játék egy fiú és a lány felnövekedéséről

szól, arról, hogyan találkoznak a felnőttek világával, és nőnek bele a körülöttük élő társadalomba. A történet, miközben újra és újra visszatér a „minden jóra fordul” megoldáshoz, nem kerüli ki az olyan kényes témákat sem, mint például a hatalom és az azzal való visszaélés kérdése. A darabban rejelő szokatlan fordulatok jó alapul szolgálnak arra, hogy a nézők megpróbálják a saját tapasztalataik alapján megérteni a hősöket, saját életüket vetíteni az ő sorsukra, és azon gondolkodni, hogy ők hogyan tennének hasonló helyzetben. A program célzottan szólítja meg az egymást jól ismerő emberek egy-egy közösségét. A helyiek és az odalátogatók kísérletet tesznek egy közös nyelv kialakítására és használatára, s olyan kérdéseket járnak körül, mint a közösségért és a másik emberért vállalt és vállalható felelősség, a megértés és a megbocsátás, a konfliktuskezelés lehetőségei.

Ahogy a katolikus cursillónak komoly sajtója lett, úgy követi egyre nagyobb médiaérdeklődés a tanodaprogramot és a Káló testvéreket. Nincs értelme minden egyes apró hírre utalnom, amely a fiúk egyik-másik megmozdulásáról tudósít, hanem csak a nagyobb lélegzetű, az egyént alaposan bemutató munkákat érdemes említeni. Már szóltam Karesz 2007-es *Népszabadság*-beli bemutatásáról, de nem említettem, hogy a gumicalapácsos ügyben a hvg.hu szólította meg, mint a tiltakozás fő szervezőjét. Előbb Kőszegi Edit Norbiról készít dokumentumfilmet *Kütörsi pont az iskola* címmel, majd 2010-ben Bársony Kata Mundi Romani sorozatának *Szendrőládi vallomások – Edelési kistérség* epizódja szól Kareszről és kiterjedt munkájukról. Az M1 Roma Magazinja megszólaltatja Károlyt, amikor megalakul a tanodahálózat, és amikor Balatonkenesén 250 gyereket táboroztatnak, de így tesz az edelési városi tévé is, amikor beszámol a tanodahálózatról, vagy a tehetségkutató versenyről. A RomNeten vagy a Sosineten megjelenő híradások mára szinte „követhetetlenek”. Amíg a „többségi” orgánumok egy része az illő politikai beszéd jegyében igyekszik szólni a szendrőládi törekvésekről, de dicséretükben azért benne van az ettől elmaradtak elmarasztalása, addig a magukat jobboldali szellemiségűnek valló – elsősorban internetes – felületek

kétségbe vonják vagy lekicsinylik az elért eredményeket. Valójában a „kisebbségi” műsorok és a roma/cigány civil oldal, tehát a RomNet, a Sosinet ünnepli hősként és példaképként a testvérpárt, s tekinti úgy a tanodát és a mentorok tevékenységét, melyek, ha mindennapivá válnak, ledönthetik a kettős társadalom hierarchiát fenntartó intézményrendszerét, s ezzel a valódi és az egyenlőségen és méltányosságon alapuló teljes körű együttélést kaphatjuk osztályrészünkül.

Sosem lesz Cigányország?

Káló Károly a Mundi Romani róluk szóló műsorában azt mondta, hogy az az álma, hogy húsz év múlva Szendrőládon cigány származású iskolaigazgató és polgármester legyen. Ezt nem azért mondta, mert „radikális”, vagy mert „cigány nacionalista” volna, hanem mert iskolájukba mára már csak cigány gyerekeket íratnak be, s mert minden jó szándékú törekvés ellenére is „cigányként” kezelik őket, és mert a falu háromnegyede is cigány identitású, tehát a választók is, ha nem is ilyen arányban, de már többségében cigányok. Karesz azt gondolja, hogy egy cigány ember, aki hasonló élethelyzeteket élt vagy élhetett meg – aki saját bőrén is jól érezheti, hogy milyen cigánynak lenni, s azt, hogy mások, a nem cigányok hogyan viselkednek a cigányokkal szemben –, az sokkal érzékenyebb és együtt érzőbb tud lenni, mint az, aki ezeket nem élte és nem érezte át. Az álomnak van egy másik magyarázata is. Iskolaigazgató vagy polgármester az lehet, aki tanult és képzett, többéves gyakorlaton van túl, és legfőképpen elkötelezett. Azt reméli, hogy sok-sok ilyen gyermek nő fel és nevelődik, s noha nem mondja, de talán gondolja, hogy éppen az ő kezük közül is kikerülnek ilyen lehetséges szakemberek. De már korábban is voltak olyan döntései, amelyek ebbe az irányba mutattak. 2006-ban és 2010-ben is elindult az önkormányzati választásokon a polgármesteri posztért. És 2002-ben Kozma Blanka, 2010-ben pedig Horváth Aladár roma politikus próbált meg parlamenti mandátumot szerezni. Milyen sikerrel?

Nézzük hát meg! Az elmúlt három országgyűlési és négy önkormányzati választás igazán lázba hozta a falu népét, különösen a romákat, vagy egyszerűen csak nagyobb nyilvánosságot adtak szimpátiájuknak. (Azért volt eggyel több a helyhatósági válasz-

tások száma, mert 2011 nyarán feloszlatta magát a képviselő-testület. De haladjunk sorjában.) Miért is hozza lázba a romákat a választás? Mert életük igen gyors megváltozását remélik a választáson győztes párttól, országgyűlési képviselőtől, polgármestertől, de még a képviselő-testülettől is, vagy épp ellenkezőleg, helyzetük megváltozásától félnek. Egy pillanatig sem kell azt gondolnunk, hogy a cigányok egységesen viselkednek az egyes választások során. Azt már láthattuk a 2002-es parlamenti választásoknál, hogy erről szó sincs. Amikor az SZDSZ színeiben egy közéleti roma nő (egyébként közgazdász és szervezetvezető) indult, akkor sem álltak mellé egységesen a szendrői romák, jóllehet relatíve a legtöbb szavazatot itt kapta Kozma Blanka. (Egyetlenegy olyan országgyűlési választás volt, a 2010-es, amikor egységesen viselkedtek a település, de a kistérség romái is. Ezen ugyanakkor itt meglepő módon Horváth Aladár egyetlen egy árva támogatást sem szerzett.)

2002 szeptemberében az önkormányzati választáson ketten indultak a polgármesteri tisztségért. Az addigi faluvezető, Róczy Károly, aki feleségével a cursillós mozgalom egyik fáradhatatlan szervezője volt, és a hivatal szociális osztályának főelőadója, Joó Istvánné, Margóka, akiről azt tartották az emberek, hogy noha függetlenként határozta meg magát, a szocialistákhoz áll közel. A helyi „konspiráció szerint” őt támogatta Pierre doktor is, a falu orvosa és az öregek otthonának aspiráns vezetője. Akik a tavasszal Molnár Oszkárt támogatták, azok most Róczy Károly mellett agítottak, akik pedig Kozma Blankára, majd a második fordulóban a szocialista jelöltre szavaztak, azok most mindent megmozgattak, hogy Joó Margóka legyen a polgármester. A nyílt színen, a választási gyűléseken, a kocsmai együttlétekben cigányok vitatkoztak cigányokkal, és jobbára a cédulagyűjtők, a szórólapkihordók, a plakátragasztók is romák voltak. Margóka mellett legfőbb érv szociális érzékenysége volt, az, hogy ő minden további nélkül lemegy a cigánytelepre, segíti a rászorulókat, és nem csak úgy, hogy zsebből kölcsönt ad. Róczy Károly érdemének épp a gyors és gondolkodás nélküli segítséget emlegették, bár mások állították, hogy ezt csak a cursillósokkal tette meg. A kilenc képviselői helyért

harmincnégyen indultak, köztük tizenegy cigány férfi. Talán egyharmaduk az egyik, egyharmaduk a másik polgármester mögött állt, míg harmadik harmaduk nem kötelezte el magát egyikőjük mellett sem. Margóka nyíltan kiállt a cigány képviselők mellett, mondván, hogy az volna a jó, ha minél több roma lenne a testületben, mert mégiscsak ők tudják és ismerik igazán a cigányok problémáit. Ekkor még nem merült fel a romákban, hogy akár a polgármesteri posztot, akár a képviselői helyek többségét romáknak kellene megszerezni. Már előzetesen sikernek nevezték, ha néhány cigányt beválasztanának a testületbe. Az induló képviselőjelöltek között volt egyfelől Káló Karesz és Pusi Elemér, másfelől Rézműves Jenő és Ádám Jancsi. Egyikőjük sem került be a testületbe, ahová azért három (addig jobbára csendesebb) roma férfit beválasztott a falu, Ádám Gyulát a legtöbb vokssal, Lakatos Bélát (Dukacsot) és Lakatos Gábort. A kilenctagú testület (melyben tehát hat paraszt/magyar ülhetett, köztük Vadászi Béla, Béres Lászlóné és Mészáros Imre) kiegészült Szávuj József román kisebbségi kompenzáción bejutott cigány emberrel. A polgármester Margóka lett 458 szavazattal a 282-vel szemben. A közéletben igazán elkötelezett romák kénytelenek voltak a cigány kisebbségi önkormányzat keretein belül politizálni. Furcsának tűnhet, de legsikeresebb lépésüknek azt tekintem, hogy bevezették a kisebbségi önkormányzat által rendezett pótfarsang, majd a mikulásból szokását. Mindkét eseményre azóta is rendszeresen meghívják a falu és az iskola vezetőit, az önkormányzat dolgozóit, vagyis a falu jobbára magyar elitjét.

Az előzőekben látható volt, hogyan épül a falu híre a cursilló és a Bhim Rao által. Befolyásolta-e ez a következő választásokat? A 2006-os országgyűlési választás mind az előző, mind a következő választáshoz képest érdektelen és valójában eseménytelen. A választókerületben, de Szendrőládon is a szocialista jelölt győzedelmeskedik, megelőzve Molnár Oszkárt. A pártlistákra adott szavazatok száma érdekes csak. A faluban nincs támogatottsága a MIÉP–Jobbiknak (17 szavazat), míg az SZDSZ 50 szavazatot gyűjt. Az őszi önkormányzati választásoknak azonban már valódi tétje volt. Sikeres lehet-e egy roma értelmiségi fiatalember falujá-

ban? Lehet-e reménykedni abban, hogy ha már többen vannak a szavazásra jogosultak között a cigányok, akkor cigány polgármestert is választanak? Négyen jelöltették magukat polgármesternek. Karezs mellett Margóka, Vadászi Béla alpolgármester és Rőcsei Károly. A bemutatkozó szórólapok, a választási gyűlések programismertetései, ha nyíltan kerültek is a cigányokhoz való viszonyt, a „cigánykérdés” felemlítését és megtárgyalását, mégis ehhez mérték a szavazók döntésüket. A cigányok választását az döntötte el, kitől remélhetnek több munkát, biztonságosabb szociális ellátást, emberségesebb bánásmódot, és persze az, hogy ki-ki kinek a klientúrájához tartozik. Ahol sok a munkás kéz és kevés a munka, ahol azért kell harcolni, hogy ki nyer alkalmazást a közmunkaprogramban, ki lesz jogosult a jövedelemplótló támogatásra, ne adj isten, kit vesznek fel konyhásnak, pedellusnak vagy gondozónak, ott ez lesz a mérlegelés szempontja: melyik jelölttől remélhetem ezt. A csendes szavú és mélyen elgondolkodó, ám kicsit sértett Rőcsei Károly leginkább a romákra, pontosabban a cursillósokra számíthat, a büszke és kicsit tartózkodó Vadászi Béla a parasztokra, és a cigányok közül azokra, akik kocsmáját tekintik törzshelyüknek, a mindig mosolygós és segítőkész Margóka pedig egyaránt bízhat a parasztok és cigányok támogatásában, azokban bízhat, akik mellette álltak a négy év alatt, s akik úgy érezték, ő mellettük áll. És Karezs? Huszonhét éves, a jelöltek közül neki van a legtöbb iskolája, a legkiterjedtebb társadalmi kapcsolathálója, otthon van a kormányzati programokban, a pályázatok világában, s már a térség egészében gondolkodik. Vajon mernek-e majd a cigányok rá szavazni? És a parasztok? Győz-e a büszkeség fölött a racionalitás?

Karezs kampányfőnöke öccse. Ő mindenkit ismer a faluban, az aggastyán paraszttól a csecsszopó cigány gyermekig. És őt is ismeri mindenki. De neki sem sikerül a győzelmet garantálni. Bátyja 18 szavazattal marad el Margókától (276), de alaposan megelőzi Vadászi Bélát (170) és Rőcsei Károlyt (102). A képviselői helyekért 37 jelölt indul, közülük tizenheten cigányok. A kilenctagú testületbe öt cigány férfi kerül be: Ádám Gyula, aki alpolgármester lesz, Lakatos Gábor, Káló Norbert, Horváth Szilveszter és egy fiatal fiú, Lakatos Zsolt. A parasztok között ismét ott van Vadászi

Béla, Béres Lászlóné és Mészáros Imre. A testület és polgármester együttműködését mindenki ideálisnak tartja. Margóka a cigányokkal, a szegényekkel szemben igyekszik méltányosan és segítő módon viselkedni. Második ciklusa alatt elvégzi ő is a Wesley János főiskola szociálismunkás-képző szakát. Amikor Molnár Oszkár gumikalapácsol, Margó kiáll a ládi és laki cigány anyák mellett. Törést pályájában a 2010-es árvíz körüli események okoznak.

2010. július első napjaiban Szendrőládon járunk. A Bartók Béla utca lakói, akik az 1990-es évek elején épített „szocpoltos” házakban laknak, nemrég tértek haza. A falut több hullámban érte az árvíz, vagyis a Bódva kiöntése, a legutolsó áradás nyomán több mint ötszáz embert telepítettek ki otthonunkból, immár hosszabb időre. Négyen vagyunk, érdeklődünk. Az első, ha úgy tetszik spontán interjú az utcán „jön létre”. Négy asszony, köztük ketten a szóvivők és két férfi vesz részt a beszélgetésben, s nyolc-tíz gyermek alkotja a hallgatóságot. Kezdetben keveset kérdezőnk, sokat hallgatunk, átadjuk magunkat a panaszoknak. Státuszunk egyértelmű: mi vagyunk a filmkészítők, a kutatók, ilyenformán egyszerre legitimálhatjuk a megfogalmazott történetek igaz voltát, mellé állhatunk, nyilvánosságra hozhatjuk, vagyis segítők lehetünk a megélt „igazságtalanságok” kiderítésének, a világ rendje helyreállításának. A panaszok áradata kevésbé magára az áradásra, a kitelepítésre vonatkozott, hanem az adományok, a segélyek kiosztására, a kárenyhítés pénzbeli elosztására. Két asszony „tematizálta” a beszélgetést, pontosabban fogalmazva a panaszfolyamot: gyorsan beszéltek, hangosan is, s azt hihette az ember, hogy valóban a közvéleményt képviselik. Elmondták, hogy volt olyan segélyosztás, amikor a falu minden háztartása kapott tisztítószert, noha a főutcán és a völgyekben lakókat nem érte az ár; hogy a ruhacsomagokat előbb a szétosztásban segédkező pedagógusok „dézsmálták” meg, s csak utána osztották a rászorulóknak; hogy másfél mázsa kolbász megpenészedett; hogy nem hozzák nyilvánosságra a pénzbeli adományok pillanatnyi állását; s hogy azok nem kapnak kárenyhítést, házfelújítási támogatást, akiknek van biztosítása. Nemcsak az árvíz, de a segélyosztás vesztesei is a cigányok. Az ember már hajlamos volt azt hinni, hogy az ár elsodorta

az etnikai békét. Ekkor közülünk ketten bementek az egyik házaspárral a lakásukba megnézni az áradás valódi kártételét, ketten pedig kint maradtunk a „szóvivőkkel” pontosítani, megérteni a „sérelmeket”, netán egy másik nézőpontot érvényesíteni. Vagyis a beszélgetés résztvevőinek megosztása új helyzeteket teremtett. Odabent a csendes narratíva elbeszélésének esélyét, idekint a kutatói „konfrontáció” morális kötelességének felszínre kerülését. Odabent a megszólalás, idekint az újragondolás lehetőségét.

Mert odabent a lakásban a háziak részletesen elmesélték a víz betörésétől a kiköltözésen át a védekezés munkáiban való részvételüket, hosszan kitérve a polgármester és jegyző (asszonyok) hősies helytállására. Hogy tíz napig még haza sem mentek, az önkormányzat épületében aludtak, vezették a munkákat a homok kitermelésétől a gátépítésig, miközben a központi szervezettség hiányában teljesen magukra maradtak még az egy folyószakasz mentén szomszédos települések is; s azt, hogyan osztották a képviselő-testület, az önkormányzati hivatal és a tantestület tagjai a segélycsomagokat, s miként fogadták ezt az árvíz sújtotta családok. Ebben az interpretációban egyszerre több olvasat jelent meg: a saját álláspont mellett más károsultak magatartásának és törekvéseinek bemutatása, a védekezést és a segélyek elosztását irányító vezetők szempontjainak átélése. Belátással, megértéssel beszéltek arról, hogy annyi pénz soha sem áll majd az önkormányzat és a károsultak rendelkezésére, amennyi egyaránt fedezhetné a védekezés munkálatait és a károk, veszteségek helyreállítását, pótlását. Igazságos persze az volna, ha a károk nagyságától függetlenül a legszegényebbeket és a legelesettebbeket segítenék leginkább. Ők abban reménykednek, hogy saját erejükből és szorgalmukból csak elérik azt a minimális szegénységi és boldogsági szintet, ahol az árvíz előtt tartottak. Nem ítélték el ugyanakkor azokat sem, akik mintegy „hasznot húznának” az árvízből, akik veszteségeiket meghaladó mértékben „részesülnének” a segélycsomagokból.

Előzménye van annak, hogy miért éppen a cigányokat, a szegény cigányokat öntötte ki a víz. Az új cigánytelepek kialakulását az 1960–1970-es évek fordulója környékén az 1961-es párthatáro-

zatot követő 1964-es kiegészítő rendelkezések helyi szinten elszabotált végrehajtása teszi lehetővé. Kezdetben felszámolják ugyan a korábbi telepeket, de az új házhelyeket leginkább egy tömbben jelölik ki, cigány szomszédja cigány lesz, csak cigány. S mert egy-egy körzetben egy títüsterv választható, nemcsak az emberek, a házak is egyformák lesznek. Nemcsak a házak épülnek csökkentett értékűként, hanem azok házhelyei is eredendően csökkentett értékűek. Ezeket a telkeket mélyebben fekvő területeken, egykori legelőkön, szikeseken, vízjárta területeken, folyópartokon mérik ki, ott, ahol a helyi „uralkodó” népesség úgysem vágya házhelyre. A mérnöki pontossággal szótt, szövegük szerint telepek tehát a település szélén épültek. Csökkent értékű telken, csökkent értékű házban, csökkent értékűnek tekintett emberek laknak. Telepszerűen, szegregáltan, de még nem szükségszerűen gettóban. És amikor megáradnak a folyók, átbukik a víz a gát fölött, vagy átszakítja a védekező töltéseket, elsőnek és elsősorban a cigány telepeket önti el. S nem elég, hogy elönti a telepeket, de amikor segíélyek gyűjtésére és osztására kerül sor, halljuk, hogy kifejezetten „nem cigányok” javára gyűjtenek, vagy finomabb distinkcióval, de másokat preferálnak.

A napi sajtó beszámolóí és a jobboldali hírportálok „bűnügyi” jelentései nyomán títüstörténetek és vándormondák keringnek: a cigányok nem vesznek részt a mentési munkálatokban, még akkor sem, amikor saját házaikat kellene védeni, sőt, inkább megbontják a gátat, hogy a víz elöntse otthonukat, hogy több pénzt kapjanak. Mások a vízben álló, elhagyott házakban fosztogatnak, válogatás nélkül magyarok és cigányok otthonaiban. De az is jellemző hír, hogy a cigányok az adományokból olyan dolgokhoz, tárgyakhoz jutnak, amelyek megfelelőjét valójában nem veszítették el, és melyeket aztán pénzzé tesznek.

A szendrőládi valóság az, hogy a magára maradt falu (miként északi szomszédja, Szendrő és déli szomszédja, Edelény) hősiess munkával magát védte és mentette. A polgármester és a jegyző, az alpolgármester és a képviselők többek részvételével maguk számkolták a homokot, építették a gátat, osztották az adományokat (mert azért azok jócskán érkeztek a falu ismertségének köszön-

hetően, a katolikus karitástól a magyar református szeretetszolgálatig sok-sok helyről). Dolgoztak károsultak és olyanok, akiket nem fenyegetett az ár, s persze voltak olyanok is, akiket elöntött ugyan a víz, de nem vettek részt a védekezésben. Margókat megviselték az árvízi vádaskodások, s úgy megfáradt a hosszú helytállásban, hogy már a nyár folyamán megmondta: ősszel nem indul a választásokon. Biztatta azonban helyettesét, aki hetekig valóban helyettesítette is őt, és Lakatos Gabit, aki szintén alaposan kivette részét a munkából, s aki képes volt egyenként foglalkozni minden család kérésével vagy éppen panaszával: most már ti következtek, nektek kell a munkát folytatni, épp itt az ideje, hogy egy roma polgármestere legyen a falunak.

Előbb azonban tekintsünk vissza pár hónappal korábbra, mi is történt a parlamenti választás során? Egészen 2009 karácsonyáig úgy látszott, hogy a Fidesz országgyűlésiképviselő-jelöltje Molnár Oszkár lesz. Pártja meg sem szólalt a gumikalapácsos ügyben, illetve amikor megszólalt, helyi ügynek bagatellizálta azt. A pártelnök a jelölti „elbeszélgetésre” végül is Pierre Daher kórházigazgatót hívta el, s ezzel egyértelművé lett, hogy nem kell a szendrőládi romáknak Molnár Oszkár miatt fájjon a feje. A Fidesz újdonsült választottja hamar kiépítette kampánystábját. Nem volt nehéz felismerni, hogy a cigányokkal nyerheti csak meg a választást. Az elbeszélések szerint az edelényi polgármester keresztkomája, jó barátja volt mindaddig, amíg a doktorból nem lett Fidesz-jelölt. A vádak elleni tiltakozásokra és indulatokra építette hát stratégiáját, és hamarosan számíthatott a választóközret szinte minden roma szavazójára. (A romák körében egyébként is az volt a trend ezen a választáson, hogy nagy arányban a Fideszre szavaztak.) A romák biztosak voltak a Fidesz elsőpró győzelmében, s azt remélték, hogy egyéni képviselőjük majd pénzt és munkahelyeket hoz a térségbe, s oly vakon hittek a lobbizás erejében és eredményességében, hogy az sem zavarta őket, hogy azért ez a párt egy árva szót sem szólt akkor, amikor képviselője megvádolta a cigány anyákat. Az első fordulóból négyen jutottak tovább, sorrendben: Pierre doktor (35,5%), Molnár Oszkár (24,1%), Miklós Árpád (19,1% – Jobbik) és Gúr Nándor (18,7% – MSZP). A második

fordulóban a jobbkios jelölt visszalépett Molnár Oszkár javára, s ettől fogva egyértelműen „a cigányokra vagy a magyarokra szavazol?” kérdés szegeződött a választóközvetben az emberekre. De nem így Szendrőládön. Pierre doktor elébb 697, utóbb 770, Molnár Oszkár elébb 21 és utóbb (a jobbkiosok segítségével is) csak 53 szavazatot kapott. A közvet országgyűlési képviselője a Fidesz ellenében induló független Molnár Oszkár lett, Pierre doktor pártlistán került a parlamentbe. Ezen a választáson Szendrőlád viszont kiállt nemcsak közveti orvosa, hanem „cigányai” mellett is.

A helyhatósági választáson több polgármesterjelölt volt. A polgármester tartotta szavát, nem jelöltette magát. Az induláshoz szükséges ajánlásokat megszerezte a már korábban Margóka „áldásában” részesülő Ádám Gyuszi és Lakatos Gabi, és a képviselő Horváth Szilveszter, aki kölcsönökkel sok falubelijének segített az árvíz idején. Ahogy az várható volt, indulását bejelentette Vadász Béla is, aki a legutóbbi ciklusban a pénzügyi bizottság elnöke volt. Tudni lehetett továbbá Szekeresné Takács Ágnes jelöltségéről is. Az ajánlószevények leadása előtt bő egy héttel szegeztek nekem – igaz csak telefonon – a kérdést Karezs, mit csináljon: induljon, vagy ne induljon, kapacitáltak ugyanis, meg ő is vívódik, de legutóbb azt mondta, hogy nem indul. Ha nem indul, Lakatos Gabi elindul, de ha indul, akkor meg Szilveszter indul ellenében. Érzékelhető volt a minden oldalról való bizonytalanság és tanácsatlanság, és egyértelmű volt, hogy a négy cigány jelölt csak gyengítheti egymást. Az antropológus mit tehet ebben a helyzetben? Vegye fel az érinthetetlen és a mindenekfelett álló kutató jelmezt, vagy legjobb belátása szerint mondja el véleményét, beszélje rá „édes öccsét” arra, amire valójában még ő sincs felkészülve? Mert melyek is a mérlegelés szempontjai: mi volna a falu érdeke, mi volna közelebbiről a szendrőládi cigányok érdeke, és mi volna Karezs személyes érdeke? Alárendelhető-e Karezs lehetséges nagy ívű karrierje (melyben a magyarországi cigányság politikai öntudatának teoretikusa és gyakorlati szakembere lehetne) egy jól is működtethető önkormányzat mégiscsak lokális érdekének? És ha mindaz modellértékűvé válhat, amit csinálhatna, akkor nem kötelességem-e rábeszélni az indulásra?

Ezeket elrebegve azt javasoltam, mégiscsak gyűjtse be a kel-
lő számú ajánlószelvényt, adja be azokat, s regisztráltassa magát.
Írjon programot, készítsen szórólapokat, tartson választási gyűlé-
seket, hívja ki vitára a többi jelöltet, s próbáljon beszélni közü-
lük a romákkal, mert csak belátják, hogy kinek volna legnagyobb
esélye majd egy jól működő falut álmodni és teremteni. Van még
idő a belátásra, a visszalépésre, a szövetségkötésre. Karesz lead-
ta az induláshoz szükséges ajánlószelvényeket. Elkészítette nagy
ívű bemutatkozó szórólapját, tartott nagygyűlést, diákjai és öccse
szorgosan kampányoltak is, de a többiek bizony nem léptek visz-
sza. Annyira beleélték magukat árvízi hős szerepükbe, annyira azt
hitték, vagy akarták hinni és már el is hitték, hogy népszerűek és
százak állnak mögöttük, hogy még a rájuk szavazó rokonság szava-
zatait is összeolvasták. (Mecáfolhatatlannak tartva, hogy rokon
csak rokonra szavazhat, tudomásul sem véve azt, hogy valaki szü-
lei révén egyszerre két, nagyszülei révén egyszerre négy rokonsági
rendszerhez is tartozhat.) Érezték, hogy Karesz többet tud, jártas
a pályázatokban, most éppen gombaüzemet akar a faluba telepíte-
ni, az Egyesült Államok nagykövetségéről látogatják kampányát,
de bizony ez a „világfíság” vesztét okozta. Szemére vetették, hogy
nincs itthon, elszakadt az emberektől, nekiszegezték a kérdést, hol
volt, amikor csak csónakkal lehetett a házak között közlekedni?
És mindeközben magabiztosak voltak, mert elképzelhetetlenek
tartották, hogy Vadászi Béla nyerhet, hiszen esélye sincs, olyan
népszerűtlen a romák között.

Egyik cigány jelölt sem lépett hát vissza, de még leülniük sem
sikerült úgy négyesben, hogy mindent megbeszéljenek. Csak tana-
kodtak itt is, ott is, hogyan döntenek majd a „cigányok”. Szavaz-
nak-e egyáltalán cigányra? Voltak, akik úgy okoskodtak, hogy bár-
melyik cigány jelölt lenne a polgármester, az a saját családjának
kedvezne, így aztán csak legyen paraszt, mondták. Voltak, akik
nyíltan kimondták, hogy Vadászira kell szavazni, mert az rendet
fog tartani. Ebben volt egy nagy adag önostorozás, hogy tudniillik
a cigányok fegyelmezetlenek, és maguktól úgysem változnak meg,
ezért kell hát valaki, aki „gatyába ráz minket”. (Ez a rendpártiság
a kor politikai szólamaiból szinte szervesen következett.) A ha-

misjátékosok eközben nagybecsülésükről biztosították Kareszt, elismerték, hogy ő a legjobb, de hát amíg hezitált, elígérkeztek másnak, közelebről Vadászinak, és hát segget mégsem csinálhatnak szájukból. Persze voltak, akik fennhangon agitáltak Lakatos Gabi vagy Karesz mellett. Akik Gabi mellett érveltek, azok fizikai munkáját értékelték és jutalmazták, akik Karesz mellett, azok pedig a tudást, az elvégzett iskolákat, s az ezekből fakadó cigány különösséget, hogy ugyanis van valaki, aki cigány létére olyan magasra jutott. Mindeközben azt érzem, hogy kevesen értették meg Karesz kampányában a „mindenki polgármestere” szeretnék lenni gondolatot. Azt az okfejtést, hogy a magyarok felismerik, gyermekeik akkor maradnak itt, ha élhető életet lehet teremteni a faluban, s arra szavaznak, akit a leginkább képesnek tartanak ennek megteremtésére. Szempontjuk tehát nem az lesz, hogy mindenáron magyart válasszanak, hanem olyan embert, akitől leginkább elvárható az ezért való munkálkodás.

Az önkormányzati választás végeztével, ahogy a faluban lenni szokott, vasárnap este nem sokkal 7 óra után gyülekeznek a tornaterem előtt az eredményre kíváncsi szavazók. Sokan vannak. Odakint már sötét van, így aztán könnyen belátni a terembe: most borítják ki az asztalra az urnák tartalmát. A kintiek figyelik az egyes papírkupacok növekedési ütemét, nézik a jelöltek delegáltjainak arcát, mosolyra nyílik szájuk, vagy ajkuk lebiggyed. Minden apró jelből olvasni próbálnak. Többen telefonálnak, hátha felveszi a bent ülő megfigyelő az amúgy tiltott telefont. Mások az ablakokhoz tapadnak, hátha valaki titokban kiszivároztat valami kedvező részeredményt. Nem ritka ilyenkor, hogy valaki üdvivalgásban tör ki, s eltart a csalóka öröm mámora pár percig. Volt már, hogy valakit képzelt és hinni akart győzelme örömére vállukra emeltek, fel-feldobálták, mire kiderült, csak álhírnek ültek fel. Még nyolc óra sem volt, s már több száz cigány ember tolongott az épület előtt. Parasztok alig. Eljöttek a jelöltek közül is sokan, főleg a cigány indulók. Nincs még eredmény, de az emberek érzik, hogy nem lesz cigány polgármesterük. Kisebb csoportokban vitakoznak, mindaddig, amíg nem kerül sor Rézműves Jenő és Lakatos Gabi szópárbájára. Mindenki őket figyeli. Körbeállják őket, éppen

csak egy kis szorítót hagynak körülöttük. Na, itt vannak a seggnyaló cigányok, szembesíti Gabi Jenőt az elmúlt hetek kampányával. Mert Jenő sokat időzött mostanában Vadászi kocsmájában, de nem is tagadta, hogy mellette áll. Jenő meg azzal vágott vissza, hogy amíg négy cigány nem tud megegyezni, addig ő a magyarra szavaz. Gabi nyalizóknak, pitizőknak mondja a Vadászira szavazókat, akiket néhány felesért meg lehetett venni. Szerinte negyede a cigányoknak odaszavazott. Jenő azzal vág vissza, miért nem léptél vissza Karcsi javára, ő sokkal jobb képességű.

Közben az egyik ablakrésen valaki kiszivárogtatja az eredményt. Vadászi Béla 331, Lakatos Gábor 181, Káló Károly 138, Horváth Szilveszter 104, Ádám Gyula 81 és Szekeresné Takács Ágnes 65 szavazat. A testületbe bejutott Ádám Gyszi 291, Horváth Szilveszter 294, Lakatos Gabi 279, Káló Norbi 263, Mészáros Imre 167 és Zsigmondné Kiss Andrea 176 szavazattal. A kocsmá felől – ez alig több száz méternél – hangos gajdolás hallatszik. Jenő már eltűnt a körből, Gabi szomorkodik még a letört tömegben. Kareszt látták páran, későn jött, alig maradt az indulatok tengerében, másodszeri kudarcra nagyon leverte, s nem akarta ezt mások előtt mutatni. Most messze volt a győzelemtől. Nem hallhatta azt sem, amikor az egyik férfi már-már költeménybe illően dicsérte: Káló Károly fel tudta volna virágoztatni Szendrőládot, mert ő Ládnak az agya. Adtunk volna egy lehetőséget, bár csak ne irigykedtünk volna. A sötétben valaki kifakad: ez az átkozott virtuskodás, ha én nem, akkor te sem! Mintha erre jönne a felelet: szégyelljék magukat a cigányok, akik Vadászira szavaztak. Ha jobban összefogtunk volna, ezt simán megnyerjük. Egy újabb hang: minden a romákon múltott. A cigányok szomorú estéjének mintegy zárszavát adja Lakatos Gabi: cigány és paraszt között ez a viszony itt Ládon. Amíg a faluban lesz egy magyar, addig itt magyar lesz a polgármester. Az újonnan megválasztott polgármester kocsmájának közben belülről kulccsal bezárták az ajtaját, de még a kaput is beretesztették. A hídon álldogálók közül valaki bekiabál az elcsendesülő éjszakába, „nézzétek már, a pislákoló világnál kutyái ünnepelik a gazdájukat”.

Felállt a testület. Vadászi Béla elégedett volt, teljesítette küldetését: megmentette a falut (legalábbis a parasztok faluját) a

pusztulástól, vagyis az elvándorlástól és a cigány uralomtól. Mégis Horváth Szilvesztert jelölte alpolgármesternek, s noha a többieknek fenntartásai voltak vele szemben, mert attól félték, hogy összejátszott Vadászival, és csak azért indult, hogy gyengítse az esélyesebb Lakatos Gabit, mégis lenyelték a békát. Mert azért emlékeztek, hogy a választás estéjén hogyan vonult fel és alá legényeivel, s annak gondolatát sem tudták elhessenteni maguktól, hogy lekötelezettjei mégiscsak félelemből szavaztak rá. Többen, főleg a telepi cigányok azonban hálások voltak neki, mert mint vállalkozótól, munkát kaptak tőle, s bármikor lehetett kölcsönért is folyamodni hozzá. Páran bátortalanul felvetették, hogy Káló Norbinak kéne alpolgármesternek lennie, ha már Kareszt nem választották meg, de segítsége öccsén keresztül könnyebben elérne a faluba. A testületben négy roma ül, s jóban vannak, egyet is értenek sok dologban Mészáros Imrével, tehát elméletileg érvényesíthetnék közösen megfogalmazott álláspontjukat, ám a polgármester, amiben lehet, pontosabban amiben tud, megkerüli a testületet, nem köt mindent az orrukra. Első dolga volt, hogy korlátozta Lakatos Gabi és Ádám Gyuszi mozgását, akik még Margóka idejében kerültek pozícióba. De a legfontosabb intézkedése az lett Vadászi Bélának, hogy bezáratta az önkormányzat ajtaját a panaszt tevők és kérelemmel folyamodók előtt. Szűk teret és időt adott arra, hogy másokat meghallgasson, másokon segítsen. Valóban, mint attól többen tartottak, hamar elkezdődött a „rendcsinálás”. És mindezt tetézte, hogy durva és goromba volt a cigány emberekkel szemben. Restnek és munkakerülőnek tekintette őket, s őket hibáztatta helyzetükért is. Az iskolára – melybe már régóta csak cigány gyerekek járnak – első perctől kezdve rossz szemmel nézett. Kétségbe vonta értelmét, az ott folyó munkát, egyáltalán azt, hogy egy cigány gyerek viheti valamire. Fölösleges pénzpazarlásnak tekintette az oda címzett pénzeket, s igyekezett megcsapolni a normatív támogatások összegét. A polgármesteri posztért indult képviselő-testületi tagok egyre inkább szégyellni kezdték magukat. Tehetetlen helyzetükben Norbival és Mészáros Imrével ötösen úgy döntöttek, hogy felosztatják magukat, s ezzel megbuktatják polgármesterüket, s új választások kiírását érik el.

Amint jóváhagyta a megyei közigazgatási hivatal az önfeloszlatást, összeültek a roma képviselők. Egy dologban az első pillanatban megegyeztek: többet semmiképpen nem indulnak egymás ellen, de valakit mindenképpen elindítanak a bizonyosan magát újra jelöltető Vadászi Bélával szemben. Mindannyian Káló Károly nevét emlegették, s úgy vették, hogy ő már igent is mondott. Egyedül Lakatos Gabi ismételte el csendesen, hogy ő tartozik választóinak azzal, hogyha Karesz nem vállalná, akkor ő elindulna. Karesz azonban nemet üzent. Szilveszter Norbit kapacitálta, aki bele is gondolt a lehetőségbe, s bátyja közvetlen segítségének lehetősége még erősítette is ezt az ötletet. Karesz hajthatatlansága Gabit csak megerősítette elhatározásában, s végül képviselőtársai is elfogadták jelöltjüknek. Azt is rögzítették, hogy mind a négyen, sőt Mészáros Imrével kiegészülve mind az öten elindulnak képviselőségért. A választást szeptember 18-ra írták ki. A megelőző két hét ismét lázba hozta a falut. Vadászi kocsmájának ablakára négy cigány férfi közös szórólapját ragasztotta ki. Képviselői mandátumért indultak, vállaltan azokkal szemben, akik egyfelől feloszlatták a testületet, megbuktatva ezzel Vadászi Bélát, másfelől pedig rokonaik voltak. Azzal, hogy a polgármester kocsmájában hirdették magukat, egyértelműen támogatták Vadászit, mi több, igyekeztek is legitimálni őt. Wass (ahogy ők írták: Vass) Albert-ideéttel indították szórólapjukat: „nem arról van szó, hogy mit vagyunk hajlandók, és mit vagyunk képesek tenni egymás ellen, hanem hogy mire jutunk végre együtt”. (A citátumgyűjtemények jóvoltából ez a bölcsesség igencsak nagy népszerűségnek örvend.) „Kik képviseljük a településünk érdekeit? – folytatják a jelöltek – értékrendünk szerint azok, akiket nem a hatalomvágy, nem a tiszteletdíjért elkövetett igyekezet, nem a politikai elkötelezettség, hanem az egymás iránti tisztelet, megbecsülés vezérel.” Ez a megfogalmazás világosan az eddigi cigány képviselők ellen szól, s mert egy másik felhívó mondat viszont – „a megválasztott polgármesterrel együttműködve érhetünk el eredményeket!” – Vadászi Bélát jelöli meg, akiről éppen a tisztelet és megbecsülés hiányát emlegetik a falubeliek, hiteltelen a cigányok többsége számára törekvésük. De maguk is szembesülhettek sokak leszólásával,

gúnyos megjegyzéseivel, ahogy Vadászi mellett próbáltak érvelni. Amikor Lakatos Gábor kampánygyűlést tartott, felállt egy cigány férfi, s elmondta, hogy ő egy esztendővel ezelőtt Vadászi „kutya-ja” volt. Pénzért dolgozott neki, szórólapokat hordott, agitált, rábeszél, s még rá is szavazott, de már tudja milyen gazdát szolgált, s ezt még egyszer nem volna képes végigcsinálni. Azt mondja hát másoknak is, hagyják ott őt, hisz többet ér a becsületük, mint az a kis alamizsna. És többet érdemelnek a cigányok is: egységet és saját soraikból származó vezetőket.

A választást megelőző estén Lakatos Gabi sok-sok cigány férfit, különösen fiatalokat hívott el kertjébe beszélgetésre, szalonnasütésre. Gabi családjával már évek óta a Fő utcán lakik, egy az 1960-as években épített parasztházban. A házhoz nagy udvar és kert tartozik. Az öreg körtefa közelében, az udvart a kerttől elválasztó kerítés mellett vertek tanyát. Kenyérről, szalonnáról és némi sörről a házigazda gondoskodott, de a vendégek is hoztak tehetségük szerint némi innivalót. Egyszerre nyolcan-tízen értek a tűzhöz, aki a maga szalonnáját megsütötte, hátrébb ült egy sorral, s helyükre újak telepedtek. Ettek is, ittak is valamit, a lényeg azonban nem a jóllakáson, hanem az együttléten, a beszélgetésen volt. Mint a temetést megelőző sírásáson. A különbség annyi, hogy ott tán minden férfi megjelenik, itt meg azok, akik Lakatos Gabit szeretnék, meg tán azok, akik ugyanazon cigány embereket fogják a testületbe bejuttatni. Lehet, hogy pár száz méterrel arébb, egy másik portán egy ennél tán kisebb, de egy másik cigány társaság nyársal, pálinkázik és borozik, s más jelöltek választására készülődik. A Lakatos Gabi udvarán megjelentek mindenesetre összefogásra vágyakoztak, munkát és megbecsülést vizionáltak, s nagyon beleélték magukat, hogy hétfőn reggel egy számukra boldogabb napra ébrednek.

A választáson tehát két jelölt közül választhattak polgármestert, és huszonnégy jelölt közül nevezhettek meg hat képviselőt a szavazók. Kilenc paraszt és tizenöt cigány indult. Vadászi Béla végül is kevéssel nyert, 440 szavazatot kapott, Lakatos Gábor pedig 429-et. Az előző képviselő-testület hat tagjából ötöt újraválasztottak, egyedül Mészáros Imrét „büntették”, feltehetőleg a ma-

gyar szavazók, amiért részt vett a cigányok oldalán a „puccsban”. Helyette az iskola egyik fiatal tanárát választották meg, aki sokáig dolgozott a tanodában is. A nyíltan Vadászit támogató cigány jelöltek alig kaptak szavazatokat. A legtöbbet Lakatos Béla (Dukacs) szerezte, de a 116 szavazata igen csak messze áll az utolsó helyeken befutást biztosító 272-től. Rézműves Jenő most is elindult, a kampány során azonban csendben volt, egyik polgármesterjelölt mellett sem állt ki, azonban így is csak 136 szavazatra futotta. Az eredményt most is hasonló türelmetlen izgalommal várták a megjelenő cigányok. Ők főleg a Gabi és a „puccsista” képviselők sikéréért szorítottak. Ennek az estének is megvolt a maga kisebbfajta drámája. Jött egy füles: Gabi megnyerte a választást. Az örömtől mámoros emberek megkapták, vállukra vették, s többször föl is dobták vágyaik szerinti polgármesterüket. De a harmadik levegőbe dobásnál, s lehet hogy ezt onnan látta már Lakatos Gábor, jött a lehervasztó hír: Vadászi nyert 11-gyel. De ez sem volt még hivatalos eredmény. A remények ismét feltámadtak, amikor valaki a vécében eldugott, majd megtalált szavazatokról dobott be fals hírt. De ez az öröm sem tartott sokáig. Ahogy a bizakodás kilátástalan reményvesztettség érzésébe csusszant át, úgy kezdtek az emberek előbb csak hazaszállingózni, majd tömegesen elvonulni. A másik tábor emberei, jóval kevesebben, de most is a kocsmá előtt csoportosultak. A telep felé hazavonulóknak keserűségükben oda-odaszóltak, kutyát emlegettek, árulóztak, tán még a földre is sercintettek egy-egyet, és felsóhajtottak, de ezt már inkább csak saját maguknak mondták: sosem lesz itt cigányország. Amikor a választási bizottság elnöke hivatalosan ismertette az eredményt, már csupán a bizottság tagjai hallgatták őt. Csak alig hallhatóan morogta valaki maga elé: „amíg lesz itt egy paraszt, addig itt az lesz a polgármester”.

Zárszó

Mit mondhatnék (mit mondhatna „Nápó unokája”) a három – különböző nagyságú és világképű – közösség bemutatása után? Milyen tanulságot mondhatnánk a kiterjedt rokonsági körhöz tartozók, a kisebb – falun belül is kisebbségi státuszú oláh cigányok, és a falu többségét kitevő, tagolt társadalmi szerkezetű magyar cigányok történeteinek tanulságaként? Noha próbáltuk az általánosítható összefüggéseket feltárni, az egyedi és a konkrét történéseket tartottuk elsősorban szem előtt.

Sosemvolt Cigányország, mondta Bartos Tibor mesélője 1958-ban, sosem lesz Cigányország, mondják többen Szendrőlád romái közül, s nem többre, mint saját falujukra gondolnak. De nem vizionálnak cigányországot Kétegyházán sem, Felsőtelekesen pedig hallani sem akarnának róla. De nem gondolkoznak a cigányok egységéről sem. Pedig ma Magyarországon a különböző cigány etnikai csoportok értelmiségi képviselői a csoportok közötti kulturális egység megalkotásán dolgoznak, mert azt szeretnék, ha a népi kultúra szintjén is feloldódnának az etnikai csoportok és a lokális közösségek kiscsoportjai közötti feszültségek.

Mint mondhatnék én, és mit mondhatna „Nápó” öt és fél év-tized múltán a mai magyar társadalom és a politika cigányképéről, a cigányokat/romákat érintő döntéseiről, cselekedeteiről? Hogy egyik-másik ükunokáját nem engedik az iskola uszodájában úszni, mert „büdös lesz a víz”, hogy csak műanyag tányérból ehet, műanyag pohárból ihat, hogy meg lehessen különböztetni a magyar és a cigány gyerek edényeit; s hogy nem játszhatnak együtt, nem tanulhatnak egy osztályban a magyar gyerekekkel, de még az iskola épületében sem keveredhetnek, mert egyiküknek a földszinten, másikuknak az emeleten „saját fajtájabeliakkal” van az

osztályterme. Ha netán az ükunoka a tanárnak nem tetsző dolgot művel, tanára a gárdával fenyegetőzik: „ha rossz leszel, elvisznek a gárdisták”, s mert édesanyja nem dolgozik, napközibe sem veszik fel. De nem elsősorban a napközi elérhetetlensége miatt rosszabb a cigány gyerekek sora. Nem kapnak olyan színvonalú oktatást, mint magyar kortársaik, sokukat sajátos nevelési igényű tanulóknak nyilvánítják, összevont osztályba járhatnak csak, s hogy minél előbb kikerüljenek az iskolából, előszeretettel buktatják is őket. A kötelező iskolába járás korhatárát is lecsökkentették 16 évre. Eközben pedig ellehetetlenítenek olyan egyházi és alapítványi iskolákat, amelyek éppen azt képesek bizonyítani, hogy ha ember-számba veszik a szegény és cigány gyerekeket, akkor behozható hátrányuk, s kellő motiváció mellett sikeresek is lehetnek, sőt az egykori „rossz tanulók” még felnőtt korban is hajlandók megszerezni az érettségit, vagy elvégezni a nyolc osztályt. Mindezek a szegregáló iskolákat szembesítenék sikertelenségükkel vagy a tényleges feladat elől való menekülésük szegényével.

Nem elég szépen beszélni, ahogy tette ezt az egyik vezető szakpolitikus, jót is kell cselekedni, s a minden szerencsétlen helyzetű gyerekekkel való törődést nem helyettesítheti nyolcvan egyházi ösztöndíjas roma kollégista „felemelése”. S az együttélés felelősségét sem lehet rájuk ruházni: „Csak tudni, hogy nehéz sors cigánynak lenni nem elég, meg is kell tanulni. Tudni, hogy Magyarország csak akkor lesz boldogabb, ha a békés egymás mellett élés megvalósul, az más, mint meg is tanulni azt ... A ti feladatotok – szólt az államtitkár a jelen lévő kollégista fiatalokhoz – az, hogy kimozdítsátok a nyomorba beletörődött embereket. Ti számunkra egy befektetés vagytok, mivel amit itt kaptok és tanultok, azáltal a sajátjaitok szószólói lehettek. A magyar állam érdekelt a roma–magyar békés egymás mellett élésben.” A szavak szintjén természetesen érdekelt a magyar állam, de ez mindaddig ábránd marad, amíg tényleges cselekvésre képtelen ugyanaz a magyar állam.

Miközben a magyar Kormány, mint az Európai Unió soros elnöke átfogó roma stratégiát ígért, Gyöngyöspatán emberek százai éltek két hónapon át folyamatos félelemben. Féltek a kéretlen „rendfenntartóktól” és katonai kiképzőtábort szervezőktől, még

ha a belügyminiszter nyugtatni is próbálta őket. Az alkotmányozás fennkölt pillanatai, az önvédelemhez való jog kiterjesztése, az ünnepélyes húsvéti ceremónia sem feleltette kiszolgáltatottságukat. Úgy érezték, félelmüket csak fokozza, hogy az állam erre hivatott legfőbb szerve, a rendőrség – nem is kívánt különösebb erőfeszítéseket tenni roma állampolgárai épségének, életének és elemi emberi jogainak védelmében. Ezek a szörnyű akciók aligha történhetnének meg nyílt vagy legalább hallgatólagos társadalmi támogatottság nélkül. Márpedig közvetve vagy közvetlenül támogatottságuk biztosítja a gyűlöletbeszéd korlátlan terjedését és „természetesként” való elfogadását, a faji diszkrimináció munkahelyeken, szórakozóhelyeken, iskolákban és orvosi rendelőkben különösebb következmények nélkül folytatott napi gyakorlatát, valamint az intézményes megkülönböztetés önkormányzati helyi rendeletekbe iktatott megannyi „törvényes” formáját, de legesleginkább a fizikai fenyegetést és megfélemlítést.

És mi van Nápó felnőtt korú déd- és ükunokáival? Többségüknek nincs munkahelye, s az is bizonytalan, hogy munkájuk akad-e. A kormány kötelezővé tette, hogy aki bármilyen ellátásra jogosultságot kíván szerezni, annak kötelező 30 nap munkaviszonyt igazolnia. Akinek helyben van lehetősége és szerencséje, az talál (nem csak 30 napra) munkát. De a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben (s itt a legmagasabb a munkanélküliek, a szakképzetlenek és az aluliskolázottak aránya, s természetesen itt a legalacsonyabb az átlaghoz képest a munkahelyek száma) a munkanélkülinek nincs is olyan szerencséje, így hát (iskolai végzettségétől függetlenül is) a számára felkínált közmunkát el kell vállalnia, máskülönben „érdemtelenné” válik, és kiesik a „jóléti” szolgáltatások rendszeréből. Pedig a munkanélküliek kedvező feltételek mellett szabad akaratukból szinte minden nehéz munkát elvállalnak (pontosabban elvállaltak, amíg ilyen volt), még otthonuktól távoli pontokon is, ha „rendesen” megfizetik őket. Mondom ezt annak ellenére, hogy gyakorta olvashatunk arról, hogy „immár a második generáció nő fel úgy, hogy nem tudja, mi a rendszeres munka”. Azt nem tudja, hogy mi a jó munkahely, mi a jó fizetés, de azt, hogy hogyan kell keményen dolgozni, azt meg-

tanulta. Megtanulta az építkezéseken, a csatornafektetésen és az aszfaltozáson, a gyümölcsösökben vagy a hűtőházakban. Az állam tehát (a magát gondoskodónak mondó állam), ha valódi piaci viszonyok között kínálna munkát a munkanélkülieknek, azok bizonyosan kevésbé félnének a lakóhelyüktől távoli munkahelyen legálisan dolgozni, még a nehéz munkát és munkakörülményeket is jobban elviselnék. Tán még munkafelügyelőket, „smasszerokat” sem kéne a sarkukba állítani, s akkor nem gondolnának arra, hogy ők csak „rabszolgák lesznek”.

Akik tegnap még munkaszolgálatot vizionáltak, azok ma rabszolgasorsról beszélnek. Nem hiába féltek, hogy januártól csökkentik a szociális támogatás mértékét, idejét, tovább szigorítják a családi pótlékra jogosultságot, s úgy számoltak, hogy kevesebb pénzből kell majd eltartani családjukat, ha egyáltalán el tudják még tartani. Nem lesz villany, nem lesz gáz, nem marad ruházódásra, azt még elviselik, de ha már élelemre sem jut, akkor a gyerekek féltése és a kétségbeesés borzalmas dolgokra viheti őket. És ezt már olyanok mondják, akik a rendszerváltás előtt egy alsó középosztályi szintre jutottak (s amikor az üzemek, bányák bezártak, egy ideig még találtak munkát), ahogy a politika mondaná, „beilleszkedtek”, s megízlelték az emberi méltóság bódultságát. A munka nélkül maradt, reményt vesztett embereket nem lehet előbb a szocializmus bukása, majd a gazdasági hanyatlás és válság miatt bűnössé kikiáltani és kegyetlenül büntetni. És megint csak a szép szavak: „Magyarország Kormánya és az Országos Roma Önkormányzat tudatában vannak annak, hogy a Kárpát-medencében évszázadok óta sorsközösségben velünk együtt élő cigányság helyzete az elmúlt évtizedekben az élet számos területén romlott, ezért közös elhatározás alapján a romák és a többségi társadalom együttélésének megerősítése, a közös jövő építése érdekében írják alá e Keretmegállapodást.” Mintha a Kormány a „többségi társadalom” kormánya volna, s a cigányok csak „sorsközösségben” élnének a Kárpát-medencében, de igazán nem a mi társadalmunk részét képeznék. Így aztán a cigányok „legitimnek” kikiáltott vezetője „legitimálta” is a leendő közmunkatáborokat, ahol a számismisztika szerint ki tudja, hány „érdemtelen” is meg fog fordulni.

De addig is a közmunkáért járó éhbérből sok helyen a helyi hatóságok önkényesen, különböző jogcímenek akkora összegeket vonnak le, hogy a kézhez kapott pénz még a segély összegét se érje el. Különböző, önkormányzati és rendőrségi zaklatások eredményeként kreált jogcímenek sok ezer forintos bírságokat szabnak ki a közmunkában foglalkoztatottakra és családtagjaikra. A közmunkából mondvasinált indokokkal bárkit kizárhatnak, ami azt jelenti, hogy az érintett család nemcsak a közmunkából, hanem a szociális segélyezésből is három évre kiszorul. És panasznak, fellebbezésnek helye nincs. A polgármester és a jegyző élet és halál ura. Nyilvánvaló, hogy itt nem „a munka világába visszavezető közmunkáról”, hanem a helyi romák életének teljes ellehetetlenítését és a faluból való kiűzésüket célzó programról van szó. S miközben „idetartozunk” hívószóval kampányolnak roma fiatalok, hogy minél többen vállalják romaságukat, több ezren hagyják el otthonukat (ha van még egyáltalán otthonuk), hogy szerencsét próbáljanak Kanadában, amiről cinikusan és bulvárosan „Gipsyland Kanadában” címmel írnak egyes helyi lapok. A tényfeltárás vezérmotívuma a rafinéria, és nem a szorító szükség. Így hát, ha a magyar valóságban nem is lesz Cigányország, a fantázia világában legalább már van Gipsyland, Kanadában.

Olvasóinkhoz

1937-ben Erdei Ferenc, Féja Géza, Szabó Zoltán örökbecsű munkáival indította el Sárközi György a Magyarország felfedezése sorozatot. 1968-ban Darvas Józsefék felélesztették a hagyományt. A sorozat szerkesztőbizottsága tagjairól és a témákról a múltban is maga döntött. Így született újjá az immár több mint félszáz műből álló sorozat. Hogy a megváltozott körülmények között meddig élünk, azon is múlik, hogy a Magyarország Felfedezése Alapítvány támogatókra talál-e. Ha arra gondolunk, mennyi érték veszett el a társadalmi átrendeződés során, talán csak annak köszönhető talpon maradásunk, hogy sokan keltették a halálhírünket. Ha nem is a babona, a lendület még életben tart bennünket. De még most sem tudjuk teljes bizonyossággal, mi jön ezután. Pedig a szociográfia talán soha nem volt nagyobb szükség, mint a mai, alapvető változások közepette. Ám a szociográfusok mindig is az irodalom páriái voltak; a valóságfeltárás munkaigényes, sok utazással, talpalással jár, amire csak külön támogatással lehet vállalkozni. Alapítványunk célja a régi: olyan művek világra segítése, amelyek a sorozathoz méltó színvonalon, irodalmi eszközökkel, kritikai szemlélettel mutatják be a magyar társadalom tipikus jelenségeit. Ehhez kéri a kuratórium bárminemű támogatásukat.

A Magyarország felfedezése sorozat eddig megjelent kötetei

1. Mocsár Gábor: Égő arany (1970)
2. Varga Domokos: Erdőkerülőben (1970)
3. Erdei Ferenc: Város és vidéke (1971)
4. Moldova György: Tisztelet Komlónak! (1971)
5. Végh Antal: Erdőháton, Nyíren (1972)

6. Kunszabó Ferenc: Sárköz (1972)
7. Fekete Gyula: Élünk magunknak? (1972)
8. László Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben (1973)
9. Zám Tibor: Bácskiskunból jöttem (1973)
10. Bertha Bulcsu: Balatoni évtizedek (1973)
11. Molnár Géza: Külvárosi barangolások (1974)
12. Lázár István: Kiált Patak vára (1974)
13. Tüskés Tibor: Nagyváros születik (1975)
14. Varga Domokos: Vizek könyve (1976)
15. Berkovits György: Világváros határában (1976)
16. Csák Gyula: A síkföld sóhaja (1977)
17. Jócsik Lajos: Egy ország a csillagon (1977)
18. Fábrián Katalin: A Makoldi család (1977)
19. Zsolt Róbert: Labdarúgók, sportolók (1978)
20. Halmos Ferenc: Illő alázattal (1978)
21. Márkus István: Nagykőrös (1979)
22. Miskolczi Miklós: Város lesz csak azért is (1980)
23. Mátyus Aliz: Holnapon innen, tegnapon túl (1980)
24. Thiery Árpád: Királynők városa (1981)
25. Folyamatos jelen (antológia 1981)
26. Albert Gábor: Emelt fővel (1983)
27. Bakonyi Péter: Téboly, terápia, stigma (1983)
28. Szász Imre: Ez elment vadászni (1984)
29. Horváth Dezső: A tizedik ember (1985)
30. Vadas József: Nem mindennapi tárgyaink (1985)
31. Órszigethy Erzsébet: Asszonyok férfisorban (1986)
32. Csupor Tibor: Mikor Csíkból elindultam (1987)
33. Pütkösti Árpád: Kiválasztottak (1988)
34. Hernádi Miklós: Válni veszélyes (1988)
35. Diósi Ágnes: Cigányút (1988)
36. Levendel László: Humanista orvoslás (1988)
37. Kamarás István: Értéktérkép (1989)
38. Félmúlt (antológia 1990)
39. Lengyel László: Micsoda év! (1991)
40. Márkus István: Az ismeretlen főszereplő (1991)

41. Závada Pál: Kulákprés (1991)
42. Pütkösti Árpád: Rákosi. A hatalomért, 1945–1948 (1992)
43. Lengyel László: Tépelőds (1992)
44. Bálint B. András: Szabadulás a félelemtől (1993)
45. Vekerdy Tamás: Álmod és lidércek (1993)
46. Tanács István: Ön kormányzó? (1993)
47. Rab László: Mélyszántás (1994)
48. Órszigethy Erzsébet: Birsalmasajt (1995)
49. Márkus István: Polgárosodó parasztság (1996)
50. Iványi Gábor: Hajléktalanok (1997, 1998)
51. Tábori Zoltán: Vasmű (1998)
52. Szilágyi Gyula: Tiszántúli Emánuel (2001)
53. Kun István: A feláldozott Bereg (2004)
54. Lábass Endre: Vándorparadicsom (2004)
55. Szilágyi Gyula: Megbukott az iskola? (2004)
56. Kastélyos Péter: Családi fénykép csatlakozás után.
Hosszú expozícióval, önkioldóval (2006)
57. Rác Romano Sándor: Cigány sor (2008)
58. Takács Géza: Kiútkeresők (2009)
59. Tábori Zoltán: Magdolna negyed (2009)
60. Pütkösti Árpád: A kereszt gombja (2010)

A kötetek megírását ösztöndíjjal támogatjuk, témajavaslatukkal jelentkezhetnek a Magyarország Felfedezése Alapítvány címén: 1125 Budapest, Zsolna u. 39 sz. (tiar@axelero.hu)

További részletek találhatóak a sorozatról terveinkről a www.magyarorszagfelfedezese.hu honlapunkon.

Érdeklődésüket köszöni

A KURATÓRIUM

Andor Mihály, Gombár Csaba elnök, Letenyei László,
Órszigethy Erzsébet, Pótó János, Pütkösti Árpád titkár,
Tóth Pál Péter, Végvári Imre

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
Sorozatterv Szigligeti Mária
Tördelő Sörfőző Zsuzsa
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető Kovács János ügyvezető igazgató

 magyar
nyomdaipari szövettség
NYOMDA- ÉS PAPIRPARI SZÖVETSEG

ISBN 978 963 276 227 2

ISSN 0231–2611